Камал
Талыбзадә

Әдәби ирс вә варисләр

139407

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ

8Аз
Т17

ӘДӘБИ ИРС вә ВАРИСЛӘР

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбајҹан Республика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈҸАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы • 1974

Редактору: *Јашар Гарајев*

7-2-2
201-74

© Азәрнәшр, 1974

РЕДАКТОРДАН

Көркәмли тәнгидчи вә әдәбиј̇јатшүнас Ҝамал Талыбзадә отуз илә јахындыр ки, әдәби тәнгидлә ардычыл вә мүнтәзәм шәкилдә мәшғул олур. Мүасир әдәби тәнгидин тарихи вә нәзәријјәси, онун професионаллыг вә сәнәткарлыг вәзијјәти, методоложија вә поетика проблемләри бир мүтәхәссис кими онун елми-әдәби марағынын истигамәтини вә даими, дәјишмәз һәдәфини тәшкил едир. Әдәби тәнгидимизин бу күнү илә онун тарихи кечмиши, ән'әнәләри, инкишаф ганунаујғунлуғу арасында әлагә мүәллифи һәмишә ејни вахтда дүшүндүрүр, мүасирлик һәмишә онун гәләминдә ән јахшы тарихи мејл вә тенденсијаларын ишығында көрүнүр. Тәсадүфи дејил ки, о, классик Азәрбајчан әдәби тәнгидинин илк системли елми тарихинин јарадычысыдыр. «XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди» (1966) китабында милли, пешәкар әдәби-тәнгиди фикримизин совет дөврүнә гәдәрки бөјүк бир мәрһәләси әһатә едилир, тәнгид тарихи илк дәфәдир ки, әдәби инкишафын мүстәгил бир ваһиди кими алыныр, естетик вә фәлсәфи чәһәтдән ајдын мә'наланараг кениш шәрһ олунур; тәнгид тарихинин бир систем, бир вәһдәт һалында бүтүн чәрәјанлары, дөврләшдирмә вә елми бөлкү принсипләри мүәјјәнләшдирилир. Мүәллиф тәнгиди фикрин тәдгиг олунан илләрдәки инкишафы вә јүксәлиши јолуну Азәрбајчанда демократик вә марксист әдәби-нәзәри фикрин инкишафы, мүбаризәси вә онун идеалист естетика үзәриндә гәләбәси јолу кими, мүасир сосиалист реализми тәнгидинә кәтириб чыхаран јол кими баша дүшүр вә әсасландырыр. Өзү дә тәнгид тарихи бурада чанлы әдәби просеслә, ичтимаи, естетик вә фәлсәфи фикрин дә тарихи илә әлагәдә өјрәнилир.

«XX әср Азәрбајчан әдәби тәнгиди» китабында бизим милли әдәби-тәнгиди фикрин тарихән гәдимлији, онун инкишаф ганунаујғунлуғу вә мүрәккәблији хүсуси тәдгигат предмети олурса, «Горки вә Азәрбајчан» монографијасында (1959) бу тәнгиди фикрин дүнја мәдәнијјәти илә, кениш мә'нада әдәби-бәдии просеслә гаршылыглы әлагә вә мүнасибәтләринин зәнкинлији мүәллифин әсас мараг һәдәфинә чеврилир. Бу китабда диггәти чәлб едән ән јахшы чәһәт, әдәби тә'сир вә әлагә мәсәләсини ирәли сүрәркән тәдгигатчынын әсасландығы елми-методоложи принсипин доғрулуғу вә мүасирлијидир. Бурада тә'сир вә әлагә әдәби просесин үзви, дахили, гануну кими, милли әдәбијјатын фикри-мәдәни сәвијјәсини, онун дүнја әдәби ирсиндән, бәшәр дүһасынын идеја-бәдии зәнкинли-

јиндан истифадә едә билмәк имканыны вә габилијјәтини экс етдирән көстәричи кими шәрһ едилир.

Монографија әдәби-мәдәни әлагәләр тарихимизин зәнкинлијини габарыг ифадә едә билдији кими, әдәби тә'сир вә әлагәләрин өјрәнилмәси саһәсиндә республикада филолокија елминин мүасир нәзәри сәвијјәсини вә имканларыны нүмајиш етдирән бир елми әсәр кими дә мә'налана вә әдәби ичтимаијјәтин рәғбәтини газана билмишдир.

Азәрбајчанда әдәби-тәнгиди вә бәдии фикрин инкишафы јолуну вәһдәтдә өјрәнмәк принсипи Камал Талыбзадәнин, һәмчинин, «Аббас Сәһһәт» (1955) монографијасында горунуб сахланмышдыр. Көркәмли шаир-романтикин бәдии јарадычылығы илә јанашы әдәби көрүшләринә дә бурада кениш јер ајрылмышдыр.

Охучулара тәгдим олунан «Әдәби ирс вә варисләр» мәчмуәсини дә Азәрбајчанда әдәби тәнгид тарихинин бир нөв давам етдирилдији китаб һесаб етмәк олар. Чох сәчијјәвидир ки, о, «Тәнгид вә тәнгидчиләр» фәсли илә башлајыр вә сырф әдәбијјатшүнаслыг мәгаләләри илә тамамланыр. Бурада мүасир Азәрбајчан совет тәнгидинин бир нечә әсас мәрһәләси, онун бир нечә көркәмли хадиминин јарадычылыг јолу мәһз тәнгид тарихинин тәләбләри вә вәзифәләри кенишлијиндә шәрһ едиләрәк үмумиләшдирилир.

Һәмчинин, Сәмәд Вурғун вә Мирзә Ибраһимов кими көркәмли јазычыларымыз да бурада тәдгигата мәһз бир тәнгидчи, бир нәзәријјәчи олараг чәлб едилирләр.

Тәнгидчи мүасир романларымыздан, поезија вә публисистикамыздан бәһс едәндә јенә өз «әсас мәһәббәтинә» садиг галыр: бәдии әсәрләри әдәби тәнгиди фикрин мүһакимәсиндә, әдәби-естетик фикрин наилијјәтләри ишығында тәгдим едир.

Әдәбијјатшүнаслыг вә әдәби тәнгид арасында јүксәк вәһдәтә, синтезә наил олмағы мүасир тәнгиддә сәнәткарлығын вә монументаллығын әсас шәрти кими бир нечә мәгаләдә ирәли сүрән мүәллиф өзү дә бу принсипә ишдә, реал тәчрүбәдә әмәл едир: китабда классикләрин тәдгигинә һәср олунан сон мәгаләләр онун һәр ики саһә илә һәмишә јанашы, паралел мәшғул олдуғуна дәләләт едир.

Узун илләрдән бәри Низами адына Әдәбијјат Институтунда елми ишләр үзрә директор мүавини вә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг бөлмәсинин рәһбәри вәзифәсиндә чалышмагда олан Камал Талыбзадә республикада мүасир әдәби тәнгидин инкишафына фәал тәшкилати ишлә дә јахындан көмәк көстәрмәкдәдир. Биз ону мүасир әдәби тәнгиди просесин ән јахшы һадисәләринин вә ән перспективли тәмајүлләринин һәмишә ән ардычыл гајғыкеши, е'тибарлы мүдафиәчиләри сырасында көрмәјә адәт етмишик.

Әлбәттә, әдәби фикримизин мүхтәлиф инкишаф дөврләринин мәһсулу олан бу тәдгигат вә мәгаләләрин һамысы ејни сәвијјәдә јазылмамышлар вә објектив олараг, јазылдыглары дөврүн гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини дә экс етдирирләр. Бу мә'нада һәмин әсәрләрин тимсалында әдәби фикримизин гәт етдији мараглы бир инкишафын, јүксәлишин јолуну да изләмәк олар.

Инанырыг ки, «*Әдәби ирс вә варисләр*»—мүәллимләр вә али мәктәб тәләбәләри, әдәбијјат, тәнгид вә сәнәт пәрәстишкарлары тәрәфиндән марагла гаршыланачагдыр.

ТӘНГИД ВӘ ТӘНГИДЧИЛӘР

ТӘНГИДИМИЗИН ЈЕНИ МӘРҺӘЛӘСИ

Мүасир тәнгид вә әдәбијјатшүнаслығымыз әдәби һәјатын, чанлы әдәби просесин ајрылмаз, үзви бир саһәсидир, инди о, әввәлки дөвр вә илләрә нисбәтән даһа мүрәккәб шәкил алмыш, даһа чәтин вәзифәләри ичра етмәјә башламышдыр. Бу күнкү бәдии тәнгид әдәби просесә күчлү идеја-естетик тә'сир көстәрир, әлдә едилән бәдии наилијјәтләри мөһкәмләтмәјин, инкишаф етдирмәјин елми-нәзәри әсасларыны јарадыр; башга сөзлә, совет адамынын фикри, мә'нәви тәкмилләшмәсиндә бәдии әдәбијјатла јанашы мәфкурәви тәрбијә иши апарыр. Биз бу сөзләри тәнгидин вә елми-нәзәри фикримизин мүасир сәвијјәсиндән нараһат оланлары сакитләшдирмәк, архајынлашдырмаг үчүн демирик. Һәгигәтән, тәнгидин, әдәбијјат елмимизин кәм-кәсири, нөгсанлары чохдур вә бунлардан биз, имканымыз дахилиндә бәһс едәчәјик. Лакин сон 4—5 илин мәһсулуну, тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымызын нәшр етдирдикләри мүхтәлиф проблемләрә, әдәби шәхсијјәтләрә һәср олунмуш монографијалары, мәгаләләри нәзәрдән кечирәндә, онлары саф-чүрүк едәндә, көрүлән ишин фајдалы, расионал һиссәсини тәрәзинин көзүнә гојанда көрүрсән ки, аз иш көрүлмәјиб, көрүлән фајдалы, сәмәрәли иши исә гијмәтләндирмәмәк олмаз. Фактлардан сәрф-нәзәр етмәк чәтиндир. Әлимиздә олан мә'лумата көрә тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымызын сон беш илдә 90-а јахын монографик, елми-нәзәри китабы, мәгаләләр мәчмуәси нәшр олунуб, мәтбуат сәһифәләриндә, журнал, елми әсәр вә алманахларда 3000-дән јухары мәгаләси чыхыб. Бунларын бөјүк

әксәријјәти професионал тәнгидчи вә алимләримизә мәхсусдур. Әдәби фикрә вахты илә тез-тез мүрачиәт едән һәвәскар «тәнгидчиләрин» сајы инди хејли азалмышдыр.

Сон заманлар тәнгиди тәнгид едәнләрин сајы чохалмышдыр. Бунларын ичәрисиндә јазычы да, тәнгидчи дә, охучу да вардыр. Анчаг елә о мүддәиләрин өзләрини диггәтлә динләјәндә, онларын мүлаһизәләринә, тәләбләринә, арзуларына гулаг асанда көрүрсән ки, бу тәләбләр мүәјјән инкишафын мәһсулудур, әдәби фикрин инкишафына олан еһтијачын нәтичәсидир. Тәләбкар исә артыг јени сәвијјәјә јүксәлдијини, дајандығы зирвәнин әввәлләрә нисбәтән хејли јүксәкдә олдуғуну көрә, һисс едә билмир. Әкәр тәнгидчи вә алимләримиз, јазычы вә охучуларымыз әдәби-елми фикримиздәки нөгсанлары ајдын мүшаһидә едә билирләрсә, бунун өзү дә мүәјјән мә'нада тәнгиди, елми-нәзәри фикрин инкишафына дәлаләт едир.

Мүасир дөврдә әдәби просесин сон дәрәчә мүрәккәбләшдији, зәнкинләшдији, идеја мүбаризәсинин кәскинләшдији бир заманда тәнгидин өһдәсинә чох бөјүк вәзифәләр дүшүр. XXIV гурултајын гәрарларыны руһ јүксәклији илә һәјата кечирмәјә башлајан халгымызын дүшүнчә вә һәјәчанлары илә јашајан тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымыз бу бөјүк вәзифәләрин мә'насыны, мәс'улијјәтини јахшы баша дүшүрләр.

Сов.ИКП-нин XXIV гурултајында Мәркәзи Комитәнин һесабат мә'рузәсиндә мүасир сәнәтин тәһлилинә, гијмәтләндирилмәсинә мүһүм јер верилмишдир. Партија бүтүн сәнәт адамларыны бәдии әдәбијјатын идеја-бәдии сәвијјәсини јүксәлтмәјә, бир-биринин әмәјинә диггәтлә јанашмаға, тәләбкар олмаға, халг һәјаты илә даһа сых бағланмаға чағырыр.

Гурултајда тәнгид вә онун тә'сир күчү һаггында хүсуси данышылмасы тәсадүфи дејил. Һесабат мә'рузәсиндә дејилир: «Биздә һәлә дә мәзмунча дәрин олмајан вә формача сөнүк әсәрләр мејдана чыхыр... Әдәби-бәдии тәнгидимиз партијанын хәттини даһа фәал јеритсәјди, даһа бөјүк принсипиаллыг көстәрсәјди вә тәләбкарлығы нәзакәтлә, бәдии сәрвәт јарадычыларына гајғыкеш мүнасибәтлә әлагәләндирсәјди, совет әдәбијјатынын вә инчәсәнәтинин мүвәффәгијјәтләри, шүбһәсиз, даһа әһәмијјәтли оларды, нөгсанлар исә даһа тез арадан галдырыларды».

Бурада әдәби просесдә бәдии тәнгидин әһәмијјәтинә јүксәк гијмәт верилир, әдәбијјатын даһа бөјүк наилијјәтләр газанмасында, нөгсанларын арадан галдырылмасында тәнгидин мүстәсна хидмәти нәзәрә чатдырылыр. Тәнгидин сәчијјәси, тәнгид үсулу һаггында дејилән фикир дә диггәтәлајигдир, совет һуманизминин принсипләринә әсасланыр. Һәгигәтән, тәнгидин тәләбкарлығы, сәртлији онун гајғыкешлијиндән, сәмимијјәтиндән ајры дејилдир, сәнәткара гајғы, сәнәтә еһтирам вә мәһәббәт тәнгиди әсәрин үмуми пафосуну тәшкил етмәлидир.

Бу тарихи сәнәддә «әдәби тәнгид» истилаһы «әдәби-бәдии тәнгид» шәклиндә ишләнмишдир. «Әдәби тәнгид» ифадәси доғрудан, елә бил, инди онун әһатә етдији мә'на чаларларыны һәртәрәфли ифадә етмир. Сон заманлар алимләр тәнгиди бәдии әдәбијјатын бир жанры кими гијмәтләндирмәјә башламышлар. Әкәр белә исә «бәдии тәнгид» истилаһы онун кәсб етдији јени мә'наја даһа чох ујғундур. Әдәбијјатын һәр һансы бир жанры кими бәдии тәнгид әсәриндә дә мүәллифин һәјата мүнасибәти өз әксини тапыр, онун зөвгү, дүнјакөрүшү, ичтимаи-сијаси бахышлары тәблиғ едилир, нәјә рәғбәт бәсләдији, нәјә нифрәт етдији ифадә олунур. Тәнгидин дә әдәбијјат кими предмети инсандыр, онун ичтимаи һәјатыдыр.

Демәк, заманәмиздә тәнгидин әһатә етдији мәзмун хејли зәнкинләшмиш, мүрәккәбләшмишдир. Она көрә дә «Мүасир тәнгид нечә олмалыдыр?» суалы јенидән әдәби ичтимаијјәти дүшүндүрмәјә башламышдыр. Лакин бә'зән үмуми рә'јә зидд олан нотлара да раст кәлирик. Тәнгидчи Ч. Чәфәров јазыр: «Мә'лумдур ки, сәнәт әсәр јарадырса, тәнгид һеч бир шеј јаратмыр, о анчаг мүшаһидә вә изаһ едир» (Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1968, сәһ. 377).

Сон ајлар мәркәзи мәтбуат сәһифәләриндә, «Вопросы литературы» журналында бәдии тәнгидин вәзифәләри һаггында кениш мүзакирә башланмышдыр, тәнгид һаггында мухтәлиф рә'јләр сөјләнмәкдәдир. Јени дөвр, тәнгидин дә бир жанр кими хүсусијјәтләрини јениләшдирмәк зәрурәтини мејдана атыр. Көрүнүр, бундан габаг тәнгидә верилмиш тә'риф вә гијмәтләрлә һәрәкәт етмәк, кифајәтләнмәк чәтиндир. Һеч шүбһә јохдур ки, тәнгид әдәби просеси анчаг «мүшаһидә вә изаһ етмәклә» кифајәтләнә билмәз, белә олсајды, о өз идрак әһәмијјәтини хејли мәһдудлашдырмыш оларды. Тәнгид әдәбијјатын мүстәгил бир жанрыдыр, әдәби һәјатда тәнгидчинин дә јазычы кими өзүнәмәхсус јери вардыр. Јазычынын тәсвир вә тәһлил һәдәфи һәјатдырса, тәнгидчи һәјатла әдәбијјаты бирлик-

дә тәдгиг едир. Мүасир рус тәнгидчиләриндән биринин дили илә десәк: јазычынын әсас бир мүрачиәт һәдәфи вар: охучу. Тәнгидчинин исә икидир: охучу вә јазычы. Јазычынын бир тәсвир вә тәдгиг објекти вар: һәјат. Тәнгидчинин исә ики тәдгиг објекти вар: һәјат вә јазычы.

Марксист-ленинчи тәнгид совет әдәбијјаты илә јанашы һуманист дүнјакөрүшә малик, коммунизм уғрунда фәал мүбаризләр тәрбијә едир, арды-арасы кәсилмәјән китаб сели ичәрисиндә охучуја истигамәт верир, әдәби просесин гаршысында дуран мүрәккәб елми-нәзәри проблемләрин һәлли илә мәшғул олур.

Тәнгид, һәм дә елми билијин бир саһәсидир. Бу онун әдәбијјатын бир жанры кими спесифик хүсусијјәтидир. О, марксизм-ленинизм нәзәријјәси, әдәбијјатын партијалылығы вә халгилији принсипи әсасында инкишаф едир. Бу принсипләрдән јарадычы шәкилдә истифадә онун кәләчәк инкишафыны тә'мин едир.

Сон илләр тәнгидинин үмуми сәчијјәви әламәтләринә диггәт јетирәндә дәрһал бир чәһәт нәзәрә чарпыр: тәнгидлә әдәбијјатшүнаслығын тәхминән 50-чи илләрдә күчләнмәјә башламыш јахынлашмасы просеси, сых гаршылыглы әлагәјә кирмәси 60-чы илләрин сонларында, јә'ни сон беш илдә даһа да артыр. Бә'зиләримизи чашдыран да елә будур. Башга сөзлә, тәнгиддә 20—25 ил әввәлки хүсусијјәтләри көрмүрүк, бу исә бизи тәшвишә салыр. Бәдии тәнгидимизин бүтүн гүсурларыны нәзәрә алмаг шәрти илә, демәк лазымдыр ки, тәнгиди фикримиздә әһәмијјәтли кејфијјәт дәјишиклији јаранмышдыр. Доғру дејирләр ки, «әдәбијјатшүнас палтары» кејмиш тәнгидчиләр јаранмышдыр. Зәннимизчә, бу вәзијјәтдән нараһат олмаг лазым дејил. Бу, әдәби просесин өз тәләби илә, әдәби һәјатын ганунаујғунлуғу кими јаранмышдыр. Рус совет тәнгидинә, еләчә дә башга совет халгларынын тәнгидинә нәзәр салсаныз ејни вәзијјәтлә гаршылашарсыныз вә ејни мәсәләләр орада да биздә олдуғу кими мүзакирә олунур. Әдәби просесдә һәр мәрһәләнин өз тәләбләри вардыр, бу тәләбләрлә һесаблашмамаг, адәтән, нәтичәсиз галыр. Хатырлајырыг ки, һәлә 50-чи илләрдә тәнгидлә әдәбијјатшүнаслығы бир-бириндән ајырмаг, һәрәсини өз конкрет истигамәти илә ирәлиләтмәк мәгсәдилә чидди тәдбирләр көрүлдү, нүфузлу әдәби шәхсијјәтләр ишә гошулду. Анчаг һеч бир нәтичә вермәди. Чүнки белә бир

говушманы заман тәләб едирди, совет әдәбијјатынын әлдә етдији тәчрүбәни үмумиләшдирмәк зәрурәти тәләб едирди.

Лакин бир һәгигәт шүбһәсиздир ки, бу гајнајыбгарышмада, синтездә бәдии тәнгид кәрәк өз ајдын, мүстәгил естетик симасыны итирмәсин, сөһбәт тәнгидин әдәбијјатшүнаслыгла әвәз олунмасындан јох, әдәбијјатшүнаслыгла да зәнкинләшмәсиндән вә силаһланмасындан кедир! Јени типли тәнгидчинин — тәнгидчи-әдәбијјатшүнасын јаранмасындан кедир.

Башга сөзлә десәк, бу күн тәнгидин һәмишә дашыдығы мә'на дәјишмиш, хејли кенишләнмишдир. Әдәбијјатын башга жанрлары кими тәнгид дә замандан-замана, мәрһәләдән-мәрһәләјә әдәби просесә мүдахилә етмәк јолларыны, тактикасыны, шәкилләрини дәјишир вә дәјишдирмәлидир. Белә бир дәјишмә, јениләшмә бизим тәнгидимиздә дә баш вериб. Инкишафын нәтичәси олан јениләшмәнин гаршысыны алмаг исә мүмкүн дејил. Вәзифә јени вәзијјәти диггәтлә тәһлил едиб ону доғру истигамәтләндирмәкдән ибарәтдир.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын 50 јашы вардыр. Јарым әсрлик бу әдәбијјатын тарихи јени совет адамынын фикри, мә'нәви, мәдәни јүксәлишинин тарихидир, јени инсанын, јени шәхсијјәтин јаранмасынын тарихидир. Бу исә бөјүк үмумиләшдирмәләр тәләб едир. Мәһз бу нөгтәдә тәнгидчи, әдәбијјатшүнасын да ишини көрмәјә мәчбур олур. Әлли ил мүддәтиндә Азәрбајчан совет ше'ринин кечдији јолу билмәјән, тәдгиг етмәјән тәнгидчи Н. Һәзринин, Б. Ваһабзадәнин, Һ. Һүсејнзадәнин ше'рләринә дүзкүн, һәртәрәфли гијмәт верә билмир. Һәтта о, Нәсими, Фүзули, Вагиф, Сабир ше'рини дәриндән өјрәнмәјин зәрурәтини һисс едир. Беләликлә дә тәнгидчи-әдәбијјатшүнас јараныр, јени типли тәнгидчи! О, һәм әдәби ирси тәдгиг едир, һәм дә һазырки әдәби просеслә мәшғул олур. Һәм Чавиди, Чаббарлыны, Мүшфиги, Вурғуну, Меһдини — кечилән бөјүк јолу өјрәнир, һәм дә јени јаранан әдәбијјаты тәһлил едир. Шәксиз, бурада мүәјјән бир мүвазинәти көзләмәк, тәнгидин чанлы әдәби просесдән јајынмасына јол вермәмәк лазымдыр.

Әдәби фикримиздә нәзәрә чарпан јени кејфијјәтләрдән бири дә 25—35 јаш арасында олан тәнгидчи нәслин артыг өн чәркәјә чыхмаг үчүн чидд-чәһд көстәрмәси, әдәби һәјата фәал мүдахилә етмәси, ајры-ајры саһәләрдә үстүн

мөвге газана билмәсидир. Онлар әдәби фикримизин елми-нәзәри сәвијјәсинин јүксәлишиндә мүһүм рол ојнајыр, ону бә'зи јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшдирирләр.

Үмумијјәтлә, бу күнкү әдәби просесә нәзәр саланда фәалијјәт көстәрән нәсилләр вә онларын фәалијјәт дәрәчәси чох мараглы бир мәнзәрә тәшкил едир. Нәсилләрин нә дәрәчәдә фәал олмасы, нә дәрәчәдә үстүнлүк тәшкил етмәси, тәләбләрлә ајаглашмасы мүхтәлиф жанрларда мүхтәлиф вәзијјәтдәдир. Тәнгидчи нәсилләрин дә әдәби һәјатда өзүнәмәхсус мөвгеләри вардыр.

Мә'лумдур ки, бизим чәмијјәтимиздә бир нәсил дикәрини рәдд етмир, онларын арасында зиддијјәт јохдур, әксинә, бири дикәринин ишини, ән'әнәсини давам етдирир, бир-биринин инкишафына көмәк көстәрир. Бунунла белә инкишаф мәрһәләләринин хүсусијјәти һәр нәслин бојнуна ајрыча бир вәзифә гојур. Демәк, һәр нәслин гаршысында онун јазыб-јаратдығы мәрһәләнин тәләбләриндән асылы олараг мүхтәлиф вәзифәләр дурур, вәзифәләрин мә'на вә мәзмунча мүхтәлифлији онларын тәнгид тарихиндә тутачаглары мөвгејә, бу мөвгенин бөјүклүјүнә, јахуд кичиклијинә аз тә'сир көстәрмир.

Азәрбајчан совет тәнгидинин јарадычыларынын бир чоху һәјатда јохдур. М. Гулијев, А. Мусаханлы, С. Һүсејн, Ә. Назим, Һ. Зејналлы, М. Рәфили, М. Һүсејн вә б. Анчаг бу күн һәмин нәслин бизимлә чијин-чијинә, илһам вә мәһсулдарлыгла чалышан Мәммәд Ариф, бир гәдәр сонра фәалијјәтә башламыш Мәммәд Чәфәр кими нүмајәндәләри вардыр. Мүасир әдәби фикримизин көркәмли нүмајәндәләри олан бу ики тәнгидчинин бир хидмәти дә ондадыр ки, онлар өзләриндән сонра јетишән нәсилләрин тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајырлар.

Сон нәсил сәмәрәли шәкилдә ән'әнәни гаврајыр, ону мүасир елми-нәзәри, естетик фикрин наилијјәтләри илә бачарыгла бирләшдирир. Бу, јени нәслин әсәрләринә хүсуси кәскинлик, фәалијјәтләринә ардычыллыг верир, бир чох әдәби проблемләрин дәриндән ишләнмәси, јени аспектдә ишыгландырылмасы үчүн имкан јарадыр. Көрүнүр, өз нәсилләринин талеји уғрунда, тәнгид тарихиндә даһа әсаслы јер тутмалары үчүн бу нәсил даһа чидди фәалијјәтә башламышдыр. Јени нәсил нүмајәндәләри ичәрисиндә Ј. Гарајевин, А. Сәфијевин, А. Әфәндијевин, Ш. Салмановун, Елчинин, А. Һүсејновун, А. Дадашзадәнин, Ајаз Вәфалынын, С. Мусајевин, А. Микаіловун әсәрләри мараг ојадыр. Даһа сонракы нәслин ичәрисиндә исә Исраил Мустафајев, Сәјавуш Сәрханлы, Сабир Рүстәмханлы вә Рауф Сәфәровун адларыны хатырлатмаг олар. Чаван тәнгидчиләрин һәрәсинин өзүнә көрә гүввәтли вә зәиф хүсусијјәтләри вардыр. Анчаг үмуми шәкилдә онларын бу күнкү фәалијјәти јени мәрһәләнин тәләбләринә бу вә ја башга дәрәчәдә чаваб верир, онлардан әдәбијјатын инкишафы үчүн даһа кениш өлчүдә истифадә етмәк лазымдыр. Кәнчләрлә ардычыл мәшғул олмаг, онларын инкишафы үчүн ајрыча тәдбирләр көрмәк бизим мүһүм вәзифәләримиздәндир. Әдәби тәнгидин кәләчәјини индидән һазырламаг лазымдыр, кәләчәјин нечәлији исә бу һазырлығын сәвијјәсиндән, мәзмунундан чох асылы олачагдыр.

Сон беш илдә тәнгидин тә'сир, тәблиғ вә тәдгиг шәкилләриндән данышаркән, һәр шејдән әввәл, тәнгидчиләрин Бакыда кечирилән ики Үмумиттифаг мүшавирәсини гејд етмәк лазымдыр. 1968-чи илин мајында Азәрбајчан, Күрчүстан вә Ермәнистан тәнгидчиләринин биркә мүшавирәси мүасир тәнгидин гаршысында дуран бир сыра мүһүм проблем әтрафында фикир мүбадиләси үчүн кениш имкан јаратмышдыр, әдәби фикри мәшғул едән мәсәләләр мүзакирә олунмушдур.

1971-чи илин февралында Азәрбајчан Јазычылары Иттифагы илә «Литературнаја газета»нын бирликдә кечирдикләри «дәјирми стол» архасында мүшавирә совет халглары әдәбијјатларынын гаршылыглы әлагәси, бу просесдә халгларын Ленин достлуғунун, милли ән'әнәләрин ролу мәсәләсинә һәср олунмушду. Өлкәмизин әдәбијјатчылары «дәјирми стол» архасында ики күн давам едән мәчлисдә әдәбијјатын мүһүм мәсәләләри әтрафында фикир мүбадиләси етдиләр. Азәрбајчан јазычы, тәнгидчи вә алимләринин фәал иштирак етдикләри бу мүшавирәдә гејд олунду ки, әдәби инкишаф үчүн дикәр әдәбијјатларла сых бәдии үнсијјәт зәруридир. Лакин бу үнсијјәт вә әлагә милли орижиналлығын силинмәси, јох олмасы һесабына олмамалыдыр. Бу вә ја дикәр халгын характеринин, психолокијасынын, ән'әнәләринин, милли хүсусијјәтләринин бәдии ин'икасы башга халгларын ону дәриндән өјрәнмәсинә имкан верир. Милли хүсусијјәтин көкләри мүәјјән халгын бәдии тәфәккүрүнүн хүсусијјәтләриндәдир, онун мәдәнијјәтини тәмсил едәнләрин јарадычылыг спесификасындадыр. Буна көрә дә кечмиш бәдии

ирси даима өјрәнмәк, мүтәрәгги ән'әнәләрә диггәтлә јанашмаг лазымдыр.

Демәк лазымдыр ки, сон ики-үч илдә Бакыда мүасир әдәби проблемләрә һәср олунмуш ики Үмумиттифаг мүшавирәсинин кечирилмәси вә бу мүшавирәләрин мәркәзи мәтбуатда јүксәк гијмәтләндирилмәси бир тәрәфдән бизим әдәби-бәдии фикримизин мүасир сәвијјәсинә дәлаләт едирсә, дикәр тәрәфдән тәнгиди фикримизин кәләчәк әлагәләринин мөһкәмләнмәси, тәнгидчиләримизин, алимләримизин диггәтинин күнүн мәсәләләри әтрафында мәркәзләшмәси үчүн әһәмијјәтлидир.

Әдәбијјатымызда фәһлә вә кәнд мөвзуларынын ишләнмәсинә һәср олунмуш Сангачал вә Салјан пленумлары да бәдии әдәбијјатымызла јанашы тәнгиди фикримизә дә бир бахыш иди. Тәнгидчи вә алимләримизин фәал иштирак етдикләри бу пленумларда әдәбијјатымызын актуал проблемләринин нечә ишләнмәсиндән, әлдә едилән бәдии мүвәффәгијјәт вә нөгсанлардан бәһс едилди.

Сон мәрһәләнин диггәти чәлб едән мүһүм һадисәләриндән бири дә јени сәпкидә вә гурулушда ики чилдлик Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихинин нәшр олунмасыдыр. Академик Мәммәд Арифин үмуми редактәси, Б. Нәбијев, Г. Гасымзадә, М. Әлиоғлу, Ј. Сејидов, Ј. Исмајылов, А. Зејналлы, Ш. Салманов, А. Бағыров кими тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларын мүәллифлији илә јазылмыш бу тәдгигат әсәриндә илк дәфә әдәбијјат тарихи просес шәклиндә тәһлил олунур, ајры-ајры бәдии жанрларын инкишаф јолу изләнир. Мәтбуатда мүсбәт гијмәт алмыш бу әсәрин чидди нөгсанлары да вардыр. Мәсәлә анчаг бунда дејил ки, мүәллифләр әдәбијјат тарихинә чанлы просесин тарихә дүшмәјә һәлә вахты чатмајан шәхсијјәт вә һадисәләрини дахил етмишләр, бир гәдәр бу мәсәләдә тәләсиклик көстәрмишләр, бунунла әлагәдар мәтләбләр бир гәдәр хырдаланмыш, бә'зи һиссәләр хроникаја чеврилмәк тәһлүкәси гаршысында галмышдыр. Тарихдә әдәби просес боју давам едән ајры-ајры проблемләрин инкишафы да лазымынча изләнмәмишдир. Бу исә тәдгигатын нәзәри сәвијјәсинә мәнфи тә'сир көстәрмишдир.

Ахырынчы илләрин мүвәффәгијјәтләри сырасында П. Хәлиловун али мәктәбләрдә гардаш халглар әдәбијјатыны тә'лим етмәк вә еләчә дә бу халгларын әдәби наилијјәтләрини тәдгиг вә тәблиғ мәгсәди илә јазылмыш ики чилдлик «ССРИ халглары әдәбијјаты», Меһди Мәммәдовун «Азәри драматуркијасынын естетик проблемләри», Б. Нәбијевин «Сүнкүјә чеврилмиш гәләм» китаблары да гејд олунмалыдыр.

139407

Тәнгидимизин ағсаггалы, көркәмли совет алими Мәммәд Арифин үч чилдлик әсәрләринин нәшри сон илләр әдәби һәјатымызда хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Азәрбајчан совет әдәби тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслығынын сечилмиш нүмунәләрини охучуја, әдәби кәнчлијә тәгдим едән бу күллијјат тәкчә әдәбијјатымызын мүһүм јарадычылыг проблемләрини ишыгландыран әсәрләрлә зәнкин олмасы илә дејил, һәм дә елмимизин, тәнгиди фикримизин сон јарым әсрдә кечдији мүрәккәб мүбаризәләрлә долу инкишаф јолуну доғру, дүрүст әкс етдирмәси илә, партијалы истигамәти илә нәзәри чәлб едир. Үч чилдлик, бизә көркәмли тәнгидчи вәтәндашын, зәһмәтсевәр алимин, вичданлы тәнгидчинин әсәрләри илә топлу шәкилдә таныш олмаг имканы верди. Јахшы ән'әнәләримизи өјрәнмәк вә инкишаф етдирмәк үчүн јол ачды.

Сон илләр јазычы вә тәнгидчиләрдән М. Ибраһимовун «Әср вә сәнәткар», С. Рәһимовун «Јазычы вә һәјат», Р. Рзанын «Мәним фикримчә», Ч. Чәфәровун ики чилдлик әсәрләри, Ш. Гурбановун үч чилдлик әсәрләри, Г. Гасымзадәнин «Ашыг көрдүјүнү чағырар», Б. Нәбијевин «Әдәби дүшүнчәләр», М. Әлиоғлунун «Тәнгидчинин дүшүнчәләри», Г. Хәлиловун «Сәнәт вә сәнәткар» кими тәнгиди мәгаләләрдән ибарәт китаблары нәшр олунмушдур. Әдәби фикрин ајры-ајры мәрһәләләри һаггында тәсәввүр ојатмаг үчүн белә нәшрләрин фајдасы чохдур. Бә'зән мүәллифләр ади рә'ј мәзмуну дашыјан, нә вахты илә, нә дә инди әһәмијјәти олмајан мәгаләләри дә белә күллијјатлара дахил едирләр ки, бу да белә нәшрләрин әһәмијјәтини, тә'сирини азалдыр.

Биз бу һесабат сәчијјәси дашыјан мә'луматы она көрә нәзәрә чатдырмаг истәдик ки, дөврүн үмуми мәнзәрәси һаггында, көрүлән ишләр һаггында мүхтәсәр дә, олса мүәјјән тәсәввүр јарансын. Тәнгидин сәвијјәси онун үмуми нәзәри проблемләри, әдәби јарадычылығын нәзәри мәсәләләрини нечә һәлл етмәси илә өлчүлүр. Бу нөгтеји-нәзәрдән бәдии тәнгидимиз аз иш көрмәмишдир.

Азәрбајчан тәнгидчи вә алимләринин сон илләрдә мәшғул олдуғу мүһүм проблемләрдән бири реализмдир. 1969-чу илин ијун ајында Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын «Мүасир дөврдә дүнја әдәбијјатынын ин-

М. Ф. Ахундов адына
Азәр... ...публика
Дөвләт КИТАБХАНАСЫ

кишаф ганунаујғунлуглары проблеми» үзрә әлагәлән-
дирмә шурасы хәтти илә кечирилән «Азәрбајчан әдәбиј-
јатында реализм» мәсәләсинә һәср олунмуш мүшавирә
көстәрди ки, алимләримиз бу саһәдә мүәјјән наилијјәтләр
әлдә етмишләр. Мүшавирәдә мә'рузә едән Мәммәд Ариф,
М. Ч. Чәфәров, М. Гулузадә, Ә. Мирәһмәдов, J. Гарајев,
Н. Мәммәдов, А. Дадашзадә, С. Әсәдуллајев вә А. Һа-
чыјев реализмин бир метод вә әдәби мәктәб кими тәшәк-
күл тапмасы, Шәрг әдәбијјатларынын спесифик хүсусиј-
јәтләри шәраитиндә бу проблемин нә гәдәр мүрәккәбләш-
мәси, тәнгиди реализм ән'әнәләри вә сосиализм реализми,
Азәрбајчан реализминин инкишафында сатиранын ролу,
XX әср Азәрбајчан романтизминин ичтимаи тәбиәти вә
естетик проблемләри, XX әср Азәрбајчан тәнгидиндә
реализм проблеми, сосиализм реализминин тиположи
тәдгиги кими Азәрбајчан реализминин актуал проблем
сәчијјәли мәсәләләриндән данышмышлар. М. Ибраһимо-
вун «Ашыг поезијасында реализм», С. Әсәдуллајевин
«Сосиализм реализминин тарихилији, нәзәријјәси, типо-
локијасы» кими тәдгигатларыны да бу саһәдә көрүлән
ишләр сырасында гејд етмәк олар. С. Әсәдуллајев өз тәд-
гигатында сосиализм реализминин гносеоложи көкләри-
ни мејдана чыхармаг, онун мүһүм проблемләрини нәзәри
чәһәтдән әсасландырмаг вә бүтүн бунларын зәмининдә
сосиализм реализминин типолокијасыны тәдгиг етмәк
мәгсәдини изләмишдир. Беләликлә, мүәллиф сосиализм
реализминин ајры-ајры јарадычылыг нөвләринин мүм-
күнлүјүнү, ваһид бир јарадычылыг методу дахилиндә
мүхтәлиф үслубларын мөвчуд ола билмәсини әсасландыр-
мағa чалышмышдыр. Бунунла о, совет әдәбијјатында со-
сиализм реализминдән башга дикәр јарадычылыг метод-
ларынын варлығыны сүбута чалышан нәзәријјәчиләрлә
разылашмыр, совет әдәбијјатынын ваһид бир јарадычы-
лыг методуна малик олмасы фикрини мүдафиә едир.

Мәсәлә проблематикдир вә тәсадүфи дејил ки, мәркәзи
мәтбуатда мүхтәлиф рәј'ләрә мә'руз галмышдыр. Китаб
һаггында мүсбәт рә'јләрлә јанашы, мүәллифин мүбаһисә
етдији рус алими А. Иезуидовун чох кәскин мәгаләси
вардыр. «Партијалылыг вә реализм» адлы («Нева» жур-
налы, 1971, № 3) бу мәгаләнин мүәллифи С. Әсәдуллајеви
сосиализм реализминин гносеоложи әсасларыны баша
дүшмәмәкдә, партијалылыг илә реализми бир-бириндән
ајырмагда тәнгид едир. Бизә белә көлир ки, Иезуидовун

ирадларында мүәјјән мә'нада хырдачылыг вардыр, о
ајры-ајры ифадә вә сөз јанлышлыгларына истинад едәрәк
мүбалиғәли иттиһамлар верир. Әлбәттә, С. Әсәдуллајев
дә билмәлидир ки, сөһбәт нәзәријјәдән кедир, дәгиг ол-
маг лазымдыр.

Реализм проблеминә һәср олунмуш мараглы тәдгигат
әсәрләриндән бири Ариф Һачыјевин «Романтизм вә реа-
лизм» адлы монографијасыдыр. Әсәр мүасир әдәбијјат-
шүнаслыгда ики мүхтәлиф консепсија арасында кедән
мүбаһисәләрә чаваб олараг јазылмышдыр. Тәдгигатда
һәр ики јарадычылыг методу бәдии јарадычылығын тип-
ләри кими тәһлил олунур, онларын бәдии гурулушлары,
естетик маһијјәти, тарихи ганунаујғунлуглары мејдана
чыхарылыр.

Зәманәмиздә реализм проблеминин сон дәрәчә мүһүм
сијаси, естетик проблемә чеврилмәси тәсадүфи дејил.
Һәјат кетдикчә мүрәккәбләшир. Инсан исә кетдикчә мү-
рәккәбләшән просеси дәрк етмәјә чан атыр. Беләликлә,
реализмин инкишафы инсан тәфәккүрүнүн инкишафы
илә бағлыдыр. Һазырда реализм проблеминин мүхтәлиф
изаһлара, мүхтәлиф мүнасибәтләрә мә'руз галмасы да
дөврүн сәчијјәси илә бағлыдыр. Бә'зи нәзәријјәчиләр онун
көһнәлдијини е'лан едир, бә'зиләри она гаршы јени чә-
рәјанлар ирәли сүрүр, бә'зиләри исә реализми һүдудсуз,
саһилсиз бир јарадычылыг методу һесаб едирләр. Реа-
лист сәнәтин бир метод кими кәләчәк инкишафыны ола
билсин ки, саһили көрүнмәјән бир дәнизә бәнзәтмәк олар.
Реализми дәриндән дәрк едә билмәк үчүн инсан тәфәк-
күрүндә әмәлә кәлән дәрин, јени просесләри өјрәнмәк
лазымдыр.

Лакин реализми, садәчә олараг, һәјатын әкс-сәдасы
кими тәгдим едән, реализмин әһатә етдији проблемләри
бәситләшдирән мәгаләләрә раст кәлирик. Белә әсәрләрдә
јенилик дујулмур, он илләрлә әввәл дејилмиш фикирләр
тәкрар олунур. Камран Мәммәдовун Ә. Һагвердијевә һәср
олунмуш «Бөјүк реалист сәнәткар» адлы мәгаләсиндә
(«Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 28 декабр 1970-чи ил)
реализм анлајышы бәситләшдирилмиш, реализм һаггын-
да мүасир сәсләнмәјән мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр.
Әкәр Камран Мәммәдов Ә. Һагвердијевин ајры-ајры әсәр-
ләри һаггында дејилмиш мә'лум фикирләри тәкрар етмәк
əвәзинә, ифрат сосиоложи тәһлил әвәзинә Һагвердијев
сәнәтинин, реализминин јенилијини, она мәхсус хүсусиј-

јәтләри изаһ етмәк јолу илә кетсәјди, онун реализминин әсас проблемләрини, бурадакы ичтимаи идеалын, конфликтин маһијјәтини көстәрмәјә чалышсајды, маарифчилик идеалынын бу реализмдә һансы ичтимаи-сијаси истигамәтә јөнәлдијини, күлүшүн, сатиранын, јуморун бу реализмдә характерини ајдынлашдырмаға сә'ј етсәјди, онда даһа «Ә. Һагвердијев вә нөкәр» мәсәләсини бөјүк сәнәткарын реализминин проблемләриндән бири кими көстәрмәјә о гәдәр дә еһтијач һисс етмәзди. Онда ашағыдакы чүмләләр мәгаләдә өзүнә јер тапмазды: «...Јазычынын өз һәјат тәчрүбәсиндән истифадә едәрәк пјес јазмасы да Азәрбајчан драматуркија тарихиндә јени һадисә иди.» (Мә'лумдур ки, һәр һансы драматург пјес јазанда өз һәјат тәчрүбәсиндән истифадә едир.) Јахуд: «Ә. Һагвердијевин бачарығы орасындадыр ки, о, адларыны чәкдијимиз һекајәләрдә... прототипләри јарадычы тәхәјјүлүн көмәји илә бәдии тип сәвијјәсинә галдырмышдыр ки, бу да онун реализминин хүсусијјәтләриндән биридир.»

Бу да мә'лумдур ки, һәр һансы прототип бәдии әсәрә сәнәткарын тәхәјјүлүндән кечәрәк дахил олур вә ону бир јазычынын реализминин хүсусијјәти кими тәгдим етмәк елми сәсләнмир.

Јени мәрһәләдә тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымызын мәшғул олдуғу проблемләр чох мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Онлар мүсбәт гәһрәман, әдәбијјатын миллилији вә бејнәлмиләллији, ән'әнә вә новаторлуг, тарихи роман вә драм, ајры-ајры жанрларын тарихи кими мөвзуларда китаб нәшр етдирмиш, онларча мәгалә јазмышлар. М. Арифин «Тәхәјјүл вә јарадычылыг», Ә. Ағајевин «Октјабр вә дүнја әдәбијјаты», Г. Гасымзадәнин «Вәтәндашлыг гүруру», Ј. Сејидовун «Һәјатла әлагә вә сужет», М. Әлиоғлунун «Азәрбајчан нәсриндә фәһлә мөвзусу», Г. Хәлиловун «Азәрбајчан романында реализм», Ј. Гарајевин «Күнләр вә күндәликләр», А. Сәфијевин «Комик характер вә бәдии мүбалиғә», Елчинин «Әдәби тәнгид вә характер» кими мәгаләләри адларындан да көрүндүјү кими, мүасир мәсәләләрә һәср олунмушдур. Мәтләб мәгаләләрин адларында дејил. Бизә таныш олан бу мөвзулары мүәллифләр јени тәләбләр бахымындан ишыгландырмаға чәһд көстәрирләр, әдәби тәчрүбәни мүасир әдәбијјат елминин наилијјәтләри әсасында тәһлил етмәјә чалышырлар. Бу чәһдин ајры-ајры мәгаләләрдә дәрәчәси мүхтәлиф олса да, үмуми мејл елми-нәзәри фикрин дәринликләринә

һәвәс көстәрмәкдән ибарәтдир. Бу мәгаләләрдә дә биз әдәбијјат тарихи мәсәләләри илә мүасир проблемләрин ајрылмаз бир шәкилдә говушдуғуну мүшаһидә едирик.

Азәрбајчан марксист тәнгиди һәмишә мүтәрәгги әдәбијјатын кешијиндә дурмуш, мүнтәзәм олараг ингилаби естетиканын мәсәләләри илә мәшғул олмушдур. В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллик јубилеји илә әлагәдар олараг Азәрбајчанда марксист-ленинчи естетиканын өјрәнилмәси јени бир гүввәт кәсб етди. Тәнгидчиләримиз марксист-ленинчи естетиканын бир сыра мүһүм мәсәләләрини ишыгландыран әсәрләр јаздылар. Әдәбијјатын синфилији, партијалылығы, халгилији проблемләри, сәнәтин һәјатын објектив ин'икасы олмасы, азад сәнәткар вә онун чәмијјәт гаршысында мәс'улијјәти, јени дөврүн сәнәткары, објективлик илә субјективлијин әлагәси, реализм методунун фәлсәфи изаһы, бәдии ирсә мүнасибәт, тәнгид вә тәсдиг, мүсбәт вә мәнфи гәһрәман, јарадычылығын идраки вә естетик маһијјәти, ән'әнә вә новаторлуг, јаланчы новаторлуг вә мода, модернизмин мүртәче маһијјәти кими онларча мүасир әһәмијјәти олан проблемләр мүасир әдәби просеслә әлагәли шәкилдә өз јени изаһыны тапды. Бир-биринин ардынча нәшр олунан «Ленин естетикасы вә әдәбијјатшүнаслығын мәсәләләри», «В. И. Ленин вә әдәбијјатын бәдиилији мәсәләләри», «Керчәклик вә сәнәт», «Ленинин естетик ирси вә тәнгидимиз», «Әдәбијјатын инкишафында Ленин тә'лими» кими мәгаләләрдә онларча сәнәт проблеми ленинизм дүнјакөрүшү мөвгејиндән ишыгландырылды. Бу мәгаләләрдә елә әдәби мәсәләләрдән сөһбәт кедирди ки, онлар бәдии јарадычылығын бир чох мүбаһисәли тәрәфләрини ајдынлашдырмаг үчүн әһәмијјәтли иди.

Лакин нәзәри мөвзуда јазылан әсәрләр јанлыш, долашыг фикирләрдән дә мәһрум дејил. Г. Хәлиловун «Ленин вә әдәбијјат мәсәләләри» китабында бә'зи мә'лум һәгигәтләр, марксист естетиканын тәсдиг етдији мүддәалар әсассыз мүбаһисә һәдәфинә чеврилир, јанлыш иддиалар ирәли сүрүлүр, әдәбијјатын идејалылығы, бәдии форма, типиклик кими мәсәләләр һаггында елми олмајан мүлаһизәләр мүдафиә олунур. Елми мүбаһисәнин ән ади ганунларына риајәт етмәјән мүәллиф һәтта «руһ», «һисс», «һәјәчан» кими сөзләри «идеја» сөзүнүн адекватлары кими гәләмә вериб гејри-елми мүбаһисәјә киришир, новаторлугдан данышаркән идејанын һәлледичи ролу-

на е'тинасызлыг көстәрир, мәзмунла форманын диалектик вәһдәтини көрмәјиб «көһнә форма» илә «гәдим форма» арасында олан ади мә'на фәргини долашыг салыр, һәр бир гәдим форманын һәр заман јени мәзмун кәсб едиб мүасирләшә билмәси еһтималыны рәдд едир вә с. Г. Хәлиловун типиклик естетик категоријасы һаггында фикирләри дә чох сәтһи вә долашыгдыр.

Нәзәри мәгаләләрин бир гисми исә мүчәррәд олур. Белә мәгаләләрдә мә'лум нәзәри формуллар садаланыр, әдәби тәчрүбәјә, ајры-ајры фәрди јарадычылыглара тәтбиг едилмир. Мәсәлән, мәгаләләрдән бирисиндә дејилир: «Совет әдәбијјатынын охучуја естетик тә'сирләринин гүввәси онун халг һәјаты илә, реал варлыгла әлагәсиндән, һуманист мејлләриндән вә фәал идраки вәзифәләриндән чох асылыдыр. Јазычы һәјата, күтләләрә, зәһмәт адамларына нә гәдәр јахын олса, зәманәсинин актуал проблемләринә нә гәдәр чәсарәтлә мүрачиәт етсә, мүасирләринин, мә'нәви аләмини нә гәдәр дәриндән экс етдирсә, әсәрин идраки вә естетик әһәмијјәти о гәдәр бөјүк олур».

Бу вә бу сәпкидә олан мә'лум үмуми тезисләри тәкрар етмәк о заман фајда верир ки, онлары тәнгидчи әдәби тәчрүбәјә тәтбиг етсин, онларын фәрди јарадычылыгда тәзаһүр формаларыны, мүхтәлифлијини көстәрсин.

Бир тәрәфдән дүнја халглары арасында әлагәләр илдән-илә күчләнир, халглар мә'нән, фикрән јахынлашыр, дикәр тәрәфдән исә империализм даһа да гудузлашыр, јени-јени тәчавүзләрә һазырлашыр. Бәшәријјәт онун әглини, дүнјакөрүшүнү дүзкүн истигамәтләндирән, дүзкүн тәрбијә едән мә'нәви гидаја еһтијач һисс едир. Империализмин мәһвини тә'мин едә биләчәк бу бирлији мөһкәмләтмәк вә бу просеси сүр'әтләндирмәк јолунда бәдии әдәбијјатын өһдәсинә мүһүм, мүстәсна вәзифәләр дүшүр. Тәсадүфи дејил ки, мәһз бу дөврдә сүрреализм, абстраксионизм, екзистенсиализм, структурализм кими реализмә гаршы јөнәлмиш модернист мејлләр јаранмышдыр. Сәнәти мүчәррәдлијә, милли зәминсизлијә, космополитизмә, фәрдијјәтчилијә, инсаны ичтимаи һәјатдан, чәмијјәтдән ајырмаға чағырыш бу мејлләрин фәлсәфи, сијаси әсасыны тәшкил едир. Јени модернист буржуа әдәбијјатынын бә'зи нүмајәндәләри белә бир мөвгеји мүдафиә едирләр ки, әдәбијјат ичтимаи һәјатдан вә идеја мүбаризәсиндән асылы дејил. Онлар нәинки јазычынын

ичтимаи ролуну, һәтта онун јарадычы фәрдијјәтини дә инкар едирләр.

Мүасир буржуа әдәбијјатынын тәнгиди әдәби фикримиздә ики јол илә апарылмышдыр: марксист естетикасынын принсипләрини тәблиғ етмәк вә јени буржуа әдәби чәрәјанларынын мүртәче маһијјәтини ачыб көстәрмәк јолу илә. Бу чәһәтдән Н. Мәммәдовун «Кафка вә модернист әдәбијјатын бә'зи мәсәләләри», А. Микајыловун «Ики дүнја, ики сәнәт» кими мәгаләләрини фајдалы һесаб едирик. Лакин тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымыз идеалист естетиканын тәблиғи үчүн габыгдан чыхан мүасир буржуа нәзәријјәчиләринин көрүшләрини тәнгид саһәсиндәки фәалијјәтләрини кенишләндирмәли, бу саһәдә даһа ардычыл чыхыш етмәли, мүбаризә мејданынын бу чәбһәсиндә гәләмләрини даһа да итиләмәлидирләр.

Тәнгидимизин бу күнкү вәзијјәтиндән данышаркән Азәрбајчан совет әдәбијјаты нүмајәндәләринин јарадычылыг јолларынын өјрәнилмәси саһәсиндә көрүлән ишләри дә нәзәрдән гачырмаг олмаз. Тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларын әдәби наилијјәтләримизин бајрамына чеврилән јубилејләрдә фәал иштиракыны вә бу мүнасибәтлә јазылан мәгаләләрин елми, тәблиғи әһәмијјәтини хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Ајры-ајры әдәби шәхсијјәтләрә һәср едилмиш тәдгигатлар кечилмиш әдәби јолу вә һәмин јазычынын бу просесдәки мөвгејини ајдынлашдырмаға хидмәт едир. Сон илләр Һ. Чавид, С. Вурғун, М. Мүшфиг, М. Һүсејн, М. Ибраһимов, С. Рәһимов, С. Рүстәм, Р. Рза һаггында монографијалар јазылмыш, нәшр олунмушдур. Бу, елми фикримизин өз дахили еһтијачындан, тәләбиндән доған бир һалдыр. Азәрбајчан совет әдәбијјатынын јаранмасындан кечән јарым әсрлик бир дөвр јени үсулда јаранан бир әдәбијјаты, онун шәхсијјәтләрини сәчијјәләндирмәк вә гијмәт вермәк, бә'зи нәтичәләр сөјләмәк вә әдәби тәчрүбәни үмумиләшдирмәк үчүн аз вахт дејил. Белә тәдгигатлар имкан верир ки, мүрәккәб әдәби просесдә апарычы, истигамәтверичи шәхсијјәтләрин һәрәсинин өз мөвгејини мүәјјәнләшдирәсән.

Лакин бә'зән мүәллифләр өз мәгсәдләринә наил ола билмирләр. Һәртәрәфли тәдгигатын апарылмамасы, әдәби мүһитин дәриндән өјрәнилмәмәси вә һәтта мүәјјән субјектив мүнасибәтләр белә әсәрләрин истәнилән сәвијјәдә јаранмасына мане олур. К. Әлибәјованын јахшы бир нијјәтлә јаздығы «Ахтарышлар, кәшфләр» моногра-

фиjасында поезиjаjа даир бә'зи мүасир мәсәләләрә тохунулмасына бахмаjараг, апарылан тәдгигатын јарымчыглығы үзүндән биртәрәфли, субјектив һөкмләрә јер верилмишдир. М. Рәфили поезиjасына верилән мүбалиғәли гиjмәт, Ч. Чәфәровун Р. Рза поезиjасынын инкишафына көстәрдиjи тә'сир һаггындакы мүлаһизәләр елми вә фактик чәһәтдән әсасландырылмамышдыр.

Тәнгид әдәби просеси тәшкил едир, изаһ едиб истигамәтләндирир, халгын фикри, мә'нәви вәзиjjәтинин әдәбиjjатда нечә үзә чыхмасыны өjрәнир; әдәбиjjатын наилиjjәтләрини тәблиғ етмәклә охучунун ичтимаи, бәдии шүурунун формалашмасына тә'сир көстәрир. Бу исә тәнгиддән принсипиаллыг, мөһкәм, аjдын методолокиjа, сағлам идеjа вә елми мөвге тәләб едир.

Әдәби һәjатымызын мүрәккәблиjи көз габағындадыр. Анчаг тәнгид әдәбиjjатын мүрәккәб һадисәләринә гиjмәт вермәк үчүн дәjишмәз, стандарт өлчүләрә малик деjил. Бурада тәнгидчи истe'дады, шәхсиjjәти мүһүм амилдир, онун партиjалы мөвгеjи, марксист-ленинчи методолокиjаjа нә дәрәчәдә јиjәләнә билмәси, өз сәнәтинә сәдагәти биринчи дәрәчәли шәртләрдәндир.

Бу тәләбләр сәвиjjәсиндән јанашанда мүасир тәнгидимизин мүвәффәгиjjәт вә нөгсанлары даһа аjдын мүшаһидә едилир.

Тәнгидимиздә тәнгидин јохлуғундан шикаjәтләнирләр. Әлбәттә, мүасир әдәби фикримизин јарадычылыг нөгсанларына, јарадычылыг чәтинликләринә тамамилә биканә мүнасибәт бәсләдиjини иддиа етмәк олмаз. Тәнгидчи саjыг оланда, принсипиал мөвгедә даjананда, чәмиjjәт гаршысында мәс'улиjjәт һисс едәндә, халгын мәнафеjини күдәндә гәләми дә кәсәрли олур; Чәлал Мәммәдовун «Бир чәнуб шәһәриндә» бәдии филми һаггында «Ссенари, филм, һәjат», А. Әфәндиjевин «Фәлсәфә вә поезиjа», Ј. Сеjидовун «Факт вә һәjат һәгигәти» кими мәгаләләри јазылыр вә бунларын әдәби мүһитә үмумиликдә мүсбәт тә'сири олур.

«Ссенари, филм, һәjат» мәгаләсинин тә'сири она көрә күчлү олду ки, о, филм һаггында зорла мәһз мүсбәт рә'jләр јаjмаға сә'j көстәрәнләрә гаршы бир чаваб кими сәсләнди, тамашачы күтләсинин үмуми рә'jини тәсдиг етди. Тәнгидчи субјектив һиссләрә гапылараг филми мүдафиә едәнләрә гаршы чыхыб деди ки, бу филмдә Азәрбаjчан халгынын һәjаты, психолокиjасы, һәjат тәрзи тәһриф

олунур, орада сәчиjjәви олмаjан сәһнәләр нүмаjиш етдирилир. Белә «тәк-тәк, надир, патоложи һадисәләр вә характерләр һәjат һаггында дүзкүн тәсәввүр оjада билмәз».

«Факт вә һәjат һәгигәти» мәгаләсинин мүәллифи тәһлил етдиjи әсәрин сәнәткарлыг нөгсанларыны меjдана чыхарараг јазыр: «Материалы өjрәнмәк бәдии әсәр јазмаг үчүн кифаjәт деjил. Бунун үчүн јазычы исте'дады, сәнәткарлыг лазымдыр». Илjас Әфәндиjевин «Исте'дад вә мөвзу» мәгаләсиндә дүз деjилир ки, гәләмә алынан әмәк саһәсинин, һәjат саһәсинин бөjүjү, кичиjи јохдур, коммунизмин тәрәггисинә, һуманизм идеалына һәср олунмуш һәр мөвзу һәгиги сәнәтин објекти ола биләр. Мәсәлә мөвзунун һансы идеjа-естетик чәһәтдән мәһз нечә ачылмасындадыр. Јазычы исте'дады, јазычы фәрдиjjәти, јазычы психолокиjасы бурада мүстәсна рол оjнаjыр.

Биз Асиф Әфәндиjевин мәгаләләринин бир фаjдасыны да онда көрүрүк ки, онлар әдәби һадисәләрә тәнгиди мүнасибәти гүввәтләндирир.

Асиф Әфәндиjевин мәгаләләри јазы тәрзинин орижиналлығы, әһатә етдиjи естетик проблемләрин кенишлиjи илә диггәти чәлб едир. «Фәлсәфә вә поезиjа» мәгаләсиндә «зәканы» тәрәннүм едән тәнгидчи сәнәтдә зәканын, әглин ролуну шәрһ едир, зәка илә сәнәтин бирлиjиндән сөһбәт ачыр. Асифин мәгаләләриндә һәjата фәлсәфи мүнасибәт вардыр. — «Сәнәтдә кәнчлик вә сәнәтин әбәди кәнчлиjи» мәгаләсиндә олдуғу кими! Суаллар, чаваблар, чанлы мүкалимәләр, нидалар, мүбаһисәләр, е'тиразлар, тәсдигләр, инкарлар онун мәгаләләринә чанлылыг верир.

Лакин тәнгидчинин әсәрләриндә бизи нараһат едән бә'зи нөгсанлар да нәзәрә чарпыр. Мәсәлә анчаг онда деjил ки, бу мәгаләләрдә ибарәчилиjә, сүн'и ефектә раст кәлирик, мә'лум елми, фәлсәфи һәгигәтләрин мүхтәлиф формаларда тәкрарына јол верилир. А. Әфәндиjевин тәнгидчи кими бир нөгсаны да будур ки, тәнгидләрини бә'зән лазымынча әсасландыра билмир, тә'рифләриндә олдуғу кими тәнгидләриндә дә ифратчылыг, субјективлик, ачыг тенденсиjа һисс олунур. Белә һалларда Асифин мәгаләләриндә гаjғы, јазычыjа көмәк әли узатмаг меjли зәифләjир. Орта сәвиjjәли әсәрләрә дә диггәтлә јанашараг әтрафлы арашдырмаг лазымдыр; балтаны дибдән вурмаг олмаз. Бурада да мүәjjән јазычы әмәjи вар, бә'зән бу әмәjин әдәби һәjата хеjри дә дәjир. Одур ки, Асиф Әфән-

дијев Видади Бабанлынын «Вичдан сусанда» романыны тамам инкар едәндә, Фикрәт Гочанын, Вагиф Вәкиловун әсәрләринә биртәрәфли јанашанда мүәјјән наразылыг доғурур. Тәнгидчи «Инсан вә сәнәт» адлы әдәби-тәнгиди ессесиндә сәнәтдә баш верән ики јарадычылыг кејфијјәтиндән сөһбәт ачыр: өзүнүтәсдиг вә өзүнүујдурмадан. Проблем марагдыдыр, лазымлыдыр. Тәнгидчи нүмунә үчүн Фикрәт Гоча поезијасына мурачиәт едир. Анчаг фикирләрини сүбут үчүн кәтирдији нүмунәләр она бәраәт газандырмыр. Ики ше'р парчасы тәнгидчинин дедији кими нәинки бир-бирини рәдд етмир, әксинә, тәсдиг едир. Охучуја елә кәлир ки, тәнгидчи һараданса мүәјјән сәнәт проблемләри көтүрүр, анчаг ону бәдии јарадычылыг мәсәләләринә тәтбиг едәндә чәтинлик чәкир. Елә бил, һәлл етмәк истәдији проблем долајысы илә өзүнә аид олур, өзүнү тәсдиг әвәзинә, өзүнү ујдурмаја чеврилир.

Тәнгиди пафосда јазылан мәгаләләрин бир әһәмијјәтли чәһәти дә ондадыр ки, јазычыны, охучуну, әдәби мүһити тәнгидә алышдырыр. Бу, чох әһәмијјәтли чәһәт олуб, тәнгидин әсас вәзифәләриндәндир. Әкәр јазычы бир дәфә мүвәффәгијјәтли әсәр јазыбса вә тәнгид тәрәфиндән мүсбәт гијмәтләндирилибсә, елә етмәк лазымдыр ки, сонра јаздығы зәиф әсәри үчүн дә тә'риф уммасын, зәиф әсәр һаггында ачыг, објектив тәнгиди мәгалә јазмаг, јазычыја тә'сир көстәрмәк лазымдыр. Әкс һалда, јазычы тә'рифә алышыр.

Әдәби тәчрүбәдә белә һаллара да тәсадүф олунур: мәтбуатда, тутаг ки, Видади Бабанлынын «Вичдан сусанда» романы тәнгидә мә'руз галыр. Мүәллиф елә дүшүнүр ки, бир тәнгидчинин рә'ји әсәрин талејини һәлл едир. Буна көрә дә шикајәтләр, е'тиразлар башлајыр. Бу исә тәнгидин мүстәгиллијинә мане олур, әдәби мүзакирә вә мубаһисәләрин кенишләнмәсинин гаршысыны алыр.

Әлбәттә, фикир мүбадиләси, рә'ј мүбадиләси үчүн, тәнгид үчүн мәтбуатда кениш имкан јаратмаг лазымдыр.

Тәнгид тә'рифә чевриләндә әдәби һадисәләрә, әсәрләрә верилән гијмәтин ме'јары да итир. Мәсәлә бундадыр ки, бә'зән тәнгидин әдәби һадисәләрә гијмәт вермә ме'јары мүхтәлиф олур. Анчаг бу мүхтәлифлик ишин зијанынадыр. Бу мә'нада ки, һәр тәнгидчинин өзүнә, өз зөвгүнә көрә ме'јары јараныр. Һалбуки бәдии әсәрин гијмәтләндирилмәсиндә үмуми бир естетик ме'јар нәзәрә алынмалыдыр. Ме'јар мүхтәлифлијинин нәтичәсидир ки, бә'зән бир халг јазычысы, совет классики һаггында дејилән тә'рифлә әлинә јени-чә гәләм алан кәнч бир һәвәскарын јазыларына верилән гијмәт арасында фәрг олмур; ејни гијмәтләр, ејни тә'рифләр, бир-биринә бәнзәјән чүмләләр!

Бәдии ме'јар бә'зән өз һүдудларыны о гәдәр кенишләндирир ки, һәвәскар шаирләрә «уғурлу кәләчәк» арзулајан јазычыларымыз онларын һәтта бир сәнәткар кими макистрал јола чыхмасындан сөһбәт ачырлар, зәиф әсәрләрини чап вә тә'риф едирләр. Бу јахынларда «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетиндә кәнч бир шаирин «Каш кәнддә доғулајдым» адлы ше'ри нәшр едилмишдир (21 феврал 1971-чи ил). «Уғур олсун» мүгәддимәси илә чап олунан бу ше'рдә поетик «мән» кәндә мәфтундур, шәһәрдә доғулмасындан наразыдыр, арзулајыр ки, каш о, кәнддә доғулајды,

Бәс кәндин нәји ону чәлб едир? Әмәк һәјатымы, гуручулуг ишләрими, әмәк гәһрәманларымы? Кәнддә мәдәнијјәт јајмаг, мүәллимлик етмәк һәвәсими? Ше'рдә бу суалларын һеч биринә чаваб јохдур. Лирик «гәһрәманын» арзусу будур ки, «јалын ајагларыны торпағын синәсиндән галхан јашыл отлар охшасын, ојунчағы гузулар, сары гарғы түтәкләр олсун, телини сәрин дағ күләкләри дарасын». Кәндә чағырыш белә реал олмајан, шәһәрлә кәнд арасында зиддијјәт кими сәсләнән мотивләрлә «әсасландырылмышдыр». Ше'рин һәјати әсасы јохдур, садәчә олараг, алдадычы һисс әсасында јазылыб, она көрә дә заманын үмуми инкишаф тенденсијасына гаршы сәсләнир.

Елә етмәк лазымдыр ки, уғурлу арзулар уғурсузлугла нәтичәләнмәсин. Әкс һалда биз чәмијјәтин башга саһәләриндә фајда верә биләчәк бир вәтәндашы, јахуд онларла, јүзләрлә кәнчи шикәст бир вәзијјәтә сала биләрик, ичтимаи һәјат үчүн јарарсыз едәрик.

Тәнгид габагчыл ичтимаи рә'јә әсасланмалыдыр, ону ифадә етмәлидир, онун кешијиндә дурмалыдыр, башга сөзлә, әсәрин мәзмунуну данышмаг әвәзинә, она гијмәт вермәлидир. Тәнгидчи мә'лумат верән дејил. О, дүшүндүјүнү, әсәрин онда ојатдығы елми-објектив фикри сөјләмәлидир, мәһз онда тәһлил нағыл јох, тәһлил олур. Бу вәзифәни тәнгидчи јеринә јетирмәјәндә, онун ресензијасы дөнүб олур мә'луматлар јығыны, тәсвир.

Тәнгидчи өз сәнәтинә чидди јанашанда, онун һансы жанрда јазмасындан асылы олмајараг, мүвәффәгијјәти

дә чидди олур. Мәммәд Арифин Анарын китабы һаггында јаздығы «Ағ лиманлар вә гырмызы кәмиләр» ресензијасы бу чәһәтдән көзәл бир нүмунәдир.

Мәгалә «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетиндә чап олунуб (17 апрел 1971-чи ил) вә бир сәһифәдән дә аз јер тутур. Анчаг кәнч јазычынын јарадычылығы илә әлагәдар мүһүм мәсәләләр бу мәгаләдә әһатә олунмушдур. Һәмишә јер азлығындан шикајәт едән тәнгидчиләр бу мәгаләдән чох шеј өјрәнә биләрләр. Мәгаләнин јахшылығы јалныз онда дејил ки, бурада Ариф мүәллимә хас олан дәгиглик вар. Артыг сөз, узунчулуг, тәсвирчилик јохдур. Ариф мүәллим јазычынын дахили аләминә, јарадычылыг лабораторијасына нүфуз етмәји бачарыр. Дүшүндүкләрини, ән кичик дујғуларыны белә мәһарәтлә елм вә тәнгид дилинә чевирә билир. Јазычы, охучу бу мәгаләдән бәдии јарадычылығын мүәјјән мүвәффәгијјәтләри, идеја-бәдии кејфијјәтләри һаггында да, јарадычылыг чәтинликләри, гүсурлары һаггында да ајдын тәсәввүр әлдә едир. Мәгаләнин һәр абзасы мүһүм бир јарадычылыг мәсәләсинә һәср олунур, бирбаша һәдәфә вурур. Мәгаләдән өјрәнирик ки, јазычы «күндәлик», ади һадисәләр ичиндә үзүб кедән ади адамларын һәјатыны, шәхсијјәтини бир кино оператору кими елә нөгтәдән, елә бир ишыгла тәсвир едир ки, охучу орада адиликдән кәнара чыхан чох шејләр көрүр. «Анар өз садә, ади гәһрәманларында көлкәли вә ишыглы чәһәтләрин тәзадыны, мүрәккәблијини көрүр. О, инсаны бир рәнкдә јох, бир нечә рәнкдә, ишыгда, тәзаһүрдә көрүр вә көстәрир. Онун күчү һәссаслыгла инсан руһуну дујмагда, сәмими һуманизмдәдир», «Анарын гәһрәманлары өз һәрәкәтләриндә бә'зән шүурла һесаблашмырлар. Онлары һиссләр идарә едир. Севг-тәбиилик шүура галиб кәлир». «Мән, сән вә телефон» һекајәсиндә зарафат дөнүб чох чидди вә тә'сирли һадисәјә, бир нағыла, әфсанәјә чеврилир. Инсан гәлбинин һәлә тамамилә сағалмамыш јараларына тохунур. Бакир дујғулар, тәмиз һиссләр доғурур.

Јазычы санки бизә демәк истәјир ки, һәјатын һәр гарышы јениликләрлә, јени мә'наларла долудур. Анчаг онлар үздә дејил, дәриндәдир. Һадисәләр үзәриндән пәрдәни азачыг галдырмаг кифајәтдир ки, орадакы тәзадлы мә'налар аләмини көрә биләсән. Бәли, Анарын гәһрәманлары ән ади гәһрәманлардыр вә онлар ән ади ишләр көрүр вә ән ади сөзләр данышырлар. Усталыг да ондадыр ки, бу адиликдә инсан мә'нәвијјатынын диалектикасыны, гејри-адиликләри дуја биләсән».

Мәгаләдә кәнч јазычынын үнванына дејилән тәнгидләр дә тутарлыдыр, һәм дә објектив вә јығчам тәнгидләрдир. Бурада да тәнгидчи дәгиг, гајғыкеш вә еһтијатлыдыр. О көстәрир ки, Анарын тәсвир етдији адамларын чәмијјәтимиз үчүн сәчијјәви олмадығыны, һәр чүр инамдан, идеалдан мәһрум олдуғуну көстәрән тәнгидчиләр сәһв едирләр. Анчаг о, јазычынын диггәтини мүасир һәјатымызын даһа әһәмијјәтли, вачиб мәсәләләринә чәлб едир. Бүтүн бу фикирләр мәгаләдә бәдии материалла тәсбит олунур, әсасландырылыр. Охучу да, јазычы да һөкмләрин доғрулуғуна инаныр.

Тәнгидчи Јашар Гарајевин дә тәһлилләри дәринлији, елмилији илә нәзәри чәлб едир. О, әсасән мүасир драматуркијамызын мәсәләләриндән јазыр. Онун мәгаләләриндә јығчамлыг, мәзмун нәгли әвәзинә бәдии тәһлил, идеја-естетик тәһлилин вәһдәти ајдын шәкилдә нәзәрә чарпыр. Сон илләр тамашаја гојулмуш пјесләр һаггында ән јахшы мәгалә јазмыш мүәллифләр сырасына Јашар да дахилдир.

Јығчам мәгаләләр ичәрисиндә Акиф Һүсејновун «Мүнагишә вә онун һәлли» мәгаләсини дә гејд етмәк олар. Бу мәгаләдә Әкрәм Әјлислинин «Бал әтри», Чинкиз Әләкбәрзадәнин «Күрдә ишыг» һекајәләри, И. Һүсејновун «Коллу Коха» повести тәһлил олунур. Һәр үч әсәрин һәртәрәфли тәһлили верилир. Бәдии тәһлилә нәзәрдә тутулан проблемин һәлли бачарыгла бирләшдирилир. Артыг сөз, нағылчылыг, тәсвир бу мәгаләдә јохдур. Һәјата мүдахилә, һәјата истинад, чәмијјәтимизин маһијјәтини дујмаг мәгаләдә нәзәрә чарпан ән јахшы кејфијјәтләрдәндир. Мүасир һәјатымыздан јазан јазычынын әсәриндә мүнагишәнин һәлли мүһүм идеја-естетик проблемдир, һәјатымызын көлкәли чәһәтләрини габартмагла мүнагишәнин тәбии, реал һәллинә наил олмаг олмаз. Тәнгидчи белә бир нәтичәјә кәлир ки, һәр әсәрдән мүнагишәнин мүтләг хејрин гәләбәси илә һәлл олунмасыны тәләб етмәк олмаз. Тәсвир олунан һадисәләрин хүсусијјәтләрини, гәһрәманларын характерини вә үмумијјәтлә әсәрин өз бәдии мәнтигини нәзәрә алмаг лазымдыр.

Акиф Һүсејновун мәгаләләриндә нәзәријјә илә әдәби тәчрүбәнин вәһдәтиндән доған тәһлилләрә тез-тез тәсадүф етмәк олур. Бәдиијјат мәсәләләрини билмәси, она мәгаләләриндә идеја тәһлили илә естетик тәһлили, сәнәткар-

лыг мәсәләләрини бирләшдирмәјә имкан верир, кәнч тәнгидчи мәзмун данышмадан бәдии әсәрә, јазычынын дахили аләминә нүфуз едә, инчә психоложи вәзијјәтләр һаггында тәнгид дили, елм дили илә данышa билир. Беләликлә, бәдии әсәр һаггында мүлаһизәләр тәәссүрат јох, елм олур.

Әкбәр Ағајевин «Јеткинликдән камиллијә», Бәкир Нәбијевин «Күнүн тәләбләри сәвијјәсинә», Елчинин «Сәнәт вә истe'дад» мәгаләләриндә сәнәткарын јарадычылыг аләминә нүфуз етмәк мејли күчлүдүр. Бурада әсәрин тәкчә мөвзусундан јох, һәр сәнәткарын өзүнәмәхсус бәдии тәсвир васитәләриндән, өз јазы тәрзиндән сөһбәт кедир.

Мүасир тәнгидчи марксист-ленинчи дүнјакөрүшү илә силаһланан идеја дөјүшчүсүдүр. О, елә елми-нәзәри савада, елә зөвгә малик олмалыдыр ки, әдәби инкишафы габаглаја билсин, чәмијјәтдә, әдәбијјатда мүәјјән нүфуз газана билсин, сәнәтә бөјүк тәләбләрлә јанашсын, өз тәнгидчилик сәнәтинә садиг олсун. Сәнәт чох ширникләндиричи бир саһәдир. Бу аләмә бә'зән јүнкүл јол илә шөһрәтә, ада саһиб олмаг истәјәнләр дә һәвәс көстәрирләр. Бу јаланчы еһтирасла тәнгидчи үзләшмәли, гаршылашмалы олур. Әкәр бу тәкбәтәк көрүшдә тәнгидчи һәгиги сәнәтлә сахта сәнәти бир-бириндән ајыра билмирсә, сәһвә јол верирсә, принсипсизлик көстәрирсә, јерличилик, достбазлыг кими мәнфи мејлләрә гапылараг өз сәнәтинә хәјанәт едирсә, онда даһа күнаһкары кәнарда ахтармаг лазым дејил, тәнгидчи өзүнү мәзәммәт етмәли, нечә дејәрләр, өзүндән күсмәлидир.

Тәнгидчи әкәр бир идарә мүдиринин адыны онун анчаг мүдир олмасыны нәзәрә алараг өз мәгаләсинә дахил едирсә, әсәрини бу сәбәбә көрә тә'рифләјирсә вә бу јолла мүдирин мәрһәмәтинә наил олмаг истәјирсә, башга сөзлә, тәнгиддән өз шәхси мәнфәәти үчүн истифадә едирсә, онда о, тәк өзүнү дејил, тәнгиди, өз гәләм јолдашларыны да һөрмәтдән, е'тибардан салыр, тәнгидә олан е'тигады азалдыр.

Биз јазычы мөвгејиндән, јазычы мөвгејинин ајдынлығындан, јазычы шәхсијјәтиндән тез-тез данышырыг. Еләчә дә бу мә'нада тәнгидчи мөвгејиндән, шәхсијјәтиндән данышмаг лазымдыр. Тәнгидчинин дә мөвгеји ајдын олмалыдыр. Партијалы, елми, објектив мөвге! Марксист-ленинчи методолокијаја әсасланан мөвге. Тәнгидчи шәхсијјәти пак вә тәмиз, шәффаф су кими бүллур олмалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, экс һалда — тәнгидчи шәхсијјәти лазыми сәвијјәдә олмајанда, һеч бир савад, мә'лумат, ерудисија тәнгидчинин көмәјинә кәлә билмир. О өз јазыларында һамыны објектив олмаға чағырыр, өзү исә һәм јазыларында, һәм дә давранышында субјективизмә јол верир, достбазлыг, тәрәфкирлик онун әдәби ме'јарына күчлү тәзјиг көстәрир. Белә тәнгидчиләрин фәалијјәти һәмишә әдәби һәјата мәнфи тә'сир көстәрмиш, јарадычы гүввәләрин әсәбләрини кәркинләшдирмиш, әдәби ичтимаијјәтин наразылығына сәбәб олмушдур. Һазырда бизим әдәби мүһитимиздә гәрибә бир вәзијјәт јараныб. Һамы истәјир ки, онун һаггында Мәммәд Ариф, јахуд Мәммәд Чәфәр сөз десин. Иш о дәрәчәјә чатыб ки, јазычылар өзләри онлара мурачиәт едир, јарадычылыглары һаггында јазмаларыны арзулајырлар. Бунун сәбәби одур ки, Ариф мүәллим, Мәммәд Чәфәр мүәллим бир шәхсијјәт кими ичтимаијјәтин е'тибарыны газанмышлар. Онлар јазычы һаггында сөзү дәгиг дејир, елми објективлик онларын көрүшләринин мәркәзиндә дајаныр.

Әлбәттә, тәнгидимиз һаггында дејилән бу мүхтәсәр хүласәдә, онун һәлл етдији мәсәләләри, фәалијјәт көстәрән бүтүн тәнгидчиләри әһатә етмәк мүмкүн дејил. Республикамызда бәдии тәнгидлә мәшғул олан пешәкар тәнгидчиләрин сајы 40 нәфәрдән артыгдыр. Биз мәтбуат сәһифәләриндә О. Һәсәнов, А. Асланов, К. Әлибәјова, Ј. Исмајылов, И. Әбилов, Ч. Абдуллајев, Х. Әлимирзәјев, А. Һачыјев, Т. Мүтәллимов, В. Һачыјев, В. Богуславски, Р. Рајева кими мүасир әдәбијјатла мүнтәзәм мәшғул олан тәнгидчиләрин дә тез-тез мәгаләләринә раст кәлирик. Тәнгидә һәвәс көстәрән вә тез-тез нәшр олунан чаванлар да аз дејил, әдәби наилијјәтләрин тәблиғинә онлар хејли әмәк сәрф едирләр.

Мүасир әдәби фикрин инкишафында әдәбијјатшүнаслыг елми чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Онун сүр'әтли инкишафы, әһатә даирәсинин кенишләнмәси, елми-нәзәри сәвијјәсинин јүксәлмәси бәдии тәнгидин јүксәлишинә чидди тә'сир көстәрир. Мәдәнијјәтләр мүхтәлиф јолларла ирәлиләјир. Бу инкишаф анчаг јени сәнәт нүмунәләринин јаранмасы илә мәһдудлашмыр, һәм дә классик ирсин мүасир тәрздә дәрк олунмасы илә бағлыдыр. Һәр халгын бәдии ирси онун тарихини, дүнјакөрүшүнү, мә'нәви аләмини экс етдирир. Буна көрә дә о, бүтүн дөврләрдә

халг үчүн даими бәдии вә мә'нәви гида мәнбәјидир. Классик ирсин бөјүк әһәмијјәти ондадыр ки, о, тәкчә өз дөврүнүн көрүшләрини, бәдии зәкасыны ифадә етмир. Классик ирсә һәср олунан тәдгигатлар елми-нәзәри фикрин зәнкинләшмәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр.

Һазырда Азәрбајчан тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслығы нәзәри вә професионал сәвијјәсинин јүксәлиши јолундадыр. Онун гаршысында һәлли вачиб олан чох мүһүм, мәс'ул вәзифәләр дурур. Үмид едирик ки, алим вә тәнгидчиләримиз бүтүн әдәбијјат ордумузла чијин-чијинә халгымызын, партијамызын гаршымызда гојдуглары бөјүк вәзифәләрә мәс'улијјәтлә јанашачаг, елмимизин, тәнгидимизин наилијјәтләрини артырмаг үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәјәчәкләр.

1971

РЕАЛИЗМИН ҺӘЈАТИ ГҮДРӘТИ

Муасир дөврдә мүхтәлиф әдәби проблемләр әтрафында давам едән чох чидди мәфкурәви мүбаһисә вә мүзакирәләр реализм јарадычылыг методуну, габагчыл әдәбијјатлары сүр'әтлә өз нүфуз даирәсинә алмагда олан социализм реализмини тәсдиг, јахуд рәдд етмәк, реализмин бөјүк тарихи наилијјәтләрини гәбул, јахуд инкар етмәк тәшәббүсләри илә мөһкәм бағлыдыр. Атом психикасы илә јашајан бу күнкү империализмин јени мә'нәви тәләбләрини нәзәрә алараг буржуа естетикасы ујдурдуғу бүтүн әдәби «измләрә» һәјат вермәк, онларын идеја-бәдии хүсусијјәтләрини әсасландырмаг үчүн классик реализми, социализм реализмини мүхтәлиф васитәләр вә үсуллар илә нүфуздан салмаг, сахталашдырмаг јолу илә кедир. Буржуа әдәби-естетик фикриндә чох мүрәккәб шәкилдә давам едән, ајры-ајры тәзаһүр әламәтләри вә истигамәтләри олан бу просесин мүртәче маһијјәтини, елми јанлышлығыны, әдәби инкишафын ганунаујғунлугларыны көстәрмәк үчүн муасир совет әдәбијјатшүнаслығы реализми бүтүн һүгуглары вә гүдрәти илә мүдафиә едир, антиреализм нәзәријјәләринә гаршы чыхыр вә әдәби фикир мүбаризәсинин бу саһәсинә хүсуси диггәт јетирир.

Дүнја әдәбијјатында олдуғу кими, Азәрбајчан әдәбијјатында да реализм өз бөјүк сөзүнү демиш, гүдрәтини әсрләрлә нүмајиш етдирмишдир. XVIII—XIX вә XX әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатында реализм кет-кедә гүвветләнмиш, кенишләнмиш, шахәләнмиш вә бөјүк сәнәт нүмунәләри мејдана гојан әсас хәттә, ана хәттә чеврилмишдир.

102—3

Јени дөвр Азәрбајчан әдәбијјатынын ән бөјүк наилијјәтләри реал көзәллик консепсијасыны әдәбијјатда мөһкәмләдиб ше'рә реалистик бир мејл кәтирән Вагиф кими, реализми әдәби мәктәб сәвијјәсинә јүксәлдән М. Ф. Ахундов кими, өзүнүн ингилаби сатирасы илә бу реализми ән јүксәк зирвәјә учалдан Сабир кими классикләрин адлары илә, бу әдәби мәктәбин башга бөјүк вә көркәмли нүмајәндәләринин хидмәтләри илә бағлыдыр. Бунунла биз, әлбәттә, башга јарадычылыг методларынын әдәби инкишафдакы ролуну азалтмаг вә онлары бир-биринә гаршы гојмаг фикриндә дејилик.

Һәр һансы әдәби јарадычылыг методунун јараныб бәргәрар олмасы әдәби просесин өз инкишаф ганунаујғунлуғу илә әлагәдардыр вә о, јарандығы дөврдә өз әдәби-тарихи хидмәтини көрүр. Романтизм бәдии јарадычылыг методу илә дә дүнја әдәбијјаты хәзинәсинә дахил олмуш мисилсиз бәдии нүмунәләр јазылмышдыр. Лакин бу инкаредилмәз әдәби фактдыр ки, реализм сон дөвр Азәрбајчан әдәбијјатында заманын тәләбләринә даһа чевик јанашан, өлкәнин ичтимаи, сијаси вә игтисади һәјатындакы јениликләри, дөврүн мүрәккәблији вә зиддијјәтләрини, апарычы мәфкурәви мејлләрини даһа тез вә даһа дәриндән гаврамаға гадир бир метод кими өзүнү доғрулда билмишдир. Реализм халгын азадлыг мүбаризәсини экс етдирмәк үчүн даһа кениш имканлара малик олмуш, халгын интибаһына, мүбаризәсинә, ичтимаи-сијаси һәјата фәал мүнасибәт бәсләмәсинә јахындан көмәк көстәрмишдир. Бурада сөһбәт үмумијјәтлә, бир јарадычылыг методунун башгасындан үстүн олуб-олмамасындан јох, реализмин конкрет тарихи шәраитдә әлдә етдији әдәби-бәдии наилијјәтләрдән кедир.

Азәрбајчан әдәбијјатында јени бир мәрһәлә олан социалист реализми өзүнә гәдәрки сәнәтин бүтүн габагчыл кејфијјәтләрини мәнимсәјиб инкишаф етдирмиш, јени јарадычылыг методу кими формалашмышдыр. Лакин бу јени методун да јаранмасында XX әср романтизми илә јанашы тәнгиди реализм тарихи иш көрдү, һәјат һәгигәтини дәрк етмәк јолунда әлдә етдији зәнкин тәчрүбә онун вариси олдуғу әдәби ирсин сон мәрһәләси ролуну ојнады. Беләликлә, әдәбијјатымызда социалист реализми јени социализм дүнјасынын һәгигәтләрини экс етдирән бир метод кими тәшәккүл тапыр, јени инсан консепсијасыны ирәли сүрүр, реализмин идеја-естетик имканларыны кенишләндирир, јени бәдии формаларын әмәлә кәлмәси зәрурәтини јарадыр.

Азәрбајчан совет әдәбијјатында олдуғу кими, башга совет халгларынын әдәбијјатларында да ејни вә јахуд буна јахын әдәби просес кедир, социалист реализми дөврүмүзүн гүдрәтли бир јарадычылыг методу кими мүасир әдәбијјатлара гүввәтли тә'сир көстәрир.

Үмуми шәкилдә јарадылмыш бу мүхтәсәр мәнзәрәнин өзү belә ајдын көстәрир ки, реализм проблеми буржуа нәзәријјәчиләринин дүшүндүкләри кими «көһнәлмиш» бир проблем дејил, әксинә ән актуал, мүасир әдәби просесин бир сыра хүсусијјәтләрини, идеја-естетик кејфијјәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн диггәт мәркәзиндә дуран бир проблемдир. Бә'зи буржуа естетләри реализмин бир јарадычылыг методу кими јени дүнјанын, мүасир чәмијјәтин вә инсанын доғру тәсвирини верә билмәдијини е'лан едир вә бу фикри мүхтәлиф дәлилләрлә сүбута јетирмәјә чалышырлар. Онлар иддиа едирләр ки, әкәр буржуа чәмијјәти (адәтән онлар «буржуа чәмијјәти» әвәзинә «мүасир чәмијјәт» ифадәсини ишләдирләр) рәзаләт вә чинајәтләрлә, мә'нәви дүшкүнлүк вә позғунлугла долудурса, бу чәмијјәтдә дүзлүјү әјрилик, доғруну јалан, әдаләти әдаләтсизлик әвәз едирсә, башга сөзлә капитал инсан үзәриндә һөкмрандырса, мүасир сәнәткар бу ејбәчәрликләри сәнәт дилинә чевирмәк имканындан вә азадлығындан мәһрумдурса, демәк, реализм, бу күн үчүн јарамыр, көһнәлиб, јени естетик тәләбләрә чаваб вермир. Чүнки онун әсас ме'јары һәјаты тәһриф етмәдән һәгиги вә реал вәзијјәтләри көстәрмәкдән ибарәтдир. Бу исә мүмкүн дејил. Белә олдугда реализми башга бир јарадычылыг методу илә әвәз етмәк лазымдыр. Буржуа сәнәтшүнасларынын «ән'әнәви реализмә», социалист реализминә гаршы чыхмалары, мүхтәлиф «измләрин» архасынча гошмалары, јени измләр ујдурмалары бир дә бу гәнаәтләрлә әлагәдардыр.

Нијә буржуа әдәбијјатшүнаслары сәнәткарын мүасир чәмијјәтә, мүасир һәгигәтләрә јахын кәлмәсини мүмкүн һесаб етмир, јахуд ону реал вәзијјәтдә экс етдирмәјин лүзумсузлуғуну сүбут етмәјә чалышырлар? Бунун мә'лум сәбәбләриндән башга бир сәбәби дә онларын дүнјаны, чәмијјәти дәркетмә консепсијасы илә, бу консепсијанын мәркәзиндә дуран агностисизм дүнјакөрүшү илә бағлы-

дыр. Буржуа естетләри заманын инкишаф ганунаујғунлугларыны идеалист призмадан кечирәрәк тәһлил едир, буна көрә дә һәјатын мүрәккәблији, зиддијјәтләри гаршысында башларыны итирир, көләчәји, узағы думан ичиндә көрүрләр. Сосиализм реализминин әлејһдарларындан олан франсыз јазычысы вә философу Алберт Камјунун бу әһвали-руһијјәни, бу күнкү дүнјаны дәрк едә билмәмәкдән ирәли кәлән горху һиссини, буржуа сәнәткарынын ачизлијини реализмин күнаһы вә ачизлији кими гәләмә вермәсини ашағыкы сәтирләрдән ајдынлашдырмаг чәтин дејил: «Әкәр аллаһ мөвчуддурса, анчаг тәкчә о реалист сәнәткар ола биләр. Јердә галан сәнәткарлар һәгигәтә садиг галмагдан имтина етмәлидирләр». «Демәк, анчаг јеканә реалистик филм ола биләр ки, ону да биз көзә көрүнмәјән апаратла нүмајиш етдирилән дүнја екранында көрә биләрик».

Реализм мөвгеләриндән тәләшлә керијә чәкилмәк — будур бу күнкү буржуа нәзәријјәчиләринин көрүшләрини сәчијјәләндирән әламәтләрдән бири, онлары ән чох мәшғул едән мәсәләләрдән бири. Онлар мүхтәлиф сәбәб вә бәһанәләрлә реализми өз мәчрасындан, өз јолундан аздырмаға, она өз тәбиәтинә јабанчы бир истигамәт вермәјә чалышырлар. Һәгиги реализм буржуа чәмијјәтинә мәхсус ејбәчәрликләри сәнәт дилинә чевирмәк, һәгигәти охучуја чатдырмаг кими һәмин чәмијјәтә хидмәт едән алим гаршысында чох чәтин бир вәзифә гојур, ону чыхылмаз вәзијјәтә салыр.

Реализмә бу мүнасибәт реалист әдәби ирсә мүнасибәт мәсәләсини ортаја атыр. Әкәр мүртәче естетика реализми рәдд едирсә, онун тарихи наилијјәтләринә, ән'әнәләринә, бөјүк сималарына да биканә јанаша билмир, она да ејни чәбһәдән, ејни мәнтиги ардычыллыгла гијмәт вермәк зәрурәтини һисс едир. Дүнја реализм мәктәбинин ән'әнәләрини, бөјүк реалистләри бәјәнмәмәк, нәзәрдән салмаг, күнүн тәләбләринә чаваб вермәдикләрини сүбута чалышмаг кими мејлләр мәһз бу гәнаәтләрдән ирәли кәлир.

Аврепа вә Америка «советологлары» ејни кәскинликлә сосиалист реализминин идеја-естетик мөвгеләринә гаршы чыхырлар. Бу азар һәтта өзләрини марксист адландыран бә'зи Аврепа әдәбијјатшүнасларына да сирајәт етмишдир. Онлар Ленинин ин'икас нәзәријјәсинин вә әдәбијјатын партијалылығы һаггында тә'лиминин әдәбијјатла әлагәсини инкар едир, үмумијјәтлә, идеолокија илә, дүнјакөрүшлә сәнәт вә сәнәткар арасына сәдд чәкир, барышдырычы бир мөвгедә дурурлар. Әкәр Кеорг Лукач «мүртәче» вә «мүтәрәгги» мәдәнијјәтләр, әдәбијјатлар арасында фәрг гојмамаға чағырырса, Австрија тәфтишчиси Ернест Фишер белә бир фикир ирәли сүрүр ки, һансы сијаси әгидәјә хидмәт етмәсиндән асылы олмајараг јазычы һәмишә чәмијјәтлә мүхалифәтчи мөвгедә дурмалыдыр. Һәјат һәгигәти идеолокијаны сыхышдыранда бунун дәрәчәсиндән асылы олараг сәнәт әсәринин гијмәти артыр.

Бүтүн бу фактлар бир даһа сүбут едир ки, реализм проблеми һазырда нә гәдәр актуал әһәмијјәт кәсб едир, онун марксизм-ленинизм методолокијасы мөвгејиндән һәлли елми-нәзәри фикримизин инкишафына нә гәдәр фајда кәтирә биләр.

Мүасир рус әдәбијјатшүнаслығында олдуғу кими, Азәрбајчан реализм нәзәријјәсиндә дә ики бир-бириндән фәргли нөгтеји-нәзәр, ики консепсија вардыр. Бунлардан бири реализми мүәјјән конкрет тарихи шәраитин мәһсулу кими дејил, һәјат һәгигәтини доғру әкс етдирән, һәјат һәгигәти илә ујғун олан, әдәби инкишафын бүтүн мәрһәләләринә мәхсус бир јарадычылыг методу кими тәгдим едир. Бу нәзәријјәнин тәрәфдарлары реализмин сәрһәдләрини чох кениш көтүрүр вә ону бәдии јарадычылығын бүтүн саһәләринә ејни естетик ме'јар илә тәтбиг едирләр. Мәсәлән, акад. Мирзә Ибраһимов марагды елми мүшаһидәләрлә зәнкин олан «Ашыг поезијасында реализм» (Бакы, 1966) китабында Азәрбајчан ашыг поезијасынын реализм методунда јарандығыны сүбут етмәјә чалышыр. О, реализми мүәјјән тарихи шәраитин мәһсулу һесаб едәнләрлә мүбаһисәјә кирир вә реализми «... ибтидаи формалардан камиллијә доғру инкишаф едән», «... инсан бәдии тәфәккүрү тарихиндә һеч бир заман гырылыб кәсилмәјән» (сәһ. 11) бир метод һесаб едир. Һәмин китаба кениш рә'ј јазан проф. М. Һ. Тәһмасиб дә мүәллифин мөвгејини мүдафиә едир. О, «реализм анчаг бир истилаһ кими ишләнмәјә башладығы дөврдә мејдана чыхмышса, бәс гәдим антик, һәтта архаик епосун јаранмасында истифадә едилән бәдии јарадычылыг үсулуна нечә бахмаг лазымдыр?» суалыны гаршыја гојур вә бу суала «Дәдә Горгуд» епосунда, Низами јарадычылығында вә башга

орта эср әдәби абидәләриндә реалистик хүсусијјәтләрин олмасыны тәсдиг етмәклә чаваб верир.

Проф. Меһди Мәммәдов да Азәрбајчан реализминин тарихини чох гәдимләрә апарыр: «Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин тарихи гәдимдир. Онун ришәләри эсрләрин дәринлијинә узаныр. О, эсрләр бојунча реал заминдә, өз көкү үстүндә учалыр. Лакин реализм метод олмаг һесабы илә бир гәрарда галмыр... М. Ф. Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатында реализми тәнгиди реализм мәрһәләсинә галдырмышдыр» («Азәри драматуркијасынын естетик проблемләри», Бакы, 1968, сәһ. 81).

Демәлијик ки, ејни консепсијаны мүдафиә едәнләр ичәрисиндә Азәрбајчан алимләри илә јанашы рус алимләри вә башга халгларын әдәбијјатлары илә мәшғул олан мүтәхәссисләр дә аз дејилдир. Мәшһур Иран алими Сејид Нәфиси «Мүасир фарс нәсринин шаһ әсәрләри» (1951) китабынын мүгәддимәсиндә IX—XI эср Иран ше'риндә реализмин күчлү бир мејл кими тәзаһүр етдијини јазыр.

Фикримизчә бу консепсија тәрәфдарларынын мүлаһизәләриндә, ајры-ајры нәтичәләриндә Азәрбајчан реализминин тәшәккүлү тарихини објектив шәкилдә мүәјјәнләшдирмәк үчүн фајдалы, ишә јарајан чәһәтләр јох дејилдир. Одур ки, һәмин консепсијанын истифадә етдији әдәби фактлары тамамилә бир јана гојмаг, бә'зи јолдашларын дедији кими: «мүасир әдәбијјатшүнаслыг бу консепсијаја өз мүнасибәтини бирдәфәлик билдириб» дејә мүбаһисәјә јекун вурмаг, мүбаһисәни тәдгигат практикасындан узаглашдырмаг мүсбәт нәтичә вермәзди. Биз мәшһур шәргшүнас Н. И. Конрадын бир фикри илә тамамилә шәрикик ки, реализм бир јарадычылыг методу кими дүнја мигјасында һәлл едилмәлидир, ваһид бир әдәби-естетик ме'јарла өлчүлүб-бичилмәлидир. Лакин бу тәләб реализмин тиположи тәдгигини рәдд етмир. Шәрг халгларынын әдәбијјатларында реализмин һәрәсинин өзүнәмәхсус спесифик чәһәтләри вардыр вә бу чәһәтләри, хүсусијјәтләри нәзәрә алмадан, һеч бир доғру елми нәтичәјә кәлмәк олмаз. Мәсәлән, Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин бир јарадычылыг методуна вә әдәби мәктәбә чеврилмәси просесиндә мүәјјән мәрһәләләр олуб, о, чох узун мүрәккәб, зиддијјәтли бир јол кечиб. Бу просеси диггәтлә өјрәнмәдән, онун ганунаујғунлугларыны кәшф етмәдән, мә'лумдур ки, дүнја реализм нәзәријјәсини нә

гәдәр јахшы, дәриндән билсән, јенә ајдын, доғру нәтичәләрә кәлмәк чәтиндир. Биз, әлбәттә, реализми әдәби просесин бүтүн мүтәрәгги кејфијјәтләри илә, бәдиилик илә ејниләшдирәнләрдән, ону керчәклик мә'насында шәрһ едәнләрдән, «саһилсиз реализм» тәрәфдарларындан чох узағыг. Мәсәләјә белә јанашанда бүтүн бәдии метод вә чәрәјанлар өз әһәмијјәтини, конкретлијини итирир, реализм сәнәт вә әдәбијјат тарихинин әбәди, мүчәррәд категоријасына чеврилир. Лакин бурада ики мәсәләни бирбирилә гарышдырмаг лазым дејил: реализмин әдәби метод кими тәшәккүлүндә әдәби просесдәки реалист мејлләри, бу мејлләрин һансы идеја-естетик формаларда тәзаһүр етмәсини гејдә алмаг; тутаг ки, Вагиф вә Закир јарадычылыгларында бу мејлләрин нечә тәзаһүр етмәләрини ајдынлашдырмаг, реалист тәсвирин ајры-ајры хүсусијјәтләриндән, реалистик тәсвирин үнсүрләриндән данышмаг мәсәләнин башга чәһәтидир, реализми керчәклик мә'насында шәрһ етмәк исә башга мәсәлә. Биринчи һал реализми, мүәјјән тарихи шәраитдә јаранмыш, фәлсәфи-естетик компонентләрә малик јарадычылыг методу кими гәбул едәнләрлә зиддијјәт тәшкил етмир. Әксинә, бунлар бири дикәрини тамамлајыр, реализмин мәншәји проблеми, тәшәккүл шәкилләри әтрафында ахтарышлары кенишләндирмәк мејлләрини гүввәтләндирир. Мәһз белә ахтарышларла, һәр халгын өз әдәби материалы әсасында апарылан тәдгигатларла реализм әдәби методунун һәр һансы халгын әдәбијјатында орижинал хүсусијјәтләрини, өзүнәмәхсуслуғуну, әдәби инкишафын ганунаујғунлугларындакы спесифик чәһәтләри мејдана чыхармаг мүмкүндүр.

Вагифә гәдәрки әдәбијјатда реалист тәсвирин изләрини, әламәтләрини ахтармаг бу бизим әдәбијјатымызын өз хүсусијјәтләриндән доғмушдур вә бу гондарма, сүн'и бир мејл дејилдир. Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишаф тарихини башга халгларын әдәбијјатлары илә ејниләшдирмәк, ујғунлашдырмаг сәһв јола апара биләр. Бирчә XII эсрин јетирмәси олан Низамини јада саланда мәнзәрә тамамилә дәјишир, һәм дә гисмән ајдынлашыр.

Елми әсәрләрдә Шәрг халгларынын әдәбијјатларындакы реализми бир-бири илә ејниләшдирмәк, онлары охшар әламәтләрлә тәгдим етмәк тәшәббүсләри вардыр. Бә'зән тәкчә јапон, јахуд Кореја әдәбијјатынын әдәби тәчрүбәсиндән чыхыш едиб әлдә едилән нәтичәләри бү-

түн Шәрг халгларынын әдәбијјатларына тәтбиг етмәјә чалышырлар ки, бу да истәр-истәмәз биртәрәфли, јанлыш һөкмләрин јаранмасына сәбәб олур. Белә мүтәхәссисләр бу ҹәһәти унудурлар ки, Јапонија әдәбијјаты илә өзбәк, јахуд Пакистан әдәбијјаты илә әрәб әдәбијјаты арасындакы әлагәләри Авропа халгларынын әдәбијјатлары арасындакы әлагә вә јахынлыг кими тәсәввүр етмәк гејри-мүмкүндүр. Бурада игтисади, сијаси вә мәдәни әлагәләрин интенсивлији, әрази јахынлығы вә узаглығы нәзәрдән гачырылмамалыдыр. Шәрг әдәбијјатында реализмин тәшәккүлүнү јалныз буржуа ҹәмијјәти илә әлагәләндирәнләрлә дә разылашмаг чәтиндир. Әдәби тәҹрүбәдә бу фикир өзүнү доғрултмур.

Азәрбајҹан реализм нәзәријјәсиндә икинчи консепсијанын тәрәфдарлары реализми конкрет тарихи шәраитин мәһсулу кими алырлар, онун доғушуну каһ Вагифин, каһ да М. Ф. Ахундовун ады илә бағлајырлар. Енкелсин мәшһур тә'рифинә әсасланыр, конкрет фәлсәфи-естетик принсипләрә малик јарадыҹылыг методу кими тәгдим едирләр. Азәрбајҹан реализминин илк нәзәријјәчиләри дә — М. Ф. Ахундов, Ф. Көчәрли, С. Һүсејн вә башгалары икинчи истигамәтин тәрәфиндә олмушлар вә Вагифлә башлајан әдәбијјаты «јени әдәбијјат» кими тәгдим етмишләр.

Азәрбајҹан реализмини һәртәрәфли өјрәнмәк башга јарадыҹылыг методларыны, әдәби ҹәрәјанлары вә онларын реализмлә әлагәси мәсәләсини тәдгиг етмәк зәрурәтини ортаја атыр. Азәрбајҹан әдәбијјатында романтизм вә онун реализмлә әлагәси чох актуал, хүсуси тәдгигата еһтијаҹы олан, сосиалист реализминин әдәбијјатымызда мәншәји, јаранмасы илә бағлы бир мәсәләдир. Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихиндә романтизм илә реализмин әлагәси чох спесифик бир шәкил алмышдыр. Әкәр Гәрби Авропа, рус, јахуд түрк әдәбијјатларында әввәлҹә романтизм јаранмышса, реализм романтизмин бәтниндә мејдана кәлиб инкишаф етмишсә, Азәрбајҹан әдәбијјатында исә, әксинә, классик романтизми әкәр нәзәрә алмасаг, реализм XX әср романтизмини јаратмаг үчүн бир зәмин олуб, сонра исә һәр ики јарадыҹылыг методу јанашы, бир-биринә тә'сир көстәрә-көстәрә инкишаф етмиш, көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмышлар. Мараглы ҹәһәт будур ки, XX әср әдәбијјатында реализм даим романтизмә күчлү тә'сир көстәриб. XX әср әдәбијјатында мүртәҹе

романтизмин мејдан ала билмәмәсиндә, гүввәтли бир ҹәрәјана чеврилмәмәсиндә бу просесин аз ролу олмамышдыр. Мәсәлән, бир јарадыҹы кими романтик олан Сәһһәт әдәби көрүшләриндә һәмишә реализми тәблиғ етмиш, реалист әсәрләр јазмаға хүсуси һәвәс көстәрмишдир. Ејни үслуб тәмајүлү јарадыҹылыға бир романтик кими башламыш А. Шаигдә дә ајдын мүшаһидә едилир. Јахуд Ҹ. Ҹаббарлынын 1917—1920-ҹи илләр јарадыҹылығы һаггында тәнгид јазан С. Һүсејн даим ҹаван драматургу мәзәммәт едирди ки, онун әсәрләриндә ајдын бир јарадыҹылыг методуна риајәт олунмур. Ејни әсәрдә о, һәм реалист, һәм дә романтикдир. Бу вәзијјәти биз XX әср татар әдәбијјатында да, еләҹә дә башга халгларын әдәбијјатларында да көрүрүк вә һәмин мөвзуда чох ҹидди тәдгигат әсәрләри јазылмышдыр.

Лакин мәсәлә бу проблемләрин гојулушу вә һәлли илә дә битмир. Әкәр Азәрбајҹан әдәбијјатында реализмлә романтизм бир јарадыҹылыг методу кими XIX вә XX әсрләрә аиддирсә, бәс XIX әсрә гәдәр јазычыларымыз һансы јарадыҹылыг методу илә јазыб-јаратмышлар? Јарадыҹылыг методундан кәнарда сәнәт вармы? Әкәр Низами, Фүзули романтик шаирләрдирсә, бу романтизм XX әср романтизми илә нә гәдәр әлагәдардыр? Бу ејни әдәби мәктәбин әввәли илә ахырыдырмы?

Азәрбајҹан әдәбијјатында сосиалист реализми методунун тәшәккүлү вә инкишафы мәсәләси өзү илә бәрабәр реализмин бир сыра ҹидди мәфкурәви сәҹијјә дашыјан мүасир мәсәләләрини чәкиб кәтирир. Мә'лумдур ки, сосиалист реализми өзүнә гәдәрки реализмин, еләҹә дә үмумијјәтлә классик сәнәтин мүтәрәгги кејфијјәтләрини мәнимсәјиб инкишаф етдирән бир јарадыҹылыг методудур, реализмин даһа јүксәк бир мәрһәләсидир. Көһнә илә јенилијин синтезиндән јаранан бу метод мүасир инсаны һәртәрәфли, бүтүн мүрәккәблији илә тәсвир етмәк, мүасир ҹәмијјәтин зиддијјәтләрини, инкишаф ганунаујғунлугларыны даһа дәриндән гаврамаг имканларына маликдир. Лакин бу јарадыҹылыг методунун үмуми ҹәһәтләри илә јанашы һәр халгын өз әдәбијјатынын тарихи инкишаф хүсусијјәтләри вә ән'әнәләри илә әлагәдар ҹәһәтләри дә вардыр ки, буналары һәлл етмәдән, сосиалист реализми методунун чохҹәһәтлилијини мејдана чыхармаг олмаз. Әдәби просесин белә мүрәккәб бир шәкил алмасы, сосиалист реализминин бәдии форма вә үслубча

зәнкинләшмәси онун тиположи тәдгигини мүһүм бир мәсәлә кими ирәли сүрүр.

Бу күнләрдә республикамызда әдәби мәсәләләрин өјрәнилмәсини әлагәләндирән вә низама салан «Мүасир дөврдә дүнја әдәбијјатынын инкишаф ганунаујғунлуглары» проблем шурасынын кечирдији «Азәрбајчан әдәбијјатында реализм» мүшавирәси һәмин мүһүм мөвзунун мүзакирәсинә һәср едилмишдир. Үч күн давам едән мүшавирә көстәрди ки, нәзәри фикримизин белә мүзакирәјә чох чидди еһтијачы вар имиш. Елми ичтимаијјәтин мүшавирәјә марагла јанашмасы, мә'рузәләр әтрафында башланан гызғын мүбаһисәләр буну тәсдиг етди. Истәр мә'рузә илә чыхыш едән әлимләримиз, истәрсә мүзакирәләрдә иштирак едән мүтәхәссисләр Азәрбајчан реализминин актуал мәсәләләриндән бәһс етдиләр, ајры-ајры мүлаһизәләр әтрафында мүбаһисә ачдылар, проблеми даһа дәриндән өјрәнмәк үчүн тәклифләр ирәли сүрдүләр.

Әлагәләндирмә шурасы мүшавирәни һазырлајанда, онун програмыны, мә'рузәләрин мөвзуларыны мүәјјәнләшдирәндә (он мә'рузә динләнилмишдир) реализм проблеми илә әлагәдар алимләримизин чап етдирдикләри елми-тәдгигат ишләрини нәзәрә алмыш, илләр боју јаранмыш зәнкин елми мәһсулу көтүр-гој етмәк, әлдә едилән нәтичәләри бу күнкү әдәби фикрин сүзкәчиндән кечирмәк, сон заманлар реализм әтрафында башланан мүбаһисәләр, мүзакирәләр әсасында она јенидән диггәт јетирмәк мәгсәдини изләмишдир.

Азәрбајчан реализминин тәшәккүлү вә инкишаф јолу, мәрһәләләри, милли спесификасы, бу реализмин јаранмасында вә инкишафында ајры-ајры классикләрин ролу, реализмин мејдана чыхмасыны шәртләндирән тарихи-ичтимаи шәраит мә'рузәләрдә тохунулан әсас мәсәләләрдән иди. Мә'рузәчиләр Азәрбајчан реализминин тәшәккүлү вә инкишафы јолуну сосиалист реализминин мејдана чыхмасыны һазырлајан вә зәрури едән тарихи ганунаујғунлуғун ифадә олундуғу јол кими мә'наландырдылар.

Мә'рузәләрдә гејд едилди ки, Азәрбајчан реализми проблеминин тәдгиги милли әдәбијјатымызын тарихи инкишаф проблеминин өјрәнилмәси нөгтеји-нәзәриндән дә хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Азәрбајчан реализми проблеминин тәдгиги Јахын Шәрг әдәбијјатларында реализм проблеминин һәлли үчүн дә зәрури бир мәрһәләдир.

Мүшавирәдә реализм илә јанашы романтизм әдәби методунун ичтимаи-естетик тәбиәти вә принсипләри, романтизмлә реализм арасында метод әлагәләри, бәдии әдәбијјатда идеал вә һәјат, сатира вә романтика, шифаһи халг јарадычылығы вә бәдии метод кими мәсәләләр әтрафында да ҝениш сөһбәт кетди.

Азәрбајчан реализминин дөврләшдирилмәси вә мәрһәләләрә ајрылмасы мәсәләси мүшавирәдә чидди мүбаһисәләрә сәбәб олду. Лакин бир чәһәт ајдын иди ки, Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин бир јарадычылыг методу кими тәшәккүлүнү мүәјјән тарихи дөврүн мәһсулу кими алмаг, ону мүәјјән идеја-естетик компонентләри олан бәдии јарадычылыг үсулу кими гијмәтләндирмәк елми чәһәтдән даһа доғру јолдур. Реализми әдәбијјатын гырылмаз, әбәди методу һесаб етмәк — бу, әдәбијјатын инкишаф просесини тарихи шәкилдә өјрәнмәк вә онун зиддијјәтләрини, мүрәккәблијини мејдана чыхармаг үчүн бөјүк чәтинликләр төрәдир.

Лакин Азәрбајчан реализмини, бә'зи мүтәхәссисләрин тәклиф етдикләри кими бирбаша бу әдәби мәктәбин баниси М. Ф. Ахундовдан башлајыб она гәдәрки реалист мејлләри гијмәтләндирмәмәк дә милли реализмин мәрһәләләрини касыблашдырыр, тарихи инкишафын, әдәби һәјатын һәгиги мәнзәрәсини јаратмаға имкан вермир. Һәр һансы бәдии метод мүәјјән конкрет тарихи дөврдә һаким олур. Мә'рузә вә чыхышларда бу мәсәләдән кифајәт гәдәр бәһс едилди. Лакин Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндән кәтирилән фактлар мәсәләнин бир чәһәтини дә ајдынлашдырды ки, һәр һансы бир јарадычылыг методу һаким олдуғу дөврдән башга ајры-ајры вахтларда мүхтәлиф формаларда, ајры-ајры мејлләр шәклиндә, һәмин методун кәләчәкдә формалашмасыны тә'мин едән мәнбә, илк мәрһәлә кими тәзаһүр едир.

Бизә белә кәлир ки, алимләримизин орта әсрләр Азәрбајчан әдәбијјатында реалистик хүсусијјәтләр ахтармасы, буну орта әсрләр әдәбијјатынын бир спесифик чәһәти кими гијмәтләндирмәси доғрудур. Әкәр романтизми романтика илә гарышдырмамағы гәбул едириксә, ејни вәзијјәти реализмә дә тәтбиг етмәк олар. Реализми реалистик хүсусијјәтләрдән ајырмаг лазымдыр. Мәсәлән, Низами јарадычылығында реалистик хүсусијјәтләр чох гүввәтли бир мејл кими өзүнү көстәрир. Бу, Низами романтизмини

зəифлəтмир, əксинə онун һəјати күчүнү артырыр, ону јени кејфијјəтлəрлə зəнкинлəшдирир. Низами романтизминин бир хүсусијјəти кими мејдана чыхыр. Одур ки, орта əсрлəр əдəбијјатындакы реалистик хүсусијјəтлəрдəн данышмаг бизи горхутмамалыдыр. Буну Фадејев дə, Сəмəд Вурғун да, Бертелс дə, мүасир орта əср мүтəхəссислəримиз дə демиш вə тəсдиг етмишлəр. Мараглыдыр ки, ејни чəһəти реализмин чох ардычыл мүдафиəчиси олан М. Ф. Ахундов да Низами вə Фирдовси ше'рлəриндə көрə билмишдир.

М. Ф. Ахундов реализмин имканларыны кениш тəсəввүр едирди. Мүхтəлиф шəрти ганунларла бу имканларын мəһдудлашдырылмасына гаршы чыхырды. О көстəрирди ки, əкəр реалист əсəрдə мөвһуми гүввəлəр инсан анлајышы чəрчивəсиндə тəсвир олунурса, реал һəјата ујғунлашдырылырса вə инсан тəсəввүрүндə олдуғу кими верилирсə, бу һəгиги сəнəт јолуна зидд дејилдир. Реал һəјат һадисəлəринин тəсвириндə мүəјјəн шəртиликлəрдəн, мөвһуми гүввəлəрдəн истифадə етмəк олар: «Мəзмун көзəллији һекајəт вə ја шикајəтдəн ибарəтдир. Һекајəт вə шикајəт исə кəрəк һəгигəтə мувафиг олсун вə мəзмунда, мөвчуд олмајан һадисəдəн бəһс едилмəсин. Бəлкə бүтүн изаһлар кəрəк бəшəр чинсинин адəтинə, тəбиəтлəринə, һəрəкəт вə хəјалларына, јахуд нəбатат, чамадат вə өлкəлəрин вəзијјəтлəринə ујғун олсун. Демəк, һəр һансы бир ше'рин мəзмуну бу шəртлəрə мүхалифдирсə, јə'ни онун мəзмуну реал һəјат һəгигəтинə əксдирсə вə бурада објектив кeрчəклик јохдурса, бу ше'р дејилдир вə ону поезија адландырмаг олмаз. Əрəб вə Иран шаирлəри бу шəртлəрдəн гафилдирлəр. Һəмин шəртлəр јалныз Фирдовсинин «Шаһнамə» вə Низаминин «Сирлəр хəзинəси» вə «Једди көзəл»индə мүшаһидə олунур.

Һəрчəнд ки, Фирдовси Рүстəми ағ дивлə мејдана кəтирир вə Симурғдəн бəһс едир, Низами гара кејимлилəрдəн данышыр, анчаг бу мəтлəбə хəлəл кəтирмир. Онларын вəзијјəтлəри бəшəр чинсинин һал вə һəрəкəтлəрини ифадə едирлəр; нечə ки, инкилислəрин тəглидедилмəз шаири Шекспир инсанын төвр вə əхлагыны чин, шејтан, див вə буна бəнзəр хəјали варлыгларда көстəрир».

Бу изаһдан ајдын олур ки, Ахундов һəјатын, варлығын реалист сəнəт əсəриндə ин'икас етдирилмəсини техники бир просес кими баша дүшмүр. Јə'ни реалист əдəбијјат һəјатын, варлығын үзүнү көчүрмəклə мəшғул олмамалыдыр. Бурада инсан вə онун мүрəккəб дахили аләми, һəјата бахышы нəзəрə алынмалыдыр. Белə бир консепсија илə тəнгидчи Фирдовси, Низами, Шекспир кими сəнəткарларын јарадычылығында реалист сəнəтин ганунларына ујғун кəлəн тəсвирлəрин, бəдии кејфијјəтлəрин мөвчудлуғуну тəсдиг едир.

Азəрбајчан реализминин мəнбəлəри, тарихи, бир метод вə əдəби мəктəб кими формалашмасы кəлəчəкдə елмимизи даһа дəриндəн мəшғул едəчəк мүһүм проблемлəрдəн бири олмалыдыр.

Мүшавирə алимлəримизин диггəтини милли əдəбијјатын өз инкишаф ганунаујғунлугларыны, əдəби факт вə һадисəлəри даһа дəриндəн, даһа əтрафлы өјрəнмəјə чəлб етди. Һазыр нəзəријјəлəрдəн, һазыр схемлəрдəн јох, əдəби просесин өзүндəн чыхыш едиб елми нəтичəлəрə кəлмəк јолунун даһа сəмəрəли олдуғуну көстəрди.

Азəрбајчан реализминин мүасир нəзəријјəсини јаратмаг үчүн онун тарихини өјрəнмəк хүсуси əһəмијјəт кəсб едир. Реализмин формалашмасы, бəргəрар олмасы вə инкишаф дөврүндə јазыб-јарадан елə Азəрбајчан алимлəри, тəнгидчилəри, јазычылары олуб ки, онлар реалист əдəбијјатын өз тəчрүбəсинə əсасланараг чидди елми əһəмијјəти олан мулаһизəлəр сөјлəмиш, мараглы мүшаһидəлəр апармышлар. Һалбуки, бə'зи алимлəримиз елми-нəзəри ирсимизə биканə мүнасибəт бəслəјир, она тарихи јанаша билмир, бу күнүн сəвијјəси илə өлчүб-бичирлəр. Мараглыдыр ки, онлар бир јандан М. Ф. Ахундовун, Ф. Көчəрлинин Азəрбајчан реализми вə онун тарихи һаггында сөјлəдиклəри фикирлəрин «көһнəлдијини», «ибтидаи», «бəсит» олдуғуну дејир, дикəр тəрəфдəн өз тəдгигатларында һəмин нəзəријјəчилəрин фикирлəрини тез-тез тəкрар едирлəр. Бу мүнасибəт, һəр шејдəн əввəл, əдəбинəзəри ирсимизə тəкчə е'тинасызлыгдан јох, ону билмəмəкдəн, ону өјрəнмəјə мејлин зəифлијиндəн ирəли кəлир.

Əдəби-нəзəри ирсимиз — бу архивлəрдə сахланылан говлуглара чеврилмəмəлидир. Орада əдəбијјат тарихимизин ајры-ајры дөврлəринə аид мəсəлəлəри ајдынлашдырмаг үчүн чох сəрраст дејилмиш фикирлəр вардыр. Əдəби ирси өјрəнмəк о заман фајда верир ки, она тарихи јанашасан, јарандығы дөврүн сəвијјəсини, шəраитини нəзəрə аласан, бу күн үчүн лазым олан хүсусијјəтлəри тапыб мејдана чыхарасан, əлбəттə, кечмиши идеализə

етмәк һалларына гәтиіјән јол вермәк олмаз. Анчаг мүрәккәб әдәби проблемләри һәлл едәркән асан јолларла кетмәјә, әдәби просеси, онун нәзәри тарихини диггәтлә өјрәнмәмәјә, она е'тина етмәмәјә дә бизим һаггымыз јохдур. Әдәби, тарихи факт өз-өзлүјүндә, шәксиз елм дејил. Лакин тарихи фактын әһәмијјәтини азалданлар да сәһв едирләр. Чүнки һәр һансы елми фактсыз, материалсыз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Тәһлил илә фактын диалектик вәһдәти харичиндә елм, нәзәријјә јохдур вә бу мүмкүн дә дејил. Бә'зән алимләримизин инандырычы олмајан, тарихи фактлара әсасланмајан фикирләр сөјләмәси тәһлил олунан материалын өзүнә кифајәт гәдәр әһәмијјәт вермәмәләриндән ирәли кәлир.

Мүшавирәнин гәбул етдији гәтнамә елми-тәдгигат мүәссисәләри вә али мәктәб кафедралары гаршысында Азәрбајчан реализми проблеми илә мүнтәзәм мәшғул олмаг, ону Шәрг, еләчә дә рус вә Авропа халгларынын әдәбијјатлары илә әлагәдар өјрәнмәк, тәдгигат мигјасыны кенишләндирмәк, милли форма вә сосиалист реализми, шифаһи халг әдәбијјаты вә бәдии метод, реалист метод вә јазычы фәрдијјәти кими реализмин вә сосиалист реализминин мүхтәлиф актуал мәсәләләринә диггәти артырмаг вәзифәләрини гојду.

Реализм вә сосиалист реализми мөвзуларында алимләримизин јазачаглары јени әсәрләр, шүбһә јохдур ки, зәнкин идеја-естетик имканлары олан бу бәдии методун һәјати гүдрәтини бир даһа тәсдиг етмәјә, елми-нәзәри проблемләрин һәллинә доғру јөнәлдиләчәкдир.

1969

ЗАМАНЫН НӘФӘСИ

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын вә әдәби-тәнгиди фикрінин әлли иллик тәчрүбәси, онларын кечдији чох зәнкин јол, бу јолун ајры-ајры инкишаф мәрһәләләри ајдын шәкилдә сүбут едир ки, јазычыларымыз, тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымыз ленинизм нәзәријјәсинә нә гәдәр дәриндән јијәләнирләрсә, бу ингилаби дүнјакөрүшү нә гәдәр мүвәффәгијјәтлә, бачарыгла өз әмәли ишләринә, јарадычылыгларына, әдәби һәјата тәтбиг едә билирләрсә, бир о гәдәр наилијјәтләри бөјүк олур, илһамын, сәнәтин мүрәккәб, әсрарәнкиз дүнјасына бир о гәдәр асанлыгла нүфуз едә билирләр.

В. И. Ленин әдәби ирси горумаг вә ону гијмәтләндирмәк, әдәбијјатын партијалылығы вә синфи сәчијјәси, типиклик, реализм вә романтизм һаггында, сәнәт вә һәјат, јазычынын дүнјакөрүшү вә јарадычылыг методу кими мәсәләләр барәсиндә сәнәт адамлары үчүн һәмишә лазым олан әсәрләр јазмыш, ајдын мүддәалар ирәли сүрмүшдүр.

Соруша биләрләр ки, бу мә'лум һәгигәтләри тәкрар етмәјә нә еһтијач?! Марксизм-ленинизм естетикасыны өјрәнмәк бүтүн габагчыл сәнәт адамларына аид вә мә'лум бир мәсәләдир. Анчаг бу да мә'лумдур ки, һәр чүр өјрәнмәк һәмишә ејни мүсбәт нәтичәни вермир. Марксист классикләриндән бә'зән әзбәрчиләр дә, елми, јарадычы фикри шаблона, трафаретә, гуру, чансыз мүгәвваја чевирән догматикләр дә «өјрәнмәјә» чан атмышлар. Вахты илә партија белә әзбәрчиләрә, ситатбазлара гаршы мүбаризә апармағы вачиб бир мәсәлә кими ирәли сүрмүшдү. Мәһз буна көрә дә елә инди бу мәсәләләрә бир даһа гајытмага

бөјүк еһтијач һисс едилир. Бир нәзәријјәни, дүнјакөрүшү нә гәдәр дәриндән өјрәнирсән, бир о гәдәр сәнин үчүн ондан һәртәрәфли истифадә етмәк имканлары кенишләнир.

40-чы илләр вә 50-чи илләрин әввәлләри бизим һамымызын јадындадыр. О дөврүн ичтимаи, фәлсәфи вә әдәби фикриндә бир јекнәсәглик, дурғунлуг вар иди. Чүнки марксист классикләриндән өјрәнмәк үсулунун өзүндә бә'зән бу јекнәсәглијә јол верилирди, мәсәләләрин маһијјәтинә вармаг әвәзинә заһири чәһәтләрлә мәшғул олурдулар, мәшһур ситатлар силсиләси мејдана кәлмишди.

Инди артыг о мәрһәләни биз кериде бурахмышыг; мүасир әдәби һәјатымызы дәриндән, һәртәрәфли тәһлил етмәк, ленинизмдән јарадычы шәкилдә бәһрәләнмәк үчүн һәр чүр шәраит јаранмышдыр. Бу да өз мүсбәт нәтичәләрини вермишдир. Сон он илдә бәдии әдәбијјатын, әдәби-естетик фикрин сүр'әтлә инкишафы буна јахшы сүбутдур.

Һазырда Ленинин естетик ирсинә мүрачиәт етмәк онун вахты илә дүзкүн шәрһ едилмәјин бә'зи фикирләринә јени, доғру мүнасибәт ојатмаг үчүн дә лазымдыр.

Мә'лумдур ки, мүасир Авропа естетләри сосиализм реализминә «сијаси реализм» ады алтында һүчумлар едир, совет әдәбијјатыны кениш јарадычылыг имканларындан мәһрум бир әдәбијјат кими гәләмә верирләр. Бу иттиһамлары сүбут едәркән онлар бә'зи һалларда Ленинин әдәбијјатын партијалылығы һаггындакы тә'лиминә дә әсасланырлар, ону истәдикләри кими тәһриф едирләр. Буна, шүбһәсиз, Ленинин «Партија тәшкилаты вә партијалы әдәбијјат» адлы мәшһур әсәринин индијә гәдәр лазыми сәвијјәдә тәһлил олунмамасы да тә'сирсиз галмајыб. Јени тәдгигатлар көстәрир ки, Ленинин әдәбијјатын партијалылығы һаггында көрүшләри бә'зән совет алимләри тәрәфиндән биртәрәфли изаһ олунмуш, әдәбијјатын партијалылығы садәчә олараг күндәлик сијасәтин, мүәјјән сијаси хәтти-һәрәкәтин әдәбијјатда тәзаһүрү кими анлашылмышдыр. Һалбуки мәсәлә хејли дәрин вә мүрәккәбдир. В. И. Ленин ајдын јазырды: «Пролетариатын партија ишинин әдәби һиссәси пролетариатын партија ишинин башга һиссәләри илә шаблон шәкилдә ејниләшдирилә билмәз» (Әсәрләри, дөрдүнчү нәшр, 10-чу чилд, сәһ. 33). Ленин әдәбијјатын партијалылығы мәсәләсини һеч вахт әдәбијјатын хәлгилијиндән вә јарадычылыг азадлығы

проблеминдән ајры, тәчрид олунмуш һалда ирәли сүрмәјиб. Әдәбијјатын партијалылығы онун естетик системиндә хәлгилик вә јарадычылыг азадлығы проблемләри илә гаршылыглы әлагәдә верилир. Бу гаршылыглы әлагәдә субјектив фактор да рәдд едилмир. Ленинә көрә објектив амил илә субјектив амил диалектик вәһдәт тәшкил едир, буна көрә дә һеч бир камил әсәри бу вәһдәтин харичиндә тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Көрүндүјү кими, мәсәләнин бу шәкилдә гојулушу јарадычылығын мүрәккәб дахили ганунларыны ајдынлашдырмаг вә онун имканларыны кенишләндирмәк үчүн нә гәдәр әлверишлидир, фајдалыдыр.

Белә фактлар ајдын көстәрир ки, Ленинин әдәби-естетик системини мүнтәзәм шәкилдә дәриндән өјрәнмәк— мүасир әдәби просесин хејринә олан јени-јени кејфијјәтләрин кәшф едилмәси илә нәтичәләнир, бәдии јарадычылығын, естетик фикрин даһа јүксәк мәрһәләјә галхмасына түкәнмәз бир мәнбә кими көмәк көстәрир.

Мүасир әдәбијјатымыз, шүбһә јохдур ки, бир сыра мәзмун, форма јениликләри илә зәнкинләшмишдир. Классик әдәбијјатымыздакы һуманизм идејалары сон дөврдә јени бир истигамәт алмыш, инсана, онун истәкләринә еһтирам, мә'нәви, мадди еһтијачларыны тә'мин етмәјә мејл бу күнкү әдәбијјатымызы сәчијјәләндирән әламәтләрдәндир. Јазычыларымыз өз гәһрәманларынын дахили аләминә, онларын фикир вә һиссләринин вәһдәтинә хүсуси диггәт јетирир, инсаны даһа мүрәккәб психоложи планда, зиддијјәтләри илә, мүсбәт вә мәнфи чәһәтләри илә тәсвир едирләр. Бу мејл һәм јени тарихи шәраитлә, совет вәтәндашынын өзү вә башгасы үчүн бөјүк мәс'улијјәт һисс етмәси илә, һәм дә реализм јолларында газандығымыз зәнкин тәчрүбәләрлә бағлыдыр.

Лакин бә'зән биз реализмин бәдии тәләбләрилә ујушмајан, әлдә едилән бөјүк тәчрүбәјә әсасланмајан, она көрә дә һәгиги сәнәт әсәри үчүн зәрури олан тәбииликдән, реаллыгдан мәһрум гәһрәманлара, һадисәләрә, әһвали-руһијјәләрә малик әсәрләрлә дә гаршылашырыг. Бу зәиф чәһәт чох заман реалист үслубда јазылмыш әсәрә һәддини ашан субјектив һиссләр, ифрат лиризм, ифрат романтика, мелодраматик сәһнә вә әһвали-руһијјәләр дахил оланда баш верир. Мелодрама, ифрат лиризм вә романтика о вахт реализмә мане олур, ону өз кениш имканларындан мәһрум

102—4

един ки, јазычы гәһрәманыны, тәсвир етдији һәјат сәһнәләринин реализмин ганунларына, тәләбләринә табе шәкилдә инкишаф етдирә, ирәлиләдә билмир, бунун үчүн онун һәјаты билмәк, дәрк етмәк, һәјата нүфуз етмәк истеʼдады кифајәт етмир, бәʼзән исә бу јазычынын вәтәндашлыг мөвгејинин зәифлији илә әлагәләнир. Мәсәлән, Анарын «Молла Нәсрәддин — 66» силсилә һекајәләри фикримизчә она көрә охучуну разы салыр ки, бурада чәмијјәтдәки көлкәли чәһәтләри, инкишафа, сосиализм гурулушуна мане олан әнкәлләри көрә билмәк, көстәрә билмәк истеʼдады илә јанашы, онлары арадан галдырмаг үчүн өз вәтәндашлыг борчуну бүтүн гүввәси илә, гәзәби вә нифрәти илә јеринә јетирмәјә чалышан бир сәнәткарын габилијјәти вә чәсарәти бирләшиб. Һәмин һекајәләрдә XX әср сатирасынын әнʼәнәләриндән истифадә етмәк, ону инкишаф етдирмәк бачарығы ајдын мүшаһидә олунур. Анчаг бәʼзән, әксинә, елә һекајәләр охујурсан ки, онлар Һагвердијев һекајәләринин сөнүк көлкәсинә бәнзәјир, тәглидчилик һисс олунур, һуманизм пәрдәси алтында мелодраматик, тәбии олмајан һиссләр, сәһнәләр тәсвир олунур. Адам ајдынлашдыра билмир ки, бу һекајә нә үчүн, кимин үчүн јазылыб, һекајәдир јохса очерк, бәдии әсәрдир јохса нәсиһәтнамә!

Елә дүшүнүлмәсин ки, биз лириканы, романтиканы реализмә јабанчы һесаб едирик. Гәтијјән јох! Анчаг һәјатын өзүндә дә лириканын, романтиканын өз өлчүсүбичиси вар. Бу өлчү-бичи көзләнилмәјәндә реалист әсәр зијан чәкир. Франсыз јазычысы Камју јахшы дејиб: «Сәнәткарын реал аләмә гаршы үсјаны нә гәдәр күчлү олурса, реаллығы таразлашдырмаг үчүн, бир о гәдәр реаллығын ағырлығы тәләб едилир».

Реаллығы таразлашдырмаг әвәзинә субјектив амилләрә һәддиндән артыг мејдан верилмәсини биз кәнч шаирләримизин јарадычылыгларында да мүшаһидә едирик. Бәʼзән беш-он шеʼри чыхмыш бир чаван шаири јерли-јерсиз о гәдәр «өз сәси», «өз нәфәси», «өз хәтти», «өз фәрди симасы» кими ифадәләрлә тәʼриф едирик ки, бу тәʼрифләр чаван шаирә дөнүб јан-јөрәсинә бахмаға, ону әһатә едән мүһитә әмәлли-башлы диггәт етмәјә имкан вермир. Чаван шаир елә көзүнү ачмамыш «өз сәси», «өз нәфәси» илә о гәдәр мәшғул олур ки, бу сәсләр, бу нәфәсләр, бу фәрди сималар курламаг әвәзинә кетдикчә зәифләјир, гүввәтләнмәк әвәзинә чылызлашыр, парламаг әвәзинә солғунлашыб көрүнмәз

олур. Чаван шаир өзү дә һисс етмәдән гапылыр өз аләминә вә о гәдәр гапылыр ки, әсил сәнәтин гаршысында дуран бөјүк вәзифәләри унудур, бөјүк вәтәндашлыг вәзифәләри галыр кәнарда. Зәннимизчә, сон ајлар «Литературнаја газета» сәһифәләриндә совет шеʼри әтрафында кедән сөһбәтләр бизим үчүн дә фајдалыдыр вә гисмән бизә дә аиддир. Классик Азәрбајчан совет шеʼринин зәнкин әнʼәнәләриндән узаглашмаға бизим һаггымыз јохдур.

Мүасир әдәби һәјатымызы сәчијјәләндирән хүсусијјәтләрдән бири дә әдәбијјатымызын јарадычылары сырасына хејли истеʼдадлы чаван јазычынын, шаирин кәлмәсидир. Әдәбијјата јени кәлән чаванларын сајы чохдур вә буларын бир гисминдә һәгиги поетик истеʼдад да вардыр. Чаванлар әдәбијјатымыза јени руһ, јени мөвзулар, јени форма хүсусијјәтләри кәтирмишләр. Онлар дүнја әдәбијјатынын тәчрүбәсиндән өјрәнмәјә хүсуси һәвәс көстәрирләр. Һәмишә олмаса да, бу өјрәнмә әдәби просесә мүсбәт тәʼсир едир, онун јениләшмәсинә, чаванлашмасына сәбәб олур. Кәнчләрдә ахтарыш, көһнәни тәкрар етмәмәјә мејл дә күчлүдүр вә бу бизи севиндирмәлидир. Ахтарыш, јенилијә һәвәс вә еһтирас инкишаф үчүн әсас бәдии критеријалардан биридир. Лакин бу чүр чох мәсʼул бир саһәни тәнгидимиз, демәк олар ки, нәзарәтсиз бурахыб. Һалбуки, әдәбијјатымызын бу саһәсинин нәзарәтә, тәһлилә даһа чох еһтијачы вардыр. Бурада мүвәффәгијјәтлә јанашы чидди нөгсанлар да чохдур. Бу нөгсанлары бәркимәмиш, көк салмамыш, вахтында арадан галдырмагда тәнгид фајдалы иш көрә биләр.

Бәʼзи чаванларда әнʼәнәни, өз сәләфләринин хидмәтләрини лазымынча гијмәтләндирмәмәк әһвали-руһијјәси вардыр. Буна хүсусән мүнтәзәм шәкилдә дүнја әдәбијјаты нүмунәләрини охујан вә орадан өјрәнмәјә чалышанларда даһа чох тәсадүф олунур. Јанлыш бахышдыр. Әкәр мүәјјән әдәби бир мүһитдә һәр һансы бир чаван јазычы мүвәффәгијјәт газанырса, бу, һеч шүбһәсиз, зәминәсиз, әнʼәнәсиз баша кәлә билмәз. Еләчә дә бизим бу күнкү әдәбијјатымызын чаван јарадычыларынын мүвәффәгијјәтләрини Азәрбајчан совет классикләринин әнʼәнәләриндән ајырмаг, онларын тәʼсириндән кәнар бир һадисә кими гијмәтләндирмәк дүзкүн олмаз. В. И. Ленин дејирди ки: «Ирссиз мәдәнијјәт јохдур». Азәрбајчан совет әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәләри, бизим халг јазычыларымыз, халг шаирләримиз мүасир әдәбијјатын јаранмасында мүстәсна

рол ојнајыблар вә ојнајырлар. Әкәр бу күн Фикрәт Гоча мүәјјән јарадычылыг мүвәффәгијјәти газанырса, һансы сәпкидә, һансы формада јазыб-јазмамасындан асылы олмајараг ону нечә Сабир ән'әнәсиндән, Сәмәд Вурғун ән'әнәсиндән, Азәрбајчан совет ше'ринин көркәмли нүмајәндәләринин ән'әнәсиндән ајры тәсәввүр едә биләрсән?! Әкәр Әкрәм Әјлисли, Елчин нәсрин чәтин јолларында мүвәффәгијјәтли аддымлар атырса, буну нечә Ч. Мәммәдгулузадәнин, еләчә дә Азәрбајчан совет нәсринин көркәмли нүмајәндәләринин ән'әнәсиндән, тәчрүбәсиндән ајры дүшүнмәк олар?

Одур ки, «көһнә нәср», «јени нәср», «көһнә ше'р», «јени ше'р» кими ифадәләр, терминләр елми сәсләнмир, әдәби, елми һәгигәти објектив шәкилдә ифадә етмирләр. Чаванларын јарадычылыг мәһсулларыны милли зәминдән, милли ән'әнәләрдән ајырмадан, көјдәндүшмә әдәби һадисә кими дејил, әдәби инкишафын ганунаујғунлуғу кими изаһ вә тәгдим етмәк елми чәһәтдән даһа доғрудур. Бүтүн бу мәсәләләр көстәрир ки, тәнгид үчүн нә гәдәр мәшғул олмалы проблемләр вардыр. Тәнгидсиз исә—јә'ни дәрин нәзәри үмумиләшдирмәләр олмадан, әдәби просесә тә'сир едән, ону истигамәтләндирән сағлам, објектив тәнгид олмадан әдәбијјатын сүр'әтлә ирәлиләмәси мүшкүл мәсәләдир. Бәс мүасир тәнгидимиз нечә, бу вәзифәләрин өһдәсиндән кәлмәјә гадирдирми? Бу суала биз анчаг мүсбәт чаваб верә биләрик. Әкәр сон он илдәки тәнгиди әсәрләри диггәтлә нәзәрдән кечирсәк, әдәби тәнгидимизин јени бир мәрһәләјә гәдәм гојдуғуну ачыг-ашкар тә'јин едә биләрик. Бу просесдә кәнч тәнгидчиләримизин мүстәсна хидмәти олмушдур. Сон он илдә тәнгидә кәлмиш чаванлар бир тәрәфдән милли тәнгидимизин, көркәмли тәнгидчиләримизин ән'әнәләрини көзәл мәнимсәмиш, дикәр тәрәфдән марксизм-ленинизм методолокијасына, әдәбијјат нәзәријјәсинә јахшы јијәләнмишләр. Бу исә онлара әдәби тәчрүбәни үмумиләшдирмәјә, әдәби һадисәләр һаггында јени мүлаһизәләр сөјләмәјә, әдәби-тәнгиди фикри јүксәлтмәјә имкан вермишдир. Биз бу нәслин кәлишини, һәр шејдән әввәл, тәнгиди фикримизин артан, јүксәлән нәзәри сәвијјәсиндә, проблемләринин зәнкинлијиндә көрүрүк.

Тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг бөлмәсинин бу күнләрдә кечирилән бир јығынчағында тәнгидчиләр өзләри шикајәтләндиләр ки, мүасир тәнгидин оперативлији зәифдир,

нәшр олунан әсәрләрин бир гисми вахтында тәһлил едилмир, тәнгидчиләримизин имзалары мәтбуатда бөјүк фасиләләрлә көрсәнир. Бу тәнгидләрлә биз һамымыз разылашмалыјыг. Һәгигәтән мүасир тәнгид әдәбијјатымыза лазыми көмәји көстәрмир, онун фәаллығы кифајәт сәвијјәдә дејилдир. Анчаг бүтүн бунларла јанашы, мән истәрдим ки, бизим бә'зи јолдашларымыз мүасир тәнгидимиздә јаранан кејфијјәт јениликләрини көрсүнләр вә гијмәтләндирсинләр. Бу кејфијјәтләрдән бири будур ки, совет әдәбијјатынын зәнкин тәчрүбәси тәнгидчиләримизи артыг үмумиләшдирмәләр етмәјә јөнәлдир. Онлар чох заман бир әсәр һаггында јох, бир нечә әсәр һаггында бирдән јазыр, әдәби просесин ганунаујғунлугларыны мүәјјән етмәјә чалышырлар. Бу, әлбәттә, бир әсәр һаггында јазмагдан даһа чәтиндир, һәм дә буна даһа чох вахт тәләб олунур. Тәнгиддә јаранмыш бу јени мејли биз тәгдир етмәлијик вә буну онун гејри-фәаллығы кими анламамалыјыг. Чүнки belә мәгаләләр беш-алты әсәрин конкрет тәһлили әсасында јазылса да, чыхарылан нәтичәләр үмуми әдәби просесә, еләчә дә беш-алты әсәрә јох, отуз-гырх әсәрә аид олур, бу нәтичәләрдән исә һәр јазычы өз пајына дүшәни көтүрүр.

Доғрудур, биздә инди әввәлләрдә олдуғу кими илдә 50—60 мәгалә чап етдирмәк дәбдә дејил. Анчаг инди тәнгидчиләр һәмин мәһсулдар тәнгидчиләрлә бирликдә илдә 4—5 мәгаләдән артыг јазыб чап етдирә билмирләр. Сорушулур: бу ишин хејринә олуб, јохса зијанына? Әлбәттә, хејринә! Демәк, тәнгидә тәләбкарлыг артыб. Тәнгидчи, гәләминдән чыхан һәр мәһсулу редаксијаја тәгдим етмәјә тәләсмир, чәсарәт етмир.

Чаван тәнгидчиләрин әсәрләриндә мүшаһидә едилән бир гүсуру инди көстәрмәк лазымдыр. Бә'зән онлар нәзәријјәчилијә ујурлар, охудуглары нәзәри әдәбијјатын тә'сириндән чыха билмир, буна көрә дә әдәби фактлардан, мүасир әдәби тәчрүбәдән лазымынча истифадә едә билмирләр. Бу да тәнгидимизин бир мәнфи гүтбүдүр. Белә мәгаләләр тәнгидин чанлы әдәби һәјатла әлагәсини зәифләдир, ону аз фајдалы шәклә салыр, мүбариз вәзифәләрдән узаглашдырыр.

Тәнгидимизин јени кејфијјәтләриндән бири дә будур ки, вахты илә тәнгиддә е'тираза сәбәб олан бир мејл инди гануниләшмәјә, өзү дә мүсбәт нәтичәләр вермәјә башла-

мышдыр. Әдәбијјатшүнаслыг, тәдгигатчылыг тәнгидә чох күчлү шәкилдә дахил олуб, бу ики саһә арасында ән'әнәви сәдд арадан галхыр. Буна биз сәнәткарлыг, јарадычылыг методлары, ән'әнә вә новаторлуг, хәлгилик, әдәби тәчрүбәјә даир мүасир елми-нәзәри тәләбләр сәвијјәсиндә јазылан мәгаләләрдә даһа чох тәсадүф едирик.

Сон дөвр әдәбијјатымыздакы чанланманы һамы һисс едир. Бүтүн јазычыларымыз, тәнгидчиләримиз чидди јарадычылыг иши илә мәшғулдурлар. Инди јазмајан, јарадычылығы илә мәшғул олмајан, мәһсул вермәјән јазычыја, тәнгидчијә раст кәлмәк чәтиндир. Бунунла белә монументал әсәрләрә, сәс салан, охучуну илләрлә мәшғул едән, дөврүн мүһүм мәсәләләрини, проблемләрини галдыран, мүасир охучуну идеја-бәдии чәһәтдән разы салан әсәрләрә бөјүк еһтијач һисс олунур. Белә әсәрләри јаратмаг исә бизим јазычыларымызын, тәнгидчиләримизин имканлары дахилиндәдир.

1969

ТӘНГИДЧИ ВӘТӘНДАШ ОЛАНДА...

Азәрбајчан совет мәдәнијјәтини, онун тәшәккүлү вә јүксәлиши тарихини өз һәр күнкү иши илә јарадан вә тәмсил едән шәхсијјәтләрдән бири Мәммәд Ариф Дадашзадәдир. Онун зәнкин јарадычылыг јолу халгын дәрин рәғбәтини газанан көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасын, јазычы вә мүтәрчимин, мүәллим вә ичтимаи хадимин кечдији шәрәфли бир јолдур. Әдәбијјатымызын вә әдәбинәзәри фикримизин мүасир наилијјәтләри, бир сыра чох мүһүм вә әламәтдар һадисәләри бу алимин—вәтәндашын ады илә möһкәм бағлыдыр. Әдәбијјатын бөјүк ичтимаисијаси вә тәрбијәви әһәмијјәтини һәртәрәфли гијмәтләндирмәк бачарығы онун әдәби јарадычылығынын чох чәһәтли бир истигамәт алмасына сәбәб олмушдур. Мәммәд Ариф һәм мүасир вә классик әдәбијјат мәсәләләри илә мәшғул олур, ССРИ халглары әдәбијјатыны вә Авропа әдәбијјаты классикләрини тәблиғ едир, һәм дә кениш елми-педагожи фәалијјәти илә јүксәк ихтисаслы кадрлар, мүәллимләр јетишдирмәк, дәрс китаблары вә програмлар тәртиб етмәк ишинә көмәк көстәрир, бир сөзлә, әдәби вә елми һәјатын бүтүн саһәләриндә фәал иштирак едир.

Мәммәд Ариф јазычы вә алимләримизин бөјүк бир нәслинин мүәллими олмушдур. Бу мүәллимлик тәкчә онун елми-нәзәри һазырлығы вә тәнгидчилик маһарәти илә мәһдудлашмыр. М. Ариф һәм дә јүксәк мә'нәви, әхлаги кејфијјәтләрә малик инсандыр. Тә'сирә гапылмамаг, өз вичданынын сәсинә гулаг асмаг М. Арифин бир тәнгидчи кими әхлаги кејфијјәтләрини характеризә едир. Вәтәндашлыг дујғусу, кет-кедә зәнкинләшән нәзәри

билик, үстәлик мә'нәви тәмизлик—бүтүн бунлар М. Арифә бөјүк е'тимад вә е'тибар ојатмыш әсас әламәтләрдир. Буна көрәдир ки, јазычыларымыз—гочасындан чаванынадәк, бөјүјүндән кичијинәдәк һамысы өз әсәри һаггында илк дәфә онун фикрини билмәк, онун мәсләһәтләрини ешитмәк истәјирләр. Әксинә, әдәбијјаты алверә, шәхси мәнафе үчүн васитәјә чевирмәк истәјәнләр исә һәмишә М. Арифи севмәмиш, ондан гачмышлар. Сәмәд Вурғун она «тәнгидимизин вичданы» адыны тәсадүфи вермәмишди. Доғрудан да, бу тә'риф сонралар ади бир ифадә олараг галмады, һәгигәти дүрүст ифадә етдији үчүн әдәби ичтимаијјәт тәрәфиндән гәбул едилди. М. Ариф һаггында мәдәнијјәт хадимләримизин чоху фикир сөјләјиб; онларын үмуми гијмәтләри арасында бөјүк бир ујғунлуг вә јахынлыг вардыр. Сәмәд Вурғун, Мехди Һүсејн, Мирзә Ибраһимов кими әдәбијјатын вә әдәби фикрин өн сыраларында кедән јазычыларымыз белә Мәммәд Арифин мәсләһәтләринә, тәнгиди гејдләринә еһтијач һисс етмиш, она бөјүк еһтирамла јанашмышлар. Мирзә Ибраһимовун М. Ариф һаггында јаздығы мәгаләдән кәтирилән ашағыдакы сәтирләрә нәзәр салаг: «Мәммәд Ариф әдәбијјатымызын елә јарадычыларындандыр ки, онун јүксәлиши үмуми әдәби инкишафымызла тамамилә ујғундур вә бу инкишафын характер чәһәтләрини әкс етдирир. Ариф һеч бир заман ајағыны совет әдәбијјаты мејданындан чәкмәмишдир. Ән чәтин мүбаризә дөврләриндә, ән ағыр јарадычылыг чәтинликләринә раст кәлдијимиз заман биз Арифин сәсини сыраларымызда ешитмишик, онун фикир вә мүлаһизәләринә диггәтлә гулаг асыб дүшүнмүшүк, чүнки онлар әдәбијјатымызын јени јүксәлишинә, сосиализм реализминә даһа дәриндән јијәләнмәсинә, даһа камил әсәрләр јаратмасына көмәк етмишдир».[1]

М. Арифин өз мөвзу даирәси, үслубу, анчаг өзүнәмәхсус олан бир тәһлил тәрзи вардыр. Онда әлламәлик етмәк, фүрсәтдән истифадә едиб өз билијини нүмајиш етдирмәк, еһтијач олмадан мәтләби узатмаг, өлчү-бичи көзләмәмәк кими елми әсәрә нөгсан кәтирән һаллар јохдур. О өз тәнгидләрини сәбирлә, сакит вә конкрет шәкилдә сөјләмәји севир, онлары инадла, лакин инандырычы шәкилдә сүбут етмәјә чалышыр. Тез һөкм вермәк, тәһлилсиз вә сүбутсуз нәтичә чыхармаг, јерсиз һәјәчана

[1] *Мәммәд Ариф Дадашзадә*. Библиографија, Бакы, 1965, сәһ 14.

гапылмаг онун гәләминә јаддыр. Әдәбијјата вәтәндашлыг гүрурундан доған бир мәһәббәт вә бу мәһәббәтдән јаранан һәгиги гајғы М. Арифин тәнгиди мәгаләләринин пафосуну тәшкил едир.

Марксизм-ленинизм нәзәријјәси М. Арифин әдәбитәнгиди мүлаһизәләринин методоложи әсасыны тәшкил едир, бу көрүшләрә елми-нәзәри бир истигамәт верир. О, ејни заманда Азәрбајчан, рус вә Авропа әдәби фикринин ән'әнәләрини өјрәнир, тез-тез бу ән'әнәләрдән јазыр. М. Ф. Ахундов, В. Г. Белински, Н. А. Доболјубов вә Ф. Көчәрлинин көрүшләринә тез-тез мүрачиәт етмәси, онларын фәалијјәтләри һаггында мәгаләләр вә китабчалар јазмасы тәнгидчинин әдәби јарадычылығынын мәнбәләрини ајдын көстәрмәкдәдир.

Бүтүн бу кејфијјәтләр Мәммәд Арифин бир алим вә тәнгидчи кими совет елминин мүасир сәвијјәсинә јүксәлмәсинә сәбәб олмуш, онун әсәрләринин елми-нәзәри истигамәтини мүәјјән етмишдир. Тәнгидчинин 20—30 ил әввәл јазылмыш әсәрләринин дә бу күн мараг вә һәвәслә охунмасы, өз тәравәтини итирмәмәси мәһз көстәрилән хүсусијјәтләрлә бағлыдыр. Одур ки, онун үч чилдлик «Сечилмиш әсәрләри»нин нәшри әдәби-тәнгиди фикримизи өјрәнмәк вә тәблиғ етмәк үчүн кениш имканлар јарадачагдыр. Бу китаб Азәрбајчан совет тәнгиди јолуна бир ишыг салачаг, онун мүбаризә вә чәтинликләрини нүмајиш етдирәчәкдир*.

* * *

Мәммәд Арифин әдәби ирси зәнкин вә рәнкарәнкдир. О, јарадычылыға ше'р вә һекајәләр јазмагла башламыш, сонралар исә бәдии јарадычылығыны тәрчүмәчилик илә давам етдирмишдир. Анчаг 20-чи илләрин сонларындан е'тибарән М. Ариф тәнгидә, әдәбијјатшүнаслыға чидди мејл көстәрмиш вә бу саһәдә мүнтәзәм чалышмышдыр.

Сечилмиш әсәрләрә дахил едилән мәгаләләрин бөјүк гисми мүасир әдәбијјат мәсәләләринә һәср олунмушдур. Бу мәгаләләр М. Арифин һәлл етдији әдәби проблемләр, ајры-ајры совет јазычылары вә бәдии әсәрләр һаггында кениш тәсәввүр ојадыр. Сосиалист реализми методунун

* Мәммәд Арифин «Сечилмиш әсәрләри» үч чилддә 1967 — 1969-чу илләрдә нәшр едилмишдир *(ред.)*.

Азәрбајҹан совет әдәбијјатында тәшәккүл тапыб инкишаф етмәси, ингилаби романтика вә онун мүасир әдәбијјатда јери, партијалылыг вә хәлгилик, сосиалист реализминдә үслуб мүхтәлифлији, әдәби ән'әнәләрдән истифадә, бәдии тәрҹүмә, мүсбәт гәһрәман, әдәби әлагәләр, дил вә үслуб, совет романы, тарих вә әдәбијјат кими проблемләр тәнгиди мәгаләләрин әсас мөвзу даирәсини тәшкил едир. Тәнгидчи ајры-ајры јазычылардан, ајры-ајры әсәрләрдән, ајры-ајры жанрлардан бәһс едәндә дә бу мүһүм нәзәри мәсәләләри унутмур, јери кәлдикчә онлары әдәби тәҹрүбә илә әлагәләндирмәјә чалышыр.

Тәнгиди мәгаләләрин башлыча бир хүсусијјәти дә будур ки, онлар Азәрбајҹан совет әдәбијјатынын наилијјәтләрини, јени кејфијјәтләрини үзә чыхарыр, елми шәкилдә үмумиләшдирир. Бу ҹәһәт мәгаләләрин үмуми пафосуну тәшкил едир. М. Арифин мүхтәлиф јазычыларын вә әсәрләрин үнванына сөјләдији чох кәскин вә принсипиал тәнгиди мулаһизәләр дә мәһз бу мәгсәдә—әдәби инкишафа хидмәт едир, нөгсанларын арадан галхмасына көмәк көстәрир. М. Ариф мәгаләләриндә јарадычылыг чәтинликләрини, гүсурлары, мүвәффәгијјәтсиз әсәрләри анҹаг тәнгид етмәклә кифајәтләнмир; о, ејни заманда, бир гајда олараг, бу чәтинликләри вә нөгсанлары доғуран сәбәбләри арашдырыр, тәһлил едир вә гаршыда дуран јарадычылыг вәзифәләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр.

Әлбәттә, бу китаба дахил олан әсәрләр ејни сәвијјәдә јазылмамышдыр, һәм дә онлара тарихи јанашмаг, әдәби-тәнгиди фикрин һансы мәрһәләсиндә јарандыгларыны нәзәрә алмаг лазымдыр. М. Ариф һаггында јазанлар доғру көстәрирләр ки, онун ајры-ајры әсәрләринин сәвијјәси илә әдәбијјатымызын мүхтәлиф дөврләринин үмуми сәвијјәси арасында аһәнкдар бир ујғунлуг вардыр.

Поезија—М. Арифин хүсуси диггәт јетирдији әдәби саһәләриндән бидидир. Бир тәнгидчи кими о, Азәрбајҹан совет ше'ринин талеји илә бүтүн фәалијјәти боју мәшғул олмуш, онун ән көркәмли сималарындан тутмуш кәнҹ нүмајәндәләринә гәдәр, демәк олар, һамысы һаггында фикир сөјләмиш вә мүасир ше'рин доғру истигамәт алмасына хејли көмәк етмишдир.

М. Арифин Азәрбајҹан совет ше'ринә һәср етдији әсәрләр, бир нөв, һәмин ше'рин инкишаф тарихини әкс етдирир. Бу әсәрләрдә јени поезијанын ајры-ајры мәрһәләләри тәһлил олунур, һәр мәрһәләнин өзүнәмәхсус мүвәффәгијјәт вә нөгсанлары көстәрилир, вәзифәләриндән данышылыр. Тәнгидчинин кәлдији үмуми нәтиҹә беләдир ки, Азәрбајҹан совет ше'ри һәм мәзмун, һәм формаҹа кет-кедә зәнкинләшмишдир. Илк мәрһәләдә о, мәзмун вә формаҹа мәһдуд идисә дә, мүбариз вә дөјүшкән олмушдур, јени ингилаби идејалар уғрунда ардычыл мүбаризә апармышдыр. Тәнгидчи мүасир поезијанын инкишафынын бир сыра сәбәбләрини көстәрир. Бу сәбәбләрдән ән мүһүмү һәјатла сых әлагә мәсәләсидир. Совет адамынын мә'нәви зәнкинлијини, коммунизм гуруҹулуғуну әкс етдирмәјә олан күчлү мејл ше'рин мөвзу даирәсини сон дәрәҹә кенишләндирмиш, мүндәрәҹә зәнкинлији, өз нөвбәсиндә, ше'рин бәдии кејфијјәтләринин, формасынын инкишафына сәбәб олмушдур.

Әдәби ән'әнә мәсәләси М. Арифин поезијадан јаздығы мәгаләләрдә хүсуси јер тутур. О, Азәрбајҹан ше'ри саһәсиндә гәләм ишләдән бүтүн мүасирләрини халгын чох зәнкин олан поетик тарихинә еһтирамла, диггәтлә јанашмаға, ону дәриндән өјрәнмәјә чағырыр. Тәнгидчи көстәрир ки, мүасир ше'ри классик вә ашыг поезијасынын јахшы ән'әнәләрини өјрәнмәдән, мәнимсәмәдән ирәли апармаг олмаз. Лакин бу өјрәнмә тәглидә чеврилмәмәлидир, новаторҹасына олмалыдыр. Новаторлуг исә тәкҹә ше'рин мөвзу вә мәзмунундан асылы дејилдир, бурада форма да, сәнәткарлыг мәсәләләри дә мүһүм рол ојнајыр. Одур ки, М. Арифин бир чох мәгаләләри ше'рдә сәнәткарлыг мәсәләләринә һәср олунмушдур. Онун «Дил вә үслуб» мәгаләсиндә бу мәсәләдән сөһбәт кедир. Тәнгидчи дилин вә үслубун һәгиги сәнәт әсәрләринин јаранмасында нә гәдәр мүһүм јер тутдуғуну классик вә мүасир әдәбијјатымыздан кәтирдији мисалларла сүбут етмәјә чалышыр. М. Арифин бәдии дил вә үслуб гаршысында гојдуғу үмуми тәләбләр беләдир: «Јахшы үслуб нә демәкдир? Узунчулугдан гачыб гыса вә мә'налы јазмаг, тәсвирләрдә там, дүзкүн вә сәһиһ бәдии мәнзәрәләр вә сурәтләр јаратмағы бачармаг, фикри садә вә ајдын ифадә етмәк, инсан хасијјәтләрини тәсвир едәркән һәр бир хасијјәтә ујғун дил тапмаг, жаргона, әјаләтчилијә јол вермәдән үмуми Азәрбајҹан әдәби дили даирәсиндә һәрәкәт етмәк, хүласә, елә јазмаг ки, охумаг асан вә хош олсун».[1]

[1] *М. Ариф.* Әдәби-тәнгиди мәгаләләр, Бакы, 1958, сәһ. 225.

М. Арифин мәгаләләри мүчәррәд сәчиjјә дашымыр, бу мәгаләләрдә објектсиз тәһлилә чох чәтин раст кәлмәк олар. О, конкрет данышмағы севән тәнгидчидир. Одур ки, поезијаја даир мәгаләләрин мүһүм бир һиссәси ајры-ајры шаирләрин јарадычылығына вә әсәрләрә һәср едилмишдир. Бу мәгаләләрдә С. Вурғун, М. Мүшфиг, Р. Рза, С. Рүстәм, М. Раһим, О. Сарывәлли, Ә. Чәмил, З. Хәлил, Б. Ваһабзадә, Н. Хәзри кими Азәрбајчан ше'ринин көркәмли нүмајәндәләринин јарадычылыглары тәһлил олунур, онларын бәдии мүвәффәгијјәтләринин сирләри изаһ едилир, һәр шаирин өз гијмәти верилир. Лакин мүәллиф тәһлил етдији шаирләрин јарадычылыг чәтинликләринә дә көз јуммур, ше'рдә классик әдәбијјаты јамсыламаг һалларыны, мөвзу мәһдудлуғуну, риторниканы, дил вә үслуб хәталарыны, чанлы һәјатдан узаглашмаг һалларыны тәнгид едир.

Азәрбајчан јазычыларынын IV гурултајында ше'римиз һаггында етдији мә'рузә М. Арифин јарадычылығында хүсуси јер тутур. Бурада о, бу күнкү ше'рин әсас проблемләрини әһатә етмәјә чалышыр, шаирләри социалист реализминин јаратдығы имканлардан, үслуб рәнкарәнклијиндән кениш истифадә етмәјә чағырыр. Сон илләрин поезијасыны һәртәрәфли тәһлил едән тәнгидчи јени гүввәләрин јарадычылығына хүсуси диггәт јетирир, онларын әсәрләринә хүсуси һәссаслыг көстәрир. Ше'римизин кәләчәк инкишафы үчүн лазым олачаг јени, орижинал кејфијјәтләри мејдана чыхарыр.

Азәрбајчан совет нәсринин талеји илә дә М. Ариф аз мәшғул олмамышдыр. Онун «Азәрбајчан совет романы», «Меһман» повести вә мүсбәт гәһрәман мәсәләси», «Әбүлһәсәнин «Јохушлар» романы», «Дирилән адам» ,«Һадисә вә сәчијјә», «Мүһарибә» романы һаггында», «Нәсримиздә сәнәткарлыг мәсәләләри» кими мәгаләләри мүасир Азәрбајчан нәсринин кечдији јолу ишыгландырыр, онун мүвәффәгијјәтләрини көстәрир, гаршыда дуран вәзифәләрдән данышыр. Тәнгидчи өз гәләм достларына һәмишә хатырлатмаға чалышыр ки, нәср, хүсусән роман бир жанр олараг драмдан вә ше'рдән сечилир. Бурада һәјатын даһа этрафлы, кениш планда әһатә едилмәсинә еһтијач вардыр. Һәјат һадисәләри нәсрдә даһа мүрәккәб шәкилдә өз әксини тапыр вә буна көрә дә һәјаты јахшы билмәјән, ону дәрк етмәјән јазычынын мүвәффәгијјәтсизлији бурада даһа тез мә'лум олур. Һәјаты дәрк етмәјә,

өјрәнмәјә, онуң габагчыл мејлләрини әкс етдирмәјә чағырыш бу мәгаләләрин әсас руһуну тәшкил едир.

Мәгаләләрин адларындан да көрүндүјү кими, тәнгидчини нәсримизин јалныз идеја истигамәти, ону мүасир һәјат мәсәләләри илә бағлајан нөгтәләр мәшғул етмәмишдир. М. Ариф Азәрбајчан совет нәсринин мүхтәлиф проблемләринә, онун сәнәткарлыг мәсәләләринә һәмишә диггәт јетирмәјә чалышмышдыр. Мәсәлән, тәнгидчи Һ. Меһдинин «Фәрјад» повестиндәки мүвәффәгијјәтли бир чәһәти дәрһал көрә билмишди. Бу повестин тәһлилинә һәср етдији «Һадисә вә сәчијјә» мәгаләсиндә о көстәрир ки, бәдии әсәр һадисәләр силсиләси дејил, бәлкә инсан сәчијјәләринин чанлы сәркиси олмалыдыр. Башга сөзлә, бурада тәсвир олунан һадисә вә әһвалатлар гәһрәманлара «табе едилмәлидир», гәһрәманларын һадисә вә әһвалатлара мүнасибәти көстәрилмәлидир, бунунла да онларын сәчијјәси ачылмалыдыр. Әкәр охучу һадисәләрин заһиринә ујуб инсанлары унутмурса, һадисәләр фонунда тәсвир олунан инсан сәчијјәләринин фәрди чизкиләрини, онларын психоложи хүсусијјәтләрини мүшаһидә едә билирсә, демәк мүәллиф өз мәгсәдинә наил олмушдур.

«Фәрјад» повестинин мүвәффәгијјәтли чыхмасынын әсас сәбәбини дә М. Ариф бу кејфијјәтлә әлагәләндирир.

Үмумијјәтлә, Мәммәд Арифин мәгаләләриндә сәчијјәви бир чәһәт нәзәрә чарпыр; о, һәр һансы јазычыја вә ја әсәрә һәср етдији мәгаләнин мөвзу даирәсини, јә'ни һәлл едиләчәк мәсәләләрин даирәсини мәһдудлашдырмыр. Тәнгидчи һәр мөвзунун бир, ики сәчијјәви хүсусијјәтини көтүрүр, һаггында бәһс етдији конкрет мөвзуну әдәбијјатын мүһүм мүасир проблеми илә биркә ишыгландырыр. Мәсәлән, Сабир Әһмәдовун «Көрүнмәз далға» романындан бәһс едән һәчмчә кичик бир мәгаләсиндә М. Ариф јазычынын үмуми јарадычылығына нәзәр салыр, романын үмуми идејасындан данышыр. Анчаг тәнгидчи бунлардан гаршысына гојдуғу әсас мәтләби ачмаға кифајәт едәчәк гәдәр јығчам шәкилдә данышыр, диггәтини өзүнү дүшүндүрән бир мәсәләјә — совет јазычысынын мөвгеји мәсәләсинә, онун тенденсијалылығына чәлб едир. Тәнгидчи көстәрир ки, «Көрүнмәз далға» мүәллифи чәмијјәтимиздәки мәнфиликләрә диггәт јетирмәкдә доғру һәрәкәт етмиш, лакин һәмин мәнфиликләрә өз јазычы мүнасибәтини лазымынча билдирмәмишдир. Бу исә әсәрин идеја-бәдии чәһәтдән

гүсурлу чыхмасына сәбәб олмушдур. М. Ариф белә бир нәтичәјә кәлир ки, бәдии әсәрдә һәр һансы сурәтә јазычынын өз мүнасибәти ајдын олмајанда, һәмин сурәтин характери, дахили аләми дә бир о гәдәр ајдын ачылмыр, бу да һәмин сурәтин бәдии чәһәтдән камил чыхмасына мане олур. Көрүндүјү кими, мәгаләдә мүасир әдәбијјатымыз үчүн вачиб бир мәсәлә гојулмуш вә һәлл едилмишдир.

Тәнгидчи мүасир нәсрин чатышмајан башга бир чәһәтини онун гәһрәманларындан чохунун романтикадан мәһрум олмасында көрүр. Мүәллиф әдәбијјатын, еләчә дә нәсрин бу чәһәтинә чох бөјүк әһәмијјәт верир вә әдәби дәлилләрлә сүбут едир ки, јени һәјатын гәләбәләрини, јени инсан характерләрини һәртәрәфли, чанлы, мараглы шәкилдә тәсвир етмәк үчүн романтикаја кениш мејдан верилмәлидир.

Драматуркија — М. Арифин әдәби фәалијјәтиндә әсас јер тутур. Бу саһәдә о өз гәләмини даһа мүнтәзәм вә ардычыл ишләдир, тәнгидчилик вә әдәбијјатшүнаслыг мәһарәтини даһа парлаг шәкилдә нүмајиш етдирә билир. Доғрудур, М. Ариф әдәбијјатын бүтүн жанрлары вә саһәләри һаггында јазмыш, фикир сөјләмишдир. Анчаг мүгајисә едилсә, үстүнлүк, әлбәттә, драматуркијаја верилмәлидир. Тәсадүфи дејил ки, онун «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу» вә «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» кими ики бөјүк монографијасы да драматуркијаја һәср едилмишдир.

М. Арифин театр вә драматуркијаја даир мәгаләләри сајча чохдур. Азәрбајчан совет театры вә драматуркијасынын јени кејфијјәтләриндән бәһс едән «Драматуркијамыза бир нәзәр», «Драматуркијада дил вә диалог», «Баһар сулары«, «М. Ф. Ахундов вә совет комедијасы», «Азәрбајчан театры вә Ч. Чаббарлы», «Антони вә Клеопатра», «Кәндчи гызы», «Ч. Чаббарлы ән'әнәләри вә Азәрбајчан совет драматуркијасы», «Реалист драматуркија јолларында» кими мәгаләләр милли драматуркијамызын инкишаф јолу һаггында кениш тәсәввүр ојадыр, бу жанрын идејабәдии принсипләриндән данышыр. Мүәллиф сон отуз илдә мүасир драматуркијанын наилијјәтләрини вә јарадычылыг чәтинликләрини үмумиләшдирәрәк белә нәтичәјә кәлир ки, Чаббарлыдан сонракы драматуркијамыз хејли мүвәффәгијјәтләр әлдә етмиш, мәзмун вә формача дәјишмиш, јени естетик кејфијјәтләрлә зәнкинләшмишдир. Тәнгидчи, М. Ибраһимов, С. Вурғун, М. Һүсејн,

С. Рәһман вә И. Әфәндијевин әсәрләрини тәһлил едир вә онларын драматуржи јарадычылыгларындакы орижинал кејфијјәтләри мејдана чыхарыр.

М. Ариф сон дөврдә Азәрбајчан драматуркијасынын јүксәлишинә мане олан јарадычылыг нөгсанларына да көз јуммур, онлары бир-бир тәнгид едир, дүзәлдилмәси үчүн јоллар көстәрир. Тәнгидчи актуал мөвзу архасынча гачыб сәнәткарлыға, драм техникасына, усталыға фикир вермәјән јазычыларын дүз јол тутмадыгларыны гејд едир. О сүбут едир ки, һәгиги сәнәткар јарадычылыг просесиндә јалныз «нәдән јазым?» суалы әтрафында дүшүнмүр, «нечә јазым?» суалына да чаваб ахтарыр. Бизим бә'зи драматурглар исә һәгиги сәнәт јолу илә кетмир, ахтарыш вә мүшаһидә илә мәшғул олмур, нәтичәдә тәкрар мөвзулар, һадисәләр, вәзијјәтләр, сәчијјәләр мејдана чыхыр.

М. Ариф бә'зи пјесләрин мүвәффәгијјәт газана билмәмәсинин бир сәбәбини дә драматургларын сәһнә дилинә кифајәт гәдәр диггәт јетирмәмәләри илә изаһ едир. Сәбәбсиз дејил ки, о, сәһнә дили вә диалог һаггында ајрыча мәгалә јазараг драматургларын диггәтини бу мүһүм мәсәләјә чәлб етмәјә чалышмышдыр. Тәнгидчи белә гәнаәтә кәлир ки, драмда һадисәләрин тәбии ичрасында, характерләрин инандырычы јарадылмасында, тамашачыларын диггәтини чәлб етмәкдә, үмумијјәтлә драм жанры илә бағлы бир чох естетик кејфијјәтләрин әлдә едилмәсиндә дил чох мүһүм рол ојнајыр. Чүнки: «Дил елә бир васитәдир ки, сәһнә әсәриндә әсас олан һәрәкәт вә бу һәрәкәти ичра едән шәхсијјәтләр, башлыча олараг, дил-сөз сајәсиндә чанлы вә тә'сирли ола биләрләр».[1]

Мүасир Азәрбајчан драматуркијасыны һәртәрәфли тәһлил едән Мәммәд Ариф јазыр ки, драм саһәсиндәки бә'зи чидди нөгсанлар ән'әнәјә кифајәт гәдәр әһәмијјәт вермәмәкдән, ән'әнәдән нәји вә нечә өјрәнмәк әтрафында чидди дүшүнмәмәкдән ирәли кәлир. Чүнки, заман дәјишсә дә, инсанларын ичтимаи психолокијасы дәјишсә дә, инсанын вә инсан талејинин ифадәчиси олан драмын бә'зи әсас әбәди ганунлары да вардыр ки, онлар дәјишмир, јашајыр вә һәр бир драматургдан о ганунлара риајәт етмәји тәләб едир. Ән'әнәсиз бөјүк сәнәт әсәрләринин јарана билмәмәсини ирәли сүрән тәнгидчи тә'кидлә хатырладыр ки, «әсәрләрин руһуну, бөјүк еһтирас вә мә-

[1] *М. Ариф.* Көстәрилән әсәр, сәһ. 99.

нафеләрин тоггушмасыны, фикирләрин мүчадиләсини өлмәз бәдии суәтләрдә чанландыран драм аллаһларынын әсәрләрини охумаг, јалныз охумаг дејил, тәдгиг етмәк, өјрәнмәк лазымдыр».[1]

Узун илләр Азәрбајчан совет драматуркијасы илә мәшғул олмаг, бу саһәдә лазыми елми јарадычылыг тәчрүбәси газанмаг чох чәкмир ки, ики гијмәтли монографик әсәрин јаранмасы илә нәтичәләнир. М. Ариф 1956-чы илдә «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу», 1964-чү илдә исә «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» әсәрләрини нәшр етдирир. Мүасир драматуркијанын ики бөјүк шәхсијјәтинин әдәби фәалијјәтини таһлил едән бу ики монографија илә мүәллиф өзүнүн драматуркија саһәсиндәки тәдгигләринә, мүшаһидәләринә бир нөв, јекун вурур. Бу ики монографија кечдији бөјүк тарихи јолда Азәрбајчан совет драматуркијасынын әлдә етдији мүвәффәгијјәт вә нөгсанлар, онун ајры-ајры мәрһәләләри һаггында да ајдын, конкрет тәсәввүр ојадыр.

М. Ариф мәгаләләриндән бириндә ону Ч. Чаббарлыдан чох јазмагда тәгсирләндирәнләрә чаваб верәрәк дејир ки, Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниләриндән бири кими о, классик сәһнә әсәрләри јаратмышдыр. Чаббарлыдан она көрә чох јазмаг вә кәләчәкдә дә данышмаг лазымдыр ки, мүасир драматургларымыз һәлә дә ондан «чох габаға кедә билмәмишләр». «Чаббарлы бизим өз гәләбәмиз, өз наилијјәтимиздир. Бизи бу күн дүшүндүрән мәсәләләр ону да дүшүндүрүрдү. Онун әсәрләринин чоху совет драматуркијамыз үчүн мүвәффәгијјәтли бир тәчрүбә, бир кәшфдир... О бизим мүасиримиз, бизим мәсләкдашымыздыр. Совет драматуркијасынын инкишафы үчүн биз ондан чох шеј өјрәнмәлијик»[2].

Көрүндүјү кими, М. Арифин Ч. Чаббарлыдан тез-тез јазмасы тәсадүфи олмамышдыр. О, бөјүк совет классикини узун илләр арамла, сәбирлә тәдгиг етмиш, өјрәнмиш вә бүтүн бунлар «Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу» кими гијмәтли монографик әсәрин јаранмасына зәмин һазырламышдыр.

«Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу» монографијасыны әдәбијјатшүнаслыг елмимизин чидди мүвәффәгијјәти кими гијмәтләндирмишләр. Зәннимизчә, бу мүвәффәгијјәти тә'мин едән әсас амилләрдән бири монографијанын јазылышында әдәбијјатшүнас гәләми илә тәнгидчи гәләминин биркә ишләмәси олмушдур. Бурада мүасир әдәби проблемләрлә, чанлы, јени әдәби мүлаһизәләрлә зәнкин тәдгигат материалы елә үзви бирләшмишдир ки, әсәрин тәнгидчи, јохса әдәбијјатшүнас тәрәфиндән јазылдығыны мүәјјән етмәк чәтин олур. Бу чәһәт монографијанын охунаглы чыхмасына сәбәб олмуш, мүасир әдәби просеслә әлагәләнмәсини асанлашдырмышдыр.

Монографијанын нәзәри чәлб едән бир чәһәти дә будур ки, мүәллиф Азәрбајчан совет әдәбијјатынын баниләриндән бири олан Ч. Чаббарлы ирсини классик реализмдән ајырмыр, онун бөјүк тарихи ән'әнәләри олан бир әдәбијјатын зәмининдә јарандығыны көстәрир. Бу доғру методоложи принсип тәдгигатчыја имкан верир ки, јарадычылыға тәнгиди реалист кими башлајан бир јазычынын тәдричән, бөјүк ичтимаи-сијаси дәјишикликләр нәтичәсиндә сосиалист реалистинә чеврилмәси просесини изләсин, онун јарадычылыг инкишафыны изаһ етсин. Охучу Чаббарлы јарадычылығынын һансы идеја-бәдии кејфијјәтләрлә зәнкинләшдијини мүшаһидә едир, онун новаторлуғунун хүсусијјәтләри илә таныш олур. М. Арифин таһлилинә мәхсус конкретлик, дәгиглик, јығчамлыг, ајдынлыг бу монографијада да өзүнү көстәрир. Мүәллиф Чаббарлынын илк һекајә вә пјесләриндән тутмуш сон әсәрләринә гәдәр — бөјүклүјүндән, кичиклијиндән асылы олмајараг — һамысыны бир-бир таһлил едир, һәр әсәрә өз гијмәтини верир, јазычынын кечдији мүрәккәб јарадычылыг јолунун ениш-јохушларыны, зиддијјәтләрини шәрһ едиб ачыр.

Монографијада Чәфәр Чаббарлы әдәби мүһитдән тәчрид олунмуш шәкилдә таһлил едилмир. Мүәллиф јери кәлдикчә Чаббарлы јарадычылығыны әдәби һәјатла әлагәләндирир, мүгајисәләр апарыр, һәр дөврүн, һәр мәрһәләнин үмуми әдәби сәчијјәсини, мәнзәрәсини вермәјә чалышыр. Бүтүн бунлар Ч. Чаббарлынын Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә тутдуғу мөвгеји тә'јин етмәкдә тәдгигатчыја көмәк едир.

Сәмәд Вурғунун драматуркијасы һаггында да илк монографијаны Мәммәд Ариф јазмышдыр. Доғрудур,

[1] *М. Ариф.* Көстәрилән әсәр, сәһ. 81.
[2] Јенә орада.

бу әсәрә гәдәр шаирин драматуркијасындан аз данышылмамышдыр. Лакин С. Вурғун јарадычылығынын чох мүһүм, јени кејфијјәтләрлә зәнкин олан бу саһәси илк дәфә анчаг «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» әсәриндә һәртәрәфли тәһлил ва тәдгиг олунмушдур.

Сәмәд Вурғун Азәрбајчан совет ше'ринин јарадычыларындан бири кими һәмишә Мәммәд Арифи мәшғул етмишдир. Вурғун поезијасына еһтирам вә мәһәббәт бәсләјән тәнгидчи чох тез-тез бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығына мүрачиәт етмиш, онун әдәбијјатымыздакы мөвгејини ајдынлашдырмаға чалышмышдыр. Бу мәһәббәт Вурғун поезијасына һәср едилмиш чох мараглы, јени, орижинал мүлаһизәләрлә зәнкин олан мәгаләләрин јазылмасы илә нәтичәләнмишдир. Лакин диггәт едилсә, һәмин мәгаләләрдә шаирин драматуркијасына тәнгидчинин хүсуси һәвәс көстәрдијини, онун идеја-естетик хүсусијјәтләри илә хүсуси марагландығыны мүшаһидә етмәк чәтин дејилдир. Илләр узуну давам едән мүшаһидә вә тәдгигат ахырда бөјүк бир монографик әсәрин мејдана чыхмасына сәбәб олмушдур.

Вурғун поезијасы драматизмлә зәнкин поезијадыр. «Комсомол поемасы»ны, «Өлүм күрсүсү»нү хатырлајаг. Ејни заманда шаирин бүтүн пјесләри һәм дә көзәл поезија нүмунәләридир, ше'ријјәт бу пјесләрин әсас бәдии мәзијјәтидир. Башга сөзлә, С. Вурғунун ше'рләринә мәхсус олан күчлү романтика, еһтирас, халг һәјатына вурғунлуг онун пјесләри үчүн дә сәчијјәви хүсусијјәтләрдир. «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» монографијасынын күчү дә ондадыр ки, бурада шаир Сәмәд драматург Сәмәддән тәчрид едилмәмиш, шаирин јарадычылығы там һалда тәһлил олунмушдур. Сәмәд Вурғунун драматуркијасы ики естетик кејфијјәтин синтези кими алынмыш, бу исә шаирин драматуркијасынын идеја-бәдии хүсусијјәтләринин ачылмасы үчүн тәдгигатчыја кениш имканлар вермишдир.

Монографијада шаирин дөрд пјеси тәһлил едилир: «Вагиф», «Ханлар», «Фәрһад вә Ширин», «Инсан». Тәһлилләрдә нәзәри чәлб едән чәһәт будур ки, мүәллиф һәр әсәри ајрылыгда гијмәтләндирмәклә кифајәтләнмир, пјесләрин Азәрбајчан совет драматуркијасына кәтирдији јени кејфијјәтләри, онларын фәлсәфи маһијјәтини, гәһрәманларын сәчијјәләрини ајдынлашдырыр, тарихимизлә, фәлсәфи фикримизлә үзви әлагәсини, халг һәјаты илә, милли варлыгла баглылығыны көстәрмәјә чалышыр.

Сәмәд Вурғун јарадычылығы узун илләр тәнгиддә мүхтәлиф мүбаһисәләрә сәбәб олмушдур. Китабын әһәмијјәти вә мүасир гијмәти бир дә бундадыр ки, М. Ариф һәмин мүбаһисәләрә биканә галмамыш, јери кәлдикчә онлара өз мүнасибәтини билдирмиш, беләликлә, бу күнкү драматуркијамыз үчүн лазым олан бир чох мәсәләләри ајдынлашдырмышдыр. Мәсәлән, о, «Инсан» пјесини инкар етмәк дәрәчәсинә кәлән тәнгидләрә тутарлы чаваблар верир. Мүәллиф чох һаглы олараг пјесдә мејдана чыхан бир сыра орижинал хүсусијјәтләри драматургун өз јарадычылыг тәбиәти илә, үслубу илә изаһ едир.

Мүасирлик, тарихә күнүн тәләбләри нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг вә тарихи һадисәләри үмумиләшдирә билмәк Вурғун драматуркијасынын сәчијјәви кејфијјәтләри кими тәгдим едилир. Тәдгигатын нәтичәси беләдир ки, С. Вурғун тарихи мөвзуда јаздығы әсәрләриндә асан јол илә — тарихи әсәрә көчүрмәк јолу илә кетмир; о, кечмишә, олмуш һадисәләрә јарадычы кими јанашыр, онлары мүасир һәјатын тәләбләри илә һәмаһәнк етмәјә чалышыр, әсил сәнәтә мәхсус бир јол илә бәдии үмумиләшдирмә јолу илә кедир.

М. Ариф Азәрбајчан совет тәнгидинин бајрагдарларындандыр. О, бу саһәдәки фәалијјәтини тәкчә бәдии әдәбијјат һаггында јазмагла мәһдудлашдырмамыш, әдәби тәнгидин өз вәзијјәти илә дә мүнтәзәм мәшғул олмуш, онун инкишафы үчүн чох иш көрмүшдүр. 1929-чу илдә нәшр олунан «Елми ишләримиздәки мүвәффәгијјәтләримиз» мәгаләсиндән башлајараг сонракы илләрдә әдәбинәзәри фикрин проблемләринә һәср едилмиш «Тәнгидимизин нәзәри вәзифәләри» (1941), «Тәнгидимизин вәзијјәти вә вәзифәләри» (1941), «Тәнгидимизин јени вәзифәләри» (1942), «Әдәби ирсә мүнасибәт вә әдәбијјатшүнаслығымызын вәзифәләри» (1949) кими мәгаләләрдә мүасир тәнгидин вәзијјәти һәртәрәфли тәһлил олунур, онун инкишафыны ләнкидән манеәләрдән данышылыр, кәләчәк вәзифәләр мүәјјән едилир. Мүәллиф көстәрир ки, әсәрләрин идеја вә бәдии гијмәтини верән тәнгид әдәбијјатын даһа јүксәк пилләјә јүксәлмәсинә хидмәт едир. Тәнгид әдәби просесә дүзкүн истигамәт вермәсә, һәм онун инкишафына

мане олар, һәм дә өз нүфузуну итирәр. Бу мөвгедән чыхыш едәрәк М. Ариф тәнгидин гаршысында чох бөјүк тәләбләр гојур. Онун фикринчә, тәнгидин вәзифәси тәкчә јазычыны, әдәбијјаты истигамәтләндирмәклә, бәдии мәһсулу саф-чүрүк едиб зәиф вә зәрәрли әсәрләри рәдд етмәклә, еләчә дә бәдии әсәрләри дәрк етмәк үчүн охучулара көмәк көстәрмәклә мәһдудлашмыр. Бу вачиб вәзифәләрлә јанашы о, ичтимаи һәјатла әдәбијјат арасындакы әлагәни мөһкәмләтмәли, бәдии әсәрләрдә гојулан мәсәләләри үмумиләшдирәрәк, дөврүн ичтимаи-сијаси проблемләринин нә дәрәчәдә дүзкүн вә долғун әкс етдирилдијини мејдана чыхармалыдыр.

Мәммәд Арифин: «Совет әдәби тәнгиди әдәби һәрәкатымызын сүканчысы олмалыдыр[1]» фикри онун әдәби тәнгиддән бәһс едән бүтүн мәгаләләринин, демәк олар ки, лејтмотивидир. Лакин мүәллифә көрә, тәнгид бу тәләби о заман һәјата кечирә биләр ки, о, үмуми чәһәтләрлә јанашы бә'зи конкрет вәзифәләрә дә әмәл етсин. Бу әсас вәзифәләрдән бири тәнгидин јүксәк елми-нәзәри сәвијјәдә олмасыдыр. Габагчыл нәзәријјәјә, елмин әсасларына јијәләнмәдән, ондан күнүн тәләбләринә мувафиг шәкилдә истифадә етмәдән тәнгиди јүксәлтмәк гејри мүмкүндүр. Мүәллифин дедији кими «...тәнгид дөврүн ән габагчыл нәзәријјәси илә силаһланмагдан башга нәзәријјәдән бир јарадычы кими истифадә етмәји бачармалыдыр».[2]

М. Арифин әдәби тәнгид гаршысында гојдуғу башга бир мүһүм тәләб — онун нүфузу, һөрмәти, е'тибары мәсәләсидир. Бунун үчүн тәнгид әдәби һадисәләрә објектив мүнасибәт бәсләмәји, принсипиал олмағы бачармалыдыр. Һәгигәти дејә билмәјән чәсарәтсиз, әдаләтсиз тәнгид өзүнү е'тибардан салар, зәрәр кәтирәр. Буна көрә дә тәнгидчи јазыр ки, «нүфуз, е'тибар — тәнгидчи үчүн мүһүм шәртләрдән биридир». «Нүфузун биринчи шәрти — намуслу вә принсипиал олмагдыр».[3]

* * *

Мәммәд Ариф 1958-чи илдә нәшр етдирдији «Әдәби тәнгиди мәгаләләр» китабында классик әдәбијјатдан бәһс едән әсәрләрини «Дүнән вә бу күн» башлығы алтында

[1] *М. Ариф.* Көстәрилән әсәр, сәһ. 261.
[2] Јенә орада, сәһ. 251.
[3] Јенә орада.

чәмләшдирмишдир. Бу сәрлөвһә онун әдәби ирсә мүнасибәтини, классик әдәбијјат һаггында јаздығы мәгаләләрин идеја истигамәтини чох дәгиг мүәјјән едир. М. Ариф һәгигәтән, өтән әсрләрин јахынлығындан, узаглығындан асылы олмајараг, һәр дөврүн әдәбијјатына мүасир мүнасибәт бәсләмәји бачарыр, кечмишдән данышанда да бу күнү унутмур, онун бу күн үчүн әһәмијјәтини мејдана чыхарыр. Классик әдәбијјат мөвзусунда јазылмыш мәгаләләрин адларына диггәт јетирәк: «Низаминин «кичик» гәһрәманлары вә бөјүк арзулары» (1947), «Азәрбајчан әдәбијјатында милли достлуг идејалары» (1947), «Белинскинин тәнгиди көрүшләри вә совет әдәбијјаты» (1948), «М. Ф. Ахундов вә совет комедијасы мәсәләләри» (1953), «Сабир вә Шәрг халгларынын милли азадлыг һәрәкаты» (1962) вә с. Бу мәгаләләрин һамысында һәм әдәби ирсдән бәһс едилир, һәм дә мүасир әдәбијјатын бә'зи мәсәләләринә тохунулур. Демәк истәјирик ки, классик әдәбијјатын бөјүк ән'әнәләри, зәнкин тәчрүбәси тәнгидчинин тәһлилләриндә анчаг конкрет тарихи дөврә вә шәраитә мәхсус олан бир ирс кими алынмыр; јә'ни бурада мәгсәд тәкчә кечмишдәки фактлары нүмајиш етдирмәклә мәһдудлашмыр, онлар һәм дә мүасир әдәби һадисәләрлә әлагәдар көтүрүлүр. Тәнгидчи бөјүк Низамидән данышыр, шаирин Хосров, Ширин, Лејли, Мәчнун, Бәһрам, Искәндәр кими өлмәз сурәтләрини хатырладыр, лакин бунлар онун Низами сәнәтиндә көрдүјү даһа јени вә орижинал чәһәтләри көстәрмәк үчүн кифајәт етмир. Мүәллифин диггәтини бөјүк шаирин јаратдығы әмәкчи тәбәгәјә мәнсуб олан адамлар — әкинчиләр, чобанлар, сәнәткарлар, кәнизләр, рәссамлар, ме'марлар чәлб едир. О, белә бир нәтичәјә кәлир ки, Низаминин бу «кичик» гәһрәманлары онун поемаларында «мәһәк дашы» ролуну ојнајырлар. Онлары һөкмдар сурәтләринә тәмас етдирән кими һөкмдарларын әсил симасы, бүтүн сахта чәһәтләри, нөгсанлары ашкара чыхыр. Чүнки «кичик адамларда һөкмдарларда олан һагсызлыг, зүлм вә тәчавүз етмәк кими мәнфи сифәтләр јохдур, онлар ағыллы, чәсарәтли, әдаләтлидирләр. Белә бир гаршылашдырма үсулундан истифадә едәрәк М. Ариф бу күнүн әдәбијјаты үчүн дә доғма олан демократизмлә һуманизмин Низами сәнәтинин мә'насыны, ичтимаи мәзмунуну тәшкил етдијини көстәрир. М. Ф. Ахундовун әдәби ирсини исә о, «сосиализм сәнәти хәзинәсинә гијмәтли бир һәдијјә» адландырыр, бу ирси

сосиализм дөврүнүн әдәбијјатыны инкишаф етдирмәк үчүн јахшы бир мәктәб һесаб едир. М. Ф. Ахундовун комедијалары, онун фикринҹә, Азәрбајҹан халгынын фикри вә мәдәни инкишафында чох бөјүк рол ојнамышдыр. «Јүксәк бәдиилик, халгилик, садәлик, долғун мәзмунлуг, идејалылыг онун реализминин әсас хүсусијјәтләри олмуш вә Азәрбајҹан совет драматуркијасына руһ вермишдир».[1]

* * *

Азәрбајҹанда башга халгларын әдәби наилијјәтләрини тәблиғ етмәк Мәммәд Арифин елми фәалијјәтинин чох кениш вә әсас саһәләриндән бирини тәшкил едир. Бу бөјүк мәдәни ишә о, кәнҹ јашларындан гошулмуш, фасиләсиз олараг һәмин саһәдә чалышмагла дүнја әдәбијјатынын мәшһур сималарыны өз халгына танытдырмаг вә севдирмәк үчүн ҹидди фәалијјәт көстәрмишдир. М. Ариф узун мүддәт али мәктәбләрдә рус әдәбијјаты кафедраларына рәһбәрлик етмиш, бу фәндән илләр боју мүһазирә охумушдур. О, ејни заманда рус вә Авропа әдәбијјаты нүмунәләрини Азәрбајҹан дилинә тәрҹүмә етмишдир. Р. Тагор, К. Һамсун, Н. В. Гогол, А. П. Чехов вә М. Горкинин һекајәләри, Е. Ремаркын «Гәрб ҹәбһәсиндә тәбәддүлат јохдур» (1929), М. Сервантесин «Дон Кихот» (1933), Н. Островскинин «Полад неҹә бәркиди» (1936), М. Шакинјанын «Һидросентрал» (1936), Л. Толстојун «Һәрб вә сүлһ» (1948), Еврипидин «Алкеста» (1950), А. Макаренконун «Педагожи поема» (1952) кими әсәрләри М. Арифин тәрҹүмә етдији китаблар сырасына дахилдир вә бу там олмајан сијаһы белә онун бәдии тәрҹүмә саһәсиндә нә гәдәр мәһсулдар ишләдијини ајдын нүмајиш етдирир. Башга халгларын әдәбијјатына көстәрилән бу бөјүк мараг һәмин әдәбијјатларын өјрәнилмәси вә тәдгиги үчүн дә тәнгидчинин әлиндә әсас васитә олмуш, онун бу саһәдәки фәалијјәтинин кенишләнмәсинә аз тә'сир етмәмишдир.

М. Ариф классик вә мүасир рус әдәбијјатынын көркәмли тәдгигатчыларындан биридир. Доғрудур, о В. Шекспир, Р. Тагор, Ш. Руставели, Т. Шевченко, И. Франко, А. Исаакјан, А. Ширванзадә кими Авропа вә ССРИ халглары әдәбијјатларынын мәшһур сималары һаггында да мәгаләләр јазмышдыр; лакин рус әдәбијјаты тәнгидчинин мүнтәзәм мәшғул олдуғу бир әдәбијјат олмуш вә јаздыгы мәгаләләрин чоху рус әдәбијјатына һәср едилмишдир. «Владимир Мајаковски» (1940), «Максим Горки фашизм әлејһинә» (1941), «Бөјүк рус тәнгидчиси Белински» (1948), «Даһи рус шаири А. С. Пушкин» (1949), «Л. Н. Толстој» (1960), «А. П. Чехов» (1960) кими китабчалардан әлавә, о рус әдәбијјаты һаггында ики јүзә гәдәр мәгалә нәшр етдирмишдир. М. Арифин Ломоносов, Пушкин, Гогол, Грибоједов, Крылов, Некрасов, Толстој, Чехов, Островски, Кертсен, Гончаров, Салтыков-Шедрин, Чернышевски, Добролјубов, Горки, Серафимович, Мајаковски вә Тихоновдан бәһс едән мәгаләләри рус әдәбијјатынын Азәрбајҹанда јајылмасына, ики халгын әдәби әлагәләринин мөһкәмләнмәсинә күчлү тә'сир көстәрмишдир. Бу мәгаләләрдә рус әдәбијјатынын халгилији, идејалылығы, реализми, әдәбијјатларын гаршылыглы әлагәси кими бир сыра мәсәләләр гојулмушдур ки, һәмин мәгаләләрин Азәрбајҹан совет әдәбијјатшүнаслығынын нәзәри ҹәһәтдән јүксәлмәсинә, онун һәлл етдији проблемләрин зәнкинләшмәсинә чох мүсбәт тә'сири олмушдур.

Әдәби әлагәләри М. Ариф бир халгын башга халга көстәрдији биртәрәфли тә'сир кими баша дүшмүр; о, бу просесин мүрәккәб мәсәләләрини ајдынлашдырмаға чалышыр, әдәби тә'сири һәр һансы халгын өз мәдәни јүксәлишинин нәтиҹәси кими изаһ едир. «Крылов вә Азәрбајҹан әдәбијјаты», «Лермонтов вә Сәһһәт», «Некрасов вә Аббас Сәһһәт», «Горки вә Азәрбајҹан әдәбијјаты» кими мәгаләләрдә рус — Азәрбајҹан әдәби әлагәләринин бә'зи мүһүм нәзәри мәсәләләри илк дәфә һәлл олунмуш вә бу мәгаләләр сонралар апарылан тәдгигатлара хејли көмәк етмишдир.

* * *

«Сечилмиш әсәрләр»ә М. А. Дадашзадәнин монографијалары, елми-күтләви әсәрләри, мәгаләләри, мә'рузә вә чыхышлары дахил едилмишдир. Әсәрләрә салынан мәгаләләрин мәтни үзәриндә мүәллиф ишләмиш, бә'зи дүзәлишләр апармышдыр.

Мә'лумдур ки, гырх беш иллик зәнкин бир јарадыҹылыг мәһсулуну үч ҹилддә јерләшдирмәк мүмкүн дејил;

[1] *М. Ариф.* Көстәрилән әсәр. сәһ. 397.

Одур ки, М. Арифин өзүнүн јахындан иштиракы илә тәртиб олунан бу чилдләрдә онун әсәрләринин анчаг мүәјјән һиссәси топланмышдыр. Бунунла белә «Сечилмиш әсәрләр» бәдии јарадычылыға дәрин еһтирам бәсләјән, әдәбијјатын инкишафы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәјән, енержисини бүтүнлүклә халгынын мәдәни тәрәггисинә һәср едән бир алимин јарадычылыг јолу һаггында ајдын бир тәсәввүр ојадыр.

1967

ЗАМАНЫН ТӘЛӘБЛӘРИ СӘВИЈЈӘСИНДӘ

Мәшһур јазычылардан бири тәнгидин әдәби просесдәки мөвгејиндән данышаркән көстәрмишди ки, тәнгидин нәзәри вә тә'сир сәвијјәси, адәтән, әдәбијјатын өз сәвијјәсиндән асылы олур, әкәр тәнгид бөјүк, мүһүм мүасир проблемләрлә мәшғул олмурса, әдәбијјат гаршысында бөјүк мәсәләләр галдырмырса, нәзәри үмумиләшдирмәләр јолу илә кетмирсә, буна, һәр шејдән әввәл, әдәбијјатын өзү мүгәссирдир, чүнки бүтүн бу мәсәләләри әдәбијјатын, әдәби һәјатын өзү ирәли атмалы, өзү доғурмалыдыр. Әлбәттә, бу һөкмдә мүәјјән һәгигәт вардыр. Анчаг әдәби, нәзәри фикри бүтүнлүклә конкрет бир әдәби мүһитдән асылы бир вәзијјәтдә тәсәввүр етмәк, онун имканларыны лазымынча тә'јин едә билмәз, башга сөзлә, тәнгид өз истигамәтверичи тәрбијәедичи әһәмијјәтини итирәр, сәмәрәсиз бир саһәјә чеврилә биләр. Мүасир дөврдә исә бу вәзијјәт даһа ајдын нәзәрә чарпыр. Јә'ни тәнгидчи тәкчә бир милли әдәбијјатын талеји илә мәшғул ола билмир, о, әдәбијјатлары гаршылыглы әлагәләрини изләмәк, үмумдүнја әдәбијјаты илә јахындан таныш олмаг мәчбуријјәтиндәдир. Мүасир Азәрбајчан романына гијмәт верән тәнгидчи, шәксиз, бу күнкү рус, күрчү, ермәни вә өзбәк совет романындан хәбәрсиздирсә, јахуд франсыз нәсринин инкишаф јолуну изләмирсә, о, өз мөвзусу даирәсиндә һәртәрәфли, е'тибарлы сөз дејә билмәз, һамыны тә'мин едән һөкм јүрүдә билмәз. Бу күнкү тәнгидин гаршысында үмумдүнја әдәби тәчрүбәсини үмумиләшдирмәк кими дә бир вәзифә дурмагдадыр. Буна көрә биз бә'зән бир республикада, јахуд конкрет олараг, бир милли әдәбијјат-

да тәнгидин зәифлијини јалныз әдәбијјатын зәифлији илә әлагәләндирәнләрлә разылаша билмирик.

Мүасир әдәбијјат мәһдуд чәрчивәдә, јалныз милли чәрчивәдә галыб башга халгларын әдәби тәчрүбәсиндән әлагәсиз јашаја вә инкишаф едә билмәдији кими, тәнгид дә милли әдәбијјатла јанашы, башга халгларын әдәби тәчрүбәсиндән өјрәнир, тәһлил едир, әдәби нәзәријјәнин үмуми нәтичәләриндән бәһрәләнир. Мүасир тәнгид әдәби әлагәләрин мөһкәмләнмәсиндә, әдәби наилијјәтләрин јајылмасында, бир әдәби тәчрүбәнин башга халглар арасында тәблиғиндә мүһүм рол ојнајан васитәләрдән биридир.

Бу бахымдан тәнгидимизә нәзәр салсаг, мүәјјән наилијјәтләрин әлдә едилдијини көрмәмәк олмаз. Һәр шејдән әввәл, көстәрмәк лазымдыр ки, тәнгид әдәбијјатын идејалылығы, мәфкурә сафлығы, мүасирлији уғрунда һәмишә олдуғу кими чох фәал мүбаризә апармышдыр. Бу, бизим тәнгидин әсас идеја истигамәтини тәшкил едир. Бу естетик принсип әдәби һадисәләри гијмәтләндирмәк үчүн әсас ме'јар хидмәтини көрмүшдүр. Мүасир әдәбијјат вә инчәсәнәт проблемләриндән бәһс едәркән тәнгидчи вә нәзәријјәчиләримиз тәнгид вә естетика елминин гаршысында гојулан бөјүк вәзифәләрдән чыхыш етмишләр. Сон дөврдә идеоложи һәјатын, әдәби инкишафын мүһүм мәсәләләринә һәср едилмиш мәгаләләр көстәрир ки, тәнгидчиләр бу вәзифәләрә әмәл етмәк үчүн хүсуси сә'ј көстәрмишләр, онлардан доғру нәтичәләр чыхармышлар. Сон илләрдә совет әдәбијјатынын проблемләринә тәнгидчиләр даһа чох мејл көстәрмәјә башламышлар. Тәнгидин мөвзу даирәси кенишләнмиш, социализм реализми проблемләринин ишләнмәси мүнтәзәм шәклә дүшмүшдүр.

Бу күнкү тәнгидимиз үчүн сәчијјәви хүсусијјәтләрдән бири онун елми, нәзәри сәвијјәсинин јүксәлмәси, професионал кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәсидир. Артыг анчаг әдәби тәәссүрат характери дашыјан, садәчә олараг, әсәрин мәзмунуну данышан мәгаләләрә мәтбуатда аз јер верилир. Јахшы мәгалә илә пис мәгалә арасындакы фәрг дәрһал нәзәрә чарпыр, буна көрә дә һәр әлинә гәләм алан инди мәгалә јазмаға чәсарәт етмир.

Тәнгидимизин нәзәри сәвијјәсинин јүксәлдијини сөјләдикдә, биз сон илләрдә јаранмыш бир нечә јени кејфијјәти нәзәрдә тутуруг. Бу чәһәт, һәр шејдән әввәл, өзүнү

әдәби тәрчүбә илә, мүасир әдәби һадисәләрлә нәзәријјә арасында мүәјјән гаршылыглы әлагәнин јаранмасында көстәрир. Артыг анчаг нәзәријјәни билән, јахуд анчаг бәдии әдәбијјаты мүнтәзәм охујан тәнгидчи әдәби мејданда фәалијјәт көстәрә билмир, онун јазыларынын зәифлији, биртәрәфлији дәрһал көзә дәјир. Һеч кәс инкар едә билмәз ки, сон илләр әдәби проблемләрин ишләнмәсинә хүсуси бир мејл вардыр, әдәби тәчрүбәнин нәтичәләри даһа кениш мигјасда үмумиләшдирилир. Бу мејли биз, әсасән тәнгидин нәзәри јүксәлиши илә изаһ едирик.

Тәнгидин јүксәлишини көстәрән, тә'мин едән әламәтләрдән бири дә тәнгидлә әдәбијјатшүнаслыг арасындакы әлагәнин кетдикчә мөһкәмләнмәсидир. Инди нә әдәби кечмиши билмәјән тәнгидчи, нә дә мүасир әдәби просесдән, мүасир әдәби проблемләрдән ајрылмыш әдәбијјатшүнас чидди, һамыны дүшүндүрә вә инандыра билән әсәр јарада билмир. Бу јени кејфијјәти биз М. Ариф, М. Ҹ. Ҹәфәров, М. Мәммәдов, Ә. Ағајев, Ә. Мирәһмәдов, П. Хәлилов, Г. Хәлилов, Ј. Гарајев, К. Әлибәјова, С. Әсәдуллајев, Н. Мәммәдов, А. Сәфијев кими тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларын әсәрләриндә ајдын мүшаһидә едирик. Мәммәд Арифин «Сәмәд Вурғунун драматуркијасы» һаггындакы монографијасынын мүвәффәгијјәтли чыхмасынын бир сәбәби дә бурада—кечмиш әдәби тәчрүбә илә мүасир әдәбијјат мәсәләләринин үзви шәкилдә әлагәләндирилмәси олмушдур. Мүәллифләри Микајыл Рзагулузадә, Гасым Гасымзадә, Бәкир Нәбијев, Мәс'уд Әлиоғлу, Јәһјә Сејидов, Јагуб Исмајылов, Атиф Зејналлы, Шамил Салманов, Азәр Бағыров олан ики ҹилдлик «Азәрбајҹан совет әдәбијјаты тарихи»нин бә'зи мүвәффәгијјәтләрини дә онун әдәби тәҹрүбәмизи мүасир әдәби мәсәләләрлә әлагәләндирмәсиндә көрмәлијик.

Бу күнкү тәнгиди зәнкинләшдирән кејфијјәтләрин бир гисми дә әдәбијјатын бу саһәсиндә чалышмаға башлајан кәнҹ тәнгидчиләрин ады илә бағлыдыр. Һазырда танынмыш мәшһур вә тәҹрүбәли тәнгидчиләрлә јанашы, ҹаванлар да јазыб јарадыр, чап олунурлар. Онлар јени вә ҹәсарәтли фикирләр сөјләмәјә даһа чох мејл көстәрир, нәзәри үмумиләшдирмәләрә кениш јер верир, тәнгидә јени һава, јени тәһлил үсуллары кәтирирләр.

Мә'лумдур ки, тәнгидин нөгсанлары да чохдур. Бу һагда хејли данышылмыш, тәнгидин керијә галмасынын

сәбәбләри көстәрилмишдир. Бунлара әлавә олараг биз бир мәсәләдән данышмағы лазым билирик. Әсримизи «атом әсри», «техника әсри» адландырмаг бу саат чох дәбдәдир. Анчаг бә'зән бу истилаһлары ишләдәнләр бир мүһүм чәһәти—атому, мүасир техниканы јарадан вә идарә едән инсанын өзүнү, онун мә'нәви, әхлаги тәкамүлү вә инкишафы мәсәләләрини нәзәрдән гачырырлар. Онлар елә дүшүнүрләр ки, јени әср техника әсридир, атом инсан зәкасыны һејран гојан кәшфләр едир, бу кәшфләри давам вә инкишаф етдирмәк үчүн исә мүасир чәмијјәтдә бүтүн диггәти, бүтүн елми-нәзәри фикри анчаг техники елмләрә доғру јөнәлтмәк лазымдыр. «Бу күн техника һәр шеји һәлл едир»—дејәнләр аз дејил. Бу, әлбәттә, ичтимаи елмләрлә техники елмләрин гаршылыглы әлагәсини баша дүшмәмәјин, мүасир чәмијјәтин инкишаф перспективини лазымынча ајдын көрмәмәјин нәтичәсидир. Техники зәканын гәләбәсини естетик зәкаја гаршы гојмаг олмаз! Јаддан чыхармаг олмаз ки, инсанын мә'нән, әхлагча јүксәлмәси, габагчыл дүнјакөрүшлә силаһланмасы һазырда чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу, атому, мүасир техниканы јарадан инсанын өзүнүн тәрбијәси мәсәләсидир. Бу, бејни даим јени кәшфләр һаггында дүшүнән алимин нәјә, кимә хидмәт етмәси, өз кәшфләрини кимин хејринә, кимин әлејһинә чевирмәси мәсәләсидир. Мәкәр атом кими гүдрәтли бир силаһын кимин, нечә мә'нәвијјата малик адамын сәрәнчамына верилмәси балача мәсәләдирми?

Демәк истәјирик ки, мүасир дөврдә ичтимаи елмләрин, еләчә дә естетик тәрбијәнин әһәмијјәтини лазымынча гијмәтләндирмәјәнләр сәһв едирләр. Бу бахымдан партијамызын Мәркәзи Комитәсинин Апрел пленумунун гәрары, ичтимаи елмләри даһа да инкишаф етдирмәк вә коммунизм гуручулуғу ишиндә онларын ролуну јүксәлтмәк тәдбирләри һаггындакы гәрарлар чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Ичтимаи елмләри, еләчә дә естетиканы, бәдии әдәбијјаты вә инчәсәнәти мүасир тәләбләрә чаваб верән бир сәвијјәјә јүксәлтмәји, мүасир ичтимаи инкишаф ганунаујғунлугларынын фәалијјәт механизмини ашкара чыхармағы тәләб едән бу гәрарлар тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыг гаршысында мүһүм вәзифәләр гојур.

Тәнгидимиз бә'зән әдәбијјатын апарычы мејлләрини кәшф едиб ону мөһкәмләтмәк саһәсиндә зәифлик көстәрир. Һалбуки әдәби мүһүтдә өзүнү көстәрән ән кичик јенилији, габагчыл, лазымлы бир фикри мөһкәмләтмәк, инкишаф етдирмәк үчүн тәнгид чох бөјүк иш көрә биләр. Бә'зән кичик бир ше'рдә чәмијјәт үчүн елә лазымлы бир идеја тәблиғ олунур ки, о, ири һәчмли бир романда һәлл едилән мәсәләләрдән даһа фајдалы вә тә'сирли олур. Тәнгид исә бу кејфијјәт фәргини көрмүр, шаирин кәшфи тәнгидчинин кәшфинә чеврилә билмир. Ән бөјүк тәнгидчиләрин бир һүнәри дә һәмишә онда олуб ки, онлар бәдии әдәбијјатда мүасир чәмијјәт үчүн лазымлы јени, габагчыл идеја хүсусијјәтләрини көрүб сечә билибләр.

Бу күн Бакыда Загафгазија тәнгидчиләринин мүшавирәси ачылыр. Мүшавирәдә Москвадан, Күрчүстандан, Ермәнистандан вә башга гардаш республикалардан кәлмиш тәнгидчиләр чыхыш едәчәк, мүасир тәнгидин вәзифәләриндән данышачаглар. Тәнгидин үмуми проблемләринә һәср едилмиш белә миг'јаслы бир мүшавирәнин чағрылмасы, шәксиз, әдәби тәнгидә көстәрилән бөјүк бир гајғынын нәтичәсидир. Шүбһә етмәмәк олар ки, бу мүшавирә мүасир совет әдәби тәнгидимизин гаршысында дуран јени вәзифәләри мүәјјән едәчәк, тәнгидин инкишафы үчүн лазыми тәдбирләр көрәчәкдир.

1968

ӘДӘБИ-БӘДИИ ТӘНГИДИМИЗИН МҮБАРИЗ ВӘЗИФӘЛӘРИ

Мүасир дүнјада ики систем, ики дүнјакөрүшү, ики инчәсәнәт арасында кедән мүбаризә шәраитиндә, мүхтәлиф естетик принсипләрин үз-үзә қалдији, чарпышдығы һазырки дөврдә мүрәккәб әдәби һадисәләри һәртәрәфли тәһлил етмәјә бөјүк еһтијач јаранмышдыр. Әдәби просес бу күн елә бил һәмишәкиндән даһа артыг миғјасда һәгиги, профессионал тәнгидин, әдәбијјатшүнаслығын көмәјинә еһтијач һисс етмәјә башламышдыр. Өзү дә тә'сирли, күчлү, гүввәтли вә нүфузлу көмәјә! Бу да чох тәбиидир. Әдәби просесин инкишаф ганунаујғунлугларыны дүнја миғјасында кедән идејалар, мәгсәдләр, гајәләр мүбаризәсиндән кәнарда тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Әдәбијјат да идеолокијанын бир саһәсидир, өзү дә ән фәал вә тә'сирли саһәләриндән биридир, демәк, онун ајрылмаз һиссәси олан, ону тәһлил едән, мә'наландыран тәнгид дә ејни дәрәчәдә мүасир идејалар, көрүшләр мүбаризәсиндә иштирак едир, мөвгеләрин ајдынлашмасына, мүәјјәнләшмәсинә ејни дәрәчәдә көмәк көстәрир. Сосиализм реализми әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин кет-кедә нүфуз даирәсинин кенишләнмәси илә әлагәдар олараг буржуа сәнәтшүнаслығынын даһа да мүртәчеләшмәси, даһа фәал мүбаризә үсулларына мүрачиәт етмәси, идеалист сәнәт нәзәријјәләринә бәраәт газандырмаг үчүн едилән чанфәшанлыглар буна јахшы мисалдыр.

Белә бир шәраитдә партијанын әдәбијјат, сәнәт мәсәләләринә хүсуси диггәт вермәсинин әһәмијјәти, мә'насы өз-өзүндән ајдынлашыр. Буна көрәдир ки, Сов. ИКП-нин XXIV гурултајында әдәбијјат, тәнгид, сәнәт нәзәријјәси

һаггында ирәли сүрүлән програмы вә онун мәнтиги давамы олан Мәркәзи Комитәнин «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» гәрарыны әдәби ичтимаијјәт партијанын совет әдәбијјатына, әдәби фикрин нүмајәндәләринә бөјүк гајғысы кими, вахтында онларын көмәјинә кәлән сәнәдләр кими гијмәтләндирир. Бу сәнәдләр бир даһа тәсдиг едир ки, партија әдәби-естетик фикрә чәмијјәтимизин идеја-сијаси һәјатынын биринчи дәрәчәли иши кими бахыр.

Бу јахынларда ССРИ Јазычылар Иттифагынын әдәби-бәдии тәнгидин вәзијјәтинә даир хүсуси пленуму, еләчә дә јерләрдә, республикаларда бир-биринин ардынча кечирилән тәнгид пленум вә мүшавирәләри көстәрир ки, партија сәнәдләриндә ирәли сүрүлән әдәби проблемләрин мүзакирәси кениш вә мүнтәзәм шәкилдә давам етмәкдәдир.

Әлбәттә, бүтүн бунлар, шәксиз, әдәби мәсәләләрлә мәшғул оланлар үчүн хүсуси һадисәләрдир; һәм дә елә һадисәләрдир ки, тәкчә мөвчуд вәзијјәти тәһлил етмәјә јох, һәм дә кәләчәк вәзифәләри, көрүлмәли ишләри, тәдбирләри мүәјјәнләшдирмәјә истигамәт верир.

Пленум иштиракчысы кими демәлијәм ки, тәнгидин вә нәзәријјәчиләрин бу Үмумиттифаг мәчлисиндә әдәби-бәдии тәнгидин вәзијјәтини, мөвгејини јахшылашдырмаг, нүфузуну артырмаг, тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларын јарадычылыг имканларыны кенишләндирмәк үчүн чох сәмәрәли, ишкүзар бир сөһбәт кетди, тәнгидин бу күнкү вәзијјәти һәртәрәфли тәһлил олунду. Пленумун гәбул етдији гәтнамә әдәби-нәзәри фикрин чәтинликләрини, нөгсанларыны арадан галдырмаг вә онун дөврүмүзүн јени мүбариз тәләбләринә чаваб верән бир сәвијјәјә јүксәлмәсини тә'мин етмәк үчүн реал имканларын олдуғуну тәсдиг етди.

Шүбһә јохдур ки, Азәрбајчан тәнгидчи вә јазычылары да јахын күнләрдә кечирәчәкләри тәнгид пленумунда өз тәсәррүфатларына диггәтлә нәзәр салачаг, әдәби-бәдии тәнгидин вәзијјәтини јахшылашдырмаг, әдәби просесин бу саһәсиндә партијанын көстәрдији нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн чидди тәдбирләр көрәчәкләр.

Мүасир дөврдә сосиализм чәмијјәти үчүн һәртәрәфли һармоник инсан јетишдирмәк програмыны һәјата кечиркән совет әдәбијјаты илә јанашы, әдәби-бәдии тәнгид дә аз иш көрмәмишдир.

Азәрбајчан тәнгиди сон он илдә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшмишдир. Онун үмуми елми-нәзәри сәвијјәси јүксәлмиш, аналитик тәһлил күчү дәринләшмиш, нәшр едилән консептуал, проблем китаб вә мәгаләләрин сајы артмыш, жанр рәнкарәнклији вә мүхтәлифлији өзүнү көстәрмәјә башламышдыр. Тәнгидимизин јени мәрһәләсиндә, совет әдәбијјатынын әлдә етдији бөјүк јарадычылыг тәчрүбәсини үмумиләшдирмәк зәрурәти илә әлагәдар олараг јени типли тәнгидчи — тәнгидчи-әдәбијјатшүнас јаранмышдыр. Әдәби просесин тәләби вә ганунаујғунлуғу кими әмәлә кәлмиш бу кејфијјәт, әдәби фикирдәки јени синтез чари әдәби һадисәләри ән'әнә илә әлагәләндирмәјә, сәнәтин өлмәз, даими ганунларыны мүәјјәнләшдирмәјә, үмумиләшдирмәләр апармаға имкан верир.

Тәнгидимизә фәлсәфи-естетик фикир күчлү шәкилдә мүдахилә етмишдир, философ-тәнгидчиләр јетишмишдир, бу исә тәнгидә дәринлик, һәртәрәфлилик, фикри әнкинлик, јени мөвзулар кәтирир, әдәби-естетик проблемләрин ишләнмәсинә олан мејли күчләндирир.

Нәһајәт әдәби-нәзәри фикир саһәсиндә чалышанларын сырасына нәзәри һазырлыглы, исте'дадлы кәнчләрин кәлмәсини сон мәрһәләнин јени кејфијјәти кими гејд етмәк лазымдыр. Кәнчләр мүасир әдәби-нәзәри проблемләрә хүсуси һәвәс көстәрирләр, тәнгиди јени мөвзуларла зәнкинләшдирир, әдәби фикрин ајры-ајры саһәләриндә үстүн мөвге газанырлар.

Әдәби-бәдии тәнгидимизин мөвзу даирәси дә хејли кенишләнмишдир. Нәшр олунан китаб вә мәгаләләрдә, диссертасијаларда әдәбијјатын партијалылығы вә хәлгилији һаггында Ленин принсипләри, ән'әнә вә новаторлуг, совет халглары әдәбијјатларынын јарадычылыг әлагәләринин гаршылыглы тә'сири вә зәнкинләшмәси, бәдии сәнәткарлығын мүхтәлиф мәсәләләри, жанрларын инкишаф тарихләри, мүртәче, идеалист әдәби чәрәјан вә истигамәтләрин тәнгиди кими мүасир әдәби һәјатын тәләбләриндән доған мәсәләләрдән бәһс олунмушдур.

Бу үмуми шәкилдә дејиләнләри фактларла, нүмунәләрлә тәсбит едиб мүасир тәнгидимизин мәнзәрәсини јаратмаг да мүмкүндүр. Тәнгидимизин ағсаггалы М. Арифин үч чилдлик сечилмиш әсәрләринин, М. Ч. Чәфәровун «Мүтәфәккирин шәхсијјәти», «Естетик тәрбијә, аилә вә мәктәб», М. Ибраһимовун «Әдәби гејдләр» (рус дилиндә) китабларынын, ики чилдлик «Азәрбајчан совет әдәбијјаты тарихи»нин, еләчә дә тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымызын мүасир әдәби проблемләрә һәср олунмуш онларла әсәрләринин нәшри әдәби-нәзәри фикримизин наилијјәтләри кими гејд олунмалыдыр. Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын сон илләр бир-биринин ардынча кечирдији пленум вә мүшавирәләрдә, әдәбијјатымызда фәһлә вә кәнд мөвзуларынын ишләнмәсинә һәср олунмуш Сәнкәчал вә Салјан пленумларында ше'римизин вәзијјәтинә һәср олунмуш мүшавирәдә, нәһајәт сон күнләрдә кечирилмиш ушаг әдәбијјаты мәсәләләри һаггындакы пленумда, Загафгазија тәнгидчиләринин Бакыда кечирилән рекионал мүшавирәсиндә мә'рузә илә чыхыш едән тәнгидчи вә алимләримиз көстәрдиләр ки, әдәби просеси тәһлил етмәк, истигамәтләндирмәк, вәзифәләри дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк саһәсиндә онлар чох иш көрә биләрләр.

Азәрбајчан тәнгидинин вәзијјәти, сәвијјәси вә истигамәти һаггында јанлыш мүлаһизәләр дә вардыр ки, јери кәлмишкән онлара өз мүнасибәтимизи билдирмәји лазым билирик. «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин 8 ијул 1971-чи ил тарихли баш мәгаләсиндә : «Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, республикамызда әдәби тәнгид бүтөвлүкдә дүзкүн јолда дејилдир» һөкмү һәгиги вәзијјәти тәһриф едән бир фикир кими сәсләнир. Әксинә, тәәссүф едирсән ки, баш мәгаләдә һаглы олараг гәрәзли тәнгидләрә гаршы чыхан редаксија, нәјә көрә белә објектив олмајан чыхыша јол вермишдир?!

Тәнгидчиләрин анкет суалларына чаваб верән К. Әлибәјова «Вопросы литературы» журналында јазыр ки, «бу күн Азәрбајчан тәнгидиндә дурғунлугдур». Ејни фикри сонра редаксија да тәсдиг вә тәкрар етмишдир. «Литературнаја газета» «Ваһид, чохмилләтли» («Единная, многонациональная») адлы баш мәгаләсиндә (9 феврал 1972-чи ил) һаглы олараг тәнгидчинин вә редаксијанын мөвгеләрини дүзкүн һесаб етмир, Азәрбајчан тәнгидинин мүвәффәгијјәтләринә көз јуммағын һәгиги, реал вәзијјәтлә зиддијјәт тәшкил етдијини көстәрир.

Азәрбајчан тәнгидинә биртәрәфли мүнасибәт Анарын «Гијмәтләр чәдвәли» үзәриндә дүшүнчәләр» адлы («Размышления над «шкалой ценностей») мәгаләсиндә дә өзүнә јер тапмышдыр («Литературнаја газета», 10 нојабр 1971). Мүәллиф, Азәрбајчан тәнгидинин «милли спесификасыны» орта әср тәзкирәчилији илә әлагәләндирмәјә, она мәхсус

102—6

олан бә'зи нөгсанлары тәзкирәчилијин мәһдудијјәтләри илә бағламаға чалышмыш, аналитик вә тәһлили кејфијјәтләри инкишаф етдирмәјә доғру ирәлиләјән мүасир тәнгидимизи «емосионал тәнгид» адландырмышдыр ки, бу да азы-азы Азәрбајчан тәнгиди тарихинә јахшы бәләд олмамагдан, мүасир тәнгидин инкишаф мејлләрини гијмәтләндирмәкдән башга бир шеј дејилдир. Бу бахымдан биз Ә. Ағајевин, А. Әфәндијевин «Литературнаја газета» сәһифәләриндә Анарын елми чәһәтдән әсасландырылмајан мүлаһизәләринә вердикләри чаваблары доғру һесаб едирик.

Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, мүасир Азәрбајчан тәнгиди вә әдәбијјатшүнаслығы бә'зән өз сәвијјәси вә һәлл етдији проблемләр бахымындан дөврүмүзүн ирәли сүрдүјү тәләбләрә лазымынча чаваб вермир. Бәдии чәһәтдән зәиф, мәзмунча дајаз, мөвзуча бир-бирини тәкрар едән әсәрләрин тез-тез нәшр олунмасында, исте'дадсыз, фикрән, мә'нән керидә галмыш адамларын сәнәт аләминә јол тапмасында, идеја-бәдии чәһәтдән гүсурлу әсәрләрин тә'рифләнмәсиндә тәнгид азмы мүгәссирдир? Азмы нәшр олунан бәдии әсәр тәһлил олунмур, гијмәтләндирилмир, азмы кәнч, истe'дадлы јазычы һәгиги тәнгидчи сөзүнә, рә'јинә һәсрәт галыр? Јазычылары ики һиссәјә: тәнгид олунанлара вә тәнгид олунмазлара бөлмәк олармы? Әкәр олмазса, нә үчүн мәшһур, тәчрүбәли јазычыларымызын јени әсәрләриндә олан нөгсанлар һаггында тәнгиди гејдләрә тәсадүф етмирик? Мәкәр һәгиги тәнгиди онун ајрылмаз, тәркиб һиссәси олан тәнгид пафосундан ајырмаг олармы? Мәкәр јерлибазлыг, достбазлыг мејлләринә әсасланараг дәјәрсиз әсәрләр азмы тә'рифләнмишдир? Јахуд әксинә?!

Мүасир тәнгидин нөгсанлары сырасында, адәтән, онун фәалијјәтсизлијини, ләнклијини, әдәби просеслә ајаглаша билмәмәсини гејд едирләр. Биз бура ону да әлавә едәрдик ки, һәтта бә'зән бир әсәр һаггында лап вахтында, «оператив шәкилдә» јазылмыш тәнгиди мәгаләләр дә, рецензијалар да вәзијјәти дурултмур, әксинә, даһа да буландырыр. Чүнки, әсассыз тә'рифләрлә долу олан, әсәрин мөвзусуну, ше'рин, һекајәнин мәзмунуну данышан, бәдии әсәри тәһлил јох, садәчә шәрһ едән мәгалә, ресензија әдәби һәјата анчаг мәнфи тә'сир көстәрә биләр.

Мәсәлән, шаир Н. Һәсәнзаданин «Нијә демәдиниз» ше'рләр китабы һаггында јазылмыш «Шаирин јени китабы» адлы ресензијаны охудугдан сонра («Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 13 феврал 1971) белә гәнаәтә кәлирсән ки, бурада јенилик намина, сәнәт намина һеч нә јохдур, шаир, садәчә олараг ади һәјат һадисәләрини нәзмә чәкмишдир. Поетик тәһлил јеринә мөвзулары садаламаг, ше'рләрин мәзмунуну данышмаг рә'ј саһибинә шаирин јарадычылыг хүсусијјәтләрини ачмаға мане олмуш, нәтичәдә китаб һаггында сөнүк тәсәввүр јаранмышдыр. Мәгаләдә шаирин бирчә ше'ри һаггында белә илһамла дејилмиш, онун јарадычылығынын бәдии хүсусијјәтләринә мәхсус чүмлә јохдур. «Шаири јерин үстүндәки отдан тутмуш инсана гәдәр һәр шеј марагландырыр, дүшүндүрүр» дејән тәнгидчи, тезиси бәдии јарадычылыға тәтбиг едә билмир, дејилән фикир чох үмуми, һеч нәји ифадә етмәјән бир чүмләјә чеврилир.

Белә ресензијалардан, рә'јләрдән сонра, охучу нәинки һәмин китабы охумаға, ахтарыб тапмаға чәһд етмир, һәм дә онун сәнәтә, ше'рә марағы зәифләјир, һәгиги сәнәтә даир тәсәввүрүндәки анлајышларында бир долашыглыг јараныр. Һалбуки, әсил, јүксәк сәвијјәли ресензија китабын идеја-естетик тәһлилини вермәклә јанашы, јазычы илә охучу арасында, охучу илә һәјат арасында, охучу илә сәнәт арасында бир көрпү ролуну ојнамалыдыр, охучуда сәнәт, һәјат һаггында јени интибаһлар ојатмалыдыр, мәгаләнин өзү исә һәгиги бир сәнәт нүмунәси кими марагла охунмалы, илһамла јазылмалы, һәгиги тәнгидчи еһтирасынын, һәјәчанынын, аловунун мәһсулу олмалыдыр. Ше'рдән јазан тәнгидчи исә шаир руһлу олмалы, һеч олмаса шаирин өзү гәдәр ше'ри дујмалыдыр.

Ики нөв истe'дад вардыр. Бир һәгиги јазычы истe'дады вар. Бу, тәбиәтин бәхш етдији гүдрәтдир, веркидир. Бир дә өзүнү «истe'дадлы јазычы» кими көстәрмәји бачаран «јазычы истe'дады» вардыр. Бәлкә бу истe'дадын бир нөвүдүр, бунун өзү дә бир нөв «веркидир». Анчаг бу «истe'дад» һәгиги сәнәт әсәрләри јаратмаг үчүн јаранмыр, истe'дадсыз јазылмыш әсәрләри мүхтәлиф үсулларла нәшр етмәјә вә өзләрини һәгиги истe'дад саһибләри кими көстәрмәјә јарајыр.

Тәнгид бир-бирини рәдд едән бу истe'дад нөвләринә фәрг гојмағы бачармалыдыр, һәгиги сәнәт уғрунда мүбаризәни принсипиал бир сәвијјәјә галдырмалыдыр.

Тәнгид бә'зән чылпаг социоложи тәһлилә мејл көстәрир. Белә олур ки, бәдии һәлли верилән мүасир бир һәјат

проблеми тәнгидчинин хошуна кәлир, тәһлил дә анчаг әсәрин мөвзусунун, проблемин шәрһинә, тәфсиринә чеврилир, естетик тәһлил унудулур. Мирзә Ибраһимовун «Саһилдә ев» повести һаггында Сәјавуш Сәрханлы «Мә'-налы өмрә чағырыш» адлы бир мәгалә јазмышдыр («Азәрбајчан» журналы, 1970, № 6). Һәгигәтән повест мүасир һәјатн әһәмијјәти олан бир проблемә һәср олунмушдур, сәнәткарлыг е'тибары илә дә бу әсәрдә тәнгидчинин диггәтини чәлб едәчәк кејфијјәтләр кифајәт гәдәр вардыр. Тәнгидчи исә әсасән повестдәки әһвалатлары шәһр етмәк јолу илә кетмишдир, мәгсәди әсәрин идеја әһәмијјәтини нәзәрә чатдырмаг олмушдур. Доғрудур, һадисәләр усталыгла, емосионал бир дилдә нағыл олунур, мәгалә марагла охунур. Һәтта мүәллиф мәгаләнин јазылмасы сәбәбләрини дә изаһ едир: «Јаздым, она көрә ки, гој ләјагәтли өмүр сүрмәк истәјәнләримиз учуз шөһрәт далынча гачагача үрәјин, инсанлығын саһилинә кәлиб чыхмасынлар».

Анчаг мәгаләдә јазычынын һәјат һадисәләрини сәнәт дилинә нечә чевирмәси, һәјат материалына јазычы мүдахиләси, јазычынын үслубу, сәнәткарлығы һагда өтәри данышылыр. Һәтта чәтинликлә тә'јин етмәк олур ки, һаггында сөһбәт кедән әсәр бәдии әдәбијјатын һансы жанрында јазылыб. Һалбуки, бәдии тәһлилдә жанрын хүсусијјәтләри нәзәрдән гачырылмамалыдыр. Илјас Әфәндијевин «Маһны дағларда галды» пјеси һаггында јазылмыш ресензијаларын әксәријјәтиндә дә биз ејни чатмамазлығы дујуруг. Елә бир тәнгид мүәллифин өзүнәмәхсус јени хүсусијјәтләрини, ән'әнәви мөвзуја верилән јени идеја чаларларыны, пјесин бәдии мәзијјәтләрини ачмаға, ифадә етмәјә чәтинлик чәкир.

Тәнгид тәһлил етдији әсәрин сәвијјәсиндән јухарыда дајанмалыдыр. Әкс һалда онун тә'сириндән, нүфузундан данышмаг артыгдыр.

Тәнгиди тәнгидсиз тәсәввүр етмәк чәтиндир. Әлбәттә, сөһбәт анчаг објектив, гәјғыкеш, јазычыја, охучуја јардым әли узадан тәнгиддән кедир. Бу чатмамазлыг да мүасир тәнгидимиз үчүн сәчијјәвидир. Тәнгидчиләримиз һәртәрәфли тәһлилә јох, даһа чох тә'рифә, һәтта әсассыз тә'рифләрә мејл көстәрирләр. Тәнгид жанры бир нөв тә'риф жанрына чеврилир. Тә'риф ме'јарынын позулмасына әксәрән јубилејләр мүнасибәтилә јазылмыш мәгаләләрдә тәсадүф олунур. Тәбиидир ки, мүәјјән бир әдәби шәхсијјәтин јубилеји илә әлагәдар јазылмыш мәгаләдә һәмин сәнәткарын әдәби мөвгејинә, јарадычылыг мүвәффәгијјәтләринә әсас јер верилмәлидир. Һәр сәнәткар өз јубилејиндә хош сөз ешитмәк истәјир. Унутмаг олмаз ки, бир гајда олараг, јубилејләр әдәби һәјатда хидмәти олан сәнәткарлар үчүн кечирилир. Анчаг буну да унутмаг олмаз ки, һәр сәнәткарын өз мөвгеји, өз јери, өз самбалы олур. Әдәби шәхсијјәтләрә верилән гијмәтләрдә бу өлчү чох дәгиг шәкилдә көзләнилмәлидир. Тәнгидчинин һәр сәнәткара фәрди јанаша билмәси бачарығы онун професионаллығынын әсас әламәтләриндән биридир.

Мүасир тәнгидимизин бурада көстәрилән вә көстәрилмәјән нөгсанлары, хүсусән «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» партијанын јени гәрары чохлу фикирләр, тәклифләр доғурур, әсаслы тәдбирләрин һәјата кечирилмәсини нәзәрдә тутур.

Тәнгидин, тәнгидчинин нүфузунун артмасы үчүн хүсуси тәдбирләрин көрүлмәсинә еһтијач һисс олунур. Бу барәдә ССРИ Јазычылар Иттифагынын тәнгид пленумунда да чох чидди сөһбәт кетди. Республикада елми-тәнгиди әсәрләр, бир гајда олараг, мүкафатлара тәгдим олунмурлар, белә вахтларда анчаг бәдии јарадычылыг мәһсуллары јада дүшүр, тәнгиди әсәрләр үчүн мүсабигәләр кечирилмир. Тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларын тәблиғи иши илә дә мәшғул олмуруг. Азәрбајчан тәнгиди саһәсиндә 30 илдән артыг фәал чалышан алимләримиз һаггында кичик китабчалар белә нәшр етмәмишик. Мәркәзи Комитәнин гәрарында мәтбуат вә нәшријјат идарәләринә, јарадычылыг тәшкилатларына, назирликләрә, редаксијалара «әдәби-бәдии тәнгид, әдәбијјатшүнаслыг вә сәнәтшүнаслыг саһәсиндә ән јахшы әсәрләрин мүкафатландырылмасы формаларыны нәзәрдә тутан» тәдбирләр һазырламаг тапшырылмышдыр ки, шәксиз, бунлар мөвчуд нөгсанлары арадан галдырмаг мәгсәдини изләјир.

Елә етмәк лазымдыр ки, јазычы нүфузу тәнгидчи нүфузуна мане олмасын, әксинә, бу ики јарадычылыг саһәси бир-бирини тамамласын, бири дикәринин нүфуза минмәсинә көмәк етсин.

Тәнгидчи исте'дады надир исте'даддыр. Буну сүбута еһтијач јохдур. Һәмишә, һәр јердә, һәр өлкәдә исте'дадлы јазычынын сајы исте'дадлы тәнгидчинин сајындан хејли артыг олуб. Одур ки, тәзә мејдана кәлән исте'дадлы кәнч тәнгидчинин дәрһал гајғысына галмаг лазымдыр.

Әдәби фикир мүбадиләсинә, диспут вә мүзакирәләрә еһтијач һисс олунур. Бунун үчүн јарадычылыг тәшкилатларында, редаксијаларда шәраит јаратмаг лазымдыр. Әдәби авторитет тәнгидин инкишафына мане олан сәбәбә чеврилмәмәлидир. Философлардан бири дејиб: «Һәр чүр сәдд, һәм дә гапыдыр». Әкәр беләдирсә, тәнгид үчүн, — әлбәттә, објектив, сәвијјәли, гајғыкеш, лакин тәләбкар тәнгид үчүн шәраит јарадылмалыдыр. М. Ариф доғру јазыр ки, «сөздә һамы тәнгидин әһәмијјәтиндән данышыр, ишә кәлдикдә исә тәнгиди ачы дәрман кими гәбул едир».

Әдәби журналларда тәнгидә чох хәсисликлә јер верилир. Әкәр бүтүн жанрлар ејни һүгуга маликдирсә, нә үчүн бөјүк һәчмли романлара, поемалара, пјесләрә көстәрилән сәхавәт әдәби-тәнгиди әсәрләрә көстәрилмир? Ким бу гануну гојуб вә һарада, нә заман тәсдиг едилиб? Мәкәр јахшы бир елми-нәзәри монографијаны журналда нәшр етмәк орта вә ашағы сәвијјәли романдан, поемадан азмы фајда кәтирәр?

Јүксәк ихтисаслы тәнгидчи кадрларын јетишдирилмәсини, әдәбијјатчы мүтәхәссисләрин һазырланмасыны дүзкүн вә мәгсәдәујғун шәкилдә планлашдырыб низама салмаг үчүн јарадычылыг тәшкилатларында, елми тәдгигат мүәссисәләриндә чидди тәдбирләр көрүлмәлидир.

Шүбһә јохдур ки, бүтүн бу мәсәләләр Азәрбајчан јазычыларынын бу күнләрдә кечириләчәк тәнгид пленумунда әтрафлы мүзакирә едиләчәкдир. Тәнгидимиз исә бәдии әдәбијјатын, әдәби инкишафын көклү мәсәләләринә хүсуси диггәт јетирәчәк, халгын, партијанын онун гаршысында гојдуғу бөјүк вәзифәләри һәјата кечирмәк әзминдә олачагдыр.

1972

ШАИР-АЛИМ

Алим кими танынмаг, елми, әдәби фикрин инкишафында фәал иштирак етмәк бүтүн шаирләрә нәсиб олмур, бу, бәлкә бүтүн шаирләр үчүн һеч лазым да дејил. Анчаг бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғуну елми ичтимаијјәтимиз бир алим кими дә танıјыр вә гијмәтләндирир. Бу, сәбәбсиз дејил. Мәсәлә јалныз онда дејил ки, Сәмәд Вурғун узун мүддәт Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү вә президент мүавини олмуш, республикада бир мүддәт ичтимаи елмләрә рәһбәрлик етмишдир. Һәрчәнд шаиримизин бу саһәдә дә тәгдирәлајиг хидмәтләри вардыр вә президент мүавини ишләдији илләрдә о, һәгигәтән, республикамызда ичтимаи елмләрин инкишафы үчүн бөјүк, унудулмаз ишләр көрмүшдү. Мәсәлә Сәмәд Вурғунун елми конфранс вә сессијалардакы мә'рузәләриндә ирәли сүрдүјү чох чидди, елми маһијјәтдә олан фикирләрлә, мүлаһизәләрлә, тәклифләрлә дә маһдудлашмыр. Бунлар шаирин елми фәалијјәтинин ајры-ајры саһәләридир. Сәмәд Вурғунун бир алим кими јүксәлмәсини шәртләндирән әсас амил — онун тәфәккүрүнүн сон дәрәчә күчлү үмумиләшдирмә габилијјәтинә вә исте'дадына малик олмасыдыр. Бу фитри исте'дад она бүтүн һәјат һадисәләринә бир алим нәзәри салмаға имкан верирди. Буна көрә дә шаир һәр һансы аз вә ја чох таныш олдуғу саһә, һадисә, мәсәлә һаггында тезликлә доғру нәтичә чыхара билир, онларын гүввәтли вә зәиф, мүтәрәгги вә мүртәче чәһәтләрини мүәјјән едә билирди. Бу хүсусијјәт Сәмәд Вурғунун ше'ринә үмумиләшдиричи, фәлсәфи бир дәринлик вердији кими, сијасәт, игтисадијјат, тарих, фәлсәфә вә

әдәбијјата даир јаздығы әсәрләрин дә елмилијини, методоложи дүзкүнлүјүнү тә'јин едир.

Сәмәд Вурғун шаир-вәтәндаш иди. Буна көрә дә о өз бәдии јарадычылығыны Вәтәнинин ичтимаи-сијаси һәјатындан ајырмырды. Шаир чох кәнч јашларында — 20-чи илләрин әввәлләриндә илк ше'рләрини јазмыш, еjни вахтдан да илк мәгаләләрини мәтбуатда дәрч етдирмәјә башламышды. Онун тәхминән отуз ил мүддәтиндә чап етдирдији мәгаләләрин мүндәричәси чох кениш вә рәнкарәнкдир. «Гатарымызын сүр'әти артыр», «Комсомол мәнә нә верди?», «Јени вә мәдәни әлифба», «Азәрбајчанын елми тарихини јарадаг», «Хејир шәрә гәләбә чалды», «Биз сүлһүн бајрагдарыјыг», «Октјабрын шәфәги дүнја үзәринә јајылыр», «Биз коммунизм гурурук» кими чох мүхтәлиф мөвзуларда јазылмыш онларча белә мәгаләсиндә Сәмәд Вурғун Азәрбајчан республикасынын ичтимаи-сијаси һәјатынын ајры-ајры саһәләрини тәһлил едир, вәзифәләрдән данышыр, әлифба вә дилимизи, тарих, инчәсәнәт вә мусигимизи тәкмилләшдирмәк, дәриндән өјрәнмәк үчүн мараглы, орижинал фикирләр ирәли сүрүрдү.

«Республикамызда ичтимаи елмләрин инкишафы вә вәзифәләри» адлы әсәри Сәмәд Вурғунун тарих, фәлсәфә, игтисадијјат, дил, мусиги вә әдәбијјат мәсәләләри илә нечә дәриндән марагландығыны, һәмин елмләрин гаршысында дуран вәзифәләри нечә дүрүст мүәјјән едә билдијинин нүмајиш етдирир. Бу әсәрдә Азәрбајчанда ичтимаи елмләрин кечдији инкишаф јолу изләнир, бу саһәдә әлдә едилән мүвәффәгијјәтләр фактларла әсасландырылыр.

Һеч шүбһә јохдур ки, Сәмәд Вурғунун елми фәалијјәтинин әсас саһәси — әдәбијјатшүнаслыг вә тәнгид олмушдур. 30-чу илләрин әввәлләриндән башлајараг сон 25 ил мүддәтиндә Азәрбајчан әдәбијјатынын, еләчә дә ССРИ халглары әдәбијјатынын инкишаф мәсәләләри әтрафында давам едән елә мүһүм мүбаһисә, әдәби һадисә јохдур ки, Сәмәд Вурғун она өз мүнасибәтини билдирмәсин, о һагда фикир сөјләмәсин. Чап олунмуш мәгаләләри, архивиндә сахланмагда олан мәгалә вә мә'рузәләр, чыхыш вә нитгләр, мүсаһибә вә мәктублар көстәрир ки, шаир һәм дә профессионал бир әдәбијјат нәзәријјәчиси вә тәнгидчиси сәвијјәсинә јүксәлә билмиш, мүасир әдәби просеси истигамәтләндирән шәхсијјәтләрдән бири олмушдур.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын артыг өтүб кечмиш бир мәрһәләсинин мүрәккәб әдәби мәсәләләрини баша

дүшмәк, ајры-ајры әдәби һадисәләр һаггында дүрүст мә'лумат әлдә етмәк үчүн Сәмәд Вурғунун әдәби-тәнгиди ирси мисилсиз бир мәнбәдир.

Шаирин тәнгиди мәгаләләринин әһатә етдији мәсәләләр чох кениш вә мүхтәлифдир. Материалист естетиканын бир сыра мүһүм проблемләри: әдәбијјат вә онун һәјата мүнасибәти, әдәбијјатын партијалылығы, идејалылығы вә халгилији, мәзмун вә форма, милли форма, ән'әнә вә новаторлуг, сосиалист реализминин јарадычылыг методу кими спесифик хүсусијјәтләри, ингилаби романтика, илһам вә сәнәткар, сәнәткарын ичтимаи ролу, сәнәткарын шәхсијјәти вә онун бәдии әсәрдә «өзүнү ифадә» етмәси, мүсбәт гәһрәман, типикләшдирмә вә мүбалиғә, тарихи һадисәләрин әдәбијјатда ин'икасы, драматуркијада конфликт вә характер, халг јарадычылығы вә бәдии әдәбијјатда ондан истифадә, бәдии тәрҹүмә, ушаг әдәбијјаты, әдәби ирсә мүнасибәт, әдәби тәнгидин принсипләри вә с. бу ирсдә өз шәрһини, елми тәһлилини тапмышдыр.

Һәр бир халгын әдәбијјат тарихиндә елә бөјүк шәхсијјәтләр јетишир ки, онларсыз халгын руһуну, дүнјакөрүшүнү, психолокијасыны, милли ән'әнәләрини, инчәсәнәтини, әдәбијјатынын апарычы мејлләрини тәсәввүр етмәк чәтин олур. Сәмәд Вурғун халгымызын бәдии тәфәккүрүндә мөһкәм јер тутан мәһз белә сәнәткарлардандыр. Шаирин бу мөвгеји онун әдәби-естетик фикримиздә дә мүһүм рол ојнамасыны шәртләндирмишдир.

Сәмәд Вурғун дүнја мигјасына чыха биләчәк әдәбијјат уғрунда мүбаризә апарырды. Бунун үчүн исә о, милли әдәбијјатын дурмадан јениләшмәсини, орижинал кејфијјәтләрлә зәнкинләшмәсини вачиб һесаб едирди. Шаир көстәрирди ки, әкәр биз бир-биримизи тәкрар етмәклә мәшғул олсаг, бир-биримизин јарадычылығына кор-коранә сәчдә едиб әдәбијјатымызы мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәсәк јеримиздә сајарыг, инкишафдан галарыг. О јазырды: «Сәнәтин бөјүк бир дүшмәни вар — јамсыламаг! Сәнәт — әзәмәт вә вүгар демәкдир!».

Даими јарадычылыг ахтарышлары — шаир өз мүасирләриндән бир дә буну тәләб едирди. Биз бу тәләбләрә әмәл етмәклә, онлары дәриндән өјрәнмәклә анчаг бөјүк шаиримизин сәнәт гаршысында, бөјүк әдәбијјат гаршысында гојдуғу вәзифәләри лајигинчә јеринә јетирә биләрик.

Сәмәд Вурғунун әдәби-тәнгиди ирсиндә бәдии тәнгид вә әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләри хүсуси јер тутур. О, нәинки тез-тез тәнгиддән вә онун вәзифәләриндән данышмыш, һәм дә тәнгидчиләрин пәнаһы, мүдафиәчиси олмушдур. Адәтән, јазычылар тәнгидчиләрин амансызлығындан, сәртлијиндән шикајәтләнирләр. Тәнгидчиләр исә әксинә, бир гајда олараг, јазычыларын тәнгидә дөзүмсүзлүјүнү, тәнгидә гаршы објектив олмадыгларыны онлара ирад тутурлар. Анчаг Сәмәд Вурғун һаглы-һагсыз даһа чох тәнгид олунмасына бахмајараг тәнгидә, тәнгидчијә һәмишә бөјүк еһтирамла јанашмыш, сөзү сәрт, лакин дүз дејән тәнгидчијә арха олмуш, онун гајғысына галмышдыр. Өз әдәби наилијјәтләрини гијмәтләндирмәји бачармајан, милли әдәби зәмин илә бағланмајан, һазыр нәзәри мүддәаларла әдәбијјата гијмәт верән ниһилист тәнгидчиләр исә, шаирин өз дили илә десәк «әдәбаз нәзәријјәчиләр» шаирин көзүнүн дүшмәни иди.

Бизим тәнгидимиз нә мүр олмалыдыр? суалына һәлә 1935-чи илдә Сәмәд Вурғун белә чаваб верирди: «Тәнгид, һәр шејдән әввәл, јазычыја конкрет көмәк етмәлидир... Әввәлчә тәнгидимиз өз јахасыны абстракт фикир сөјләмәкдән, габагчадан дүшүнүлмүш формуллар вә ресептләр вермәкдән гуртармалыдыр. Тәнгид конкрет сурәтдә бәдии әсәрин мүндәрәчә, форма, дил, жанр, композисија, хүласә бүтүн бәдии елементләрини тәһлил етмәклә, јазычынын бу вә ја дикәр нөгсаныны көстәрмәклә, јазычыны инандырычы бир һалда тәнгид етмәли вә она истигамәт вермәлидир.

Тәнгидин вәзифәси бунунла да битмир. Тәнгид кениш охучу күтләләрини бәдии әсәр әтрафында тәшкил етмәли, онларын бәдии зөвгләрини тәрбијә ишиндә бөјүк рол ојнамалыдыр.

...Биз бәдии тәнгидә бәдии јарадычылыг кими бахыр вә ону бәдии әдәбијјатдан ајры, мүчәррәд бир шәкилдә дүшүнмүрүк. Одур ки, бизим бөјүк тәнгид әсәрләринә вә бөјүк мүнәггидләрә еһтијачымыз вардыр».

Бу сәтирләри охујуб һејрәт етмәјә билмирсән: елә бил бу күн дејилиб. Нә гәдәр дәгиг, нә гәдәр елми, нә гәдәр әдәби һәјат үчүн лазымлы фикирләр, тәклифләр вә мулаһизәләрдир.

Доғрудур, Сәмәд Вурғун тәнгидин мүнтәзәм олараг нөгсанларыны да, керијә галмасынын сәбәбләрини дә көстәрмишдир. О, Әли Назими бир тәрәфдән «талантлы

Азәрбајчан тәнгидчиси» адландырыр, дикәр тәрәфдән онун вулгар сосиоложи тәһлилләринә е'тираз едир, тәнгидләриндәки мүчәррәдлији, тәһлил етмәдән һөкм вермәк вәрдишини гәбул етмирди. «Тәнгидсиз тәнгид һаггында» мәгаләсиндә шаир Әли Назимин «Өјрәндикләримиз» («Коммунист» гәзети, 6 нојабр 1934) адлы мәгаләсиндән данышыр вә онун бәдии әдәбијјат һаггында фикир сөјләмәк үсулуну гәбул етмир. О, көстәрир ки, «субјектив көрүшә сығынараг һәр јазычыја гуру вә чансыз формулларла гијмәт вермәк» олмаз. Тәнгидчи һөкмү инандырычы елми тәһлилдән доғмалыдыр. Шаир јазырды: «Сән јазырсан ки, «Рәфилинин сәрбәст ше'рләри јорғун-јорғун Маһач-Галадан кери гајыдыр. Көрүнүр ки, сән бу кериләмәјә ачыјырсан, еләми? О һалда бу кериләмәнин нәдән ибарәт олдуғуну вә шаирин тахсыры үчүн өз алим мәсләһәтләрини нә үчүн әсиркәјирсән?»

Сәмәд Вурғун тәнгид вә тәнгидчи гаршысында бөјүк тәләбләр гојурду. Онун вәзифәләрини бәдии әдәбијјатын вәзифәләриндән ајырмырды. Шаир дәфәләрлә гејд едирди ки, бәдии әдәбијјат кими тәнгид дә ичтимаи һадисәдир, одур ки, тәнгидчи һәр һансы әдәби һадисәјә, әсәрә дәгиг гијмәт вермәлидир. Әкәр тәнгидчи, јазычынын бир әсәрини тәһлил едирсә, «һәр шејдән әввәл, бу јазычыны танымалыдыр. О, јалныз тәнгид етдији ајры-ајры әсәрләри танымаг дејил, јазычыны, онун јарадычылығыны бүтүн мүрәккәблији илә танымалыдыр. Бунсуз тәнгидчи һеч бир заман мүәјјән әсәрә објектив, доғру гијмәт верә билмәз... Тәнгидчи конкрет јазычыны танымадыгда, онун конкрет дахили хүсусијјәтләрини, онун психоложисини өјрәнмәдикдә, бу вә ја дикәр сәһвләрини үмуми сәбәбләрдә арамаға башлајыр» («Азәрбајчан әдәбијјат тәнгиди һаггында»).

Шаир, көрүндүјү кими, чох инчә бир мәтләбә тохунур. Бурада сөһбәт тәкчә һәр һансы бәдии әсәри бүтөвлүкдә — идеја - сәнәткарлыг хүсусијјәтләрилә бирликдә тәһлил етмәкдән кетмир, һәм дә сәнәтә, јарадылан әсәрә идеја-бәдии кејфијјәтләрин системи кими бахылыр, һәр һансы сәнәткарын јаратдығы әсәрләрин арасында олан диалектик әлагәдән, бу әлагәләрин өјрәнилмәсинин әһәмијјәтиндән данышылыр.

Сәмәд Вурғунун тәнгид вә тәнгидчи һаггында мүлаһизәләри ичәрисиндә тәнгидчи мәдәнијјәти вә ерудисијасы, әдәби просес вә тәнгид, әдәбијјатын сәвијјәси вә тән-

гид, тәнгидчи вә јазычы мүнасибәти, тәнгидчи шәхсијјәти, тәнгид вә әдәби ирс кими мәсәләләр дә мүһүм јер тутур.

Сәнәткар тәнгидчи илә пешәкар тәнгидчијә фәрг гојмаға чағырыш, бөјүк тәнгидчи шәхсијјәти уғрунда мүбаризә Сәмәд Вурғунун әдәби көрүшләриндә бөјүк әдәбијјат уғрунда мүбаризә идејасы илә бирләширди. Шаир дејирди ки, өз проблеми, гәһрәманлары илә алышыб-јанан, «өз гәһрәманыны һеч олмаса өзү истәдији кими күлдүрмәјинчә, аглатмајынча бүтүн кечәни јатмајан» јазычы кими тәнгидчи дә «өз сәнәтини севмәлидир», өзүнү «һәгигәтән инчәсәнәт адамы кими һесаб етмәлидир». «Тәсадүфдән-тәсадүфә јазан, енержи сәрф етмәјән, өз сәнәтини севмәјән вә она еһтирам бәсләмәјән» тәнгидчи нәинки әдәбијјата көмәк едә билмәз, тәнгидин өзүнүн дә кери галмасына сәбәб олар.

«Һәгиги сәнәткар бөјүк вәтәндаш» олмалыдыр фикри Сәмәд Вурғунун тәнгиди ирсиндә ејнилә тәнгидчи шәхсијјәтинә дә аид едилир. Тәнгидчи дејәндә о, М. Ф. Ахундов, Белински кими әдәби фәалијјәтини бүтүнлүклә халг һәјатына һәср едән, бөјүк ичтимаи идеаллар јолунда чалышан тәнгидчиләри нүмунә көстәрирди: «Үмумијјәтлә тәнгид, хүсусилә бәдии әдәбијјат тәнгиди һәмишә бөјүк ичтимаи мәгсәдләрә малик олмушдур...

Әкәр бөјүк классикләримизин, мәсәлән, Белинскинин, јахуд М. Ф. Ахундовун тәнгид ирсини көтүрәрсәк, онларын јалныз ајры-ајры әдәби һадисәләри тәһлил етмәклә кифајәтләнмәдикләрини, өз заманәләринин габагчыл адамлары, парлаг зәка вә бөјүк гәлб саһибләри олан бу бөјүк тәнгидчиләрин јазычы вә шаирләри өз дөврләринин бөјүк ичтимаи проблемләринә вә тәкамүлә чағырдыгларыны көрәчәјик... онлар бир дә она көрә бу чүр нәһәнк ишләри көрә билмишләр ки, өз заманәләринин габагчыл културасы сәвијјәсиндә дајанмышлар» («Бәдии тәнгид бајрағыны јүксәкләрә галдыраг»).

Белә тәнгидчиләри С. Вурғун һәмишә мүдафиә етмиш вә гијмәтләндирмишдир. Мәним јахындан таныдығым мүасир јазычылар ичәрисиндә Сәмәд Вурғун гәдәр тәнгидчи зәһмәтинә гајғы илә јанашан, ону һәмишә әдәби просесин мәркәзиндә көрмәк истәјән икинчи бир шәхсијјәт көстәрмәјә чәтинлик чәкирәм. Шаир өз јарадычылығына белә биканә олан тәнгидчиләр ичәрисиндә бир балача истедад көрәндә дәрһал ону гајғы илә әһатә етмәјә чалышырды. Тәнгидчи нүфузу уғрунда мүбаризәни о бөјүк әдәбијјат уғрунда мүбаризәдән ајырмырды. Бу мүнасибәтлә дејилмиш мүлаһизәләрә нәзәр салаг. Азәрбајчан Совет Јазычылары Иттифагынын 1941-чи илин әввәлләриндә чағырдығы әдәби тәнгид конфрансына көндәрдији мәктубда С. Вурғун јазырды: «Әсас мәсәләләрдән бири дә будур ки, биз истәр тәнгидимизин, истәрсә дә тәнгидчиләримизин һөрмәтини мүгәддәс тутмағы бачармалыјыг. Бир чох јазычы јолдашлар бизим тәнгидчиләримизә гулаг асмаг истәмирләр. Онлар белә күман едирләр ки, чох бөјүк јазычы олмушлар, тәнгидчиләр исә онлардан сәвијјәчә ашағыда дурурлар. Мәнчә, бу јазычылар башкичәлләнмә хәстәлијинә дүчар олмуш адамлардыр (күлүш). Бу исә, һәр шејдән әввәл, о јазычы јолдашларын өзләринә зијан верә биләр...

Бир дә ифтихарла демәк лазымдыр ки, бизим тәнгидчиләримиз арасында көзәл бәдии зөвгә вә елми сәвијјәјә саһиб јолдашларымыз да аз дејил. Бизим онлара гулаг асмағымыз, һеч олмаса, јазычылыг борчумуз олмалыдыр. Бу јолдашлар бир чох бәдии тәнгидләр, мәгаләләр јазмышлар ки, онлардан шәхсән мән чох истифадә етмишәм».

Сәмәд Вурғун һәмишә әдәби просесдә мөвчуд олан јенилији, наилијјәти көрә вә гијмәтләндирә билирди. Әдәби һәјатда М. Ариф, М. Ч. Чәфәров, М. Һүсејн, Һ. Әфәндијев, М. Рзагулузадә, Ә. Ағајев кими тәнгидчиләрин исә фәалијјәтинә көз јуммаг олмазды. Шаир артыг әдәби просесә тә'сир көстәрмәјә башламыш бир гүввәни саја, һесаба алмамағы доғру һесаб етмир, она әдәби һәјатда өз гијмәтини вермәјә, һөрмәт етмәјә чағырырды, «бу һөрмәти мүгәддәс тутмағы» төвсијә едирди. О белә бир гәти фикрә кәлмишди ки, тәнгидин, тәнгидчинин нүфузуну, биринчи нөвбәдә, јазычыларын өз ичәрисиндә артырмаг вачибдир, бу нүфуза илк әввәл јазычы коллективинин дахилиндә наил олмаг лазымдыр: «Биздә тәнгиди севмәјән, тәнгидлә әсла разылашмајан елә јазычылар вардыр ки, биз буна анчаг јекәбаш вә ловға адам дејә биләрик. Беләләри илә кәскин мүбаризә етмәлијик.

Тәнгидимизин доғрудан да авторитетли олмасы үчүн биз, биринчи нөвбәдә, онун авторитетини өз ичәримиздә, јазычылар арасында галдырмалыјыг.

Ариф јолдаш мә'рузәдә көзәл фикирләр сөјләди, бунлары өјрәнмәк лазымдыр.

Азәрбајҹан Совет Јазычылары Иттифагы Сабит Рәһманы, Сүлејман Рүстәми, јахуд Чаһанбахшы бир јазычы олараг севир. Биз тәнгидчиләримизи дә ејни мәһәббәтлә севмәлијик, онларын нүфузуну јүксәлтмәлијик. Биз буну сәнәт очағындан тәләб етмәлијик» («Әдәби тәнгид конфрансында сон сөз»).

Ејни мүлаһизәни шаир тәнгид конфрансына көндәрдији мәктубда даһа кәскин шәкилдә ифадә етмишди: «Јолдаш Ә. Һидајәт вә М. Ч. Чәфәров өз мә'рузәләрини јазылы сурәтдә мәнә охумушдулар. Доғрусу, мән чох шад олдум вә бу нәтиҹәјә кәлдим ки, бу јолдашлар истедикләри заман көзәл ишләмәји бачарырлар. Јазычылар Иттифагы тәнгид кадрларымызы көз бәбәји кими горумалы, онлара лазым олан бүтүн шәраити (хүсусән мә'нәви шәраити) јаратмалыдыр».

Сәмәд Вурғун тәнгидин нүфузуну салан, тәнгиддән өз шөһрәти үчүн истифадә едән, принсипсиз, ријакар, ловға тәнгидчиләрә гаршы исә амансыз олмушдур. Гәрәз вә субјектив мүнасибәтләр әсасында тәнгидә мә'руз галан јазычылары, әсәри ehтирасла мүдафиә етмишдир. Һәлә 1935-чи илдә Сабит Рәһманын әсасән мүвәффәгијјәтли јазылмыш әсәрини әсассыз тәнгидлә гаршылајан бир мәгалә һаггында Сәмәд Вурғун јазырды: «...Тәнгиддә јолдашлыг әлагәси вә јолдашлыг јардымы да олмалыдыр. Јәгин ки, Рәфили јолдашын Сабит Рәһманын «Вәфасыз»ы һаггындакы тәнгидини һамыныз охумушсунуз. Белә тәнгидләр бизим үчүн зәрәрлидир. Бу чүр тәнгид јазмаг, өзүнә шөһрәт газанманын јүнкүл вә учуз бир јолудур».

Шаир өзүнүн илһамла гәләмә алдығы вә чох севдији әсәрләриндән бири олан «Ајкүн» поемасына гаршы јазылмыш гәрәзли, биртәрәфли, субјектив тәнгидләрә белә — мүәјјән тапшырыг вә мәгсәдлә јазылмыш мәгаләләр кими гијмәт верирди. «Мирзаға Гулузадәнин әдәби сәјаһәти» адлы чаваб мәгаләсиндә шаир һансыса бир мәгсәд үчүн тәнгидин нә гәдәр гејри-објектив јол тута билмәсинин көзәл бир нүмунәсини вермишдир.

Бу күнләрдә Сәмәд Вурғунун «Әсәрләри»нин бешинчи вә алтынчы чилдләринин тәртиби баша чатыб чапа тәгдим едилди. Шаирин архивиндәки бир чох әлјазмасы вә макина чапы вәзијјәтиндә олан әсәрләрин һамысыны ики чилдә сығышдырмаг мүмкүн олмады. Бөјүк шаирин чох

зәнкин, тәхминән 60—80 чап вәрәги һәчминдә олан сијаси-ичтимаи, әдәби-тәнгиди ирсини нәзәрдән кечириб һејрәтләнмәмәк мүмкүн дејил: бурадакы фикирләрин чохчәһәтлилијинә, мөвзуларын мүхтәлифлијинә, шаирин принсипиаллығына, инсанлара, һадисәләрә објектив мүнасибәтинә, бүтүн бунларла јанашы тохунулан мәсәләләрә верилән гијмәтләрин дүрүстлүјүнә, дәгиглијинә, мүасирлијинә. Бу зәнкин ирсдә инди дә мүасир охучуну дүшүндүрән әдәби мәсәләләрин бөјүк һиссәсинә чаваб тапмаг мүмкүндүр. Өзү дә бу күнкү мөвгедә, бу күнкү сәвијјәдә! Буна көрәдир ки: Сәмәд Вурғун бир шаир кими дә классикдир, бир әдәбијјат нәзәријјәчиси кими дә.

1966

ҺӘЈАТ ВӘ ҺӘГИГӘТ ЕСТЕТИКАСЫ

Чох надир сөз устасы, әсил сәнәткар ады чәкмәк олар ки, о, јарадычылығы боју әдәби-естетик мәсәләләрә биканә мүнасибәт бәсләсин, дөврүнүн әдәби мүбаризәләриндән тамам кәнарда дајансын, јахуд өзүнүн мүәјјән әдәби мөвгеји олмасын. Бу, ајдын, өзү дә әдәби-тарихи просесин тәсдиг етдији бир һәгигәтдир. Башга чүр ола да билмәз. Мүәјјән әдәби, бәдии, етик көрүшдән мәһрум бир шәхсијјәтин камил сәнәт әсәри јарада билмәсини тәсәввүрә кәтирмәк, дүшүнмәк чох чәтиндир. Бу мә'нада, әлбәттә, бүтүн јазычылар бу вә ја башга дәрәчәдә әдәби-естетик көрүшә маликдирләр.

Бир дә һәр һансы халгын әдәби-тәнгиди фикриндә пешәкар бир алим кими, пешәкар бир тәнгидчи кими мөвге газанан, шөһрәт тапан јазычылар, сәнәткарлар вар. Әлли иллик Азәрбајчан совет әдәбијјатынын тарихинә нәзәр салсаг, ајдын мүшаһидә етмәк олар ки, көркәмли тәнгидчи вә әдәбијјатшүнасларымызла чијин-чијинә Чәфәр Чаббарлы, Сәмәд Вурғун, Меһди Һүсејн кими јазычылар да ејни фәаллыгла, ејни елми-нәзәри сәвијјә илә әдәби просесдә иштирак етмишләр. Сәнәт мәсәләләринә һәср етдикләри әсәрләри илә онлар тәнгидин, әдәбијјат елминин професионал сәвијјәсинә јүксәлмишләр. Халг јазычысы Мирзә Ибраһимов да белә тәнгидчи вә алимләрдәндир. Онун әдәби-тәнгиди вә елми әсәрләри, садәчә олараг, јазычы сөзү, јазычы мүлаһизәси сәвијјәсиндә галмајыб, елми-нәзәри сәчијјә дашымыш, она көрә дә субјектив бир рә'ј кими јох, әдәби просесин ганунаујғунлуғуну дүрүст шәрһ едән објектив елми фикир кими әдәби инкишафа көмәк көстәрмишдир.

Мирзә Ибраһимов елмин вә алимлијин асан јолу илә кедәнләрдән олмајыб. Мә'лумдур ки, әкәр алим анчаг өз истеʼдадына күвәниб аз охујурса, мә'лумат, билик далынча кетмәјиб чох јазырса, о, өз инкишафыны ләнкидир, бир алим кими һәмишә ашағыларда, әтәкдә, ләпәдөјәндә, һәрләнир, дәринә чума, зирвәјә јүксәлә билмир.

Вә јахуд әксинә. Әкәр алим истеʼдад вә вахтыны нәзәри китаблар охумаға һәср едирсә, әдәби һәјат вә тәчрүбә илә әлагәсини мөһкәмләндирә билмирсә, онун әсәри дә әсил һәдәфә дәјмир, конкретликдән мәһрум олур, мүчәррәд фикирләр јығынына чеврилир.

Һәгиги елм исә о заман јараныр ки, орада әдәби тәчрүбә илә нәзәријјәнин, мә'луматын мөһкәм әлагәси, вәһдәти олсун. Мирзә Ибраһимовун елми фәалијјәти үчүн бу чәһәт дә сәчијјәвидир. О, һәјатынын гырх илдән артыг бир дөврүнү бәдии јарадычылыгла јанашы, мүнтәзәм олараг дүнја естетик фикрини өјрәнмәјә, мәнимсәмәјә һәср етмиш, анчаг һеч заман она бир еһкам кими бахмамыш, нәзәри фикри милли әдәби тәчрүбә илә әлагәләндирәрәк, ону мүасир, чанлы проблемләрин һәллинә доғру јөнәлтмишдир. Бунунла о, әдәби көрүшләринин мүасир сәсләнмәсинә, билаваситә әдәби һәјатла бағланмасына наил олмушдур.

Јазычы истеʼдадына мүхтәлиф мөвгеләрдән гијмәт вермәк олар. Ајдын мәсләки, идеалы олмајан, халга хидмәти учуз зөвг вә нәш'ә илә гарышдыран вә әвәз едән тәнгидчи јазычы истеʼдадындан әсас бирчә кејфијјәт тәләб едир: — зөвг, нәш'ә, һәзз.

Анчаг јазычы истеʼдадына марксист мөвгедән јанашан тәнгидчи ону һәртәрәфли гијмәтләндирир: јә'ни јазычынын идеалы, чәмијјәт һадисәләринә нечә мүдахилә едә билмәк бачарығы онун сәнәткарлығы илә биркә көтүрүлүр, ирәли сүрдүјү габагчыл идејалар сысга зөвг вә нәш'ә ме'јары илә өлчүлмүр. М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун она көрә бөјүк әдәби истеʼдадлардыр ки, онларын јарадычылыглары халг һәјатына, халгын милли, мәдәни мәнафејинә хидмәтдән ајры олмамышдыр. Мирзә Ибраһимов да әдәби-тәнгиди әсәрләриндә сәнәти, сәнәткары, бәдии истеʼдады гијмәтләндирәркән ејни мөвгедән чыхыш едир. «Әдәбијјатын шөһрәти» адлы мәгаләсиндә о, бу фикирләри белә хүласә едир: «Вәтәндашлыг гејрәти вә инсанијјәт дујғулары олмадан һеч бир шәхс, һеч бир саһәдә өз истеʼдад вә ба-

чарығыны бүтүн вүс'эти илә мејдана чыхара билмәз. Бу, хүсусән бәдии әдәбијјат вә инчәсәнәт аләминдә чалышанлара аиддир; чүнки идејасыз, битәрәф бәдии јарадычылыг олмајыб, јохдур вә олмајачаг... Сәнәтин, бәдии јарадычылығын Ленин партијалылығы принсипи бурадан доғур».

Мирзә Ибраһимов өзү дә бир јазычы, алим кими бу јол илә кедир. Онун тәдгиг вә тәһлил етдији мәсәләләр, проблемләр кениш вә рәнкарәнкдир. О, бәдии јарадычылығын, демәк олар ки, әсас мәсәләләриндән бәһс етмишдир. Анчаг һәмишә бир вәтәндаш кими бәһс етмишдир, ишин саһиби кими данышмыш, она өз доғма иши кими бахмышдыр. Мирзә Ибраһимов мәсләк, мәгсәд адамыдыр; буна көрә дә һәр һансы сәнәт әсәринин идеја истигамәти онун үчүн биринчи дәрәчәли шәртдир, әкәр бәдии әсәрин гајәси, идејасы ону тутурса, о, бу әсәр һаггында јүксәк сөзләр демәкдән чәкинмир, она көрә ки, о фикирләр елә инди халга чатдырылмалыдыр, она дејилмәлидир. Бурадан да Мирзә Ибраһимовун тәнгиди мәгаләләри сијаси, публисистик бир кәсәр кәсб едир.

Мирзә Ибраһимовун естетикасыны һәјат вә һәгигәт естетикасы адландырмаг олар. О, бәдии јарадычылығын, сәнәтин һансы проблеминдән јазыр-јазсын, һәјата сәдагәти, һәјаты һәгиги бојаларла екс етдирмәји әсас естетик тәләб вә ме'јар кими ирәли сүрүр. Бу естетик ме'јара сөјкәнәрәк бир тәнгидчи вә нәзәријјәчи кими о, әдәби һадисәләрә гијмәт верир, онлары сәчијјәләндирир вә фәргләндирир: «Совет әдәбијјатынын илһам мәнбәји чанлы һәјатдыр, халгын гајнар јарадычылыг ишидир, ишыглы коммунизм сабаһы уғрунда гызғын вә өлмәз әмәлләрдир». «Али, һәгиги, мүтәрәгги әдәбијјат һәмишә әсрин габагчыл мејлләриндән илһам алмыш, мүбаризәләрин гајнар булағында олмуш вә дөврүн характер хүсусијјәтләрини... екс етмишдир». «...сәнәтдә әсрин еһтирасларыны вә фикирләрини екс етмәк кәрәкдир» вә с. Истәр «Хәлгилик вә реализм чәбһәсиндән» адлы китабда топланан мәгаләләр, истәрсә дә бу јахынларда рус дилиндә нәшр едилмиш «Әдәби гејдләр» («Литературныје заметки») мүәллифин бәһс вә шәрһ етдији әдәби-јарадычылыг проблемләри, сәнәт мәсәләләри һаггында кениш тәсәввүр ојадыр. Бу әсәрләрдә М. Ибраһимов демәк олар ки, совет әдәбијјатынын әлли иллик инкишафы илә әлагәдар әсас проблемләрә тохунмушдур: социалист реализми методу

вә онун әсас идеја-бәдии принсипләри; әдәбијјатын партијалылығы вә хәлгилији; ән'әнә вә новаторлуг; мүсбәт гәһрәман проблеми; әдәбијјатда вә сәнәтдә мүасирлик; мүасирлик вә тарихилик; модернизм вә онун маһијјәти вә с.

Проблемләрин мүхтәлифлијиндән, мүрәккәблијиндән асылы олмајараг, М. Ибраһимов һәмишә марксист-ленинчи естетиканын мәһәк дашы олан һәјата, һәгигәтә сәдагәт принсипини әсас көтүрмүш, буна көрә дә онун кәлдији үмуми нәтичәләр әсасән доғру вә фајдалы олмушдур. Мәсәлән, әдәби новаторлуғу да о, һәјатдан, чәмијјәтдән ајры тәсәввүр етмир, мүасирлијин ајрылмаз бир компоненти кими алыр. Әкәр сәнәткар әсил мүасир сәнәткардырса, о һәм дә новатор олмалыдыр, чүнки, «һәгиги бәдии әдәбијјат, сәнәт әсәри чәмијјәтин мә'нәви вә естетик инкишафында һәмишә јени һадисәдир, инсанларын нәзәриндә јени аләм ачыр, фикрини, зөвгүнү, һиссијјатыны зәнкинләшдирир... Буна көрә дә әсил сәнәт әсәрини охучулар һәмишә ихтира кими гаршылајыр вә севирләр».

Әдәби һәгигәтләр бу гәнаәти тәсдиг едир. Мүасир бәдии әсәр бу, һәм дә јени фикирләрлә, јени һиссләрлә ашыланмыш, јени мәзмун вә формаја малик әсәр демәкдир. Бу, бөјүк үрәклә јазылмыш, һеч кәсин демәдији фикирләри дејән, инсаны мә'нәви кејфијјәтләрлә зәнкинләшдирән әсәр демәкдир. Фүзулинин өлмәзлији тәкчә онун «әбәди мөвзуларда», мәһәббәтин е'чазкар гүввәсини, мүрәккәблијини вә мүхтәлифлијини тәрәннүм едән әсәрләр јазмасы илә өлчүлмүр, бөјүк шаирин тәрәннүм етдији мәһәббәт заманәсинин руһуну, фәлсәфәсини, әхлаги көрүш вә тәсәввүрләрини екс етдирирди, һәм дә Фүзулијә мәхсус бир шәкилдә екс етдирирди.

Белә әдәби нүмунәләрә истинад едәрәк мүәллиф доғру нәтичәјә кәлир ки, әкәр, сәнәткар өз заманәсинин оғлудурса, о, јашадығы чәмијјәтин, дөврүн актуал мәсәләләри илә үзви шәкилдә бир јазычы кими бағлана билибсә, о, һәр һансы мөвзуну, ишләниб ишләнмәмәсиндән асылы олмајараг новаторчасына гәләмә алыр, она јени мә'на, јени мәзмун, јени шәкил верир. Әкәр «Лејли вә Мәчнун» мөвзусуну Низамидән сонра Шәргин дикәр даһиләри:— Дәһләви, Нәваи, Фүзули ишләјибләрсә, бу, һеч дә онлары орижинал әсәр јаратмаг имканындан мәһрум етмәмишди, онларын үчү дә јени, бир-бириндән фәргли әсәрләр јарада

билмишдиләр. Нә үчүн? «Чүнки нә Фүзули, нә дә Нәваи әдәби тәглид јолу илә кетмәмишләр, онлар өз заманәләринин еһтирасларыны вә фәлсәфәсини экс етмишләр... Беләликлә, әдәби характерләрдәки ајрылығын, орижиналлығын көкү һәјатдан, заманәдән кәлир».

Әдәби фактлары, бәдии ирси вә мүасир әдәби просеси доғру тәһлил едә билмәк М. Ибраһимова имкан верир ки, елми нәтичәләри дә доғру олсун, әдәби һадисәләри дүзкүн гијмәтләндирә билсин. Бәс мүәјјән исте'дад саһиби һагиги новаторлугдан мәһрум ола биләрми? «Әдәби гејдләр»дә бу суалын чавабы да чох әтрафлы шәрһ олунуб. Бәли, ола биләр, һәтта нәинки ола биләр, һәтта естетик вә формалист батаглығына да јуварланар. Әкәр јазычы заманәјә биканәдирсә, чәмијјәтин фикри-әхлаги мәсәләләринә лагејд јанашырса, дөврү мәшғул едән мүһүм проблемләр сәвијјәсинә јүксәлмирсә, о, орижинал сөз демәкдә чәтинлик чәкир. Мүәллифин дили илә десәк, «белә сәнәткарда, доғрудан да исте'дад варса да, бу исте'дад, мүндәрәчәсизликдән кетдикчә чылызлашачаг, өзүнү јалныз форма саһәсиндә көстәрмәклә бә'зән сүн'и, бә'зән мүрәккәб, долашыг тә'сир бағышлајан пријомлар ахтармагла мәһдудлашачагдыр ки, бу ахтарышларын да ахыры естетчи вә формалист батаглығыдыр».

«Әдәби гејдләр»дә мүсбәт гәһрәман проблеминин шәрһинә кениш јер верилир вә бу проблемин һәллиндә дә мүәллиф өз естетик мөвгејинә садиг галыр. Мүчәррәд нәзәри мүддәалар әвәзинә биз бу проблемин изаһында ичтимаи һәјатын әсас котурулдујуну, дејилән фикирләрин билаваситә һәјати һадисәләрлә әлагәләндирилдијини мүшаһидә едирик. Китабда јени инсан мәсәләсинин совет әдәбијјатында нечә экс етдирилмәсинә, онун дахили аләминин вә ичтимаи симасынын нечә формалашмасына, бәдии ин'икасынын һансы мәрһәләләр кечмәсинә хејли јер верилиб. Бурада көстәрилир ки, бөјүк әдәбијјат јени формадан јох, јени гәһрәмандан башлајыр. Буна көрә дә јени гәһрәман әдәбијјатын симасыны дәјишә билир, она истигамәт верир. Гәһрәман—ичтимаи һәјатын мәһсулудур. Башга сөзлә, гәһрәмансыз бөјүк әдәбијјат јохдур. Гәһрәман исә мүәллифин тәсәввүрүндә «јонулуб һамарланмыш, дүстурларла јашајан мүгәввә дејил», «мүбаризәдә, һәм дә ағыр мүрәккәб мүбаризәдә» јашајыб јетишән, нәинки әтрафындакы гүсурларла, ону әһатә едән ичтимаи-сијаси кәсирләрлә, һәм дә өз шәхси нөгсан-

лары вә чатмамазлыглары илә мүбаризә едән габагчыл көрүшлү бир инсандыр. «Белә гәһрәманы үјдурулмуш, јүнкүл вә сүн'и далашмалар мејданында јох, һәјатын мүрәккәблијини, гүдрәтини вә көзәллијини экс едән бөјүк ичтимаи мүбаризә мејданында көстәрмәклә јаратмаг олар». Одур ки, мүасир әдәбијјатын ирәлијә доғру инкишафыны тә'мин етмәк үчүн инсан мә'нәвијјатынын јени кејфијјәтләрини, јени аләмини ачмаға, өјрәнмәјә бөјүк еһтијач вардыр.

Бә'зи јарадычылыг проблемләринин һәллиндә тәнгидчи Мирзә Ибраһимова јазычы Мирзә Ибраһимов көмәк едир. Һисс едирсән ки, мүәјјән әдәби мәсәләни шәрһ едәркән, о, бир јазычы кими өз тәчрүбәсинә мүрачиәт едир, јарадычылыг лабораторијасында раст кәлдији чәтинликләри, мүрәккәблији мејдана чыхармаға, онлары изаһ етмәјә чалышыр, еһтијачларыны бир јазычы, гәнаәтләрини исә бир тәнгидчи кими билдирир. «Әдәби јарадычылыг һаггында бә'зи гејдләр», «Әдәбијјатын шөһрәти» адлы мәгаләләрдә биз тәнгидчини бир сәнәткар кими дүшүндүрән мәсәләләрә даһа чох тәсадүф едирик.

Бир әдәбијјатшүнас кими дә Мирзә Ибраһимовун әсас тәдгиг објекти Азәрбајчан әдәбијјатыдыр. Доғрудур, о, рус вә Гәрб әдәбијјатындан да аз јазмамышдыр, һәтта фасиләсиз вә мүнтәзәм јазмышдыр. Анчаг онун алим диггәти һәмишә милли әдәбијјатын тарихи илә мәшғулдур, бу әдәбијјатын әсримизлә, заманәмизлә бағлы мәсәләләри вә шәхсијјәтләриндән — Низами, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Сабир, Ч. Мәммәдгулузадәдән фикри вә мә'нәви гида алыр.

М. Ибраһимов бир нечә монографик әсәрин мүәллифидир. «Ашыг поезијасында реализм», «Сабир», «Ч. Мәммәдгулузадә» әдәбијјат тарихимизи, шифаһи халг әдәбијјатынын мүһүм мәсәләләрини ишыгландыран әсәрләрдир. Лакин әдибин отузунчу илләрин орталарында јаздығы вә һәмин әсәрә көрә намизәдлик елми дәрәчәси алдығы «Бөјүк демократ» монографијасыны биз хүсуси гијмәтләндиририк. Бу, Чәлил Мәммәдгулузадәнин дөврү, әдәби мүһити, журналистик фәалијјәти вә јарадычылығы һаггында јазылмыш илк чидди тәдгигат әсәрләриндән иди. Дәрин, һәртәрәфли тәдгигатла марксист методолокијаја мөһкәм јијәләнә билмәк бу монографијанын мүвәффәгијјәтини тә'мин едән әсас амилләрдәндир. Һәмин монографијасы илә Мирзә Ибраһимов бир даһа сүбут етди ки,

һеч бир јабанчы тә'сирә гапылмадан марксист методолокија илә јазылан елми әсәри илләр гочалда билмир; о, көһнәлмир, тазә-тәрлијини итирмир.

«Әдәби гејдләр» китабында классик әдәбијјатымыз һаггында мүхтәлиф мүнасибәтләрлә јүрүдүлән фикирләрдән ајдын олур ки, М. Ибраһимов әдәби ирси һәмишә олдуғу кими инди дә доғру мөвгедән гијмәтләндирә билир, бабаларымызын гојуб кетдији зәнкин мә'нәви сәрвәти сафчүрүк етмәји бачарыр, бә'зиләри кими аләми бир-биринә гатмыр, јенилик пәрдәси алтында бешинчи дәрәчәли јазычылары биринчиләрлә јанашы гојмур, һәр кәсин өз јерини, мөвгејини мүәјјән етмәјә чалышыр вә буна мүвәффәг олур.

1970

АЈДЫНЛЫГ, САДӘЛИК, ТӘБИИЛИК...

Мәшһур насиримиз Мир Чәлалы биз һәм дә чидди елми әсәрләрин мүәллифи кими танырыг. Әдиб бүтүн фәалијјәти боју елми јарадычылыгла мәшғул олмуш, әдәби-тәнгиди фикримизин инкишафы үчүн хејли иш көрмүшдүр. Онун бәдии јарадычылығы елми јарадычылығы илә биркә, јанашы, гоша ирәлиләмиш, бир-биринә көмәк етмиш, бир-бирини тамамламышдыр. Елә буна көрәдир ки, Мир Чәлалын дузлу, ширин һекајәләрини охујаркән Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев һаггында јаздығы тәдгигатлары, бу бөјүк сөз усталарына вердији гијмәтләри хатырламаја билмирсән; «Бир кәнчин манифести»ни—нәсримизин көзәл нүмунәләриндән бирини вәрәгләркән, бурадакы сәнәткарлығы мүшаһидә едәркән онун сосиалист реализми, мүасир роман һаггындакы фикирләрини нәзәрә алмаја билмирсән. Мир Чәлал реалист нәсримизин ән'әнәләрини усталыгла давам етдирән јазычылардандыр. Бу мүвәффәгијјәти дә онун XX әср Азәрбајчан әдәбијјатына даир апардығы тәдгигатлары илә, XX әср реализми, сатирасы һаггындакы гәнаәтләри илә аз вә ја чох дәрәчәдә бағлыдыр. Демәк истәјирик ки, јазычы Мир Чәлал алим Мир Чәлалы рәдд етмир, әксинә, бир-бирини тамамлајыр, гаршылыглы шәкилдә бир-биринә көмәк едир.

Мир Чәлал бәдии јарадычылыға 1928-чи илдән башламыш, 1931-чи илдә исә онун «Комсомол тематикасы уғрунда» адлы илк мәгаләләриндән бири нәшр едилмишдир. Демәк, әдиб һәм бәдии, һәм дә елми јарадычылыға тәхминән ејни вахтда, ејни дөврдә башламыш, узун мүддәт

јарадычылығын һәр ики саһәси илә мәшғул олмушдур. Бу чәһәт Мир Чәлалын әдәби фәалијјәтинин, бәдии вә елми әсәрләринин спесифик кејфијјәтләрлә, орижинал хүсусијјәтләрлә зәнкинләшмәсини тә'мин етмишдир.

Мир Чәлал әдәби тәнгидлә мәшғул олмуш, әдәбијјат тарихимизә аид чидди тәдгигат әсәрләри јазмышдыр. Анчаг онун елми әсәрләриндә бир чәһәт һәмишә нәзәрә чарпыб: ајдынлыг, садәлик, тәбиилик.

Бәдии јарадычылығында олдуғу кими, елми әсәрләриндә дә Мир Чәлал һәмишә ајдын бир мәгсәд изләмишдир. О, һәмишә халгын мәнафејинә хидмәт едән әдәбијјатдан, јазычыдан јазыб, әдәбијјатымызын бөјүк ән'әнәләринә садиг олан сәнәтә мараг көстәриб, мүасир идејалы әдәбијјат уғрунда мүбаризә апарыб. Буна көрә дә әдиб бир нәзәријјәчи, бир тәнгидчи кими бүдрәмәјиб, чашмајыб, мәгсәд ајдынлығы она актуал тәдгигат мөвзулары сечмәкдә, әдәбијјатын ајры-ајры мәсәләләри һаггында конкрет, ајдын фикирләр сөјләмәкдә көмәк едибдир. Сабир вә Мәммәдгулузадәдән, Чаббарлы вә Вурғундан, Меһди Һүсејн вә Әбүлһәсәндән јазанда да ону ејни идеја-естетик мәсәләләр дүшүндүрүб: бу јазычылар бир вәтәндаш, бир вәтәнпәрвәр кими чәмијјәт үчүн, халг үчүн нә едибләр, она нечә хидмәт көстәрибләр, һансы бөјүк мәсәләләр галдырыб вә һәлл едибләр? Реализмин естетик тәләбләри фонунда онларын сәнәти нечә көрсәнир? Бу суаллар әдиб үчүн һәр һансы јазычыны гијмәтләндирәркән бир нөв ме'јар олуб вә бу суаллара вердији дүрүст чаваблар онун елми әсәрләринә бир ајдынлыг көстәрибдир.

Мир Чәлалын елми әсәрләринә мәхсус тәбиилик вә садәлик дә онун сәнәтә даир көрүшләри илә бағлыдыр. Бәдии әдәбијјатдан тәбиилик тәләб едән әдиб, елми јарадычылығында да әдәби тәчрүбә илә әлагәси олмајан, гондарма мөвзулара мүрачиәт етмәмиш, елми фикрин тәбии истигамәтдә инкишафына чалышмышдыр. Мир Чәлал узун мүддәт поетика илә мәшғул олмушдур, али мәктәбләрдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүһазирәләр охумушдур. Анчаг бунунла белә, естетиканын мүхтәлиф нәзәри мәсәләләриндән о, мүчәррәд шәкилдә бәһс етмәмиш, буна мејл көстәрмәмишдир. Бу, онун елми јарадычылығына мүәјјән биртәрәфлилик версә дә, һәр һалда онун өзүнәмәхсус бир хүсусијјәти кими нәзәрә чарпыр.

Мир Чәлал елми фәалијјәтинә әдәби тәнгидлә башламышдыр. Онун тәнгид саһәсиндә, мүасир әдәби просесдә

нә гәдәр фәал чалышдығыны, һәр дөврүн өз тәләбләринә нечә чаваб вердијини тәсәввүр етмәк үчүн тәкчә отузунчу илләрдә нәшр етдирдији мәгаләләрин адларына нәзәр салмаг кифајәтдир: «Өзүнү јенидәнгурма јолларында» (С. Вурғунун јарадычылығы һаггында), «Комсомол тематикасы уғрунда», «Болшевик әдәбијјаты кадрлары», «Гурулуш гәһрәманларымызын бәдии ифадәси уғрунда», «Јени јарадычылыг пафосуну болшевикчәсинә тәшкил едәк», «Ше'рин кәнчлији», «Азад гадын бәдии әдәбијјатда», «Бир шаир вә ики алим», «Бөјүк проблемләр романы» («Думанлы Тәбриз» романы һаггында), «Бир поема һаггында» (С. Рүстәмин «Көлкәләрин рө'јасы» поемасы һаггында), «Ч. Чаббарлы өлмәјәчәкдир», «Формализм вә натурализм әлејһинә» вә с. Бу натамам сијаһы көстәрир ки, Мир Чәлал өз дөврүнүн әдәби мәсәләләри илә јахындан мәшғул олмушдур. Бөјүк јарадычылыг јолуна дүшмәкдә олан јени совет әдәбијјатыны идеја-сәнәткарлыг чәһәтдән јүксәлтмәк, ону мүасир һәјат проблемләринин бәдии һәллинә доғру јөнәлтмәк, кәнч гәләмләрә һәртәрәфли көмәклик көстәрмәк, ајры-ајры әдәби жанрларын инкишафына чалышмаг бу мәгаләләрин әсас мүндәричәсини тәшкил едир. Мир Чәлалын һәлә 1934-чү илдә јаздығы «Бөјүк проблемләр романы» мәгаләси «Думанлы Тәбриз» һаггында индијә гәдәр јазылмыш мәзмунлу вә дәрин мәгалә кими әһәмијјәтини сахламышдыр. Тәнгидчи, М. С. Ордубадинин илк бөјүк јарадычылыг гәләбәсини лазымынча гијмәтләндирә билмиш, романын бәдии кејфијјәтләрини ачыб көстәрмишди.

Ејни фәаллыгла олмаса да, Мир Чәлал сонракы дөврләрдә дә әдәби-тәнгиди мәгаләләр јазмышдыр. Бу мәгаләләрдә мәсләһәт вермәкдән, јол көстәрмәкдән, вәзифәләрдән данышмагдан даһа чох мүәллиф диггәтини тәһлилә верир. Онун С. Вурғун, С. Рүстәм, С. Рәһимов, М. Һүсејн, Әбүлһәсән вә Сабит Рәһман кими сәнәткарларын јарадычылығына вә ајры-ајры әсәрләринә һәср едилмиш мәгаләләри, еләчә дә әдәбијјатымызын үмуми мәсәләләриндән данышан «Сәнәт вә һәгигәт», «Совет әдәбијјатынын тарихи наилијјәтләри», «Бөјүк Октјабр ингилабы вә совет әдәбијјаты», «Һәјаты дәриндән өјрәнмәли», «Јарадычы тәнгид уғрунда», «Кәнч насирләрә мәсләһәт», «Әдәбијјатшүнаслығымыз инкишаф јолларында», «Бәдии нәсримиз јени мәрһәләдә», «Нәзәри фикир зәиф олдугда» мәгаләләри көстәрир ки, тәнгидчи кими Мир Чәлал әдәби фик-

рин әсас мәсәләләриндән узаг дүшмәмиш, күндәлик әдәби просеслә јашамышдыр.

Мир Чәлал әдәбијјат тарихи мәсәләләри илә даһа ардычыл вә даһа мүнтәзәм мәшғул олмушдур. О, Низамидән башлајараг әдәбијјат тарихимиздә мүһүм јер тутан сәнәткарларын бөјүк бир гисми һаггында јазмыш, бунларын һамысы һаггында өз сөзүнү дејә билмишдир. Әдәбијјаты дуја билмәк, халгын тарихини, һәјатыны, ән'әнәләрини билмәк Мир Чәлала классик әдәбијјатымызын јахшы тәдгигатчыларындан бири олмаг имканыны вермишдир. Әкәр о, «Низаминин мүсбәт образлары» мәгаләсиндә XII әср шаиринин идеалларындан, арзуларындан данышыб, һәмин дөврүн әдәбијјатында мүсбәт идеал проблемини һәлл етмәјә чан атырса, Фүзулијә һәср етдији мәгалә вә китабларында бөјүк шаирин сәнәткарлыг сирләрини мәһарәтлә мејдана чыхарыр, онун зәнкин әдәби ирсинин идеја-сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән әтрафлы сөһбәт ачыр.

Фүзули һаггында илк китаблардан бирини Мир Чәлал јазмышдыр. «Фүзулинин поетик хүсусијјәтләри» (1940) адланан бу китаб һәм дә мүәллифин намизәдлик диссертасијасы иди. Китабын өзүндә дејилдији кими, «бу әсәр бөјүк шаирин сәнәткарлыг һүнәрини тәһлил етмәк мәгсәдини гаршысына гојан илк мүһүм аддым иди». Китабда Фүзулинин сәнәт бахышындан, бәдии дил хүсусијјәтләриндән, халг дилиндән нечә истифадә етмәсиндән, шаирин тәсвир вә ифадә васитәләриндән, лирикасынын мәзмунундан, Фүзули ше'ринин поетикасындан — вәзниндән, гафијәләриндән, рәдифләриндән вә саирәдән бәһс едилир. Сонралар Мир Чәлал бу монографијанын үзәриндә јенидән ишләмиш, ону тәкмилләшдирмиш вә 1958-чи илдә «Фүзули сәнәткарлығы» ады илә нәшр етмишдир. Китаба «Бәдии мәнтиг», «Бәдии нәср», «Ринд вә Заһид», «Низами вә Фүзули», «Өлмәз мәһәббәт дастаны», «Фүзулидә аллегорија», «Бөјүк мә'нәви мүасиримиз» кими јени фәсилләр артырылмышдыр. Јени китаб Фүзулинин зәнкин идеја хүсусијјәтләри барәдә дә кениш тәсәввүр ојадыр.

Мир Чәлала Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслығында хүсуси мөвге газандырмыш әсәрләрдән бири дә «XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында әдәби мәктәбләр» монографијасыдыр (1947). Јени дөвр әдәбијјатымызын һәртәрәфли мәнзәрәсини әкс етдирән бу мараглы әсәрә көрә мүәллиф һәм дә филоложи елмләр доктору елми дәрәчәсини алмышдыр.

Зиддијјәтли вә мүрәккәб бир дөврүн әдәбијјаты монографијада зәнкин фактик материал әсасында тәһлил олунмуш, дөврүн апарычы әдәби истигамәтләри дүзкүн мүәјјән едилмишдир. XX әсрин реализми, романтизми, натурализми, башга сөзлә, әдәби, нәзәри мүбаризәләри һаггында илк дәфә елми мулаһизәләр сөјләјән, бу чәрәјанлара хүсуси фәсилләр ајыран мүәллиф, дөврүн ән кичик әдәби һадисә вә шәхсијјәтләрини белә өјрәнмәјә, тәдгигата чәлб етмәјә чалышмыш, о заман, демәк олар ки, һеч өјрәнилмәмиш Диванбәјоғлу, Ә. Гәмкүсар, Ә. Нәзми, Ә. Чәннәти, С. Сәлмасы, М. Гарајев, И. Мусабәјов кими јазычыларын јарадычылығындан бәһс етмишдир. Кәнч әдәбијјатшүнасларնәслинин чох бөјүк бир һиссәси XX әср әдәбијјатыны илк дәфә, тәәссүф ки, индијә гәдәр чап олунмамыш бу әсәрдән өјрәнмишләр.

Мир Чәлалын әдәбијјат тарихләринин јазылышындакы фәалијјәтини хүсуси көстәрмәк лазымдыр. О, һәм ики чилдлик, һәм үч чилдлик Азәрбајчан әдәбијјаты тарихләринин әсас мүәллифләриндән олмушдур.

Мир Чәлал елми фәалијјәтини инди дә давам етдирмәкдәдир. О, Дөвләт Университетинин Азәрбајчан әдәбијјаты кафедрасына рәһбәрлик едир, кәнч алим вә мүәллим кадрлары јетишдирир, елми јарадычылыгла мәшғул олур. Әдиби јашадан јазыб-јаратмаг ешгидир.

1968

«АШЫГ КӨРДУЈУНУ ЧАҒЫРАР»

Гасым Гасымзадә илк елми-тәнгиди мәгаләләр мәчмуәсини белә адландырмышдыр. Бу, кәлиши көзәл гојулмуш ад дејил, китаба салынмыш әсәрләрин идеја-бәдии мүндәричәсини мүәјјәнләшдирән естетик ме'јардыр; елә ме'јардыр ки, онунла мүәллифин һәр һансы әдәби проблемә, һәр һансы һәјат һадисәсинә мүнасибәтини асанлыгла тә'јин етмәк олар. Доғруну ахтармаг, доғруну кәшф етмәк, һәјат һәгигәтинә сәдагәт—25 ил һәм шаир, һәм тәнгидчи вә журналист кими фәалијјәт көстәрән Г. Гасымзадәнин јарадычылыг јолуну сәчијјәләндирән мүһүм әламәтләрдәндир, бу әламәтләр тәбии олараг онун ән јахшы мәгаләләриндән ибарәт олан јени китабы үчүн дә ејни дәрәчәдә сәчијјәвидир.

Китаба 1954—1967-чи илләр арасында мүхтәлиф мөвзуда, мүхтәлиф сәпкидә јазылмыш мәгаләләр дахил едилмишдир. Мүәллиф онлары дөрд фәслә ајырмыш, шәрти олараг һәрәсинә бир сәрлөвһә вермишдир: «Мүасир сәнәт вә ән'әнә»; «Епик лөвһәләр»; «Лирик гәһрәманлар»; «Көр-көтүр дүнјасы». Лакин бу адлар шәртидир, онларын арасында мөһкәм бир әлагә вардыр, бу әлагәни, һәр шејдән әввәл, мүәллифин естетик мөвгеји, һәјата вә сәнәтә бахышы јарадыр. О, һәр нәдән јазыр-јазсын, һансы сәнәткара, әсәрә, һадисәјә гијмәт верир-версин, өз әсас ме'јарына хәјанәт етмир, мүшаһидәләрини, дујдугларыны јазыр, һәгигәт дејән ашыгларымыз кими көрдүјүнү чағырыр. Әлбәттә, бу мүшаһидә, бу дујғу сејрчи сәчијјә дашымыр, тәнгидчинин һәгигәтә сәдагәти икинчи бир кејфијјәтлә—мүәјјән идеалла, әгидә илә, ајдын бир мәгсәдлә бирләшир,

ајрылмаз олур. Китаба топланан әсәрләри охујуб баша вурандан сонра бир даһа ајдын олур ки, көрдүјүнү чағыран, көрүб-көтүрән сәнәткар идеал саһибидир, ајдын мәсләкә хидмәт едир, мәгсәдсиз чалыб-чағыранлара јаддыр, дүшмәндир.

Әдәбијјатчыны мәшғул едән, марагландыран, дүшүндүрән проблемләр мүхтәлиф олур, әдәби һәјатын ирәли атдығы мәсәләләрин чохлуғу вә мүхтәлифлији онун да јарадычылығына тә'сирсиз галмыр, о да истәр-истәмәз бу рәнкарәнклијин, мүхтәлифлијин ахынына гошулур, һәлл етдији мәсәләләр зәнкинләшир, мүхтәлифләшир, әдәби һәјатын аһәнкинә ујур. Белә мөвзу вә мәсәлә мүхтәлифлији, мәнсуб олдуғу әдәби дөврүн әсас проблемләрини гаврамаг мејли—һаггында бәһс олунан китаба топланан әсәрләрин мүәллифинә дә аиддир. Шаир-тәнгидчи үчүн заман сәрһәдди олмадығы кими, жанр, мөвзу мәһдудлуғу да јохдур. О, ше'рдән вә нәсрдән ејни һәрарәт вә гүввә илә јаза билдији кими, сәнәткарлығын да мүхтәлиф саһәләринә чәсарәтлә киришә билир; о каһ сәјаһәтләриндән, иштирак етдији мүшавирәләрдән, көрүшләриндән рәван публисист гәләми илә јазыр, каһ әдәби әлагәләр проблеми илә, шифаһи халг әдәбијјаты вә онун әдәби просеслә әлагәси мәсәләси илә мәшғул олур, каһ да ән мүрәккәб, мүбаһисәјә сәбәб олан проблемләрдән данышыр.

Бүтүн бунларла јанашы Гасым Гасымзадәнин тәнгидчи вә тәдгигатчы кими бир әсас мөвзусу да вардыр, һансы әдәби мәсәләдән јазыр-јазсын, ондан јан кечә билмир; бу, ән'әнә вә новаторлуг проблемидир. Тәнгидчи бәһс етдији әдәби һадисәләри чох заман зәнкин кечмишимизлә бағламаға чалышыр, мүасир әдәби наилијјәтләрин милли көкләрини ахтарыр, онларын нечә мүасирләшмәсинин јолларыны кәшф етмәјә чан атыр. Китаба салынан ән јахшы мәгаләләрдән бири дә елә бу мөвзуда јазылмышдыр.

«Ән'әнә вә новаторлуға даир гејдләр»—елми дәринлији вә тохундуғу әдәби мәсәләләрин зәнкинлији чәһәтдән китабдакы башга мәгаләләрдән сечилир. Бу мәгалә, нәинки тәкчә онун мүәллифинин јарадычылығы үчүн әламәтдар олмуш, үмумән елми фикримиздә из бурахмыш, вахты илә әдәби просесә тә'сир көстәрмиш вә ону доғру истигамәтләндирмишдир. 1957-чи илдә јазылмасына бахмајараг мүәллифин ајры-ајры естетик мүлаһизәләри бу күн белә чох мүасир сәсләнир, бу күн дә һәдәфә вурур.

һисс едирсән ки, әдәби һәјаты јахшы билмәклә јанашы о, ше'ри дә дәриндән дујур, ше'рә гијмәт вермәкдә чәтинлик чәкмир, она һәм сәнәт әсәри кими, һәм дә бөјүк идеаллары тәблиғ едән күчлү мә'нәви васитә кими јанашыр, тәһлилләриндә бу ики ајры-ајры аләмин, һәм дә ајрылмаз олан ики ајры-ајры аләмин вәһдәтини јарадыр. Г. Гасымзадә әлламәлик етмир, нәзәри мүддәалары көчүрмәклә мәшғул олмур, һаггында чох бәһс едилмиш ән'әнә вә новаторлуг һаггында гуру нәзәри һөкмләри садаламаг әвәзинә әдәби просеси, әдәби факты өјрәнир, бурадан чыхыш едәрәк елми үмумиләшдирмәләрә кедир; мә'лум нәзәри тезисдән әдәби просесә енмир, әксинә, әдәби һадисәдән елми нәтичәјә доғру кедир, буна көрә дә онун фикирләри көјдән асылы вәзијјәтдә галмыр, инандырыр вә дүшүндүрүр. Мәгаләдә нәзәри әдәбијјатдан да кифајәт гәдәр истифадә олунмушдур, бурада Плехановун вә башгаларынын мулаһизәләринә дә раст кәлирик. Лакин бүтүн бунларын һамысы конкрет әдәби материалы, әдәби тәчрүбәни, әдәби просеси дүзкүн гијмәтләндирмәјә, даһа дәгиг вә доғру нәтичәләр чыхармаға хидмәт едир. Тәдгиг вә тәһлил олунан материалдан узаг дүшмәк, мә'лум нәзәри мүддәаларын далынча гачмаг тәнгидин орижинал истигамәтдә инкишафына мане олур, ону чансызлашдырыр. Сон заманлар тәнгидимиздә ајры-ајры һалларда гуру нәзәријјәчилик өзүнү көстәрир ки, буна, әлбәттә, тәһлилләә, тәдгигләә, елми үмумиләшдирмәләрин мәһсулу олан әсил тәнгиди әсәрләрлә чаваб вермәк ән јахшы јолдур.

«Ән'әнә вә новаторлуға даир гејдләр» мәгаләси бу үсулда јазылмышдыр. Тәнгидчи зәнкин әдәби материалы тәдгиг едир, мүгајисәләр апарыр вә инандырычы нәтичәләрә кәлир. Онун фикринчә өз јени ән'әнәләрини јарадан Азәрбајчан совет ше'ри классик поезијамызын көкләри, бүнөврәси үзәриндә јетишмишдир, классик ән'әнәләри гијмәтләндирмәмәк һәр һансы шаирин јарадычылығында јанлыш изләр бураха биләр. Мәһз исте'дадсыз шаирләр ән'әнәјә биканә галыр, һәр шејдән, һәр чүр јазырлар. Белә јазылан ше'рләр солғундур, сојугдур, гандан, атәшдән, парлаг бојадан мәһрумдур. Белә ше'рләрдә шаирин өз гәлби, өз сәси, өз шәхсијјәти һисс олунмур. Бунлар милли форма әламәтиндән дә мәһрумдур. Сахта «новатор» шаирләрин дахили аләмини, психолокијасыны ачан тәнгидчи өз мулаһизәләринә белә јекун вурур: «Ичтимаи идеалдан узаг, мүасир нәфәслә исинмәјән, јахуд «ултрамүасир» көрүнән әсәр һансы вәзндә, садә, јахуд гәлиз дилләә јазылмасына, нә гәдәр «һикмәтли» ибарәләрлә долу олмасына бахмајараг, ајыг вә тәләбкар охучу гәлбиндә јува сала билмәз. Чүнки, әсил сәнәт ахтарышдыр, кәшфдир; вахты илә тапылан гијмәтли бир дашын рәнки јенидән һансы боја илә өрт-басдыр едилир-едилсин, хејри јохдур, тез-кеч заманын јағышы, күнәшин сонракы бојалары силиб атачаг, онун әсил маһијјәтини ашкара чыхарачагдыр».

«Ајкүн» поемасынын тәнгидчиләринә илк тутарлы чавабы Г. Гасымзадә вермишдир. Бу тәкчә чаваб дејил, һәм дә мүәллифин әдәби мөвгејидир. ««Ајкүн» вә онун поезијамызда мөвгеји» адлы мәгаләдә чавабларла мулаһизәләр бир-биринә гарышыб поеманын идеја-бәдии тәһлилинә чеврилир. Ајдын идеја чәбһәсиндә дурмаг вә әдәби ән'әнәјә е'тимад бурада да тәнгидчинин көмәјинә кәлир, о, өзүнәмәхсус мәрданәликлә «Ајкүн» поемасынын идеја әсасыны мүдафиә едир, һәјатла поема арасында паралелләр апарыр, шаирин сәнәткарлыг наилијјәтләриндән, характер јаратмаг, мөвзу сечмәк хүсусијјәтләриндән данышыр. Лакин бу фикирләр тәнгидчинин субјектив, шәхси рә'ји кими тәгдим едилмир, о, бунлары елми бир сәвијјәјә галдырыр.

Ајры-ајры бәдии әсәрләрин тәһлилиндә тәнгидчи идеја силаһыны јерә гојмур, она мүасир дөврүн әсас тәләбләри илә јанашыр, ајры-ајры әдәби мәсәләләрин һәллинә чалышыр. Мәсәлән, Бајрам Бајрамовун «Сәнсиз», «Мән ки, көзәл дејилдим», «Фирәнкиз» повестләриндән, «Аракәсмәләр» романындан данышанда тәнгидчи ејни јол илә кедир, о, бу әсәрләри бирләшдирән үмуми бир чәһәти, јазычыја аид олан бир хүсусијјәти ахтарыб тапыр—јенилик дујғусунун, кәнчлији мәшғул едән мәсәләләрин, вәтәндашлыг гүрурунун һәмин әсәрләрдә һансы бәдии васитәләрлә верилдијини, һәлл едилән проблемләрин мүасир әһәмијјәтини мүәјјәнләшдирир.

Чәмил Әлибәјлинин «Сынаг» романына һәср олунмуш мәгаләсиндә дә тәнгидчи әсәри бүтүнлүклә тәһлил етмәк мәгсәдини изләмәмишдир. О, әсас бир мәсәлә әтрафында диггәти мәркәзләшдирир, чаван насирин бәдии имканларыны кәшф етмәјә, мүсбәт гәһрәман јаратмаг бачарығыны мүәјјәнләшдирмәјә, мүвәффәгијјәтләринин сәбәб вә сирләрини ачмаға сә'ј едир. Бәдии әсәрә конкрет јанашмаг конкрет суаллар мејдана чыхарыр: јазычы өз мәгсәдинә

һансы бәдии васитәләрлә наил олур вә һансы јарадычылыг чәтинликләри илә гаршылашыр? Һадисәләр, вәзијјәтләр, мүнасибәтләр психоложи чәһәтдән нечә әсасландырылыр? вә с.

Бәдии әсәрә конкрет мәгсәд вә тәләблә јанашан тәнгидчи, шәксиз, охучусуну да асанлыгла әлә ала, марагландыра, истигамәтләндирә билир.

«„Үрәк достлары" вә онун тәнгиди»—чанлы мүбаһисә, е'тираз вә тәнгид руһу илә јазылыб. Онда әсил тәнгидин һәјәчанлы, фикир вә һисс илә долу тәнгидин әтри дујулур: тәнгидчи өзүнәмәхсус сакитликлә әсәри тәһлил етмәјә киришир, онун мәзијјәт вә нөгсанларыны сајыр, лакин кет-кедә суаллар вә нидалар мејдана чыхыр. О. П. Хәлилов вә Н. Кәнчәли илә, Г. Хәлилов вә Ч. Мирјәһјајевлә мүбаһисәјә киришир, е'тираз едир вә өз гәнаәтләрини сүбут үчүн мүхтәлиф дәлилләр кәтирир, мүгајисәләр апарыр. Јенә тәнгидчи өз тәһлил-тәдгиг үсулуна садиг галыр—әсәри, әдәби материалы јахшы билмәси она гәнаәтләрини чәсарәтлә, инамла мүдафиә етмәјә имкан јарадыр. Нәтичәдә јазычы Әли Вәлијевин «Үрәк достлары» романы һәртәрәфли—мәзијјәт вә кәсирләри илә охучу гаршысында чанланыр.

Азәрбајчан әдәбијјатында халглар достлуғу Г. Гасымзадәнин доғма мөвзуларындандыр. О, бу мөвзуда ајрыча китаб нәшр етдирмиш, узун илләр һәмин мәсәләнин тәдгиги илә мәшғул олмушдур. Лакин онун «Көр-көтүр дүнјасы» мәгаләси мәсәләнин башга бир саһәсинә—милли мәдәнијјәтләрин јахынлашмасы вә бири дикәрини зәнкинләшдирмәси мәсәләсинә һәср едилмишдир. Мүәллиф, мүасир совет халгларынын әдәбијјатларындакы, мәдәнијјәтләриндәки тәрәггини вә онларын тә'сир күчүнү гијмәтләндирмәјә чағырыр вә бу нөгтеји-нәзәрдән фәлсәфә елмләри доктору Адил Нәчәфовун «Гардаш милләтләрин јахынлашмасы» китабынын үмуми консепсијасыны доғру һесаб едир. Мәгаләдә көстәрилир ки, совет халгларынын әдәбијјаты вә инчәсәнәтинин һазыркы сәвијјәси елә бир дәрәчәјә чатмышдыр ки, онларын һәр бири дикәрини мүәјјән мәзијјәти илә зәнкинләшдирә биләр. Јарадычы әлагәни тағлиддән ајырмаг лазымдыр. Тәглидчилик һәр һансы шәкилдә үзә чыхса, милли мәдәнијјәтин инкишафына тәкан вермир, әксинә ону дајандырмаға јахуд ләнкитмәхјә идмәт едир.

Г. Гасымзадәнин мәгаләләриндә публисистика күчлүдүр. Елми мүшаһидәләр вә ахтарышларла јанашы, мүасир һәјат мәсәләләринә мүдахилә бу әсәрләрә чанлылыг верир, мүасирлик ашылајыр. Мәсәлән, «Молла Нәсрәддин» журналынын милли мәсәләјә мүнасибәтиндән чох јазыблар. Анчаг «Молла Нәсрәддин»ин милли мәсәләјә мүнасибәти» мәгаләсинин мүәллифи тапданмыш јол илә кетмир, бурада мүасир фикирләр тарихлә бирләшир, тарихдән јазан тәдгигатчы бу күн үчүн лазым олан мүлаһизәләр сөјләјир. Бу чәһәтдән «Молла Нәсрәддин» илә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси арасында апарылан паралелләр хүсуси мараг ојадыр.

«Гәзәбли гәләмләр» очеркиндә дә Г. Гасымзадәнин тәнгидчилији илә тәдгигатчылығы елә бил бирләшир, ајрылмаз олур. О, мүһарибә дөврүнүн нәср әсәрләрини бир-бир нәзәрдән кечирир, дөврүн әдәби мәһсулунун һәртәрәфли тәһлилини верир, һәтта унудулмуш мүәллифләрин әмәјини белә гијмәтләндирмәјә чалышыр. Биз, тәдгигатчынын тәһлил үсулунун мүхтәлиф саһәләри илә таныш олуруг: о, кичик бир әдәби мәрһәләнин өзүнү дә дөврләшдирир, ајры-ајры әсәрләрин жанрларыны мүәјјәнләшдирир, тәһлили ајры-ајры проблемләр үзрә апарыр. Бүтүн бунларла јанашы, биз јенә Гасымзадәнин публисист гәләминин үстүнлүјүнү дујуруг. О, гәзәбли гәләмләрин ифадә етдији нифрәт вә е'тираз дујғуларыны өзүнәмәхсус бир тәрздә тәһлил едир, өз һәјәчанларыны әсәрләрин һәјәчанына гошур.

Шаир Гасымзадә илә тәнгидчи Гасымзадәдә бир јахынлыг, көзә көрүнмәјән мә'нәви, фикри бир ујғунлуг, һәјата, инсана, сәнәтә бахышда бир үмумилик нәзәрә чарпыр. Шаир кими о, инсаны, онун харигәләр јарадан әмәјини, һәјат ешгини, мәһәббәтини тәрәннүм едир; тәнгидчи кими дә Баһадыр, Сона, Ејваз, Ајкүн кими һуманист идеалларла јашајан сурәтләрә үстүнлүк верир, һәјатын ләззәтини әмәкдә, ишдә көрән адамлардан сөһбәт ачыр, һәгиги мәһәббәт дујғулары илә јашајан лирик гәһрәманларын мүрәккәб дахили аләмләрини ачмагдан хүсуси зөвг алыр. Бир шаир кими о, даим вәтәни, онун көзәллијини, тәбиәтини тәрәннүм едир, вәтәндашлығы, вәтәни севмәк бачарығыны ән јүксәк, али дујғу кими чанландырыр, мәгаләләриндә исә вәтән јолунда һәлак олан Чәмиләнин гәһрәманлығыны, вәтәндашлыг вүгарыны нүмунә көстәрир. Чәмиләнин өзүнә лајиг әсәр јарадан

202—8

Мирварид Дилбазинин сәнәткарлыг гәләбәсиндән фәрәһләнир, поема һаггында үрәкдолусу сөзләр дејир. Шаир кими Гасымзадә ән'әнәјә бағлыдыр, о, ашыг ше'рини, классик поезијаны јахшы баша дүшүр, ону сидг-үрәкдән севир, милли ше'рин идеја-бәдии кејфијјәтләриндән гидаланан ше'рләр јазыр, бир тәнгидчи кими исә ејни јолу таблиғ едир, ән'әнәнин бәдии инкишафдакы әһәмијјәтини дөнә-дөнә көстәрир, онун новаторлугла әлагәсини нүмајиш етдирир. Беләликлә, шаир Гасымзадәнин бәдии јарадычылығы илә, бу јарадычылығын идеја-естетик кејфијјәтләри илә тәнгидчи Гасымзадәнин идеја-естетик тәләбләри вәһдәт тәшкил едир, бу бир даһа көстәрир ки, шаир-тәнгидчинин сөзү илә иши, дили илә әмәли бирдир; о, там мә'нәвијјата маликдир.

Тәнгидчидән тәләб олунан кејфијјәтләр чохдур. Лакин бурада бир чәһәти, тәнгидчиләримиз тәрәфиндән бә'зән унудулан бир кејфијјәти хатырлатмаг истәјирик: тәнгидчи тәмкини, мин өлчүб бир бичмәк, сөзү, истилаһы јериндә ишләтмәк, тә'рифи, тәнгиди јериндә демәк, тә'рифин јерини, гәдәрини билмәк, һәр сәнәткарын өз јарадычылыг һүнәри, истe'дады мүгабилиндә тә'риф сөјләмәк... Өлчү һиссини көзләмәк Г. Гасымзадәнин мәгаләләриндә чох заман нәзәрә алыныр. О, һәр әсәрин, һәр гәләм саһибинин јерини, мөвгејини дүзкүн мүәјјән етмәјә чалышыр, сөзү еһтијатла ишләтмәјә сә'ј көстәрир. Буна көрә дә охучу онун јаздыгларына инаныр, еһтирам вә е'тигадла јанашыр.

Әлбәттә, бүтүн бу дејилән тәгдирәлајиг чәһәтләр белә бир тәсәввүр ојатмамалыдыр ки, китаба топланан мәгаләләрин һамысы ејни сәвијјәдәдир, јахуд мүәллифин әдәби гијмәт вә мүлаһизәләри ејни дәрәчәдә дәгиг вә објективдир. Бу, шүбһәсиз, белә дејил. Сөһбәт 15 ил әрзиндә јазылыб нәшр олунан мәгаләләрдән кедир. Мә'лумдур ки, ајры-ајры дөврләрин мәһсулу олан мәгаләләрин һәрәсинин өз гүввәтли вә зәиф чәһәтләри олдуғу кими, ајры-ајры һөкмләрин дә ичәрисиндә дәгиг дејилмәјәнләри, мүбаһисәли көрүнәнләри вардыр вә бу чох тәбиидир. Он беш, јахуд он ил әввәл јазылмыш мәгаләјә исә бу күнүн тәләбләри илә јанашмагла ону дүзкүн гијмәтләндирмәк олмаз. Узун илләрин мәһсулуну өзүндә топлајан белә мәчмуәләри тәнгидимизин зиддијјәтли, мүрәккәб, фикри дөјүшләрлә долу олан тарихини нүмајиш етдирән сәнәд кими гијмәтләндирмәк даһа доғру јолдур. «Ашыг көрдүјүнү чағырар»

китабы да күлл һалында Азәрбајҹан совет тәнгидинин мүәјјән тарихи дөврү вә мәрһәләси, онун әдәби проблемләри һаггында ајдын мәнзәрә вә тәсәввүр јарадыр, әдәби наилијјәтләримизи сәмимијјәтлә тәблиғ едир, тарихи кечмишимизә рәғбәт вә мәһәббәт ојадыр.

969 —

СЕЈИД ҺҮСЕЈН ВӘ ӘДӘБИ ТӘНГИД

*К*өркәмли насир кими таныдығымыз Сејид Һүсејн әдәби фәалијјәтә тәнгидчи кими башламышдыр. Јени әсрин онунчу илләриндә Азәрбајҹанда әдәби тәнгид саһәсиндә онун гәдәр ҹидди чалышан икинчи бир шәхсијјәт көстәрмәк чәтиндир. Сејид Һүсејнин мүнтәзәм олараг нәшр етдирдији әдәби-тәнгиди мәгаләләр Азәрбајҹанда демократик тәнгидин нәзәри ҹәһәтдән әсасландырылмасына вә формалашмасына күчлү тә'сир көстәрмишдир. О, ејни заманда әдәби-тәнгидин күтләви шәкил алмасына чалышмыш, тәнгидчилији әдәби инкишафа көмәк едән бир сәнәт кими тәблиғ етмишдир.

Сејид Һүсејн XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҹан әдәби фикринин инкишафында мүһүм хидмәтләри олан демократик тәнгидчиләр нәслинә мәнсуб иди. Әкәр Ф. Көчәрли Азәрбајҹан реализминин М. Ф. Ахундов дөврүнү әсас көтүрүб, бу әдәби мәктәбин Азәрбајҹанда тарихи мөвгејини ишыгландырмагла мәшғул олурдуса, Сејид Һүсејн бүтүн диггәтини мүасир әдәбијјат мәсәләләринә верир, ону реализм принсипләри нөгтеји-нәзәриндән сафчүрүк едир, реализм мәктәбинин јени нәсли һаггында, чап олунан, тамашаја гојулан әсәрләр һаггында ардыарасы кәсилмәдән мәгаләләр јазырды. Доғрудур, бу мәгаләләрин зәиф ҹәһәтләри дә вар иди. Тәсвирчилик, нәзәри зәифлик вә с. һәмин мәгаләләрин әдәби фикрә тә'сирини азалдырды. Анҹаг «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини мүдафиә едән буржуа тәнгиди вә натурализм, епигончулуг вә мүртәҹе романтизм илә мүбаризәси, јени дөврүн тәләбләринә ҹаваб верән реалист әдәбијјаты тәблиғ етмәси

она XX әср Азәрбајҹан әдәби тәнгиди тарихиндә шәрәфли бир мөвге газандырмышдыр.

Сејид Һүсејнин әдәби көрүшләриндә тәнгидин фајдасы, вәзифәләри вә предмети һаггында мүлаһизәләр дә кениш јер тутур. О, XX әсрдә бу һагда ән чох јазан, әдәби тәнгиди ән чох тәблиғ едән тәнгидчидир. Әкәр XIX әсрдә бәдии тәнгидин нәзәри мәсәләләрилә хүсуси мәшғул олуб, онун бир жанр кими вәзифәләрини мүәјјән едән М. Ф. Ахундов идисә, јени әсрдә бу иши әсасән С. Һүсејн көрмүшдүр. Чох мараглыдыр ки, тәнгидчи ајры-ајры әсәрләрин тәһлилинә һәср етдији мәгаләләрини белә тәнгидин фајдасы, вәзифәләри вә мәгсәди һаггында олан үмуми нәзәри мүлаһизәләрлә башлајыр.

Сејид Һүсејн көстәрирди ки, јени әсрдә, кәскин фикри мүбаризәләр кетдији бир заманда, мәтбуатын, әдәбијјатын кениш бир мигјас алдығы дөврдә әдәби тәнгидсиз кечинмәк чәтиндир, һәтта гејри-мүмкүндүр. Фикирләри дурултмаг, зөвгү тәрбијә етмәк, әдәбијјаты доғру јола истигамәтләндирмәк үчүн, јахшы илә писи бир-бириндән ајырмаг үчүн әдәби тәнгид ән гүдрәтли бир васитәдир.

Одур ки, С. Һүсејн һәмишә јазырды ки, мәтбуатда әдәби тәнгидә, мүбаһисәләрә кениш мејдан верилмәлидир, тәнгидчиләр фикир мүбадиләсинә киришмәли, бири дикәринин тәнгидинә өз мүнасибәтини билдирмәлидир. Анҹаг бу јол илә тәнгиди гүввәтләндирмәк, фикри эталәти, әдәби дурғунлуғу арадан галдырмаг олар. Тәнгиддән горхмаг, еһтијат етмәк дејил, әксинә, она рәваҹ вермәк, онун интишарына чалышмаг лазымдыр. Онун бу фикирләри ашағыдакы сәтирләрдә ајдын ифадә олунур: «Биз һачана гәдәр тәнгиддән горхаҹағыг? Тәнгидсиз әдәбијјат орманларда битән јабаны ағаҹ мисалында олар ки, онда көзәл, нәзәрә хош көрүнән бир мејвә булмаг олмаз. Бир аз аҹыг данышмаг лазым кәлсә, ҹәсарәт едиб демәк олар ки, тәнгидсиз јазы вә мәтбуат тәрбијәсиз вә бу тәрбијәсизликдән долајы әхлагсыз чоҹуглар кими олур ки, һәр гисим нәзарәтсизликдән аркадашларына гаршы фөһш демәкдән чәкинмәз...».

С. Һүсејн тәнгиддән кәскинлик, принсипиаллыг тәләб едирди. О, һеч нәдән чәкинмәдән, күзәштә кетмәдән тәнгид етмәјин тәрәфдары иди. «Еһтијаткаранә» тәнгид, јә'ни каһ нала, каһ мыха вуран тәнгид, С. Һүсејнин фикринҹә, тә'сирсиз олур, нәтиҹәсиз галыр. Вахтилә В. Г. Бе-

линскы дә, М. Ф. Ахундов да әдәби тәнгидин характериндән данышанда еіни фикирдә олмушдулар. В. Г. Белински јазырды: «Јени һәгигәтләр һаггында ики чүр фикир демәк үсулу вардыр: бунлардан бири—үмуми рә'јә гаршы чыхмадан гејри-мүәјјән фикир сөјләмәк, тәсдигетмәкдән даһа чох ишарә етмәк үсулудур... Һәгигәти демәјин икинчи үсулу—фикри бирбаша вә кәскин сөјләмәк үсулудур. Бу һалда инсан һәгигәтин мүждәчиси олур, о, өзүнү тамамилә унудур вә чәсарәтсиз мүлаһизәләрә вә икимә'налы ишарәләрә дәрин нифрәт бәсләјир...».

Тәнгидин характериндән данышанда С. Һүсејн дә мәсәләни белә гојурду. О, тәнгиддән чәсарәт, мәрданәлик тәләб едирди, һәгигәти демәк үчүн һеч нәдән чәкинмәмәјә, горхмамаға чағырырды. Анчаг бу үсулла јол үзәриндә олан чиркаблары, манеәләри, гүсурлары арадан галдырмаг олар. О дејирди: «...Чиркабларын сычрамаларындан еһтијат етмәмәли, онлары сычратмагла батинләриндәки үфунәтләри заһирә чыхармалы. Бу мәгсәдлә... үст-башымызын чиркаба булашмасындан чәкинмәјәрәк, һаггында јазылмасы лазым кәлән мәсәләләрә даир јазачағыз. Ачығы, бә'зи көк салмыш чиркаблара даш атачағыз. Нә гәдәр сычрајырлар сычрасынлар, ахырда битиб тәмизләнәчәкләринә үмидимиз чохдур».

Бәдии әдәбијјатын кејфијјәти, сәнәткарлыг чәһәтдән камилләшмәси уғрунда ән ардычыл мүбаризә апаран тәнгидчиләрдән олан С. Һүсејн бунун үчүн һеч бир күзәштә кетмәмәјә, һеч бир әјинтијә јол вермәмәјә чағырарды. Тәнгидчи көстәрирди ки, бә'зи мүһәррирләр әдәбијјатын кәләчәк инкишаф јолларыны дүзкүн мүәјјән едә билмәдикләри үчүн јанлыш нәтичәләрә кәлир, әдәбијјатын тапданмыш јол илә кетмәсинә, мүасир һәјат мәсәләләриндән узаглашмасына имкан јарадырлар. Тәләбкар олмамаг тәглидчилијә, бајағылыға апарыб чыхарыр ки, бу да бөјүк ичтимаи әһәмијјәти олан сәнәтин өз мүбариз вәзифәләрини јеринә јетирмәсинә манеә төрәдир. Бу мүнасибәтлә Сејид Һүсејн Мирзә Абдулланын «Хосров Пәрвиз» пјесинә јаздығы тәнгидә е'тираз едән мүәллифләрә чаваб олараг јазырды: «Дејирләр ки, јазычылыға һәвәсли чаванлары тәрғиб вә тәшвиг етмәли, онларын јазыларыны лајиг белә олмаса кәләчәкләри хатиринә алғышламалыдыр.

Бу он-он беш ил бундан әввәлки бир нәзәријјәдир. Һансы јекбин исә бу фикирдә олмуш, сонралар да буну

бир ганун, бир һәгигәт кими тутуб кәлмишләр. Индидә бу фикирдә оланлар вар...

Бу, вахты илә белә олдуғундан заваллы чаванларын тәрәггисинә дејил, һаман һалда галмаларына сәбәб олмуш вә һеч бир јенилик көстәрә билмәмишләр. Бунун мүгабилиндә тәрғиб вә тәшвиг едилән чаванларда бир тәкәббүр вә худпәсәндлик, һәм дә чаһиланә бир худпәсәндлик әмәлә кәлдијиндән кәндиләрини һәр кәсдән уча көрмүшләр...

Демәк, тәрғиб вә тәшвиг биздә фәна нәтичәләр вермиш. Нә гәдәр ки, белә јазылар мејданда вар, бизим әдәбијјатымызда бир јенилик олмајачаг зәнн едирәм. Һәр әли гәләм тутан өзүнү биринчи сајачаг, өз мүзәхрәфаты илә араны гарышдырачагдыр».

Әдәбијјата мәһәббәт, әдәби халтураја гәзәблә јазылмыш бу нәзәри мәгаләнин һәр сәтриндә әдәбијјатын талеји, кәләчәји үчүн јанан бир тәнгидчинин үрәји дөјүнүр. Бурадакы тәнгид тәкчә бәдии әдәбијјатын јарадычыларына дејил, һәм дә әдәбијјаты, әдәби мүһитин вәзијјәтини дәрк етмәјән тәнгидчиләрә, «әдәбијјата јол көстәрәнләрә» гаршы чеврилмишдир.

М. Ф. Ахундовун әдәби тәнгидин гәрәзсиз, објектив олмасы һаггындакы фикирләрини инкишаф етдирәрәк С. Һүсејн көстәрирди ки, бәдии әдәбијјат кими тәнгид дә тәкчә әдәби һадисә дејил, еіни заманда халгын мәдәни, сијаси инкишафы илә бағлы олан ичтимаи бир һадисәдир. Ишыг үзү көрән, бөјүк тиражларла јајылан бәдии әсәрләр охучуларын дахили аләминдә мүәјјән әхлаги, естетик интибаһлар јаратдығы кими, тәнгид дә бу әсәрләрә өз мүнасибәтини билдирмәклә охучуларын фикри инкишафына ја мүсбәт, ја мәнфи тә'сир көстәрир. Башга сөзлә, тәнгид дә, бәдии әдәбијјат кими, һәр һансы халгын фикри, мә'нәви инкишафында мүһүм рол ојнајыр. Одур ки, үмумхалг мәнафеји илә бағлы олан белә бир саһәдә шәхси гәрәз, әдавәт, гисас алмаг кими һаллара гәтијјән јол вермәк олмаз. Гәрәзли, објектив олмајан тәнгид ичтимаи фикри анчаг аздыра биләр, инкишафын гаршысыны алар, бәдии зөвгү дүз јолдан аздыра биләр. Бу мәсәләләрдән С. Һүсејн каһ үмуми, каһ конкрет шәкилдә дәфәләрлә данышмыш, буну мүасир дөвр тәнгидинин ән гүсурлу чәһәтләриндән һесаб етмишди. О, һәмишә өз гәләм јолдашларына мүрачиәт едәрәк онлары гәрәзсиз јазмаға, инсафлы олмаға чағырмышдыр. М. Һадини һеч бир әсасы олмадан әдәби оғурлугда тәгсирләндирән «Бабаји-Әмир»

журналына чаваб олараг јаздығы мәгаләдә тәнгидчи гәрәзли тәнгидә гаршы чыхырды.

Тәнгидчинин фикринчә, тәкчә мүасир јазычылар дејил, Фүзули, Нәдим, Намиг Камал кими классикләр дә тәнгид едилмәли, әсәрләри тәһлил олунмалыдыр. Буну биз инди етмәсәк, «кәләчәк кәнчлик тарихи-әдәбијјатымызы мүталиә едәчәк, инди тәнгид едилмәјән бир чох шејләри онлар тәнгид едәчәкләр». Анчаг бу тәнгид доғру, гәрәзсиз олмалыдыр. Һалбуки «Бабаји-Әмир» кими мәтбуат органлары тәнгидин мүһүм тәләбини, мүгәддәс ганунуну позур, М. Һади, Ј. Чәмәнзәминли, А. Сәһһәт кими көркәмли мүасир јазычылары әсассыз, гејри-објектив тәнгидлә нүфуздан салыр, онларын јарадычылығы һаггында көкүндән јанлыш фикирләр ирәли сүрүр. Мәсәлән, о, «Гафгазын мүгтәдир шаирләриндән бири һесаб етдији» М. Һадини «Бабаји-Әмир»ин әдәби оғурлугда тәгсирләндирмәсини тамамилә һагсыз һесаб едир вә дәлилләрлә сүбут едиб көстәрир ки, журналын әдәби оғурлуғу тәсдиг етмәк үчүн кәтирдији дәлилләр әсассыздыр, һәр чүр елми инандырычылыгдан мәһрумдур. С. Һүсејн «Бабаји-Әмир»ин А. Сәһһәтин тәрчүмәчилик фәалијјәти һаггындакы мәсхәрәсини дә, садәчә олараг, чәһаләт һесаб едирди. О, шаирин тәрчүмәчилик фәалијјәтинин әһәмијјәтини дәрк етмәјәнләрә чаваб олараг јазырды: «Онун әчнәби әдәбијјаты илә чамаатымызы ашина етмәкдә бөјүк хидмәти вардыр. Гој әчнәби әдәбијјатына гејри-ашина шаирләримиз Аббас Сәһһәтин тәрчүмәләриндән истифадә етсинләр; онлара тәглидән ше'р јазмагла һәчв вә гәсидә јазмагдан вә јахуд мүһәссәнати-ләфзијјә илә мәшғул олмагдан әл чәксинләр».

Сејид Һүсејн чох һаглы олараг «Бабаји-Әмир» журналынын објектив олмајан тәнгидләрини рәдд едир, гәрәзли, дүзкүн олмајан тәнгидә бу мисалы кәтирмәклә көстәрмәк истәјирди ки, гәрәз, гејри-објектив мүнасибәт тәнгидчинин көзүнү бағлајыр, ону мәчбур едир ки, гараја ағ, аға исә гара десин.

Сејид Һүсејнин XX әсрин онунчу илләриндә әдәби тәнгид һаггында дедији бу мүлаһизәләр бу күн belә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

1964

ИНГИЛАБ ГӘҺРӘМАН ӘДӘБИЈЈАТ

*МУАСИР КӘНД ВӘ НӘСРИМИЗ**

(Бә'зи гејдләр)

Классик реалист нәсримизин ингилаба гәдәрки Азәрбајчан кәндини, онун ағыр игтисади вәзијјәтини, мәдәни керилијини, мүлкәдар зүлмүнә мә'руз галан кәндлинин ишкәнчә долу һәјатыны, зәһмәт севән, икид, садә адамлары әкс етдирмәк саһәсиндә бөјүк ән'әнәләри вардыр. Тәкчә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини хатырламаг кифајәтдир. Бурада көһнә кәнд елә бил бир күлл һалында, бүтүн дүнјасы илә, Мәһәммәд Һәсән әмиләри, Зејнәбләри илә бир јердә, онларын арзулары, фәдакарлыглары, әзаб вә әзијјәтләри илә чанланыр: рәнкарәнк характерләр, тәбии лөвһәләр, ширин мүкалимәләр, кәркин вәзијјәтләр бири-бирини әвәз едир, бири дикәрини тамамлајыр. Мәгсәд вә мәтләблә идарә олунан күлүш, сатира исә, мүәллиф мөвгејини ашкарлашдырыр, ағы гарадан ајырмаг үчүн охучуну истигамәтләндирир. Башга сөзлә, тәнгиди реализмин бүтүн мәзијјәтләринә биз, демәк олар ки, бу мисилсиз сәнәт нүмунәсиндә раст кәлә билирик. Кәндә ардычыл, фәал мүрачиәт, кәнд әмәкчисинә түкәнмәз мәһәббәт, гајғы, кәндлини өз торпағынын саһиби кими көрмәк арзусу бу әдәбијјат үчүн сәчијјәви иди.

Азәрбајчан совет јазычылары кәндин јенидән гурулмасыны, колхозларын јарадылмасыны тәсвир едәндә тәнгиди реализмин ән'әнәләри онларын көмәјинә кәлмишди, ән'әнә јени, новатор әдәбијјатын јаранмасы үчүн зәмин

---

* 1971-чи илин јанварында Азәрбајчан Јазычылары Иттифагынын Салјан рајонунда кечирдији сәјјар пленумунда охунан мә'рузәнин ихтисар олунмуш мәтни.

олмушду. Әдәби тәчрүбә сүбут едир ки, ән'әнәни диггәтлә өјрәнмиш вә ону јени дөврүн јарадычылыг методунун идеја-естетик тәләбләринә бачарыгла тәтбиг етмиш, кәнд һәјатыны јени мөвгедән, муасир дүнјакөрүшү илә ишыгландырмыш јазычылар даһа мүкәммәл әсәрләр јарада билмишләр.

Бу мөвзунун мүвәффәгијјәтлә бәдии тәчәссүмүнүн мүһүм бир шәрти дә кәндләримиздәки бөјүк дәјишикликләри, јарадычылыг ишләрини дәриндән өјрәнмәк, изләмәк, кәнд зәһмәткешләринин һәјатыны, әмәјини долғун тәсвир етмәк, онларын еһтијачларына вәтәндаш гајғыкешлији вә һәссаслығы илә јанашмагдыр. 1952-чи илдә гәләмә алдығы «Муғанын јени дөвраны» адлы очеркиндә халг шаиримиз Сәмәд Вурғун һәмин зәрурәти ифадә едәрәк јазмышдыр: «Муған! Муған! Тарихләр шаһиди гочаман сәһра!... Инсан дүнәнки инсан дејил, сән дә дүнәнки Муған дејилсән! Сәни јениндән гуран, сәнә јени зинәт вә һәјат верән совет инсаныдыр!..; Онун һәјат күчү дә һәјат ешги кими сонсуздур!... Колхоз сәдрләриндән башламыш назирләримизә, алим вә шаирләримизә гәдәр, биз һамымыз садә инсанларымызын гапыларыны танымалыјыг... Биз онларын шәхси һәјатларыны, шәхси еһтијачларыны, мә'нәви тәләбләрини дујмалы, һәр биринә јахындан көмәк етмәли, хејирхаһ мәсләһәтләр вермәли, онлара јазачағымыз јени, јүксәк кејфијјәтли әдәби вә елми әсәрләримизлә хидмәт етмәлијик.

Сәадәт вә һәјат дастанынын илк сәһифәләри јазылмышдыр. Бу дастан замандан-замана, нәсилдән-нәсилә јазылајазыла давам едәчәк! Бу дастана јени сәһифәләр јазылачаг, јени имзалар гојулачаг».

19 ил әввәл һәјәчан вә илһамла јазылмыш бу очеркдә Азәрбајчан кәндинин кәләчәјинә, кәнд зәһмәткешләринин ирадәсинә, гүввәсинә бөјүк инам ифадә олунмушдур, бөјүк вәзифәләрдән данышылмышдыр.

Бу күнкү Азәрбајчан кәндинин игтисади, мәдәни тәрәггисинин көстәричиләри шаирин јанылмадығыны, арзуларынын һәјати олдуғуну тәсдиг етмәкдәдир. Фактлар, рәгәмләр истәнилән гәдәрдир. Бәхтијар Ваһабзадәнин јахынларда «Коммунист» гәзетиндә чап олунмуш «Бир кәнд мәктәбиндә» адлы очеркиндә муасир кәндин мәдәни һәјатындакы ирәлиләјишдән сөһбәт кедир. Шаир кәндә нүфуз етмиш јени мә'нәви кејфијјәтләрдән, кәнд

адамларынын, зијалыларынын јүксәк вәтәндашлыг һиссләриндән, тәшәббүсләриндән, вәтәнпәрвәрлијиндән данышыр. Мүәллиф мүшаһидәләринә әсасланараг јазыр ки, кәнддә «дүнјамызын һадисәләри илә јашајан» муасирләримиз вардыр вә онлар кәндин сәвијјәсини даһа да јүксәлтмәк үчүн фәдакарлыгла чалышырлар. Јени тәәссүратла јазылмыш бу мәгаләјә биз она көрә мурачиәт етдик ки, бурада кәндин инкишаф перспективләриндән сөһбәт кедир, доғрудур, мүәллиф сөһбәтини тәкчә бир кәнд мәктәби вә бурадакы фәдакар мүәллимләрлә мәһдудлашдырыр, кәнд һәјатынын мүәјјән конкрет саһәсини көстәрир, анчаг бу һагда о, фәрәһлә, ифтихарла јазыр.

Мәтбуатымызда бу сәчијјәдә, бу мәзмунда јазычы вә журналист гејдләринә чох тез-тез раст кәлмәк олур.

Бу бир һәгигәтдир ки, кәндимиз јениләшир, муасирләшир, инкишаф едир вә бу арамсыз просеси сәнәтин зәнкин имканларындан истифадә едәрәк габарыг тәсвир вә тәрәннүм етмәјә бөјүк еһтијач вардыр.

Лакин бу да бир һәгигәтдир ки, бу күнкү кәндин вә онун тәсәррүфат саһәләринин үзәринә дә чох бөјүк вәзифәләр дүшүр. Инкишафын өзү, јени тәләбләр, кәнд тәсәррүфаты мәһсулларына олан бөјүк еһтијач бу вәзифәләрин чәтинлијини, мүрәккәблијини вә әһәмијјәтини мүәјјән едир.

Муасир кәнд—Азәрбајчан совет әдәбијјатынын башлыча мөвзуларындандыр. Јазычыларымыз кәндә хүсуси мәһәббәт вә рәғбәтлә јанашмыш, кәнд һәјатындан илһамлы сәһнәләр јаратмышлар. Бу, тәсадүфи дејил. Кәнддә гуручулуг просеси чох чанлы вә тәзадлы иди. Бундан әлавә, јазычыларымызын әксәријјәти мухтәлиф рајон вә кәндләрдән чыхмышлар. Кәнди дәриндән билән, севән бу јазычылар онун еһтијачларыны, дәрдләрини дә көрмүш, һисс етмишләр. Одур ки, кәнд һәјатына мејл онларын јарадычылығында чох ајдын нәзәрә чарпыр. М. Һүсејн, Әли Вәлијев, С. Рәһман, И. Әфәндијев кими јазычыларын М. Ибраһимов, С. Рәһимов, Әбүлһәсән, Мир Чәлал, 30, 40 вә 50-чи илләрдәки јарадычылыгларына нәзәр салсаг, бу һәгигәтин шаһиди оларыг. Буна көрәдир ки, нәсримиздә һәмин мөвзунун ишләнмәсинин чох зәнкин тарихи вардыр. 30-чу илләрдән сонра «Јохушлар»ла башланан, «Бөјүк дајаг»ла баша чатан бир мәрһәлә «Сачлы», «Тәрлан», «Гәһрәман», «Сөјүдлү арх», «Ајрылан

јоллар», «Јарпаглар», «Ајрылыг», «Јанар үрәк» кими онларча романын, повестин јаранмасы илә әламәтдардыр. Кәндлә әлагәдар мүһүм мәсәләләрә тохунан бу әсәрләр әдәби ән'әнәнин тәшәккүлүндә мүәјјән рол ојнамышлар. Кәндин вачиб һәјати проблемләрини епик вүс'әтлә әкс етдирән «Сачлы», «Бөјүк дајаг» кими романлара инди дә еһтијач һисс олунур. Сосиализм чәмијјәтиндә халгла мә'нәви бағлылыг мәсәләси «Бөјүк дајаг»да ичтимаи вә психоложи чәһәтдән дәрин мә'наландырылмышдыр. Һадисәләрин Рүстәм кишинин шәхсијјәти, фәалијјәти илә үзви әлагәләндирилмәси әсәрә бүтөвлүк вермәклә јанашы, гәһрәманын характерини һәртәрәфли, бүтүн зиддијјәтләри вә мүрәккәблији илә чанландырмаға, онун вахты илә сөјкәндији дағдан—халгдан нечә тәдричән узаглашмасы просесини реал психоложи чизкиләрлә тәчәссүм етдирмәјә имкан јаратмышдыр. Романын мә'налылығы вә тәлгинедичи күчү ондадыр ки, мәһз халгын, чәмијјәтин мәнафеји илә бағлы шәкилдә фәрдин һәјатынын вә әмәјинин дәјәрлилијини, јүксәклијини чанлы вә реалист бојаларла ачыб көстәрир. «Ким ки, чамаата хор бахыр, елә бил өз әли илә өз көзләрини бағлајыр, өз шамыны сөндүрүр».

Алтмышынчы илләрдә кәнд мөвзусунун нәсримиздә ин'икасы јени идеја естетик кејфијјәтләрлә зәнкинләшир. Бу илләрин өз проблемләри, өз мәнзәрәси сәнәт әсәрләриндә чанланыр. Илјас Әфәндијевин «Дағлар архасында үч дост» кими романлары јараныр. Колхоз кәндиндәки ичтимаи мүнасибәтләр, көһнәликлә јенилијин мүбаризәси, елмин наилијјәтләриндән кәнд тәсәррүфаты мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн истифадә олунмасы, халглар достлуғунун кәнд зәһмәткешләриндә јаратдығы әмәк чошгунлуғу кими мәсәләләрә һәср олунмуш бу әсәр мүасир дүшүнчәли, кәнддәки дәјишиклији, инкишафы дујан вә көрән бир јазычы дүнјакөрүшү илә, мүнасибәти илә ишыгландырылыр, буна көрә дә мүасирләринин шүурунда силинмәз изләр бурахыр.

Әкәр насирләримизин мөвзу даирәсинә фикир версәк, бурада мүәјјән мә'нада «ихтисаслашманы» мүшаһидә етмәк чәтин дејил. Онларын һәрәсинин өз севдији, даһа дәриндән билдији саһә, мөвзу вардыр. Мәсәлән, бир гисим јазычыларымыз, әсасән, шәһәрдән јазырлар вә онлары, әсасән, бу аләмлә бағлы тәсәввүр етмәк олур. И. Гасымов, Ј. Әзимзадә, Һ. Аббасзадә, Г. Илкин, С. Гәдирзадә, С. Дағлы, Ч. Мәммәдов, М. Сүлејманов. Һ. Сеидбәјли, С. Вәлијев, В. Бабанлы, Анар, Елчин, Ч. Һүсејнов, К. Һүсејноғлу, Јусиф Сәмәдоғлу беләнасирләрдәндир. Ә. Әјлисли, Ч. Әлибәјов, Ә. Гасымов, И. Мәликзадә, С. Сүлејманов, Һ. Меһдијев, Ә. Һачызадә, Халидә Һасилова исә даһа чох Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусуна мурачиәт едирләр. Јазычыларымызын бир гисми ингилаби мүбаризә тарихимизи, халгын гәһрәманлығыны, көркәмли шәхсијјәтләрини, аилә-мәишәт мәсәләләрини әкс етдирмәк саһәсиндә мүһүм мүвәффәгијјәт газанмышлар. М. Ибраһимовун «Пәрванә»си тарихи кечмишимизин мүбаризә сәһифәләрини, халг һәјатынын рәнкарәнк лөвһәләрини, тәрәгги вә азадлыг уғрунда дөјүшән фәдакар инсанларын фәалијјәтләрини кениш планда әһатә едән бир епопејанын јаранмагда олдуғуну хәбәр вермәкдәдир. И. Шыхлынын «Дәли Күр»ү сон дөвр нәсримизин наилијјәтләриндәндир.

Елә сәнәткарларымыз да вардыр ки, мүасир кәнд онларын јарадычылыгларынын башлыча мөвзусу олмушдур. Бу јазычылар Азәрбајчан кәндинин инкишаф јолуну мәрһәлә-мәрһәлә, дөвр-дөвр тәсвир етмишләр. Әбүлһәсән, Әли Вәлијев белә јазычыларымыздандыр. 60-чы илләрин әввәлләриндә Әбүлһәсән «Јохушлар» романыны баша чатдырды вә бунунла Азәрбајчан кәндинә һәср олунмуш классик әсәрләрин сырасыны даһа да зәнкинләшдирди.

Әли Вәлијев бу саһәдә даһа мәһсулдар фәалијјәт көстәрир. Азәрбајчан кәндинин сосиализм јолларында ирәлиләмәсини тәсвир едән «Гәһрәман», кәнд зәһмәткешләринин әмәјини, аилә мүнасибәтләрини әкс етдирән «Үрәк достлары», «Күлшән», «Чичәкли» вә даһа сонра гәләмә алынан әсәрләр, «Нараһат адам» јазычынын кәнд мөвзусуна сәдагәтини көстәрир. Әли Вәлијев кәнди мүнтәзәм олараг мүшаһидә вә тәсвир едән јазычыларымыздандыр.

Классик реалист нәсрин вә Азәрбајчан совет нәсринин көркәмли нүмајәндәләринин ән јахшы јарадычылыг ән'әнәләрини давам етдирән орта вә кәнч нәсил әдәбијјатымызы јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшдирмишләр. Онлар һәгиги вәтәндаш олан, вичдан вә намусла чалышан, чәтинликләрдән горхмајан, тәмиз мә'нәвијјатлы мүасирләримизин сурәтләрини јарадырлар, өзү дә һәртәрәфли, чанлы вә зиддијјәтләри илә чанландырырлар. Һәјатымызын, инкишафымызын чәтинликләрини, мүбаризәмизи реал вә инандырычы тәсвир едирләр. Бу

јазычыларын әсәрләриндә фикир вә мәтләб орижиналлығы, һәјаты дәриндән, фәлсәфи үмумиләшдирмәләрлә гаврамаг мејлләри ајдын һисс олунур. Кәнчләрин бир гисми үчүн һадисә, әһвалат ардынча кетмәк әвәзинә, һадисәләрин дахили мә'насыны кәшф етмәк, инсан мүнасибәтләрини арашдырмаг, мүәјјән һәјат проблемини ишыгландырмаг вә јығчамлыг сәчијјәвидир. Бүтүн бу кејфијјәтләри сон үч-дөрд илин мәһсулу олан әсәрләрдә—Иса Һүсејновун «Қоллу коха» (1967) вә «Шәппәли» (1968), Б. Бајрамовун «Ачылмамыш китаб» (1970), Ә. Јусифоғлунун «Дүшмәнимин дүшмәни» (1968), С. Әһмәдовун «Дүнјанын аршыны» (1969), Ә. Әјлислинин «Мәним нәғмәкар бибим» (1970), С. Сулејмановун «Дан гаранлығы» (1970), Әфган Әскәровун «Күлјанаг» (1970), Фәрман Кәримзадәнин «Гарлы ашырым» (1967), Сабир Азәринин «Јол үстүндә тој» (1970) кими роман, повест вә һекајәләриндә бу вә ја башга дәрәчәдә мүшаһидә едирик.

Һадисәчилијә мејл етмәк, проблем вә әһвалатлар чохлуғундан узаглашмаг јолларындан бири дә конкрет бир тәсвир објектини дәриндән, һәртәрәфли өјрәнмәклә, онун диалектик маһијјәтини ачмагла әлагәдардыр. Һәјат, әмәјин характери, һәјата бахыш дәјишир, јенiләшир, өзү дә бу дәјишмә заманәмиздә чох сүр'әтлә кедир. Јазычы бу просеси диггәтлә изләмәли, ону көздән гојмамалы, әслиндә бу просесин өнүндә кетмәлидир. Әкс һалда онун гәләмә алдығы һәр һансы мөвзу далдан атылмыш даша бәнзәјир. Одур ки, көһнә тәсәввүрлә, көһнәлмиш биликлә, өтәри мүшаһидә илә мүасир һәјатын тәсвиринә киришмәк мүсбәт нәтичәләнә билмәз. Бу күнкү кәнддә кедән техники вә мәдәни тәрәггини, бунун инсан мүнасибәтләриндә, мәишәтдә јаратдығы јениликләри, кәндин чәтинликләрини тәләб олунан идеја-бәдии сәвијјәдә әкс етдирмәк үчүн кәнди дәриндән өјрәнмәк, она фәал нүфуз етмәк лазымдыр.

Бу бахымдан Иса Һүсејновун әсәрләри мүасир нәсримизин бир сыра идеја естетик кејфијјәтләри һаггында фикир сөјләмәк үчүн зәнкин материал верир. Иса кәнддән чох јазан, өзү дә јахшы јазан јазычыларымыздандыр. О, характер вә портрет устасыдыр. Онун «Қоллу коха» повести вә «Шәппәли» һекајәси нәсримизин јени көзәл нүмунәләриндән һесаб едилә биләр. Бу әсәрләрдә әсил сәнәтә аид кејфијјәтләр чохдур: инсан мә'нәвијјатына, дахили аләминә нүфуз; сурәти реал данышдырмаг; тәбии мүкалимә; јығчамлыг; кичик бир детал илә кениш бир

аләм јаратмаг истe'дады; типикләшдирмә; үмумиләшдирмә гүввәси; һәјаты кәнар мүшаһидәчи, сејрчи кими дејил, мәһз вәтәндаш јазычы кими дәрк едә билмәк, онун дәринликләринә чума билмәк бачарығы; нәһајәт, конкрет һәјат проблеминин һәллини вермәк мәһарәти.

«Шәппәли» белә бир проблемә һәср олунмушдур: инсан идеал илә јашајыр, һәрәнин өз мәгсәди, өз мәһәббәти, өз аләми вар. Вәзифәдән, мәртәбәдән, мөвгедән асылы олмајараг һәр кәси һәјатда чәлб едән, һәјаты онун үчүн ширинләшдирән, үмид ојадан амил вар. Үмуми ичтимаи идеал илә јанашы һәр кәс мүнасибәтләрин, инсанларын ичәрисиндә дә өзүнә мә'нәви бир дајаг тапыр, она сөјкәнир, она архаланыр. Бу дајағы кәрәк о, итирмәсин, итирәндә Шәппәли кими дәрһал ону шәппә вурур, јә'ни ифлич олур. Инсан нәјә исә инаныр, бу инам мәһв оланда о да елә бил һәр шеји итирир.

Бу һекајәни охујанда реалистләрин јаратдыглары кичик адамларын талејини хатырлајырсан. Доғрудур, Шәппәли—јә'ни Мәдәд киши мүасир кәндин адамыдыр, о, кәнддә һесабдар көмәкчиси вәзифәсиндә чалышыр; тәмиз мә'нәвијјата малик бир инсандыр, һамыја јахшылыг етмәкдән, әл тутмагдан ләззәт алыр. Өз көһнә достунун јадикарына, Бакыда чәррaһ кими шөһрәт тапмыш «Мәммәјә» исә хүсуси бир е'тигадла јанашыр. Шәппәлинин нәзәриндә доктор «Мәммә» тәмизлик, дүзлүк, хејирхаһлыг мүчәссәмәсидир. Бирдән мә'лум олур ки, доктор Мәммә надүрүстдүр, рүшвәтхордур вә елә буна көрә дә ишдән говулмушдур. Буну ешидән Мәдәд кишини тәзәдән шәппә вурур, һәр шеји итирир.

Мүәллиф инчә јуморла Шәппәлинин өзүнә дә ирад тутур. Мәммә Шәппәлијә дејәндә ки, мәнә илк рүшвәти сән вермисән, рүшвәтә мәни сән өјрәтмисән, о, һејрәт едир. Анчаг әслиндә бурада балача бир һәгигәт дә вардыр. Шәппәли кими садә, бәлкә садәлөвһ адамлар ајры-ајры мәнсәбпәрәстләрдән бүт јарадыр, өзләри дә һисс етмәдән Мәммә кими дәләдузларын дәјирманына су төкүрләр. Бу кичик әһвалат, лакин мә'налы бир сәһнә сәнәткарлыгла ишләнмишдир. Классик реализмин ән'әнәләриндән бачарыгла истифадә едән мүәллиф биткин, бүтүн мә'нәвијјаты илә охучуја ачылан сурәт јарада билмиш, гаршысына гојдуғу проблеми бачарыгла һәлл етмишдир.

Ејни хүсусијјәтләрә «Қоллу коха» повестиндә дә раст кәлирик. Әһвалаты нағыл етмәклә охучуну мәшғул етмәк

102—9

бурада јохдур. Динамика һадисәдә јох, мүәллифин өзүндәдир. бүтүн бунлар исә әсәрә охунаглыг верир, тә'сири күчләндирир, охучуну дүшүнмәјә вадар едир.

Повестдә кәнд вә бурада баш верән һадисәләр јазычы үчүн бир васитә олмушдур. Мәтләб, проблем исә үмумидир, һәм кәндә, һәм дә шәһәрә аид проблемдир. Ловғалыг, халгдан узаглашмаг мејлләри, худбинлик, шөһрәтпәрәстлик—кәнд адамларында да, шәһәр адамларында да мүшаһидә олуна билән сифәтләрдир. Анчаг Иса Һүсејнов буну мүасир кәнд адамларынын психолокијасы, дүнјакөрүшү зәмининдә тәбии, реал чизкиләрлә ача, көстәрә билмишдир.

Иса кәндин мүасир адамларыны, әхлаги кејфијјәтләрини тәсвир едәндә онларын јени, мүсбәт сифәтләри илә јанашы көһнәлијин галығы кими инкишафа мане олан әнкәлләри, мәнфи хассәләри дә тәнгидә тутур. Бу чәһәт онун әсәрләриндә габарыгдыр. Ловға, өзүндән разы рәһбәр ишчиләр, бир гајда олараг, өз әтрафларында јалтаглар јетишдирир, пәрәстиш әһвали-руһијјәси јарадырлар. Мүәллиф сағлам, әмәк әһвали-руһијјәси илә әһатә олунмуш бир мүһитдә белә бир гејри-тәбии вәзијјәтин јаранмасыны мүшаһидә етмиш вә ону кәскин тәнгид һәдәфинә чевирмишдир.

Коллу Коха һәгигәтпәрәстдир, әјрини дүздән чох һәссаслыгла сечә билир. Онда дәрин мүшаһидә габилијјәти вар. Ән кичик гүсур белә нәзәриндән гачмыр. О, вәфалыдыр, сәдагәтлидир, һамыдан да белә олмағы тәләб едир. Әсәрдә инсана еһтирам, инсан ләјагәтини јүксәлтмәк идејасы Коханын фәалијјәти илә әлагәләнир. Онун рајон ағсаггалы Гылынч Гурбанла, колхоз сәдри Чаванширлә апардығы мүбаризә ичтимаи сәчијјә дашыјыр, бурада чүз'и дә олса, шәхси мараг јохдур. Доғрудур, Коха бу мүбаризәни әсас бир јолла—ајама, ләгәб гојмаг јолу илә апарыр. Мәсәлән, исти күнләрдән бириндә рајон конфрансында колхоз сәдри Чаванширин Гылынч Гурбана бир шүшә бузлу лимонад тапыб кәтирмәси, она јалтаглыг, көзәкирәнлик кими көрсәнир, дәрһал Чаванширин ләгәби гојулур: Лимбуз! Лимбуз Чаваншир! Ләгәб илдырым сүр'әти илә кәндә јајылыр, Чаваншир тәрксилаһ олур. Чаванширин кәнд јетим-јесиринин пәнаһы Чында нәнәни унутмасы, ону јолухмамасы Кохаја тохунур, бундан истифадә едәрәк Чаванширин мәнсәбпәрәстлијини үзүнә чырпыр. Гылынч Гурбан исә ахырда дөнүб Подрат

Гурбан олур. Доғрудур, Коханын мүбаризә үсулу—ләгәб, ајама гојмагла тәнгид јолу әсәрдә шәрти сәчијјә дашыјыр, бундан мүәллиф бир васитә кими истифадә едир. Анчаг Коханын бу мүбаризә васитәси о заман даһа чанлы вә тә'сирли оларды ки, онун өзүнүн дә шәхси һәјаты, ичтимаи фәалијјәти, бир сучу кими әмәји кениш екс олунајды. Коха, елә бил һадисәләрдән, инсанлардан кәнарда дајаныб гүсурлары, нөгсанлары мүшаһидә етмәклә мәшғулдур. Гылынч Гурбан, Чаваншир иш көрүр, фәалијјәт көстәрир, Коха исә онларын нөгсанларыны, сәһвләрини дүзәлдир, онлары тәрбијә едир. Мәһз буна көрә дә, јә'ни шәхси, ичтимаи һәјатынын ачылмамасы үзүндән Коха «Саз»дакы Исфәндијар кими, Һачы кими севилмир, гәһрәман сәвијјәсинә јүксәлмир.

Тәрәггијә мане олан ичтимаи әнкәлләри вә онлары доғуран сәбәбләри тәнгид совет әдәбијјаты үчүн сәчијјәви кејфијјәтдир. Һәртәрәфли тәһлил јолу илә едилән тәнгид нөгсанларын дәф вә ислаһ олунмасыны да асанлашдырыр. Анчаг бу тәнгид али идеалларымызын ишығында, инкишафын фонунда вериләндә даһа дәрин тәрбијәви тә'сирә малик олур.

Сон илләр мәһсулдар чалышан Әнвәр Јусифоғлунун әсәрләри бу чәһәтдән мараг ојадыр. О, һекајәләриндә, «Чәррaһлар» повестиндә олдуғу кими, һәләлик биринчи һиссәсини чап етдирдији вә кәндә һәср олунмуш «Дүшмәнимин дүшмәни» романында да һәјатын ишыглы тәрәфләрини, мүсбәт, фәдакар инсанлары өн плана чәкмәјә чалышыр вә буна әсасән мүвәффәг олур.

Романда мүһүм бир проблемә тохунулмушдур. Сөһбәтин әһәмијјәти тәкчә мешәдән, онун фајдасы вә горунмасындан кетмәсиндә дејил. Доғрудур, охучу әсәрдән мешә һаггында чох шеј өјрәнир, мешәнин кәнд тәсәррүфатындакы әһәмијјәтинә, онун горунмасы вә мүһафизәсинә даир, јени мешә золагларынын салынмасы гајдалары һаггында елми гәнаәтләр әлдә едә билир. Анчаг мүәллиф бу мүһүм актуал мәсәлә илә јанашы мүхтәлиф характерли инсанлар јарада билиб, әһвалатлар инсанларла, онларын талеји, һәјата бахышлары, әхлаглары, мә'нәвијјатлары илә әлагәләниб. Мүәллиф һадисәләрин тәбии ахынында өз гәһрәманларына мәһәббәт, мешә тәсәррүфатыны, халгын тәбии сәрвәтләрини дағыдан дүшмәнләрә исә нифрәт ојадыр. Уғурлу, Мүслүм, Гәдим, Әдһәм, мешә әмәкчиләри нә гәдәр рәғбәт ојадырларса, өз ишләри, һүнәрләри,

мүасир дүшүнчәләри, вәтәндашлыг ғејрәтләри илә нә гәдәр диггәти чәлб едирләрсә, Гачај, Гәни—кәндин мүасир зијанверичиләри бир о гәдәр охучуда гәзәб вә нифрәт ојадырлар. Үз-үзә дуран бу ики гүввә әсәрдә схем кими верилмәјиб. Биз кәркин һадисәләр ичәрисиндә чәтинликләри көрүрүк. Көзкөрәси мә'лум һәгигәтләрин сүбута јетирилмәсинин, нә гәдәр манеәләрә раст кәлдијинин, инсан мүнасибәтләринин, талеләринин нечә чарпазлашмасынын шаһиди олуруг. Романда гардаш гардаша, гыз атаја гаршы гојулур. Белә мүнасибәтләри психоложи чәһәтдән әсасландырмаг, тәбиилијә, реаллыға хәләл кәтирмәмәк, охучуну инандырмаг чәтиндир. Мүәллиф буна наил ола билмишдир.

Биркинчи һиссәнин сону да бизи-тә'мин етди. Һадисәләрин мәнтиги нәтичәси Гачајын әдаләтли мүһакимәсинә, чинајәтләрин ачылмасына кәтириб чыхармалы иди. Анчаг мүәллиф белә мә'лум, шаблон јол илә кетмир. Өмрү боју тәбиәтә гәсд едән Гачај тәбиәтин өз әли илә мәһв едилир, тәбиәтин стихијасынын гурбаны олур. Символик бир сонлугдур. Мә'налы вә ибрәтамиздир!

Чох тәфәррүата кетмәдән һәләлик анчаг буну мәсләһәт көрәрдик ки, китаб вариантында мүәллиф романа пролог кими әлавә етдији изаһаты ихтисар етсин, әсәрин ады барәсиндә дүшүнсүн, һадисәләрин ифрат шахәләнмәмәсинә диггәт јетирсин.

Мүасир кәндин наилијјәтләрини тәсдиг мөвгејиндән јазылмыш әсәрләрдән бири дә Әфганын «Күлјанаг» романыдыр. Мүәллиф кәнди, колхоз һәјатыны, бурадакы әмәк просесини мүхтәлиф сурәтләрин бир-биринә мүнасибәти фонунда тәсвир етмәјә, онларын әхлаги кејфијјәтләрини ачмаға чалышмыш, Дәдә Бәһмән, Күлјанаг кими јадда галан, ишкүзар, намуслу, мәрд инсанлар чанландыра билмишдир. Романын тәсдигедичи пафосу, кәндин ишыглы гүввәләринә бәсләнән инам колхоз кәндинин кәләчәк инкишафына олан инамла үзви шәкилдә бағланыр. Романда колхоз гурулушунун 20-чи илләрдән башламыш сон заманлара гәдәр кечдији мәрһәләләр Дәдә Бәһмәнин узун мүддәтли әмәк фәалијјәтиндә үмумиләшдирилмишдир.

Дәдә Бәһмән һәјатыны ингилабдан сонракы кәндин тәрәггисинә, колхоз гурулушунун инкишафына һәср едән, мүбариз, ғејрәтли, чалышган, халгы дујан хадимдир.

Мүәллиф Дәдә Бәһмәни бүтүн инсани кејфијјәтләри илә вермәјә чалышмыш, онун зәиф чәһәтләрини белә көстәрмәкдән сәрф-нәзәр етмәмишдир. Дәдә Бәһмән — мәрддир, мәғрурдур, һәмишә габагчыл олмаг, планы долдуранлар сырасындан керидә галмамаг үчүн һәр чүр фәдакарлыға кедир. Илләр кечир, һәјат јениләшир. Дәдә Бәһмән дөврлә ајаглашмагда чәтинлик чәкир, лакин о, әввәлки мөвгејини әлдән вермәк истәмир, бу чәһд ону һәтта сәһв јола да апарыр. О, әлиәјри рајком катибинин мәсләһәтинә алданараг артыг саһә әкир, анчаг гочаман сәдр мәрдликлә өз сәһвини бојнуна алыр, тәнгидләрдән доғру нәтичә чыхарыр. Әсәрдә әсас мәтләб вә һадисәләр Дәдә Бәһмәнин фәалијјәти илә үзви шәкилдә әлагәләнир. Мүәллиф белә бир мәтләби охучуја чатдырмаг истәјир ки, сурхајлар, пашалар—намәрд адамлар һәр һансы вәзифәни тутурларса-тутсунлар, кәлди-кедәрдиләр, һәјат онлары өз јолундан сүпүрүб атачагдыр. Мәрд, тәмиз инсанлар исә һәмишә халг мәһәббәтинин илыг нәфәсини дујурлар, даим јүксәлирләр.

Лакин заман кенишлији вә бунунла әлагәдар мүхтәлиф һадисәләрин, әһвалатларын әсәрә дахил едилмәси характерләрин һәртәрәфли, дәриндән ишләнмәсинә хејли мане олмушдур. Мүәллиф бә'зи һадисәләри, садәчә олараг нағыл едир, әһвалат данышыр, бу, әсәрин бәдии камиллијинә хәләл кәтирир. Елә ки, Күлјанагла Симузәрин көрүш сәһнәсиндә олдуғу кими, сурәтләрин дахили аләминә, онларын психоложи вәзијјәтләринә диггәт јетирилир, онда һадисәнин, әһвалатын бәдии тә'сир күчү дә артыр, гүввәтләнир.

Кәнд мөвзусуна һәср олунмуш вә мәтбуатда мүсбәт гијмәтләндирилмиш әсәрләрдән бири дә Кәрај Фәзлинин «Илдырымлы дағлар» романыдыр. Бурада Азәрбајчан торпағынын көзәллији, шаиранәлији илә јанашы кәнд адамлары, онларын әмәлләри, мүбаризәләри дә реалист планда тәбии мүнасибәтләрдә чанландырылмышдыр. Мә'нәви тәмизликлә позғунлуғун, дүзкүнлүклә әјрилијин мүбаризәсини романын конфликтинин әсасына гојан мүәллиф Нәркиз илә Никарын симасында тәмизлијин, һәгигәтин тәнтәнәсини, гәләбәсини көстәрир. Бә'зи севки хәтләринин ғејри-тәбиилијинә, сүжетин тамлығына вә динамикасына хәләл кәтирән артыг сәһнәләрин олмасына бахмајараг Кәрај Фәзли гаршысына кәнд әмәкчиләринин арзу вә әмәлләрини, өз күндәлик һәјатларында раст кәлдик-

ләри чәтинликләри көстәрмәк кими мүһүм бир мәгсәд гојмушдур.

Мүасир нәсрдә белә бир кејфијјәт мүшаһидә етмәк мүмкүндүр: әмәји ики нөвә—шәһәрә вә кәндә мәхсус әмәјә бөлмәк, он, ијирми ил әввәл јазылмыш бә'зи әсәрләрдә олдуғу кими, бу ики әмәк нөвү арасындакы фәрги, спесифик чәһәтләри габартмаг мејли јохдур, әксинә, «кәнд» илә «шәһәр» мөвзусу, бир нөв, говушмуш шәкилдә әкс етдирилир, башга сөзлә, мүасир инсаны, онун мә'нәви аләмини чанландырмаға даһа чох һәвәс көстәрилир.

Ејни просес мүасир рус әдәбијјатында да кедир вә рус тәнгидиндә сон илләр бу мәсәләјә чидди диггәт јетирмишләр. Одур ки, кәндә, јахуд шәһәрә, кәнд һәјатына, јахуд шәһәр һәјатына һәср олунмуш әсәр дедикдә, мүасир дөврдә бир гәдәр шәрти анлашылыр. Чүнки һәр ики һалда јазычынын тәсвир објекти мүасир инсандыр, онун дүшүнчәләридир, јени дөврүн адамыдыр. Кәнд вә шәһәр исә јазычынын өз мәтләбини, идејасыны тәчәссүм етдирмәк үчүн васитә ролуну ојнајыр. Доғрудур, әслиндә кәндә һәср олунмуш бүтүн классик әсәрләримиздә бу хүсусијјәт вардыр. Мәсәлән, «Јохушлар»ы, «Сачлы»ны, «Бөјүк дајағ»ы хатырлајанда һеч дә нәзәримизә онларын кәндә, јахуд шәһәрә һәср олундугларыны кәтирмирик. Бу әсәрләрин гәһрәманлары бизи, илк нөвбәдә, инсан кими дүшүндүрүрләр, онларын әмәлләри, сәчијјәләри, чәтинликләрлә мүбаризәси бизи чәлб едир. Бу әсәрләрдә конкрет һәјат материалы—кәнд мөвзусу үмумиләшдирмәнин гүввәси вә кенишлији сајәсиндә, характерләрин тәбиилији вә мүрәккәблији сајәсиндә, реализмин күчү нәтичәсиндә әхлаги, фәлсәфи бир проблемә, һәјатын, чәмијјәтин үмуми истигамәтини, инкишаф перспективини, етик кејфијјәтләрини ифадә едән бир проблемә чеврилир.

Әмәкчи инсанын дахили аләминин, дүнјакөрүшүнүн, психолокијасынын, әмәјә мүнасибәтинин, һуманизминин кениш планда, ајрыча бир проблем кими ишләнмәси сон дөвр нәсримиздә өн плана кечиб, јени кејфијјәт кими сәчијјәләнир.

Кәнди јахшы билмәк, дујмаг вә дәрк етмәк тәкчә ора тез-тез кетмәклә, јахуд орада узун мүддәт јашамагла шәртләнмир. Ола биләр ки, өмрү боју кәндә јашајан, күнү-күзәраны орада кечән бир кәнд зијалысы мүасир кәндин гаршысында дуран проблемләри бир шәһәрлидән

сәтһи тәсәввүр етсин, һәјаты билмәк, тәсвир олунан објектлә танышлыг—кәнди көрмәклә, сејр етмәклә, орада јашамагла мәһдудлашмыр. «Һәјаты билмәк», «һәјаты өјрәнмәк» кими һазырда әдәби терминә чеврилмиш ифадәләр јени идеја-естетик мәзмун кәсб едир. Мүасир кәнддән јазан сәнәткар инди һәјатын үмуми инкишаф динамикасыны дәриндән билмәлидир, кәнди мүасир һәјатын үмуми ахынындан тәчрид едилмиш шәкилдә дејил, ону просесин ичәрисиндә көрә вә көстәрә билмәлидир. Нә үчүн Ч. Чаббарлы «Алмаз»да, «Јашар»да 20-чи илләрин кәндини парлаг реалист сәһнәләрдә тәчәссүм етдирә, чанлы характерләр јарада билмишди? Она көрә ки, Ч. Чаббарлы дөврүнүн нәбзини тута билмишди, о, дәрк едирди ки, көһнә кәнд алмазларын, јашарларын күчү илә өз симасыны дәјишәчәк, һачы әһмәдләр, имамјарлар чох өмүр сүрә билмәјәчәкләр, шәһәрлә кәнд арасында сых әлагә јараначаг вә с. Бунлар Чаббарлыја ајдын иди вә буна көрә дә әсәрләриндә дөврүн мүһүм проблемләрини галдырмағы, онларын бәдии һәллини вермәји бачарырды, кәләчәји ајдын көрүр вә доғру үмумиләшдирмәләр апарырды, инкишафын үмуми чәһәтләрини сосиалист реализминә мәхсус романтик кејфијјәтләрлә әкс етдирирди.

Кәндә һәср олунмуш ән јахшы әсәрләримиздә һәмишә кәнд илә шәһәр бир-бирини зәнкинләшдирән, бир-бирини тамамлајан ичтимаи гүввәләрин мәнбәји кими тәсвир едилмишдир. Даһа бурада кәндин бәрәкәтли торпағы шәһәрләрин асфалтына гаршы гојулмајыб. «Бәсдир бу асфалтын һавасы илә нәфәс алдыг, бир халгын ичинә кедәк»—дејәнләр дә бу әсәрләрдә јохдур. Јахын кәләчәкдә ола билсин ки, бизим кәндләримизин күчәләринә дә баштан-ајаға асфалт дөшәнәчәк, анчаг кәнд јенә өз кәндлијиндә галачаг. Шәһәри кәнддән ајыран асфалт дејил! Мәсәлә мүасир кәнди, онун кәләчәјини, проблемин фәлсәфи, ичтимаи маһијјәтини дәрк едиб әдәбијјата кәтирмәкдән ибарәтдир. Кәнд адамынын, колхозчунун мә'нәви аләми, әмәји, мәишәти, тәбиәтлә әлагәси, дүнјакөрүшү үмумиләшмиш шәкилдә, бәдии әдәбијјатын тәләб етдији типик һадисәләрлә габардылмыш, нәзәрә чатдырылмыш шәкилдә чанландырылмалыдыр. Бу елә әдәбијјат олмалыдыр ки, колхозчуја, колхоз сәдринә, рајком катибинә, кәнд зијалысына тәкчә онларын нечә олдугларыны көстәрмәклә кифајәтләнмәсин, һәм дә онларын кәләчәјиндән, сабаһындан чәзбедичи сөһбәт ачсын, онларда јүксәк

əxлаги кejфиjjəтлəр тəрбиjə етсин. Сосиализм реализми методунун əсас тəлəблəриндəн бири будур.

Совет hакимиjjəти иллəриндə кəндлə шəhəр арасында jаранан ичтимаи, мəдəни əлагəни көстəрмək бахымындан Баjрам Баjрамовун «Jазылмамыш китаб» (1970) романы хүсуси əhəмиjjəт кəсб едир. Баjрам Баjрамов кəнддəн чох jазан, кəнди jахшы билəн jазычыларымыздандыр, онун əсəрлəринин əксəриjjəти haггында фикир сөjлəнмишдир вə онлары тəкрар етмəjə ehтиjач јохдур. Jени əсəриндə о, ингилабын илк дөврүндə раjон вə кəндлəрдəн Бакыjа кəлəн кəнд зиjалыларынын Бакынын гаjнар мəдəни həjатына гарышыб шəhəр зиjалыларына чеврилмəси просесини, бу просесин мүрəккəблиjини, зиддиjjəтлəрини гəлəмə алмышдыр. Мүəллиф тарихи həгигəтə садиг галараг көстəрир ки, 20 вə 30-чу иллəрдə кəндин өзүнүн дə мəдəнилəшмəсиндə həмин зиjалыларын мүстəсна хидмəти олмушдур. Бə'зи сəhнəлəрдə həддини ашан тəфəррүат, мəтлəбдəн jаjынмаг hаллары hисс олунса да, бурада Jасəмəн, Аббасəли, Мирталыб, Кəhризли кими саф мə'нəвиjjатлы, мəдəниjjəт, инчəсəнəт, елм, маариф наминə həр чүр фəдакарлыға hазыр олан чаванлардан сөhбəт кедир. Мүəллиф Азəрбаjчанда Совет hакимиjjəтинин гурулдуғу илк иллəрдə Азəрбаjчан зиjалылығынын формалашмасыны, бу просесдə кəнд зиjалыларынын ролуну əкс етдирмəjə чалышмыш вə чанлы, тəбии бədии лөвhəлəр jарада билмишдир.

Баjрам Баjрамовун сатирик «Гудурған» hекаjəси əслиндə кəнд həjатына həср олунмушдур. Бу кичик həчмли hекаjəдə Фəррух Фəррухов адлы бир раjон ишчисинин дост вə joлдашларынын көмəклиjи илə мəртəбəдəн-мəртəбəjə артмасы, артдыгча гудурмасы, мə'нəви чəhəтдəн позулмасы тəнгид атəшинə тутулур.

Бу hекаjəдəки үмумилəшдирмə гүввəтли олдуғу үчүн, охучу hадисəнин кəнддə, jахуд шəhəрдə ваге олдуғуна о гəдəр дə əhəмиjjəт вермир, ону мəтлəбин өзү марагландырыр, фəррухлара нифрəт едир.

Бə'зəн исə əксинə, мүəллифлəр сəтhи вə сejрчи тəсвирə меjл көстəририлəр. Буна көрə дə сечилмəдəн, маhиjjəти дəрк олунмадан, перспективи дүшүнүлмəдəн тəсвир олунан hадисə, ишлəнəн мөвзу сəнəт нүмунəси сəвиjjəсинə jүксəлə билмир. Сосиалист реализми үслубунда jазылан əсəр романтикадан мəhрум олмамалыдыр, романтик кеj-

фиjjəтлəр тəсвир олунан hадисəлəрə күчлү сиpаjəт етмəлидир. Онда hадисə кəлəчəклə, jазычы тенденсиjасы илə, инкишафла бағлана билир. Бу, heч дə чəтинликлəри, нөгсанлары, зиддиjjəтлəри өртүб-басдырмаг кими анлашылмамалыдыр. Əксинə, сосиалист реализми методу нөгсанлары кəлəчəjин ишығында, перспективин, тəрəггинин меjллəри фонунда həртəрəфли тəнгид етмəjə, ону доғуран сəбəблəри ашкара чыхармаға имкан верир.

Мүасир əдəбиjjатшүнаслыгда «интеллектуал» термини сəбəбсиз тез-тез ишлəнмир. Бу терминдəн, доғрудур, бə'зəн суи-истифадə олунур. Анчаг hазыркы сəнəт мүасир зəка илə, əглин jени наилиjjəтлəри илə, елмлə мөhкəм əлагəли шəкилдə инкишаф едир.

«Мə'зунлар» вə «Инсан дүшүнүр...» романларында сосиалист кəндинин həjатына, адамларынын дахили алəминə, мүнасибəтлəринə дəриндəн нүфуз олунсаjды, бədии мүвəффəгиjjəт дə əлдə едилə билəрди. Тəəссүф ки, тəсвирчилиjə бə'зəн тəчрүбəли jазычыларымызын да əсəрлəриндə тəсадүф едирик.

Сон дөвр нəсримизин диггəти чəлб едəн нүмунəлəриндəн бири истe'дадлы насир Сабир Əhмəдовун «Дүнjанын аршыны» романыдыр. Əсəрдəн hисс олунур ки, мүəллиф кəндлə танышдыр, онун гаршысында дуран jени вəзифəлəрдəн хəбəрдардыр вə буна көрə дə кəндин намуслу, тəмиз, əмəксевəр адамларынын jадда галан сурəтлəрини jарада билмишдир. Бу нөгтеjи-нəзəрдəн раjкомун биринчи катиби Рəhман хүсуси рəғбəт оjадыр. Онун ағыллы хəтти-həрəкəти, принсипиаллығы, обjектив олмасы колхозларда — hараjлыда, Сыныглыда бир чох мүрəккəб мəсəлəлəрин jолуна дүшмəсиндə мүhүм рол оjнаjыр. Ахырда гардашы Арифин «Рəhман... сəн мəндəн гат-гат jүксəк, гат-гат тəмизсəн» — е'тирафы да jеринə дүшүр, сəмими сəслəнир.

Романын бир мəзиjjəти дə, онун кəнд колоритини аилə мүнасибəтлəриндə, колхоз кəндинə мəхсус сəhнəлəрдə, кəндлилəрин, рəhбəр раjон ишчилəринин фəалиjjəтиндə көстəрə билмəсидир.

Роман марагды сүжет хəттинə, гурулуша маликдир. Биз кəндлə jалныз романын гəhрəманы философ Арифин сəjаhəти нəтичəсиндə таныш олмуруг. Доғрудур, Ариф раjонун кəндлəрини, колхозларыны, өз гоhум-гардашларынын евлəрини кəзə-кəзə бизи дə кəнд адамлары,

әмәкчиләри, колхозчулары илә көрүшдүрүр. Биз, еіни заманда, Арифин васитәсилә колхозларын вәзијјәти, әмәкчиләрин зәhмәти, ишә мүнасибәти илә таныш олуруг. Анчаг бу сәјаhәтдә биз Арифин дүшүнчәләрини дә изләјир, онун hәјат, мүасир кәнд, дүнја hаггында мүлаhизәләрини динләјирик. Арифин көрүшләри романа мүәјјән фәлсәфи бир аhәнк верир, тәсвир олунан hадисәләр кечмишлә, кәләчәклә әлагәләнир. Анчаг бу фәлсәфә романа елә бил кәнардан, анчаг Арифин мүhакимәләри илә дахил олур. Бу дүшүнчәләр өз-өзлүјүндә мараглыдыр, ибрәтамиздир. Нәдәнсә Ариф мүшаhидә етдији нөгсан вә чәтинликләрин сәбәбләрини әтрафлы көстәрә билмир. Бир чох hалда о, пассив мүшаhидәчи тә'сирини бағышлајыр. Ариф hәр јердә олур, елә бил hәр шеји көрүр, hисс едир, ағы гарадан сечир, анчаг өз мөвгејини, өз мүнасибәтини ајдын билдирмир, ифрат хәсислик көстәрир, бу исә ону гурулашдырыр, әтдән, гандан мәhрум едир.

Ариф охучунун әлиндән тутуб кәнд-кәнд, оба-оба кәздирир, кәнддә чәрәјан едән hадисәләри она көстәрир. Анчаг чәкилиб кәнарда дајаныр, hадисәләрә фәал мүнасибәт бәсләмир. Ҡадисә вә мәсәләләрә зәиф мүдахилә, тәсвир олунан hадисәләрин иштиракчысы олмамаг, hәр шеји дүшүнчәдә, тәфәккүрдә, үрәкдә hәлл етмәк, бә'зән исә јерсиз ејhамларла данышмаг јазычы тенденсијасынын мүәјјән гәдәр зәиф сәсләнмәсинә сәбәб олур, биз Арифи мүсбәт сурәт кими тамамилә тәгдир едә билмирик. Мүәллифин сурәтә мүнасибәти там ајдын олмајанда, онун дүшүнчә аләми, сәчијјәси дә лазымынча ачыла билмир, бу исә сурәтин бәдиилијинә хәләл кәтирир. Буну да хатырлатмаг јерсиз олмазды ки, С. Әhмәдовун «Аран» вә «Көрүнмәз далға» романлары hаггында мәгалә нәшр етдирмиш М. Ариф насирин јарадычылығындакы бу зәиф чәhәти вахты илә гејд етмишди.

Сыныглы вә Ҡарајлыдакы чобан Нәчмәддин, Ҡарајлыдакы колхоз сәдри сурәтләри рәғбәт ојадырлар. Бә'зи рајон вә кәнд рәhбәрләринин лагејдлији тәбии hадисә вә мүкалимәләрдә чанландырылыр. Үстүнү кол-кос басмыш Сыныг көрпүнүн тәсвири, ики гардашын ајрылығы—гардашлыг hиссләри әсәрдә јахшы мә'наландырылыб, охучуја тә'сир едир.

Доғрудур, романда артыг көрүнән, охучуну јоран вә сүжетдәки hәрәкәти зәифләдән әhвалат вә hадисәләр дә вардыр. Аилә мүнасибәтләринин ән интим нөгтәләринә

әл апармаг, ән кичик деталлара белә мүрачиәт етмәк дә мүәјјән дәрәчәдә әсас мәсәләләрин марагла изләнмәсинә мане олур. Рајком катиби Рәhманын јекнәсәг hәјат тәрзи, ејни ахшам көрүшләри, ејни мәзмунда сөhбәтләр, ејни адамлар—Мидhәт киши, Набат хала, Нәрминә, Агил—бунлар романа да бир јекнәсәглик верир. Бәлкә, мүәллиф буну гәсдән едир, Рәhманын hәјат тәрзиндәки јекнәсәглијә ирад тутмаг истәјир. Ҡәр hалда тез-тез бир-биринә бәнзәјән вә бир-бирини тәкрар едән ахшам көрүшләри бир гәдәр јығчамлыг тәләб едир.

С. Әhмәдовун орижинал јазы тәрзи вардыр. Бәдии үмумиләшдирмәни севир, психоложи вәзијјәтләрин тәсвиринә мараг көстәрир.

Сон илләрдә кәнд зәhмәткешләринин hәјатына даир хејли әсәр јазылмышдыр. Јазычыларымыз мүhүм јарадычылыг наилијјәтләри газанмыш, јени-јени мәсәләләрин бәдии hәллинә киришмишләр. Лакин бу саhәдә кәләчәкдә көрүләси ишләр даhа чохдур. Елә бирчә бу факты көстәрмәк кифајәтдир ки, кетдикчә мүасир кәндә hәср олунмуш әсәрләрин сајы азалыр.

1966—1970-чи илләрдә «Азәрбајчан» вә «Улдуз» журналларында 85-ә гәдәр роман вә повест нәшр олунмушдур. Бунлардан анчаг 15-и мүасир кәнд мөвзусуна hәср олунмушдур ки, бу да мөвзулар арасында тәнасүбүн позулдуғуну көстәрән чидди хәбәрдарлыгдыр. Бу тәәссүф доғуран рәгәм јазычыларымызы дүшүндүрмәлидир.

Әдәбијјатын идрак әhәмијјәти, тәрбијәви ролу барәсиндә чох јазылмышдыр. Бу проблемә охучунун дүнјакөрүшү, сәвијјәси, марағы вә с. дә дахилдир. Әдәбијјатын тә'сири о заман күчлү олур ки, ону гәбул едән охучу, халг өзү дә hазыр вәзијјәтдә олсун, охучу јазычыны дәрк едә билсин.

Ҡәгиги сәнәти гавраја, дуја, гијмәтләндирә билән охучулара малик олмаг үчүн, онун өзү илә дә мүнтәзәм мәшғул олмаг лазымдыр. Бу бөјүк халг ишиндә әдәбијјатын хидмәти мисилсиздир. Кәнд тәсәррүфаты мәhсулдарлығыны елә бир техники сәвијјәјә јүксәлтмәк, иши елә сәмәрәләшдирмәк лазымдыр ки, кәнд зәhмәткеши өз мәдәни сәвијјәсини јүксәлтмәк, өз оху даирәсини кенишләндирмәк үчүн кетдикчә даhа чох имкан тапсын.

Кәнд зәhмәткешинин, кәнд зијалысынын мүасир тәләбләрини өдәмәк үчүн кәнди мараглы, чәлбедичи етмәк, мүасир hәјат тәрзинин тәшкилинә чидди фикир вермәк

лазымдыр вә бу саһәдә әдәбијјатымыз чох иш көрә биләр. Колхозчуларын вә кәнд зијалыларынын һазырда тәләбләринин һүдудлары чох кенишләниб. Доғрудур, кәндләрдә бөјүк мәдәни абадлыг ишләри апарылыр, ардыарасы кәсилмәдән мәдәнијјәт очаглары тикилир. Бүтүн бунларла јанашы, нәзәрә алынмалыдыр ки, артыг кәндлә шәһәр арасында әлагә сон дәрәчә кенишләнмишдир. Колхозчу күндәлик мәтбуаты мүнтәзәм охујур, радиону динләјир, телевизора тамаша едир, бәдии вә елми китаблар охујур, һәр һансы пјесин илк тамашасына шәһәрли илә бир јердә, бир күндә бахыр. Бунлар исә онун әхлагында, дүнјакөрүшүндә, һәјата мүнасибәтиндә јени кејфијјәтләр доғурур. Шәһәрдәки кими, чанлы, гајнар мәдәни мүһити о өз кәндиндә дә көрмәк истәјир. Одур ки, әмәк нормаларынын јеринә јетирилмәси уғрунда мүбаризә, кәндә кениш мигјасда, мүасир сәвијјәдә мәдәнијјәтин кәлмәси илә, кәнд зәһмәткешләринин мә'нәви-мәдәни тәләбатынын өдәнилмәси илә сых бағлыдыр.

Јени бешилликдә республикамызда тикилмәси нәзәрдә тутулмуш 116 сәнаје мүәссисәсинин бөјүк фаизи Абшерондан кәнарда олан рајонлара пајлашдырылмышдыр. Демәк, рајонларымызда кәнд тәсәррүфаты ишчиләри кими, фәһлә гүввәсинә дә еһтијач артачагдыр. Һалбуки һәр ики саһәдә әмәкчи гүввәләрин азлығы һисс олунур вә планларын јеринә јетирилмәсиндә бу амил мүһүм рол ојнамагдадыр. Анчаг бу да мә'лумдур ки, һазырда республикамызда минләрлә кәнч фајдалы ичтимаи әмәклә мәшғул олмур. Бу кәнчләрин социализм чәмијјәтинин идејалары руһунда тәрбијә олунмасы ишиндә, шүбһәсиз, бәдии әдәбијјат да чох иш көрә биләр.

Социалист Әмәји Гәһрәманы, совхоз директору Хавәр Талыбова «Азәрбајчан кәнчләри» гәзетинин «Наилијјәтләримизин сирри нәдәдир?» — суалына белә чаваб вермишдир: «Једди-сәккиз ил бундан габаг бу суала мән белә чаваб вермишдим: техникаја әсасланмаг лазымдыр. Әкәр онда десәјдим ки, биринчиси, адамларла дил тапмаг, икинчиси, техникаја архаланмаг, үчүнчүсү, кәнчләри доғма торпаға бағламаг лазымдыр, инди тәәссүфләнмәздим» («Азәрбајчан кәнчләри» гәзети, 14 јанвар, 1971).

Һәгигәтән, мүасир инсанла дил тапмаг, онун мә'нәви еһтијачларыны дујмаг, она истигамәт вермәк мүһүм мәсәләләрдир вә бунлара јазычыларымыз бәдии вә публисистик јазыларында чидди диггәт јетирмәлидирләр.

Колхоз кәндинин наилијјәтләрини тәблиғ едән чевик жанрлара бөјүк еһтијач һисс олунур. Сәнәдли повест, очерк жанрлары әмәк гәһрәманларымызы танытмаг, онларын иш тәчрүбәсини јајмаг саһәсиндә чох иш көрә биләр. Һазырда сәнәдли повестдән гардаш халглар әдәбијјатларында кениш истифадә олунур. Бу јахынларда «Литературнаја газета»да јазычы Владимир Поповун сәмәрәләшдиричи тәклифләри илә мәшһур олан Николај Васијевлә нечә әлагә сахламасы, онун әмәк фәалијјәтини нечә изләмәси вә гәләмә алдығы сәнәдли повестин јаранма јоллары һаггында чох мараглы бир јазы нәшр олунмушдур. Әмәк гәһрәманларына үмумхалг мәһәббәти јаратмагда сәнәдли повест әлверишли жанрлардан биридир. Ә. Гасымовун «Севил» сәнәдли повести кими әсәрләрә, тәәссүф ки, тәк-тәк һалларда тәсадүф етмәк олур.

Очерк жанрына да диггәти артырмаг лазымдыр. Мәрһум әдибимиз Сабит Рәһманын вахты илә «памбыг професору» адландырдығы Гүдрәт Сәмәдовун әмәк гәһрәманлығына һәср етдији «Гүдрәт» кими очеркләрә еһтијач чохдур. Ағачавад Әлизадәнин Салјан әмәкчиләринин фәалијјәтинә һәср етдији 30-а гәдәр очеркини, әлбәттә, хатырламамаг олмаз. Әһмәд Чәмил Социалист Әмәји Гәһрәманы Сәрдар Имрәлијевә мәнзум мәктуб көндәрмишдир. Мәктуб «Бол мәһсул, һалал чөрәк» ады илә «Совет кәнди» гәзетиндә нәшр едилмишдир (7 нојабр, 1970). Мән тәсәввүр едирәм ки, торпаға, әмәк адамларына бөјүк мәһәббәтлә јазылмыш бу зәһмәт нәғмәси нечә-нечә Сәрдар Имрәлијев кими гәһрәманын үрәјини дағa дөндәрмиш, фәрәһләндирмишдир.

Гәһрәманларын ишинин, фәалијјәтинин, характеринин әмәк просесиндә ачылмасы, әмәјин ичтимаи амил кими гәһрәманларын фәалијјәтинә дахил едилмәси мүасир нәсримизин әсас кејфијјәтләриндән биридир. Насирләримиз јени формалара мүрачиәт едирләр, әввәлләр һәјатын әһатә олунмајан саһәләринә диггәт јетирмәјә башлајыблар. Инсана инам, шәхсијјәт илә чәмијјәт арасында әлагә, инсанын мә'нәви аләминин максимал дәрәчәдә үзә чыхарылмасы социализм һуманизминин идеја хүсусијјәтләри кими тәзаһүр едир.

Лакин бу мәсәләләр ејни әһвалат, ејни һадисә, ејни конфликт, ејни образлар әсасында чанландырыланда тәкрар, јекнәсәглик јараныр. Бир романда кениш, һәртәрәфли һәлл олунан мүәјјән бир мәсәлә бу вә ја башга

шәкилдә сонра јаранан әсәрләрдә тәкрар олунур. Һалбуки һәр бир јени әсәр өзү илә јени бир аләм кәтирмәлидир, онун мөвзусу да, сурәтләри дә, һадисәләри дә јени олмалыдыр. Һәгиги сәнәт тәкрары севмир!

Сон заманлар тәнгидчиләримиз нәсримиздә етик мәсәләләрә, инсанын дахили аләминин ин'икасына, һуманизм проблеминә кениш јер вериддијини гејд едирләр. Ејни мејлин кәндә һәср олунмуш әсәрләрдә дә мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. Анчаг јахшы чәһәт будур ки, бу үмуми идеја-естетик хүсусијјәтләр ајры-ајры јазычыларда мүхтәлиф шәкилләрдә тәзаһүр едир. Үслуб мүхтәлифлији, һәр јазычынын ән'әнәјә өзүнәмәхсус мүнасибәти, орижинал ахтарышлары әдәбијјаты зәнкинләшдирән, мараглы едән амилләрдир вә бу рәнкарәнклик мүасир нәсримиз үчүн дә әсасән сәчијјәвидир. Мәсәлән, Сабир Әһмәдовла Әкрәм Әјлислинин јазы манерасы, тәһкијә тәрзи, мөвзу даирәси башга-башгадыр, һәрәсинин өз мәзијјәти, өз мөвгеји вардыр. Ә. Әјлисли даһа чох лирик тәсвирә мејл көстәрир. «Күр гырағынын мешәләри» Ә. Һагвердијевин «Шејх Шабаны»ны хатырладыр. Лирик рич'әтләр һадисәләрлә говушмуш шәкилдә ифадә едилир. Анчаг лирика характерин, һадисәнин тәбиилијинә, мәнтиги ардычыллығына хәләл кәтирмәмәлидир, реализми зәифләтмәмәлидир. Күр гырағынын чазибәси илә арвадыны, ики ушағыны гојуб кәлән бир азәрбајчанлынын психолокијасы, һиссләри, дүшүнчәләри һәртәрәфли верилмәлидир. Вәтән торпағына түкәнмәз, сонсуз мәһәббәти аилә сәадәтинә гаршы гојмаг, јазычы үчүн о гәдәр дә әлверишли мүнагишә дејил.

Партијанын нөвбәти XXIV гурултајына һазырлыг халгымызда бөјүк әмәк чошгунлуғу вә сијаси фәаллыг ојатмышдыр. Шәһәр вә кәнд зәһмәткешләри фәдакар әмәлләри илә һәјатымызы даһа көзәл вә зәнкин едирләр. Әмәк гәһрәманы дөврүмүзүн баш гәһрәманыдыр. Шүбһә јохдур ки, јазычыларымыз бундан сонра да онун мә'налы һәјатыны, зәнкин характерини, шәрәфли әмәјини һәгиги сәнәткарлыгла, лајигинчә әкс етдирәчәкләр.

1971

ИНГИЛАБИ КЕЧМИШИМИЗИ ӘКС ЕТДИРӘН РОМАН

Һ. Меһдинин «Сәһәр» романы мараг вә һәјәчанла охунур. Сәһифәләр вәрәгләндикчә охучунун үрәјини дәрин бир ифтихар һисси бүрүјүр, о, әсәр боју ингилаби һәрәкатда Русијанын башга халглары илә әлбир дөјүшән Азәрбајчан зәһмәткешләринин дә апардығы азадлыг мүбаризәсинин шаһиди олур. Роман ингилабдан әввәлки Бакынын мүбаризә вә дөјүшләрлә долу һәјатынын, Бакы болшевик тәшкилатынын ингилаби фәалијјәти вә онун рәһбәрлијинин, халглар арасындакы достлуғун, Азәрбајчан кәндинин ојанмасы вә орадакы гәһрәман инсанларын шүурунда јаранмаға башлајан дөнүшүн һәгиги, тә'сирли, реал мәнзәрәсини чанландырыр. Бүтүн бу мүрәккәб тарихи һадисәләр мараглы бир сүжет әтрафында бирләшдирилмиш вә мүәллиф ојанмыш, ајаға галхмыш Азәрбајчан халгынын мүбаризәсинин мүһүм дөврүнү тәсвир едән мүвәффәгијјәтли бир әсәр јаратмышдыр.

«Сәһәр» романынын бәдии тә'сир гүввәси нәдәдир? Нә үчүн әсәр охучуда тәсвир едилән дөвр һаггында һәртәрәфли, кениш, реал бәдии тәсәввүр ојада билир?

Бизә белә кәлир ки, бу, һәр шејдән әввәл, романын тарихи һадисәләри доғру, дүрүст әкс етдирмәсиндә, һәјат һәгигәтләринә садиг галмасында, тарихи инкишафы әслинә ујғун шәкилдә мүнасиб бәдии формада чанландырмасындадыр. Мүәллиф, тәсвир етдији мүһүм һадисәләри гејри-мүһүм һадисәләрдән ајыра билмиш, дөврүн бир чох спесифик хүсусијјәтләрини дәриндән өјрәнмиш вә әкс етдирмишдир.

«Сәһәр»ин мүәллифи әкс етдирдији дөврүн мәркәзинә ингилаби һәрәкаты, јә'ни дөврүн ән әсас мәсәләсини гој

мушдур. Пролетар һәрәкаты, халг мүбаризәси вә она рәһбәрлик едән ингилаби сосиал-демократ партијасы романда тәсвир олунан һадисә вә шәхсијјәтләрин маһијјәтини, буларын синфи мүбаризәдә һансы чәбһәни тәмсил етдикләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн мүәллифин әлиндә бир ме'јар олмуш, бу исә тарихи һадисәләрин, тарихи һәгигәтин реалист тәсвирини јаратмаға көмәк етмишдир.

1905-чи ил рус ингилабы өз ичтимаи мәзмуну е'тибарилә буржуа-демократик ингилабы, мүбаризә васитәләри чәһәтинчә исә пролетар ингилабы иди.

1905-чи ил рус ингилабынын сон дөврләри вә иртичанын илк илләринин (1907—1908-чи илләр) тәсвиринә һәср олунмуш «Сәһәр» романы Азәрбајчанда азадлыг һәрәкатынын мәһз бу хүсусијјәтләринин реалистчәсинә экс етдирир. Истәр пролетариатын синфи мүбаризәдәки авангард ролу, тә'тил вә нүмајишләрин күтләләри һәрәкәтә кәтирән башлыча васитә олмасы, истәрсә дә ингилабын буржуа-демократик характери, кәндли синфи илә пролетариатын әлагәси вә саирә романын идеја истигамәтини тәшкил едән мәсәләләрдир.

Мә'лумдур ки, бир чох мараглы тарихи романларын мүәллифи олан М. С. Ордубади дә Азәрбајчанын ингилаби кечмишинә һәср олунмуш «Думанлы Тәбриз», «Кизли Бакы», «Дөјүшән шәһәр» кими романлар јаратмышдыр. Бу романлар Азәрбајчан нәсриндә тарихи роман жанрынын инкишафында, ингилаби кечмишимизин тәблиғиндә мүһүм иш көрмүшләр. «Думанлы Тәбриз» бәдии нәсримизин көзәл нүмунәләриндән биридир. Бунунла белә М. С. Ордубадинин романлары тарихи кечмиши сосиализм реализми принсипләри әсасында ишыгландырмаг чәһәтиндән бир сыра нөгсанлара да маликдир. Биз бу романларын Азәрбајчан совет нәсринин инкишафындакы ролуну, бәдии гијмәтини гејд етмәклә, әһәмијјәтини азалтмамаг шәртилә демәлијик ки, әдибин тарихи һадисәләрә мүнасибәтиндә мүәјјән сәрбәстлик нәзәрә чарпыр. Тарихи һадисәләрин дүрүстлүјүнә диггәтсизлик бу романларда бә'зән дөврүн икинчи, үчүнчү дәрәчәли мәсәләләринин өн плана чәкилмәсинә сәбәб олур, ајры-ајры шәхсијјәтләрин фәалијјәти мүһүм сијаси-тарихи һадисәләрдән үстүн тутулур. Бу романларда тарихи һадисәләр тарихи шәхсијјәтләрдән, бир нөв, асылы вәзијјәтдә тәсвир олунур ки бүтүн бунлар чох мараглы, охунаглы јазылмыш әсәрләрин реализминә хәләл кәтирир, мүәјјән тарихи дөвр һаггында дүрүст, һәртәрәфли тәсәввүр әлдә етмәјә мане олур.

«Сәһәр» романынын мүәллифи исә тарихи һәгигәтләрә садиг галмаға чалышмыш, тәсвир етдији дөврүн мүһүм һадисә вә мәсәләләрини романын мәркәзи планына чәкмәклә ингилаби кечмишимизин реалист тәсвирини јаратмаға мүвәффәг олмушдур. Романда ингилаби һәрәкатын, халгын мүбаризәсинин, халг һәјатынын габарыг бир шәкилдә верилмәсинин әсас сәбәби дә бурадан ирәли кәлмишдир.

«Сәһәр» романынын әсас гәһрәманы халгдыр. Партијанын рәһбәрлији илә ајаға гахмыш вә мүтәшәккил азадлыг мүбаризәсинә башламыш халг романын мәркәзиндә дурур. Одур ки, халг күтләси әсәрдә апарычы рол ојнајыр. Халгын гәзәб вә ирадәсини ифадә едән нүмајиш вә тә'тилләр, фәһләләрин рәһимбәјләрлә, мухтаровларла, абузәрбәјләрлә, кәндлиләрин приставла, кәндхуда илә, шәһријарбәјләрлә гаршылашдығы сәһнәләр, фәһлә вә кәндлиләрин һәјат тәрзини, мәишәтини, күзәраныны чанландыран фәсилләр, буржуа-мүлкәдар ағалығынын әзаб вә ишкәнчәләринә мә'руз галан Бајрам, Смирнов, Тапдыг, Орлов, Аслан, Полад, Искәндәр, Алы кими шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринин мүбариз сурәтләри — бүтүн бунлар халг күтләсинин ингилаби шүурунун ојанмасы просесини көстәрән һадисәләрдир, халгын өз ичәрисиндән чыхмыш, өз талејини халгын талејинә бағлајан сурәтләрдир.

Беләликлә, мүәллиф халгын тарихи ролуну гијмәтләндирмәклә сосиалист реализминин әсас шәртләриндән биринә садиг галмыш, дәрк етдији һәјат һәгигәтинин өзү ону реалист сәнәт јолу илә апармышдыр.

«Сәһәр» романында Азәрбајчан фәһлә вә кәндлисинин синфи шүурунун ојанмасы просеси тарихи инкишафа ујғун бир шәкилдә экс етдирилмишдир. Истәр романын «Нараһат шәһәр», истәрсә дә «Ојанан кәнд» һиссәсиндә мүәллиф бу мәсәләнин бәдии һәллинә хүсуси диггәт јетирмиш, бир чох сәһнәләри, һадисәләри гәһрәманларынын синфи шүурунун ојанмасыны ајдынлашдырмаға һәср етмишдир. Бајрам вә Асланын Мәшәдибәјлә дәфәләрлә көрүшмәсини, Бајрамын һәбсханада әсир рус фәһләси Орловла достлашмасыны, Искәндәр вә Алынын кәнд-

102—10

дәки дөзүлмәз һәјат шәраити нәтичәсиндә мүбаризә мејданына атылмасыны тәсвир едән сәһнәләр буна јахшы мисалдыр.

Ингилаби мүбаризәни кениш вермәк үчүн, һеч шүбһәсиз, ингилаби шәраитин тә'сирилә сырави фәһлә вә кәндлиләрин ајрылыгда синфи шүурунун ојанмасыны да көстәрмәк лазым иди. Бунсуз, күндән-күнә кенишләнән ингилаби һәрәкатын өзүнү тәсәввүр етмәк вә көстәрмәк мүмкүн олмазды. «Сәһәр» романында характерләрин инкишаф просесини ајдын мүшаһидә етмәк үчүн әсәрин әсас сурәтләриндән олан Бајрамы, онун фикри инкишаф вә мүбаризә јолуну нәзәрдән кечирмәк кифајәтдир.

Бајрамла охучу романын лап илк сәһифәләриндә, «Пролог» һиссәсиндә таныш олур. Пролог бир нөв романын үмуми идејасыны ифадә едиб, охучуну гаршылашачағы һадисәләрә һазырламагла јанашы, Бајрамын өзү һаггында да илк мә'лумат верир. Бурадача мә'лум олур ки, Бајрам кәләчәкдә мүәллифин диггәт мәркәзиндә дуран сурәтләрдән бири олачагдыр.

Бајрам өз инкишафында бир нечә мәрһәлә кечирир. Ајыбасар кәндиндән Бакыја кәлиб болшевикләрлә јахынлашана гәдәр о, синфи шүуру ојанмамыш ади бир фәһләдир. Бајрам Бакыја анчаг бир мәгсәд үчүн — кәнддәки аиләсини, оғлу Баһадыры ачлыг вә сәфаләтдән хилас етмәк, онлары бир гарын чөрәклә тә'мин етмәк үчүн кәлмишдир. Одур ки, Бајрам Бакыда фәһләликлә газандығы чүз'и бир маашла кифајәтләнир, онун бир һиссәсини аиләсинә көндәрир, «Аллаһ сәнә шүкүр» — дејә өз вәзијјәтиндән разылыг едир. О, һәлә этрафында баш верән һадисәләрин мә'насыны анлаја билмир, «һәр шеј онун көзүнә бөјүк бир суал ишарәси кими көрүнүр».

Бајрамын инкишафы о гәдәр дә асан јолларла кетмир. Онун дүнјакөрүшүнүн керилији, растлашдығы мәһдуд көрүшлү фәһләләр бунун үчүн мүәјјән чәтинликләр төрәдир. О, һәлә уста Пирәлинин илк нәзәрдә доғру көрүнән, әслиндә фәһлә синфини һәмишәлик гул вәзијјәтиндә сахламаға доғру јөнәлдилмиш, әксингилаб чәбһәсиндән дејилмиш фикирләринин дә әсил маһијјәтини баша дүшмүр. Уста Пирәли она дөвләтләнмәк үчүн «јухусуна һарам гатыб, ган-тәр төкмәсини», «хозејинләрә чан јандырмағы» мәсләһәт көрәндә, Бајрам бу мәсләһәтләрин доғрулуғуна инаныр, устаја «сөзләрин ағлыма батыр» — дејә чаваб верир.

Мәшәдибәј Әзизбәјовла таныш олдугдан, онунла сөһбәт етдикдән сонра исә Бајрам хејли дәјишилир, һадисәләрә даһа ајыг көзлә бахмаға башлајыр; онун ганыны соран завод саһиби һаггында бир нечә күн әввәл «Рәһимбәј јахшы адамдыр, аллаһ онун балаларыны сахласын» дедији һалда, сонра «Индијәтән һаггымызы јејибләр, ганмамышыг» дејә мөвчуд вәзијјәтә е'тираз едир. Чох чәкмир ки, Әзизбәјов она е'тибар едиб ишләдији заводда фәһләләри тә'тилә һазырламасыны тапшырыр. О, тә'тилин тәшкилатчыларындан бири олур.

Доғрудур, илк дөврләрдә Бајрамын фикри инкишафы һәддиндән артыг сүр'әтлә верилир. Мүәллифин өзүнүн дедији кими, Бајрамын Рәһимбәјә дуа етмәсилә ону өзүнә дүшмән һесаб етмәси чәми бир нечә күндә баш верир. Бајрамын Рәһимбәјин гаршысына тәләбләрлә чыхмасы, јүзлүкләри онун үзүнә чырпмасы үчүн дә бизчә һазырлыг просеси кифајәт гәдәр дејилдир. Одур ки, Бајрамын фикри инкишафынын бу дөврләри охучуја о гәдәр реал вә инандырычы тә'сир бағышламыр.

Бундан сонра мүәллиф өз гәһрәманыны даһа чәтин, даһа мәс'ул мүбаризә јоллары илә апарыр. О, партијанын она тапшырдығы бир вәзифә башында һәбс едилир, һәбсханада мөһкәм ирадәли вә мүбариз рус фәһләсинин тимсалы кими верилән Васили Орловла таныш олур. Орловун тәбиәтиндәки мәрдлик, фикирләриндәки гәтилик Бајрамы даһа да ајылдыр. Һәбсханада Бајрам Максим Горки һаггында ондан мараглы сөһбәтләр ешидир, бүтүн бунлар Бајрамын фикри инкишафынын јени, даһа јүксәк бир мәрһәләјә галхмасына сәбәб олур. Охучу романын бу фәсилләриндә рус пролетариатынын өз характери вә синфи шүуру илә Азәрбајчан фәһләсинин фикри инкишафына нечә мүсбәт тә'сир көстәрдијинин реал, тәбии вә бәдии лөвһәләрилә гаршылашыр.

Бајрам һәбсханадан гачырылдыгдан сонра јенидән ингилаби ишә гошулур, чохдан ајрылдығы доғма Ајыбасар кәндинә кәлир. Лакин о, кәндә әввәлки Бајрам кими гајытмыр, бу — керијә гајытмаг дејилдир. О, ингилаби мүбаризә јолу кечмиш, партијанын мүбаризә тактикасына јијәләнмиш профессионал бир ингилабчы кими кәндә гајыдыр.

Кәнддә Бајрам ағыр аилә фачиәси илә гаршылашыр: Арвады Көзәл күсүб атасы евинә кетмишдир. Әмиси Ис-

кəндəр һəбсдəн гачаркəн јасавулларла вурушда өлдүрүлүр, Бајрам да елə һəмин күн кəлиб кəндə чыхыр. Лакин бүтүн бунлар Бакыда мəтин, гаја кими бəркимиш Бајрамы сарсытмыр. Ахы о, Ханлар, Орлов вə Смирнов кими өлүмүн көзүнə дик бахан инсанларла бир јердə ишлəмиш, бəркимиш, өз мəслəки јолунда һəјатыны, аилəсини тəһлүкəјə атмагдан белə чəкинмəјəн Мəшəдибəј Əзизбəјов кими партија рəһбəрлəринин фəдакар ишлəри онун көзлəри габағында олмушдур. Одур ки, Бајрам, елə кəлдији күн, əмисинин дəфн мəрасиминдə өз тəблиғатына башлајыр. Искəндəр кишинин дуасыны охумагдан имтина едəн кəнд молласы Молла Һилалын ријакарлығыны, зəһмəткешлəрин дүшмəни олдуғуну ачыб көстəрир, илк күндəн кəндлилəрин рəғбəтини газаныр.

Белəликлə, кəндə гајытмасы илə Бајрамын ингилаби фəалијјəтиндə јени бир мəрһəлə башлајыр. О, бурада өзүнү сəрбəст бир ингилабчы кими апарыр, мүстəгил дүшүнүр, чəтин вəзијјəтдəн өзү чыхыш јолу тапыр, кəнддə аловланан гəзəби, ојанмыш кəндлилəрин мүбаризəсини гүввəтлəндирмəк үчүн гачагларла јерли кəндлилəр арасында əлагə јаратмаг фикринə дүшүр, бунун үчүн тəдбирлəр дүшүнүр.

Бајрам Сəлим мүəллимин, ајры-ајры кəндлилəрин фикри инкишафында да аз рол ојнамыр. О, кəндлилəри биркə мүбаризəјə, мүлкəдар торпагларыны гəсб етмəјə чағырыр, онун сөзлəринə шүбһə илə јанашан бир кəндлијə чаваб верир ки: «Чəкичи бир јерə вурмаг лазымдыр» «Əкəр һамы сəнин тəки горхса, онда һеч нə... Бурада јалныз бирчə шеј апарар: о бир шиллə вуранда кəрəк сəн онуну вурасан. Бəс о бојда Русетдə чамаат нејлəјир? Нечə губернијада кəндли мүлкəдарларын үстүнə һүчум чəкиб, амбарларын гапысыны ачыб, тахылы пајлашдырыб?»

Белəликлə, Бајрам кəнддə фəал ингилаби тəблиғат ишилə мəшғул олур, бу иш онун тəчрүбəсини даһа да артырыр, ингилаби фəалијјəтинин јени бир мəрһəлəјə галхмасына сəбəб олур. Мүəллиф, ејни заманда, кəнддə кортəбии шəкилдə јаранмаға башлајан мүбаризəјə шүурлу бир истигамəт вермəк, шəһəрдəки вурушмалары кəнддəки гəзəб вə е'тираз сəслəрилə бирлəшдирмəк мəгсəдилə Бајрамдан истифадə едир.

Бајрам Ајыбасар кəндиндə чох гала билмир, чидди тə'гиб олундуғундан јенидəн «нефт вə милјонлар сəлтəнəти»нə — Бакыја, көһнə мəслəк достларынын јанына гајыдыр. «Нараһат шəһəрин» дəниз кими чалхаланан гајнар һəјатына гошулур.

Белəликлə, Бајрам ади кəндлидəн пешəкар ингилабчыја гəдəр инкишаф јолу кечир. Бу хүсусијјəт тəкчə Бајрама аид дејилдир. Үмумијјəтлə, романын əсас мүсбəт сурəтлəри, о чүмлəдəн мəһкум синифлəрин нүмајəндəлəри олан Аслан, Искəндəр, Алы кими сурəтлəр дə инкишафда верилмишлəр. Романда тəсвир олунан һəјат, һадисəлəр инкишаф һалында верилдији кими, чох тəбии олараг бу һадисəлəрлə əлагəдар олан инсанлар да дəјишилир, инкишаф едирлəр.

Характерлəрин, һадисəлəрин инкишафда верилмəси Меһди Һүсејн реализминин сəчијјəви хүсусијјəти вə һəјаты тəсвир принсипи кими мејдана чыхыр.

* * *

«Сəһəр» романынын конфликти јени илə көһнə, өлəнлə доғулан гүввəлəр арасында, көһнə дүнјаны горујуб сахламаға чан атан синифлəрлə јени дүнјаны јаратмаг јолунда мүбаризə апаран вə сон дөјүшə һазырланан мəһкум синифлəр арасында гурулмушдур. Бу конфликт, ајры-ајры гүввəлəр арасындакы бу зиддијјəт романын бүтүн һадисəлəринин, характерлəринин маһијјəтини тə'јин едир. Одур ки, һəм «Нараһат шəһəр», һəм дə «Ојанан кəнд» һиссəлəриндə бүтүн һадисəлəр, бүтүн инсанлар ики бир-биринə зидд чəбһəјə ајрылмыш шəкилдə тəсвир олунур. Бу исə мүəллифə ингилабдан əввəлки Азəрбајчанын ичтимаи-сијаси һəјатынын реал бəдии тəсвирини јаратмаға имкан вермишдир.

«Сəһəр» романынын «Нараһат шəһəр» һиссəси Бакынын чох мүрəккəб һадисəлəрлə долу, артыг иртичанын һүчума кечдији, синфи мүбаризəнин кəскинлəшдији дөврлəрин кениш мəнзəрəсини верир. Бурада зəли кими фəһлəлəрин ганыны соран Бакы буржуазијасынын Рəһимбəј, Мухтаров кими нүмајəндəлəринин һијлəкəр, ријакар сифəтлəри ифша едилир, онларын гујруғунда сүрүнəн, симасыз, мəслəксиз Əһмəд Сајил əфəнди кими әксингилабчы буржуа зијалылары, Һашым бəј Вəзировун симасында горхаг, ачиз, һансы мəслəкə хидмəт етдијини һəлə мөһкəм мүəјјəнлəшдирмəјəн, о заманкы Бакы үчүн чох характерик олан либерал буржуа зијалыларынын нүмајəндəлəри тəнгид

атәшинә тутулур, дөвләтлиләрин јағлы дилләринә, пешкәшләринә алданан уста Пирәлиләрин, амансыз бүрократ чар мә'мурларынын сурәтләри јарадылыр. Әксингилаб чәбһәсини тәмсил едән сурәт вә һадисәләрә романда кениш јер верилмәсә дә, мүәллиф, өлүмә мәһкум едилмиш бу чәбһәнин өз дахилиндәки зиддијјәтләри, онун ачизлијини, зәифлијини, күндән-күнә гүввәтләнән ингилаби гүввәләрин гаршысында Бакы буржуазијасынын өз башыны нечә итирдијини бәдии лөвһәләрлә чанландыра билмишдир.

Бүтүн бу гаракүруһа гаршы романда артыг силаһлы вурушлара башламыш фәһлә синфи вә она рәһбәрлик едән Бакы болшевик тәшкилаты, онун рәһбәрләри верилмишләр.

Бакы шәраитиндә фәһлә синфинин гүдрәтли бир гүввәјә чеврилиб әксингилабла мүбаризәјә башламасы просеси романда Бајрам, Смирнов, Ханлар, Орлов, Аслан, Полад кими фәһлә сурәтләриндә үмумиләшдирилмишдир. Өз характерләри, хасијјәтләри илә бири-биринә бәнзәмәјән, бир-бирини тәкрар етмәјән бу фәһләләр, ејни мәсләкә хидмәт едир, ејни идеја уғрунда мүбаризә апарыр, дөјүшләрдә сәбат вә ирадә нүмунәләри көстәрирләр. Мүәллиф әксингилаб чәбһәсинин мискинлијини габагчыл фәһлә сурәтләринин ишә шүурлу сурәтдә јанашмасы илә, онларын һәјат вә фәалијјәтләринә һәср етдији бир чох һадисәләрлә әсасландырмышдыр. Орловун һәбсхана һәјатына, Ханлар вә Смирновун достлуғу вә онларын мүбаризәләринә, Ханларын хаинчәсинә өлдүрүлмәси вә бунун нәһәнк бир нүмајишә чеврилмәсинә, Асланын Әзизбәјовдан алдығы тапшырыглары јеринә јетирмәк үчүн көстәрдији фәдакарлыглара, сатгын уста Пирәлинин фәһләләр тәрәфиндән ифша едилмәсинә һәср олунмуш сәһнәләр белә јадда галан, Бакы фәһлә синфинин синфи шүуруну әкс етдирән мараглы бәдии лөвһәләрдәндир.

Әсәрин конфликти фәһлә сурәтләринин характерләринин бир-бириндән фәргли шәкилдә мејдана чыхмасына, фәрдиләшмәсинә дә көмәк едир. Орловун тәбиәтиндәки мәрдлик, чәсурлуг, мәсләк јолунда мөһкәмлик һәбсханаја салынанда, чар мә'мурлары илә, мүстәнтиглә үз-үзә кәләндә мејдана чыхыр. Ханларын артыг саһибкарлары ләрзәјә салан бир нүфуз саһиби олмасыны, дүшмәнләрлә үз-үзә дајаныб өз һаггыны тәләб етмәк сәвијјәсинә гәдәр јүксәлдијини, синфи мүбаризәнин мә'насыны дәрк етдијини охучу, онун Абузәр бәјлә, Мухтаровла гаршылашдығы фәсилләрдә көрүр.

Романын «Нараһат шәһәр» һиссәсиндә ингилаби һәрәката партија рәһбәрлијинин тәсвиринә хүсуси јер верилмишдир. Болшевик тәшкилатынын вә онун рәһбәрләринин фәһлә синфинин мүбаризәсинә доғру истигамәт вердикләринә романын мүвәффәгијјәтлә ишләнмиш бир чох сәһифәләри һәср олунмушдур. Мүәллиф болшевик партијасыны әсил халг партијасы кими, халгын, кениш зәһмәткеш күтләләрин мәнафејини горујан, ону тәшкил едән, нәзәри чәһәтдән силаһландырылан бир партија кими көстәрмиш, бәдии әсәрдә партија рәһбәрлијини тәсвир етмәјин нүмунәсини вермишдир.

Болшевик партијасынын рәһбәрләри дә халга бағлы, онун азадлығы јолунда чалышан вә бунун үчүн һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмәјән инсанлардыр. Романда Бакы комитәсинин рәһбәрләри кими верилмиш Коба, М. Әзизбәјов, С. Шаумјан, А. Чапаридзе мәһз белә рәһбәрлијин нүмунәсини көстәрирләр. Онлар өз һәјатларынын мә'насыны халга хидмәтдә көрүр, бүтүн фәалијјәтләрини онун азадлығы ишинә һәср едирләр. Бунун үчүндүр ки, романын әсас сурәтләриндән олан М. Әзизбәјов ингилаби фәалијјәтә башладығы илк күндән халгла сых әлагә сахлајыр, күнләрини заводларда, мә'дәнләрдә фәһләләр арасында кечирир, фәһлә јығынчагларында, тә'тил вә нүмајишләрдә иштирак едир, габагчыл фәһләләрлә достлуг едиб, онларын ингилаби ишә чәлб олунмасына бөјүк көмәк көстәрир. Онун јеканә бир мәгсәди вардыр: кечә-күндүз ган-тәр ичиндә чалышыб өз зәһмәтләринин бәһрәсини көрмәјән милјонлар үчүн азад дүнја јаратмаг! Одур ки, Мәшәдибәји јолундан дөндәрмәк фикринә дүшән әмиси Рәһимбәјә, о чох гәти бир чаваб верир:

«—*Мән* бу гаранлыг мүһитдә елә гүввәтли бир мәш'әл јандырмаг истәјирәм ки, онун ишығындан јалныз бизим нәсил јох, бүтүн Азәрбајчан фајда көрсүн. Мән бах бурада, гара түстүләр ичиндә үзән бир шәһәрдә илләр боју өмүр сүрдүјүм Русијанын јандырдығы бир мәш'әли јандырмаг истәјирәм».

«—*Мән* гәтл вә өлүм доғуран бу мүһити севмирәм. Мән бүтүн күчүмү сәрф едиб, сәни, сәнин саһибкар достларыны једирән, кејиндирән садә адамлара көмәк едәчәјәм!».

Мәшәдибәј дедији кими дә һәрәкәт едир, һеч бир горху вә һәдәјә, тә'гибләрә бахмајараг бүтүн һәјатыны ингилаб ишинә һәср едир. Аз заманда фәһләләрин дәрин мәһәббәтини газаныр, онларын севимли рәһбәрләриндән бири олур.

Романын «Ојанан кәнд» һиссәси исә Азәрбајҹан кәндинин 1907—1908-ҹи илләрдәки вәзијјәтинин тәсвиринә һәср олунмушдур. Һадисәләрин ҹәрәјан етдији Ајыбасар кәндини мүәллиф о заманкы Азәрбајҹан кәндләринин бир нүмунәси кими алмыш, Азәрбајҹан кәндинин ојанмасыны көстәрән марагды һадисәләр, долғун сурәтләрлә үмумиләшдирмишдир. «Нараһат шәһәр»дә олдуғу кими, бурада да әсәрин үмуми конфликти, јә'ни кәнд зәһмәткешләрилә кәндин һаким тәбәгәси арасындакы синфи зиддијјәт һадисәләрин, характерләрин ачылмасына, ајдынлашмасына, бүллурлашмасына јардым едир.

Кәнд дә ики һиссәјә ајрылмышдыр. Бир тәрәфдә кәндлијә көз вериб, ишыг вермәјән, ону һәмишә аҹ, мүт'и вә јазыг бир вәзијјәтдә сахламаға чалышан шәһријарбәјләр, кәндхудалар, ширинбәјләр дурурса, дикәр тәрәфдә кеткедә өз һаггыны баша дүшмәјә, ајылмаға башлајан, ағаларын «үзүнә ағ олан» искәндәрләр, алылар, јагублар вә тигранлар дурур.

Шәһријарбәјин, кәндхуда вә Ширинбәјин сојуб-таладыглары Ајыбасар кәндиндә һагг-әдаләт наминә һеч нә јохдур. Бурада кәндлиләр зорла бијара апарылыр, наһагдан сүркүнә көндәрилир, шәрә салыныр, амансызҹасына истисмар олунурлар. Бөһтана дүшән белә кәндлиләрдән бири дә Бајрамын әмиси Искәндәр кишидир. Онун бојнуна зорла ат оғурлуғу атыб сүркүн едирләр. Искәндәр киши узун мүддәтли сүркүндән сонра баша дүшүр ки, онунла белә әдаләтсиз рәфтар едән ағаларла онларын өзләри кими рәфтар етмәк лазымдыр. Одур ки, Искәндәр киши ону тәгсирсиз сүркүн етдирән кәнд варлысы Ибиш оғлунун атларыны оғурлајыб, сонра онун өзүнү өлдүрүр, јаландан гур'ана белә әл басыр. Чүнки биринҹи дәфә она гур'ана әл басдыранда, о, мүгәссир олмаја-олмаја сүркүн едилмишди. Нәһајәт, Искәндәр киши јасавулларла вурушда гәһрәманҹасына һәлак олур.

Беләликлә, кәнддәки ағыр, дөзүлмәз шәраитин өзү кәндлиләрин артан бөјүк наразылығына сәбәб олур.

Јазычы чох доғру олараг Искәндәр, Алы, Сәлим мүәллим, Јагуб вә Тигран кими кәнд јохсулларынын синфи

шүурларынын ојанмасыны кәнддә һөкм сүрән зоракылыг вә зүлмлә бағлајыр. Мөвҹуд иҹтимаи шәраит кәндлини ајаға галдырыр, ону е'тираз сәсини уҹалтмаға мәҹбур едир. Чүнки онларын өзләринин дедији кими, артыг «бычаг хиртдәјә дајанмышдыр».

Доғрудур, Ајыбасар кәндиндә синфи мүбаризә Бакыда олдуғу кими мүтәшәккил вә кәркин бир шәкилдә кетмир. Бура ингилаби идејалар да һәлә јени-јени јол тапмаға башлајыр. Бајрам кими Бакыда мүбаризә јолу кечмиш тәҹрүбәли ингилабчы белә, бу кәнддә ишләмәјә чәтинлик чәкир. Лакин һәр һалда Ајыбасар кәндлиләри даһа нечә ил бундан әввәлки кәндлиләр дејилләр. Онлар әлбир вурушманын әһәмијјәтини баша дүшмәјә, «тәк әлдән сәс чыхмаз» дејә бирләшмәјә башлајыр, кәнд һакимләринин үзүнә ағ олур, јасавулларла дөјүшә кирир, урјадникләри өлдүрүр, гачаглара гошулуб приставла үз-үзә вурушурлар. Бир сөзлә, иш о јерә чатыр ки, дөвләт адамлары Ајыбасар кәндиндән горхмаға, ондан еһтијат етмәјә башлајырлар. Бајрамы һәбс етмәк үчүн онун евинә јолланан кәндхуданын дүшүндүкләри буну ајдын көстәрир: «Ону тутуб дивана тәһвил версәм, кәнд ҹамааты мәни раһат гојар? Доғрудур, началник мәнә бир јол «маладес» дејәҹәк, амма сабаһ бу ҹамаат мәним әлимдән зәнҹир кәмирмәз? Онсуз да Искәндәр кишинин әһвалатындан сонра мәни көрән көзләри јохдур. Бу харабада Алы кимиси бир дејил, ики дејил. Һајыф алмаға дуранда, һеч бири далыны-габағыны фикирләшмәз, көзләринин ичинә патрон да чахсан, ајаг кери гојмазлар. Лап кечәнин бириндә, јатдығым јердә башымы елә үзәрләр ки, өзүмүн дә хәбәрим олмаз».

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, романда фәһлә илә кәндлинин синфи шүуру арасындакы фәрг, онларын синфи шүурларынын ојанма просесинин сүр'әтиндәки фәрг дә чох доғру ишыгландырылмышдыр. Охуҹу Бакыда мүбаризә мәктәби кечән Бајрамла Искәндәр киши, јахуд Алы арасындакы фәрги дәрһал дујур, Бајрамын синфи шүурча даһа јүксәкдә дурдуғунун, даһа ингилаби бир шүура малик олдуғунун шаһиди олур. Јазычы бурада да реализмә, һәјат һәгигәтинә садиг галмыш, кәндли синфилә фәһлә синфинин апардығы биркә мүбаризәдә фәһләнин авангард ролу мәсәләсини доғру һәлл етмишдир.

«Ојанан кәнд» романда илһам вә сәнәткарлыгла ишләнмишдир. Бурада халг мәишәти, кәндли психолокијасы, мүсбәт милли адәт вә ән'әнәләр ширин шәкилдә, јазычы мәһарәтилә тәсвир олунмушдур. Кәнддәки инсанлар, орадакы һадисә вә әһвалатлар о гәдәр чанлы, о гәдәр тәбии верилмишдир ки, охучу санки мүәллифин өз көзләрилә бунлары көрдүјүнә, бүтүн бу һадисәләрин шаһиди олдуғуна инаныр. Искәндәр киши, Алы, Тигран, Јагуб, Сәлим мүәллим, Пәри нәнә, Көзәл, Минарә белә чанлы вә тәбии бојаларла јарадылмыш сурәтләрдир. Пәри нәнәнин мәрд вә мәғрур характери, тәбиәтиндәки сафлыг, Искәндәр кишинин Азәрбајчан кәндлисинә мәхсус бир чох нәчиб вә аличәнаб сифәтләри, Алынын горхмазлығы, Тигранын, Јагубун достлугда көстәрдикләри мөһкәмлик вә сәдагәт, Көзәлин мә'сум вә садә дујғулары, Минарәнин јенидән көјәрмәјә башлајан, ашыб-дашан аловлу мәһәббәти, Сәлим мүәллимин һәгиги бир вәтәндаш кими Ајыбасар кәндлиләри үчүн етдији хидмәтләр бир ан белә охучунун хатириндән силинмир. Бүтүн бу сурәтләр силсиләси көстәрир ки, кәнддә зүлм вә истисмар, ағыр бир һәјат шәраити һөкм сүрүрсә дә, бунлар кәндлиләрин тәмиз мә'нәвијјатыны, онларын көзәл милли хүсусијјәтләрини зәһәрләјә билмәмишдир. Алы илә Тигранын арасындакы достлуг бу мә'нәви сафлығын көзәл нүмунәләриндән биридир. Урјадники өлдүрмүш Алыны дөвләт дөрд көзлә ахтардыгда Тигран ону доғма бир гардаш кими һимајә едир, она әлиндән кәлән һөрмәти көстәрир. Онларын арасындакы бу достлуг вә сәмимијјәт Бајрамын да диггәтини чәлб едир. О, Тигранын евиндә, онун арвады Сиранушун һазырладығы сүфрә башында илк бадәни бу сәмими достлуғун шәрәфинә галдырараг дејир:

«—Алы, гардаш, мәндән сорушсајдылар ки, сән доғруму иш көрүб, урјадники вурмусан, дејәрдим јох, бундан чамаата хејир дәјмәјәчәк. Анчаг сән гочаг оғлансан, әсил икидсән, буна да сөз ола билмәз. Сән хошбәхт адамсан ки, өзүн кими чијәрли, икид дә достун вар. Сәни кизләдиб, әлә вермәјиб. Јадында сахла: јаман күнүн досту әлә дүшмәз. Мән бу бадәни ичирәм белә достлуғун сағлығына».

Кәнддәки һадисә вә инсанларын әсәрдә тәбии верилмәсинин әсас сәбәбләриндән бири будур ки, бурада характерләр, инсанларын дахили аләми кениш мәишәт вә һәјат лөвһәләрилә, әсәрин үмуми идејасы вә сүжет хәттилә

бағлы олан һадисә вә әһвалатлар васитәсилә ачылыр. Буна көрә дә охучу онларын һәјат вә күзәраны, мәишәти, дахили аләмилә, дүнјакөрүшү вә психолокијасы илә, үрәкләринин дәринликләриндә кизләнән ән инчә дујғулары илә белә јахындан таныш ола билир. Онларын характериндәки, шүурундакы, һәјатындакы һәр шеј охучу үчүн ајдын олур.

Романын «Нараһат шәһәр» һиссәсиндә исә јазычы бу чәһәтә бир гәдәр аз әһәмијјәт вермишдир. Јә'ни бурада ајры-ајры сурәтләр вә онларын дахили аләмләри кәнддә олдуғу гәдәр дәриндән ачылмамышдыр. Бу һиссәдә инкилаб мәркәзи Бакыны һәртәрәфли, кениш тәсвир етмәк үчүн јазычы мүхтәлиф еподлар вермиш, ајры-ајры тарихи һадисәләри чанландырмыш, бу һадисәләрин һәгигәтә ујғун шәкилдә экс олунмасына хүсуси сә'ј көстәрмиш—бүтүн бунлар исә, мүәллифә сурәтләрин мәишәти, дахили аләми, психолокијасы үзәриндә даһа әтрафлы дајанмаға имкан вермәмишдир. Бу һиссә һадисә вә еподларла о гәдәр јүкләнмишдир ки, һәтта мүәллиф бунлары бә'зән лөвһәләрлә көстәрмәк әвәзинә өзү нағыл едир. «Ојанан кәнд» һиссәси охундугдан сонра «Нараһат шәһәр» һиссәсиндә мәишәт лөвһәләринин азлығы дәрһал һисс олунур.

Романда әһәмијјәтсиз дәрәчәдә олса да, тәсвир олунан әһвалатларын өз инкишафындан доғмајан, бә'зи һалларда тәбии вә инандырычы көрүнмәјән һадисәләр дә вардыр. Мәсәлән, чох мараглы башланан, мараглы шәкилдә давам едән Рәшидин Сүсәнлә севкиси гәфилдән, һеч көзләнилмәдән Сүсәнин өзүнү зәһәрләмәси илә нәтичәләнир. Мүәллиф Сүсәнин кечирдији бөһранлары, һәјәчанлары, изтирабли дәгигәләри психоложи бир акт кими ајдынлашдырмадығы үчүн охучу бу интиһара инана билмир. Сүсәнин севкисинин белә бир нәтичә илә гуртармасыны әсасландырмаг үчүн мүәллифин һазырлыг иши кифајәт гәдәр олмамышдыр.

Бајрамын Бакыда Османла көрүшмәси һаггында кәндә көндәрдији мәктубларда һеч бир мә'лумат вермәмәсини даһа реал һадисәләрлә әсасландырмаг оларды. Чүнки, Бајрам билирди ки, Османа рус гызы Јелена илә евләндији һаггында зарафатла дедикләрини о, кәндә гајыдаркән мүтләг бир һәгигәт кими јајачагды. Бир тәрәфдән Османын Бајрамла арасы јох иди, белә бир фүрсәти о көјдә ахтарырды, дикәр тәрәфдән Осман Бајрамын онунла зарафат

етдијини көрмәмишди, бу дәфә дә зарафат етдијини күман едә билмәзди. Белә бир хәбәрин кәндә јајылмасы исә Бајрамын аиләси үчүн бөјүк бир фәлакәт кәтирә биләрди. Бунлары билә-билә, јахуд еһтимал едә-едә Бајрамын бир нечә дәфә кәндә мәктуб көндәрдији һалда кәндә бу һагда һеч бир мә'лумат вермәмәси тәбии дејилдир.

***

«Сәһәр» романы Һ. Меһдинин өз јарадычылыг ән'әнәләринин давамы вә инкишафынын нәтичәси кими мејдана чыхмыш, әввәлки илләрин јарадычылыг тәчрүбәси вә мәфкурә истигамәтилә сых шәкилдә бағлы олан бир әсәрдир. Бунунда белә «Сәһәр» романынын јарадылмасында, ејни заманда, мүасир совет нәсринин ингилаби кечмиши әкс етдирмәкдә әлдә етдији наилијјәтләр, хүсусән бөјүк пролетар әдиби Максим Горкинин көзәл ән'әнәләри дә мүсбәт рол ојнамышдыр. «Сәһәр»дә М. Горкинин «Ана» романынын сәмәрәли тә'сири вардыр.

«Ана» романынын «Сәһәр»ә нечә вә нә шәкилдә тә'сир көстәрмәдән әввәл, романын өзүндә сурәтләрин етдијини көстәрмәдән әввәл, романын өзүндә сурәтләрин Горкијә мүнасибәтиндән данышмаг лазымдыр. «Сәһәр» романынын бир чох сәһифәләри Горкијә, онун «Ана»сынын Бакы фәһлә синфинин ингилаби шүурунун инкишафына нечә тә'сир көстәрмәсинә, Бакы пролетариатынын, габагчыл Азәрбајчан зијалыларынын һәлә ингилабдан әввәл Горкијә бәсләдији мәһәббәтә һәср олунмушдур.

Бакы фәһлә синфинә Горки әсәрләринин, хүсусән «Ана»нын көстәрдији тә'сир романда һәјати бир һәгигәт кими тәсвир олунмушдур. Горкинин гәһрәманлары фәһләләри вуруша, даһа бөјүк бир инам вә чәсарәтлә дөјүшмәјә руһландырыр. Бәрк ајагда, чәтинә дүшәндә онлар өзләрини Горкинин фәдакар гәһрәманларына: синәсини гајалара чырпан шаһинләрә, үрәјини мәш'әл едән данколара охшадырлар. Будур, Бајрамла бир камерада галан фәһлә Орлов өлүм чәзасына мәһкум едиләчәјини ешидәндә дәрһал хатиринә Максим Горкини салыр. О, Бајрама Горки һаггында мә'лумат верир, онун касыблары досту олдуғуну сөјләјир. Горкинин китабларыны өз јастығы алтында сахлајан бу фәһлә, нәһајәт, «Шаһин нәғмәси»ндән билдији парчалары әзбәрдән охујур: «Сән, еј чәсур Шаһин! Дүшмәнләрлә чарпышмада ганына гәлтан олдун... Лакин вахт кәләчәк ки, сәнин гајнар ганынын зәррәләри һәјатын зүлмәтиндә гығылчым тәк парлајачаг вә чох горхмаз үрәкләри ишыг, чошгун азадлыг һәсрәтилә јандырачаг... Сән һәлак олдунса да ејиб етмәз!... Сән даим мәтин руһлу инсанларын додагларындан гопан нәғмәләрдә сәсләнән азадлыг, сәадәт чағырышынын мәғрур мүчәссәмәси олачагсан! Чәсурларын ешгинә биз нәғмәләр сөјләјәчәјик!..»

Бу сөзләри дејән Орлов азадлыг јолунда чарпышан вә һәлак олан Шаһинлә өзү арасында бир ејнијјәт көрүр. Чүнки о да бәшәријјәти һәмишәлик олараг зүлм вә истисмарын бојундуруғундан хилас етмәк үчүн апарылан мүбаризәләрә гошулмуш, инди исә зәһмәткешләрин сәадәти јолунда апардығы мүбаризәдә һәлак олурду. Одур ки, Шаһинин вәзијјәти, онун мүбаризә вә инамла долу сөзләри Орлова доғма көрүнүрдү. Бу, һәгигәтән о дөврдә ингилаби бир чағырышла долу олан Горки јарадычылығынын фәһлә синфинин мүбаризәсинә көстәрдији тә'сирин парлаг ифадәси иди!

«Сәһәр» романынын әсас сурәтләри олан М. Әзизбәјов вә Бајрамын фәалијјәтләриндә дә М. Горки илә әлагәдар бир чох сәһнәләр верилмишдир.

М. Әзизбәјовун ингилаби фәалијјәтиндә Горки вә онун габагчыл идејаларынын тәблиғинә хүсуси јер верилир. Мәшәдибәјин С. Шаумјанла Горки һаггында сөһбәт етмәси, «Ана»ны Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етдирмәк үчүн көстәрдији тәшәббүсләри онун бөјүк пролетар әдибинин әсәрләринин идеја истигамәтинә нә гәдәр чидди әһәмијјәт вердијини көстәрмәкдәдир. Мәшәдибәј С. Шаумјанын Горки һаггында дедији көзәл, ганадлы сөзләрдән илһам алараг дејир ки: «О (јә'ни «Ана» романы—Ҝ. Т.), бу күн фәһлә үчүн бүтөв бир мәктәб вәзифәсини көрүр». Буна көрә дә Мәшәдибәј «Ана» романынын Азәрбајчан дилинә тәрчүмәсини тәшкил етмәк иши илә мәшғул олур. Лакин о, бу көзәл арзусуна наил ола билмир. Чүнки мәтбуат идарәләриндә отуран Һашымбәј Вәзиров кими либерал буржуа зијалыларынын белә хејирли иши һәјата кечирмәјә чәсарәтләри чатмыр. «Ана»ны азәрбајчанчаја тәрчүмә етмәји өһдәсинә көтүрмәкдән горхан Вәзирова Мәшәдибәј тәһмәтли сөзләр дејир:

«—Һәр һалда фикирләшин, бәј. Бу саат чамаата белә китаблар лазымдыр. Әкәр үрәјинизде бу чамаата зәррәчә дә мәһәббәт варса, горхмајын, «Ана»ны көтүрүн, елә

өзүнүз садәчә ана дилинизә тәрчүмә един, һиссә-һиссә бурахын...»

«...Горкини танымајан бир милләт ирәлијә јох, керијә бахыр. Бундан да бөјүк фачиә ола биләрми? Сәнин зијалын, фәһлән, тәләбән, кәндлин Горкини танымалыдыр!».

М. Әзизбәјов Горкини фәһлә синфинә бәсләдији мәһәббәтә көрә, әсәрләриндә ингилаби идејалары чәсарәтлә тәблиғ етдијинә көрә севирди. Одур ки, актјорларла сөһбәтләриндә о, тезликлә Азәрбајчан мүһитиндә фәһлә һәјатындан әсәрләр јазан Горки кими јазычыларын јетишәчәјини сөјләјир, бөјүк сәнәткара јүксәк гијмәт верәрәк дејирди:

«—Горки зәһмәткеш халгын бағрындан гопуб кәлмишдир. Ону јетирән дә һәмин халгдыр. О, фәһләнин талејилә өз талејини һәмишә бағламышдыр. О, рус фәһләсинин күчүнү дујур, онун гәһрәманларыны һәгиги бир мәһәббәтлә севир».

Јазычы, Горкинин шөһрәтинин јалныз Бакы фәһләләри вә зијалылары ичәрисиндә дејил, ејни заманда Азәрбајчанын ән учгар кәндләриндә белә јајылдығыны көстәрир. Горкинин ады вә әсәрләри Ајыбасар кәндлиләринин сирдашларындан олан Сәлим мүәллимә дә мә'лумдур. О, бөјүк сәнәткарын китабларыны гијмәтли бир сәрвәт кими сахлајыр, бош вахтларыны һәмин китаблары дөнә-дөнә охумаға сәрф едир. Сәлим мүәллим Горкинин әсәрләриндән бир тәблиғат васитәси кими истифадә едир. Онун, «Һәјатын дибиндә» пјесиндә мөһкәм инсанларын азадлыг дујғуларыны тәрәннүм едән «Күн ки, сәһәрләр чыхар, ахшам батар» мисрасы илә башланан маһныны әзбәрдән лөвһәјә јазмасы, шакирдләрә һәмин маһныны әзбәрләмәји тапшырмасы буну ајдын сүбут етмәкдәдир. Бу ше'р, Сәлим мүәллимин өз әһвал-руһијјәсини дә, онун зинданлары парчалајыб азад бир дүнјаја чыхмаг үчүн еһтирасларыны да ајдынлашдырмаға көмәк едир. Романын «Ојанан кәнд» һиссәсинин үмуми идеја истигамәтини ифадә едән епиграф да Горкинин «Ана» романындан кәтирилмишдир. «Но будет день, вылетят на волю орлы...»

Лакин бурадача тәәссүфлә көстәрмәк лазымдыр ки, романда Азәрбајчан әдәбијјатынын, «Молла Нәсрәддин» журналынын вә Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә кими ингилабчы-демократ јазычыларын фәһлә вә кәндлиләрин фикри-естетик инкишафына, ојанмасына көстәрдији тә'сир кифа-

јәт гәдәр ишыгландырылмамышдыр. Мә'лумдур ки, «Сәһәр» романынын бәһс етдији дөврдә, јә'ни 1906—1908-чи илләрдә «Молла Нәсрәддин» журналы Азәрбајчан зәһмәткешләри ичәрисиндә ән чох јајылмыш, онларын дәрин рәғбәтини газанмыш, ејни заманда, фәһлә вә кәндли синифләринин мәнафејини мүдафиә едән әдәби-бәдии бир орган иди. Бурада чап олунан бәдии әсәрләрдә, фелјетонларда зәһмәткешләрин һәјат вә мәишәти, синфи шүурунун ојанмасы екс етдирилир, дөврүн бир чох габагчыл идејалары чәсарәтлә тәблиғ олунурду. Одур ки, «Сәһәр» романында Азәрбајчан зәһмәткешләринин фикри инкишафына бәдии әдәбијјатын көстәрдији тә'сирдән бәһс едиләркән «Молла Нәсрәддин» журналына, һәмчинин бу журналын ән мүбариз шаири Сабирә дә хејли јер верилмәли иди.

Горки јарадычылығынын ингилаби идејалары «Сәһәр» романындакы мүбариз гәһрәманларын фикри, мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшмәсинә көмәк етмишсә, даһи сәнәткарын јарадычылыг ән'әнәләри, хүсусән «Ана» романы «Сәһәр»ин өзүнүн јарадылмасына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

«Сәһәр» романына «Ана»нын тә'сири тәсадүфи һал дејилдир. Бу, һәр шејдән әввәл, һәр ики әсәрин идејасынын, һәлл етдији мәсәләнин бир-биринә јахын олмасындан ирәли кәлмишдир. Һәр ики романын әсас мәфкурәси фәһлә һәрәкаты илә болшевизм идејаларынын бирләшмәсинә, сосиализм идејасынын күтләләрин шүуруна дахил олмасы просесинә, фәһлә, кәндли вә габагчыл зијалыларын буржуа-мүлкәдар гурулушуна гаршы апардығы мүбаризәјә һәср олунмушдур. «Ана» романында олдуғу кими, «Сәһәр»дә дә ингилаби идејаларын кәндә дахил олмасы, кәндли синфинин шүурунда әмәлә кәлән ојанма мүһүм јер тутур. Ингилаби сосиал-демократ партијасынын рәһбәрлији илә кениш зәһмәткеш күтләләрин ајаға галхыб мүтәшәккил мүбаризәјә башламасы, партија тәшкилатларынын тәшкиледичи ролу һәр ики романын әсас мәсәләләриндәндир.

«Ана», тарихи инкишафы оптимистчәсинә тәсвир едән бир әсәрдир. Орада дөјүш мејданына атылан мүсбәт инсанларын һамысы кәләчәјә бөјүк бир инамла бахыр, өз әмәкләринин гүдрәтинә инаныр, өз мүбаризәләриндә кечтез гәләбә чалачагларына мөһкәм бир үмид бәсләјирләр.

Доғрудур, романын сону нә Павел Власовун, нә онун рәһбәрлик етдији сосиал-демократ дәрнәјинин, нә дә

ананын өзүнүн гәләбәси илә нәтичәләнмир. Павел вә онун јахын достлары һәбсханаја атылырлар, ана полис тәрәфиндән һәбс едилир. Лакин, бунунла белә һадисәләрин инкишафы, тәсвир олунан мүбаризәнин мүтәшәккиллији, зәһмәткеш синифләрин шүурундакы инкишаф, фәһләләр арасындакы мөһкәм бирлик—бүтүн бунлар охучуда аловлу бир руһ јүксәклији доғурур, о мәһкум синифләрин өз мүбаризәсиндә галиб кәләчәјинә инаныр.

«Сәһәр» романында да мүбаризә апаран гүввәләр бөјүк мүгавимәтә раст кәлир, иртичанын сәрт гајалары илә үзләшир, мәғлубијјәтә уғрајырлар. Бакы болшевик тәшкилатына рәһбәрлик едән Коба һәбс едилир. Бајрам кәнддә кениш тәблиғат иши апара билмәјиб кери гајыдыр, кәндлиләрин мәрд бир инсан кими таныдығы Искәндәр киши мәһв олур, кәнд һакимләрилә мүбаризәјә галхмыш вә гачаглара гошулмуш Алы һәбс едилиб шәһәрә көндәрилир. Лакин бүтүн бунлар охучуну руһдан салмыр. Чүнки романын һадисәләри јалныз ајры-ајры шәхсләрин талеләрилә мәһдудлашдырылмамышдыр. Чүнки, романда ичтимаи һәјат өз зиддијјәтләрилә, јә'ни инкишафда тәсвир едилмишдир. Тутуланлар, өлдүрүләнләр, әзаб вә ишкәнчәләрә мә'руз галанлар беш, он, јүзләрдирсә, ајаға галхан, онларын ишини давам етдирән, әл-әлә вериб вурушан вә бу дөјүшүн мә'насыны артыг дәрк едәнләр милјонлардыр. Милјонларын сәси «Сәһәр» романында әзәмәтлә курлајыр. Буна көрәдир ки, романын сон сәтирләрини охудугдан сонра охучунун гәлбини фәрәһ бүрүјүр, о инаныр ки, шүурлу мүбаризәјә галхмыш Бајрам, Смирнов, Аслан кими мүбариз инсанлар, Искәндәр вә Алы кими јатмыш кәнди ојатмаға башлајан кәндлиләр мәғлуб ола билмәзләр. Онларын иши һагдыр, онлар галиб кәләчәкләр.

Әзизбәјовун өз анасы Сәлминаза дедији сөзләр «Сәһәр» романынын мүбариз гәһрәманларынын кәләчәјә бәсләдији бу инамы ајдын ифадә едир:

«—... Инди бизим тәрәфдарымыз мин нәфәрдирсә, бир аздан сонра он мин, јүз мин олачаг. Белә фәрз едәк ки, бир чајын габағына сәдд чәкирләр. Су јығылыр, јығылыр, ахырда сәдди учуруб дағыдыр. Бах, биз дә о чај кимијик. Бир ил, беш ил габағымызы сахлаја биләрләр. Амма бир күн кәләчәк ки, биз дә о кур чај кими сәдләри учуруб, дүзәнлијә чыхачағыг».

Беләликлә, «Ана» романы, һәр шејдән әввәл, өз дәрин мәзмуну вә идејасы илә, мүһүм мәсәләләри әһатә чәһәтиндән «Сәһәр»ә тә'сир көстәрмишдир.

Мә'лумдур ки, «Ана» романында өз евиндә кизли јығынчаглар кечирән, ингилабчы достлары илә сых әлагә сахлајан сосиал-демократ дәрнәјинин рәһбәри Павел ади ев гадыны олан анасы Ниловнанын мүбариз ингилабчы бир гадына чеврилмәсиндә нә гәдәр бөјүк рол ојнајыр. Бурада ана-оғул мәһәббәти, ана-оғул мүнасибәти јүксәк бир идеја уғрунда мүбаризәјә чеврилир.

Орижинал, Азәрбајчан гадынлығына мәхсус бир чох милли хүсусијјәтләрилә верилмиш Сәлминазын да фикри инкишафында оғлу Мәшәдибәјин, онун ингилабчы достларынын фәалијјәти мүһүм рол ојнајыр. Мәшәдибәјин кизли ингилаби фәалијјәти илк күнләр Сәлминаз арвады бәрк горхуја салыр. Лакин бу вәзијјәт узун давам етмир. О, шүурлу бир ана кими оғлунун нәчиб вә јүксәк бир иш уғрунда чалышдығыны баша дүшүр, оғлунун јахын көмәкчисинә чеврилир. О, Бајрамы һәбсдән азад етдирмәк үчүн Рәһимбәјин јанына хаһишә кедир, евдә силаһларын кизләдилмәсинә көмәк көстәрир, Мәшәдибәјлә достлары арасында әлагә сахлајыр, һәтта жандармлар Мәшәдибәји, һәбс едәндә кәлини ағладығы үчүн ону мәзәммәт едир.

«—Јох, гызым, јахшы еләмәмисән. Лап тутуб гәзәмәтә салсалар да, кәрәк о сәнин көз јашыны көрмәјә иди»—дејир.

Кетдикчә Сәлминаз арвадла оғлунун ингилабчы достлары арасында мөһкәм бир сәмимијјәт вә достлуг јараныр. Сәлминаз онлара һәгиги бир ана мәһәббәти бәсләмәјә башлајыр. Ана Павелин достларына нә гәдәр сәмимидирсә, Сәлминаз да Бајрама, Аслана, Ханлара о гәдәр јахын, доғма мүнасибәт бәсләјир. Нәһајәт, Сәлминаз Мәшәдибәјин көзүндә о гәдәр бөјүјүр ки, һәтта о, тәшкилатын һеч бир сиррини ондан кизләмир, бүтүн дәрдләрини онунла бөлүшүр. Сәлминазын фикри инкишафыны, Мәшәдибәјин јанында газандығы е'тибары ашағыдакы парча чох ајдын шәкилдә ифадә едир:

«—Сән мәним јалныз анам дејилсән. Сән мәним достум, һәмдәмим, сирдашымсаң, аначан. Мән сәндән һеч вахт үрәјими кизләтмәмишәм. Анчаг истәмирәм ки, нараһат оласан. Биз, доғрудан да, чох горхулу бир ишә гәдәм гојуруг. Бу јолда өлүм-итим вар.

102-11

Ананын гәлби изтирабла чырпынды:

—Сән өзүн дә кедәчәксәнми?

— Бирдән ишдир кетсәм, нә дејәрсән?

— Елә билирсән ағлајыб өзүмү өлдүрәрәм? Мән гыз јох, оғлан доғмушам... Јох, оғлум, сән һәмишә, һамыдан габагда кедәчәксән.

— Бирдән...

— Бирдән, нә?...

Мәшәдибәј динмәди. Лакин ана онун фикриндән кечәнләри дәрһал үзүндән охуду: «Бирдән мәни өлдүрсәләр?»

— Аллаһ сәнә јар олсун, оғлум! Гој демәсинләр ки, Әзизбәјин, Сәлминазын баласы горхуб, мејдандан гачды».

Беләликлә, Горкинин ана сурәтини јарадаркән гаршысында гојдуғу мәгсәди, јә'ни габагчыл ингилаби идејаларын кениш халг күтләләри ичәрисинә дахил олмасы мәсәләсини Һ. Меһди Сәлминаз сурәтиндә дә чанландырмышдыр. Доғрудур, Сәлминаз илә Ниловна арасында үмуми, охшар чәһәтләр бир гәдәр һәддини ашыр вә бу шүбһәсиз, азәрбајчанлы ананын тәбиилијинә, орижиналлығына мәнфи тә'сир көстәрир. Бу чәһәтдән Пәри сурәти даһа тәбии вә мүвәффәгијјәтли чыхмышдыр. Чүнки бу сурәти јарадаркән јазычы даһа чох өз мүшаһидәләринә әсасланмышдыр. Бунунла белә «Сәһәр» романындакы ана—Сәлминаз мәрд оғуллар доғмуш, онларын гәһрәманлыглары илә ифтихар едән, дүзә дүз, әјријә әјри дејән минләрлә мүбариз Азәрбајчан гадынларынын бир чох милли хүсусијјәтләрини өзүндә чәмләшдирән бир сурәт тә'сирини бағышлајыр.

Бүтүн бунлар сүбут едир ки, Горкинин «Ана» романы өз мәзмун вә идејасы илә, мәсәләләрин гојулушу чәһәтдән «Сәһәр» романына сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир. «Сәһәр» совет әдәбијјатынын баниси М. Горкинин әдәби ән'әнәләриндән өјрәнмә јолу илә јарадылмыш әсәрләрин көзәл бир нүмунәсидир.

«Сәһәр» романы Һ. Меһдинин јарадычылығында ирәлијә доғру мүвәффәгијјәтли бир аддым олдуғу кими, Азәрбајчан совет нәсринин инкишафында да диггәтәлајиг һадисәдир.

1954

ФӘРӘҺ ВӘ ГӘЗӘБ ЛИРИКАСЫ

Һәгиги ше'рин вурғуну олан бөјүк шаиримиз Сәмәд Вурғун заманә илә, һәјатла ајаглаша билән ше'рә, һәгиги илһам саһиби олан шаирә һәмишә һәссас бир мүнасибәт бәсләр, она дәрһал өз мүнасибәтини билдирәрди. Сәмәд Вурғунун вахты илә јүксәк гијмәтләндирдији белә сәнәткарлардан бири бу күн ше'римизин көркәмли нүмајәндәси кими танындығымыз Әһмәд Чәмилдир. Мәгаләләриндән бириндә халг шаири јазырды; «Ше'р—илһамдыр. Ше'рин рүбабы әл илә гајрылмыш чалғы аләтләринә бәнзәмәз. Бу рүбабын симләри инсан гәлбинин көзлә көрүнмәјән телләридир. Бу зәриф вә инчә рүбаб маһир усталар әли илә чалындығы заман биз она валеһ олуруг; о, бүтүн варлығымызы бир аһәнрүба кими өзүнә чәкир, онун мә'налы вә титрәк сәси бизи бөјүк әмәлләрә, кениш фәзалара чағырыр. Биз белә ше'рләри охудуғумуз заман онларын дадлы вә мә'налы сәсиндә инсан сөзүнүн бөјүк гүдрәтини көрүрүк...

Мән, шаир Әһмәд Чәмилин чалдығы ше'р рүбабыны динләјирәм. Бу рүбабын телләриндән гопан зәриф вә мә'налы нәғмәләр нә гәдәр дадлы вә тәбиидир. Бунлар саф дағ чешмәләри кими шырыл-шырыл ахыр, илк баһарын күлләри кими әтир сачыр. Бу нәғмәләрдә зорланмамыш, һеч бир тәзјиг алтына алынмамыш бир гәлбин, һәм дә һәгиги бир шаир гәлбинин чырпынтылары сәсләнир...»

Сәмәд Вурғун Әһмәд Чәмил јарадычылығына һәср етдији, ше'р кими ахыб кедән мәгаләсини белә башламышды. Биз бу мәгаләдән она көрә бәһс ачдыг ки, бурада һаггында данышдығымыз шаирин бәдии јарадычылығына

дэгиг вә ајдын гијмәт верилмишдир. Сәмәд Вурғун өз гәләм јолдашынын јарадычылыг хүсусијјәтләрини елә мәһарәтлә мә наландырмышдыр ки, Әһмәд Чәмилдән данышаркән бу мүлаһизәләри хатырламамаг мүмкүн олмур.

Әһмәд Чәмил 30 илдән јухарыдыр ки, бәдии әдәбијјат саһәсиндә чалышыр. Онун кечдији јарадычылыг јолу Азәрбајчан ше'ринин сон 30 илдәки инкишаф јолу илә мөһкәм бағлы олмушдур. Ше'римизин бу дөврдә бәдии һәллини вердији мөвзулар, тохундуғу мәсәләләр, әлдә етдији сәнәткарлыг наилијјәтләри, еләчә дә јарадычылыг ахтарышлары Әһмәд Чәмил јарадычылығы үчүн дә сәчијјәвидир.

Лакин бу үмуми чәһәт шаирин өз шәхси јарадычылыг хүсусијјәтләрини һеч дә көлкәдә бурахмыр. Әксинә Әһмәд Чәмил чох рәнкарәнк олан Азәрбајчан ше'р күлзарында орижинал сималардан биридир. О, бир шаир кими Азәрбајчан совет ше'ринин үмуми инкишаф хәттилә нә гәдәр бағлыдырса, бир сәнәткар кими өз јарадычылыг хүсусијјәтләринә, орижинал тәсвир васитәләринә дә маликдир. Дејиләнләри тәсдиг етмәк үчүн шаирин јарадычылығына өтәри дә олса нәзәр салмаг кифајәтдир.

Шаирин 1930-чу иллэрдәки ше'рләри, јә'ни Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә гәдәрки дөврдә јаздығы әсәрләр онун јарадычылығында ајрыча бир мәрһәлә тәшкил едир. Әкәр Әһмәд Чәмилин «Көзәл Гафгаз» адлы илк ше'рини 1928-чи илдә «Гызыл Кәнчә» журналында чап етдирдијини нәзәрә алсаг, бу он ики или онун бир шаир кими јеткинләшмәси, совет ше'ринин идеја хүсусијјәтләринә јијәләнмәјә башламасы, јарадычылыг ахтарышлары апармасы дөврү кими гијмәтләндирә биләрик.

Әһмәд Чәмил әдәбијјата, сәнәт аләминә ајдын бир мәгсәдлә, ајдын бир идеал илә кәлмишди. Һәлә чох кәнч икән о, өз чәбһәсини мүәјјәнләшдирмиш, сөзүнү чох сәрраст демишди. Шаир өзүнү ингилаб адлы ананын өвлады адландырыр, бу мәрд ананын бөјүк идеаллары уғрунда өз гәләминин сүнкүјә чевирәчәјини вә'д едирди. О, «Сөз верин, јолдашлар...»—дејә гәлбини һәјәчана кәтирән сөзләрини демәјә чан атыр, охучуларыны ону диггәтлә динләмәјә чағырырды:

Мәнә дә сөз верин... Мән дә ше'римлә
Бир әскәр рапорту верим мүхтәсәр:

Мән кәнч болшевикләр сырасынданам...
Чүнки о ингилаб адлы мәрд анам
Гызыл шәфәгләрдән көјнәк тикәрәк
Бөјүдүб бу јаша чатдырыб мәни.
Бу күн дә әјнимдә дурур о көјнәк,
Бу күн дә синәми габардыр вүгар.
Һәлә нә јад бир әл, нә илләр-ајлар
Силмәјиб көнлүмдән о хатирәни...
Онунчүн севирәм мүбаризәни.

Бу сәтирләри Әһмәд Чәмил 18 јашында икән јазмышды. Бу, һәјата, сәнәт чәбһәсинә тәзәчә кәлмиш чаван бир шаирин јарадычылыг рапорту иди. Бу сәтирләр шаирин сонралар кедәчәји сәнәт јолунун идеја истигамәтини габагчадан тә'јин етмәјә дә аз көмәк етмирди. Һәлә о заман көрмәк олурду ки, ше'римизә өз дахили һәјәчанларыны, арзу вә хәјалларыны күнүн, муасир һәјатын сәсилә мөһкәм бағламаға чалышан, ше'рин мүбаризә гүдрәтини дәрк едән чаван шаир кәлир.

Доғрудур, Әһмәд Чәмилин илк гәләм тәчрүбәләриндә риторик мисралар, чылпаг, гуру дејилмиш фикирләр дә јох дејилди. Бәдии сөзүн сирләринә дәриндән бәләд олан шаирин гәләминдән бә'зән һәгиги сәнәт әтриндән, тәравәтиндән мәһрум парчалар да чыхырды. Лакин булар о гәдәр аз иди ки, јүзләрчә шаиранә дејилмиш мисранын, онларла үрәк атәши илә јазылмыш ше'рин јанында көрүнмәз олурду.

Дедик ки, Әһмәд Чәмил сәнәт аләминә ајдын бир мәгсәдлә кәлмишди. Шаирин илк ше'рләрини нәзәрдән кечирәркән, доғрудан да, бурада мүбаризлик, дөјүшкәнлик руһу илә јашашы дөврүн, 30-чу илләрин үмуми ичтимаисијаси пафосунун нә гәдәр дәгиг, доғру тәрәннүм олундуғунун шаһиди олуруг. Шаир дәрк едир ки, ингилаб галиб кәлсә дә синфи дүшмәнлә һәјатын бүтүн чәбһәләриндә бир күн белә ара вермәдән мүбаризә апармаг лазымдыр. Бу дөјүш һәр совет вәтәндашындан бөјүк ирадә вә мәрдлик тәләб едир. Бу чағырышы, бу мүбаризә руһуну шаирин «Дөјүшә!» ше'риндә көрмәк чәтин дејил.

Дөјүш давам едир, давам едәчәк,
Дәзкаһ да, сүнкү дә, гәләм дә кәрәк
Бу күрүкү дөјүшдә бир әскәр олсун.
Бу күн дә, сабаһ да сәфәрбәр олсун.
... Арзулар бөјүкдүр, арзулар дәрин...
Һәр ше'рим дүшмәнә атылан охдур.
Еј кәнчләр дөјүшә! Болшевикләрин
Ала билмәдији бир гала јохдур.

Сијаси лирика Әһмәд Ҹәмил шe'ринин ҹаныны, әсас истигамәтини тәшкил едир. Шаир нәдән јазыр јазсын, ону күнүн әсас сијаси мәсәләләри илә, заманын габагчыл идејалары илә бағламаға чалышыр. Бу ҹәһәт онун бүтүн јарадычылыг мәрһәләләри үчүн сәҹијјәвидир. Шаирин «Ленин», «Сөз верин, јолдашлар», «Партизанын гәбри», «Адмирал», «Шаһинләр», «Даш гәфәс», «1914» кими илк шe'рләри дә көстәрир ки, о, әлинә гәләм алдығы күнләрдән сијаси мәсәләләрин тәрәннүмүнә хүсуси әһәмијјәт вермиш вә бу јола һәмишә садиг галмышдыр.

Лакин Әһмәд Ҹәмил гәләмә алдығы мөвзулары сәнәткар кими ишләмәјә, онлара бәдии гида вермәјә чалышырды. Һисс едирсән ки, ҹаван шаир һәр фикрин, һәр һиссин, һәр сөзүн үзәриндә дүшүнүр, көтүр-гој едир, мөвзуну өз гәлб вә дүшүнҹә аләминдә һәрләјир, мүәјјән бәдии формаја дүшәнә гәдәр кағыза көчүрмүр. Ә. Ҹәмил шe'ринә мәхсус лаконизм, садәлик, фикри, һисси ајдын, садә ифадә едә билмәк бачарығы шаирин јарадычылыг лабораторијасынын бу кејфијјәтләри илә әлагәдардыр.

Әһмәд Ҹәмилин Коммунист Партијасына, Ленинә, Вәтәнә һәср етдији шe'рләри сијаси лириканын көзәл нүмунәләридир. Бу бөјүк идеаллара һәср олунмуш шe'рләрин дә илк нүмунәләрини шаир 30-ҹу илләрдә јаратмышды. 1934-ҹү илдә Ленинә һәср етдији бир шe'риндә о, Вәтәнимизин һәр гәләбәсини, өтән илләрин һәр наилијјәтини даһи рәһбәрин ады илә бағлајыр, ону «аловлу көксүнү туфанлара кәрәрәк» харигәләр јарадан ингилаб рәһбәри кими тәрәннүм едир. Шаир Ленини милјонларын хиласкары адландыраранг дејир:

О ачды зәнҹирләрдә үјушан голумузу.
О көстәрди алов, ган
Шәфәгилә гызаран
Гуртулуш јолумузу...

Ленинин милјон үрәкләрдә әбәди бир мәһәббәт газанмасыны да шаир онун бөјүк әмәлләринин нәтиҹәси кими гијмәтләндирир:

Илләр кечир...
Өлкәмиз һәр ил бој атыр,
Һәр ил бөјүјүр бир јаш...
Ленин, о әзиз јолдаш,
Ленин, о даһи рәһбәр,

Ленин, о әсрләрдә ән бөјүк мүтәфәккир...
Ким дејир ки, о, өлмүш?
Кечдијимиз јоллары о бизимлә бәрабәр
аддымлајыр,
Чүнки о,
гәлбимиздә көмүлмүш.

Риторик чағырыш вә ифадә тәрзиндән, гуру мүһакимәләр јүрүтмәкдән узаг олан шаир рәһбәрин бәдии сурәтини јаратмаг үчүн мүхтәлиф тәсвир васитәләринә мүраҹиәт едир. О, даима чалышыр ки, дејилмиш фикирләри, ишләнмиш тәшбиһләри тәкрар етмәсин. Бу орижиналлығы онун илк шe'рләриндә дә көрмәк олар. Ҹаван шаирин кәләҹәк инкишафыны тә'мин едән амилләрдән бири дә шүбһәсиз, өзүнә гаршы бу тәләбкарлығы олмушдур.

Шаирин лирик гәһрәманына бу дөврдә мәһәббәт дујғулары да јад дејилдир. Онун чох һәссас, дујан, севән бир гәлби вардыр. Лакин бу мәһәббәт интим, мәзмунсуз мәһәббәт дејилдир. Бу мәһәббәт бир улдуз кими онун јарадычылыг јолуна шәфәг салыр:

Көзәл гыз! һәр көнүлү, һәр гәлби шәксиз,
Узагдан-узаға дујмаг чәтиндир...
Мәнимчин һәр шејдән гијмәтли, әзиз
Исмәтин, камалын, мәһәббәтиндир!
Бах, көнлүм бир саздыр... Истәјирсән ал,
Ја ону мehрибан руһунла диндир;

Ја да истәјирсән—
дашдан-даша чал...
Нә дејим? Өзүн бил!
көнлүм сәниндир!...
Јох! Мәнә илһам вер мәһәббәтинлә,
Кечәләр субһәдәк галым јухусуз:
Мән јазым... Сән исә өз шәфгәтинлә
Ол башым үстүндә јанан бир улдуз!

Бөјүк Вәтән мүһарибәси башланандан сонра Әһмәд Ҹәмил јарадычылығынын јени мәрһәләсинә гәдәм гојур. Мүһарибә, фашизмин төрәтдији ағлакәлмәз дәһшәтләр шаирин һуманист гәлбини тәлатүмә кәтирир. Јер үзүнүн әшрәфи олан инсана сонсуз мәһәббәт, инсаны гул етмәјә ҹан атан мүһарибә ҹаниләринә нифрәт Әһмәд Ҹәмилин гәләминә јени гүввәт верир. Шаир бир-биринин ардынҹа «Нишан үзүјү», «Ачыл, еј сәһәр;», «Ҹан нәнә, бир нағыл де!», «Јадикар», «Бәхтијар», «Лај-лај» кими көзәл шe'рләрини јарадыр.

Мүһарибә вә онун төрәтдији фәлакәтләрә гаршы нифрәт шаирин һуманист көрүшләрлә јашајан лирик гәһрәманынын дахили әһвали-руһијјәсини, онун һәјәчан вә дујғуларыны даһа бариз бир шәкилдә мејдана чыхармаға кениш имкан јарадыр. Бу лирик гәһрәман һагг вә әдаләт чарчысыдыр. Онун дүшмәнә гаршы амансызлығы да, дөјүшләрдә көстәрдији мәтанәт дә, гәләбәјә олан сарсылмаз инамы да мәһз бу әһвали-руһијјә илә бағлыдыр.

Одур ки, Әһмәд Чәмилин чәбһә ше'рләриндә сызылтыја, јерсиз кәдәрә, аһ-фәрјада раст кәлмәк чәтиндир. Бу ше'рләрин руһунда дәрин бир никбинлик вардыр. Шаир өз гәһрәманларынын дахили аләмини, дүшүнчәләрини, ајры-ајры сәһнәләрини елә тәсвир едир ки, сән бунларын һәгигилијинә инанырсан. Онлар сәнә сахта, гејри-тәбии көрүнмүр. Бир анлыға сөзү шаирин чәбһәјә јола салдығы дөјүшчүсүнә верәк. О, өз севкилиси илә белә көрүшүр:

Күн доғур, назлы чанан,
Дур атымы јәһәрлә.
Сән әкиз доғулмусан
Ал өрпәкли сәһәрлә.

Јетәр, һәр гәми унут.,
Ач о гара шалыны.
Ширин-ширин дилә тут
Һәм атымын јалыны.

Де ки: «Дөн гызыл гуша,
Јар галхачаг үзәнкијә.
Бахма ениш-јохуша,
Гојма јарым ләнкијә!»

Дүшмәнлә дөјүшәндә
Сәнә чатмаса әлим,
Һәр јадына дүшәндә
Бир кағыз јаз, көзәлим!...

Үмидсиз олсан бир аз,
Мәни һеч анма, күлүм.
Десәләр ки, «Гајытмаз...»
Јох, јох. инанма күлүм.

Нә кизли-кизли ағла,
Нә гәм чәк, көзлә мәни.
Гајыданда, гучагла
Бир ширин сөзлә мәни.

Бу нәғмә кими ахан сөһбәт нә гәдәр сәмими вә тәбии верилмишдир. Чәбһәјә јола дүшән, өлүмлә үз-үзә дөјүшәкедән, севкилисиндән ајрылан бир әскәри бу диллә данышдырмаг вә онун дедикләринә охучуда инам ојатмаг о гәдәр дә асан дејил. Анчаг биз бу гәһрәманын сөзләринә инанырыг, онун гәләбә илә гајыдачағына шүбһә етмирик. Чүнки шаир һагг вә әдаләт наминә силаһ алан дөјүшчүнүн—совет әскәринин психолокијасына мәхсус үмуми чәһәтләри тута билмишдир. Онун өз мүбаризәсинә, гәләбәсинә олан инамы да бурадан доғур.

Мүһарибә дөврүнүн тәнгиди Әһмәд Чәмилин «Чан нәнә, бир нағыл де!», «Нишан үзүјү», «Лај-лај», «Јадикар», «Бәхтијар» кими мәшһур ше'рләриндән чох бәһс етмишдир. Биз бу кичик сөһбәтимиздә тәкрар олмасын дејә онларын үстүндән кечә дә биләрдик. Лакин бу ше'рләр Азәрбајчан поезијасында, еләчә дә шаирин өз јарадычылығында елә көклү изләр бурахмышдыр ки, онларын үстүндән кечсәк, Әһмәд Чәмил ше'ри һаггында чох јарымчыг бир тәсәввүр алынар.

Һәмин ше'рләрин үрәкләрә сүр'әтлә јол тапмасынын, о заман бүтүн әдәби ичтимаијјәтин диггәтини чәлб етмәсинин сәбәби, сирри нә иди? Нечә олду ки, Азәрбајчан ше'р нәһринин дуру, саф бир голу олан Әһмәд Чәмил сәнәти бирдән-бирә даһа кур ахмаға, чошуб-дашмаға башлады?

Бизчә, бу сирр елә үмуми сирдир ки, ону кәшф етмәк о гәдәр дә чәтин дејилдир. Бу, һәр шејдән әввәл, шаирин узун мүддәт чәбһә һәјаты кечирмәси, бу һәјаты дәриндән мүшаһидә едиб дуја билмәси, гәләмә алдығы мөвзулары бир сәнәткар кими јашаја билмәси нәтичәси иди. Һәјатын, тәсвир објектинин өзүнә јахынлыг шаирә онун бүтүн дахили маһијјәтини мејдана чыхармаға имкан верирди. Бу да бир һәгигәтдир ки, һарда әсил һәјат вар, орада да һәгиги поезија олачагдыр.

Һәјата јахынлыг Әһмәд Чәмилә сәнәтин, хүсусән даһа мүрәккәб олан ше'р сәнәтинин башга хүсусијјәтләриндән истифадә етмәк үчүн шәраит јаратмышды. Шаирин көзәл сүжетли ше'рләр јарада билмәси, тәсвирләрдә реалистик деталлара кениш јер вермәси, дәрин психоложи вәзијјәтләри тәбии, ајдын көстәрмәси, садә диалоглар ишләтмәси, мөвзуну конкрет шәкилдә, узунчулуға јол вермәдән чанландырмасы онун халг һәјатына, чәбһә

һәјатына бир сәнәткар кими мүдахиләси нәтичәсиндә мејдана кәлмишди. Бизә белә кәлир ки, мәшһур «Чан нәнә, бир нағыл де!» ше'ринин дә, «Нишан үзүјү», «Лај-лај» кими һәрарәтли чәбһә ше'рләринин дә үрәкләрә, зеһинләрә јол тапа билмәсинин әсил сәбәби бу иди.

—Ај нәнә, бир нағыл да де!
—Өмрүм-күнүм, јат даһа,
Һамсыны инди десәм, нағыл галмаз сабаһа.
—Чан нәнә, де бирини дә...
... Ағрын алым, сөзә бах.
Евимиздә сәндән савај, көр, һеч вармы бир ојаг?
Кечә кечиб, ев сојујуб, һәнир кәлмир очагдан;
Тахт үстүндә мәстан пишик, одур, јатыб бајагдан.
Өрт үстүнү, дәрдин мәнә, бах ешикдә јел әсир...
—Гар јағырмы?
—Елә јағыр... Сазаг гылынч тәк кәсир.
Көрпә чәкир тәзә, күллү јорғаныны үзүнә,
Көзләрини јумур... амма јуху кетмир көзүнә.
—Бәс, ај нәнә, атам инди һарададыр, көрәсән?
—Быј, башыма нәләр, оғул, јатмајыбсан һәлә сән?
—Ахы, нәнә, һеч демирсән атам һачан кәләчәк,
Инди ону сәнкәрдә бәс үшүтмүрмү гар, күләк?
—Өмрүм-күнүм, көрпә гузум, гурбан олум адына,
Нијә көкүс өтүрүрсән о душәндә јадына?
Атан јазыр: һәлә хошдур бу тәрәфдә һавалар,
Дејир: оғлум дарыхмасын, көрүшәрик бу баһар...
Һеч дарыхма дәрдин алым, атан кәләр о заман.
Сәнә чохлу нағыл дејәр әскәрликдән, давадан.
Ди инди јат, кечә кечир...
—Онда, нәнә, ај нәнә!
Гој кәсмәјәк ағ тоглуну, галсын атам кәләнә.
—Јахшы бала, гој бағларда чичәк ачсын нар, әрик,
Сағлыг олсун, ағ тоглуну атан үчүн кәсәрик...
Мән ејвана халы саллам, анан еви бәзәјәр,
Ел гајдасы сүфрә ачар, гоһум, гоншумуз кәләр.
Сән атаны гучаглајар, үз-көзүндән өпәрсән,
Гоча бабан саз көкләјиб, нағыл дејәр сүбһәчән...
Көрпә күлдү... һәсрәт гопан көзләриндән учду гәм.
Өлдү онун хәјалыны инди өзкә бир аләм:
Гарангушлар учуб кәлди, ачды чичәк, күлдү јаз,
Гучаглады атасыны, сонра кимсә чалды саз...
Көрпә өзү һисс етмәдән, ону јуху апарды,
Чөлдә исә бүтүн кечә күләк туфан гопарды.

Бу ше'рин күчү јалныз онун тәбиилијиндә, шаиранә јазылмасында дејилди. Шаир нәвә илә нәнәнин сөһбәтиндә, дөврүнүн елә характерик, типик лөвһәсини, психолокијасыны тәсвир етмишди ки, о, мүһарибә шәраитиндә јашајан милјонларла көзү јолда оланлар үчүн, баласы,

аиләси, анасы илә көрүшә чан атан дөјүшчүләр үчүн доғма иди. Көрпәнин јухусуна, көрүш лөвһәсинин тәсвиринә һәср олунмуш сәтирләр о заман чәбһәјә өз нүмајәндәсини көндәрмиш һәр аилә үчүн нә гәдәр ширин иди!.. Бу сәтирләр бешикдә гојуб кетдији, јеничә дил ачан көрпәси үчүн үрәји титрәјән әскәрин руһуна нә гәдәр јахын иди! Ше'р охучуја тәсәлли верирди, онун арзуларына, хәјалына үмид гатыр, башладығы мүбаризәсинә инам ојадырды. Өзү дә мүһарибәнин лап оду-алову ичиндә! Өзү дә нәнә илә нәвәнин кичик бир мүкалимәси илә! Анчаг сон дәрәчә ширин, сон дәрәчә тәбии, нәвәнин јухусу, сөһбәти гәдәр арзулу бир мүкәлимәси илә!

Әһмәд Чәмил мүһарибә илләриндә балача бир «Лајлај» адлы ше'р дә јазмышды. Анчаг бу лајлај бизим билдијимиз, ешитдијимиз ади лајлалардан дејилди. Чүнки онун һәр сәтринә дөврүн, заманын мөһүрү вурулмушду:

Кечә кечир... Көјләр гара, ај пара...
Аһу олуб гачыр јухун дағлара.
Өмрүм-күнүм!... Сәнә лајлај дедикчә,
Үрәјимдә гөвр еләјир мин јара.
Лајлај күлүм, көзләриндән өпсүн ај,
Лајлај гузум, лајлај балам, а лајлај!
Атан сәнин бир икиддир бусатлы,
Чал папаглы, боз шинелли, боз атлы,
Душмән үстә шығыјанда, дејирсән,
Гызыл гушдур, учур шимшәк ганадлы!
Лајлај күлүм, көзләриндән өпсүн ај,
Лајлај гузум, лајлај балам, а лајлај!

Әрини чәбһәјә јола салыб тәкчә баласына бешик башында лај-лај дејән ананын нискили, һәсрәти, кәдәри, үмиди «Лај-лај» ше'риндә чох тәбии верилмишдир.

Әһмәд Чәмилин лирикасында тәбиәт тәсвири, пејзаж хүсуси јер тутур. О, Азәрбајчан совет ше'риндә бу саһәдә ән чох мүвәффәг олан шаирләрдән биридир. Азәрбајчан тәбиәтинин фүсункар лөвһәләри онун ше'р рүбабында чох тәбии чәнланыр. Шаир нәдән бәһс едир-етсин ону тәбиәт лөвһәләри илә елә үзви шәкилдә әлагәләндирә билир ки, бу ше'рин бүтөвлүјүнү нәинки позмур, әксинә һадисәнин, тәсвирин гүввәтләнмәсинә көмәк едир. Бу чәһәтдән Әһмәд Чәмилдә XX әср Азәрбајчан классикләринин, хүсусән Аббас Сәһһәт ше'ринин тә'сирини һисс етмәк чәтин дејил.

Тәбиәт Әһмәд Ҹәмил лирикасында инсандан, ҹәмијјәтдән ајры, чылпаг шәкилдә тәрәннүм олунмур. Шаир тәсвир етдији һадисәни, инсан әһвали-руһијјәсини тәбиәт лөвһәләрилә елә бағлајыр ки, бу һадисәнин даһа тә'сирли, даһа тәбии чыхмасына сәбәб олур. Бу үсулдан о, ше'рләринин чохунда демәк олар ки, истифадә етмишдир. Әһмәд Ҹәмилин чох аз ше'рини тапмаг олар ки, орада шаир тәбиәтдән бу мә'нада истифадә етмәсин. «Партизанлар» ше'ринин башланғычына нәзәр салаг:

Күнәш батыр...
О тајдакы мешәликләр гаралыр.
Башы чәнли сыра дағлар гәриб бир көркәм алыр:
Долухсунан булудлара ган чиләнир, елә бил.
Далыр ахшам сүкутуна о ирәмә, о саһил...
Һәрдән бојлу ҹовагларын хышылдајыр јарпағы,
Сулар орда лал ахараг, јујур дашы, торпағы,
Узагларда бир кәнд јаныр...
Аловланыр ев, таја,
Түстүләнир хырман, зәми, әл узадыр од чаја.
Јол үстүндә бир ағ сачлы гоҹа дурур бајагдан,
Бахыр јанан зәмиләрә, јанан кәндә узагдан.

Әһмәд Ҹәмил инсан дүшүнҹәләрини, һәјәҹанларыны, һиссләрини дәгиг, тәбии ифадә едән уста шаирдир. Тәбиилик бу ше'рин ән ајрылмаз, ән сәҹијјәви хүсусијјәтидир. (Анҹаг, нәдәнсә, нәзәријјә китабларында бәдии әдәбијјаты тәшкил едән компонентләр сырасында тәбиилик ајрыҹа бир әламәт вә хүсусијјәт кими өз јерини тутмур. Дејә биләрләр ки, тәбиилик бәдии әдәбијјатын елә кејфијјәтидир ки, о, бүтүнлүкдә она мәхсус әламәтдир. Әкәр беләдирсә, нәзәри әдәбијјатда да она өз мөвгејини вермәк лазымдыр.)

Ә. Ҹәмил тәбиәти дә беләҹә инсан кими, ҹанлы бир варлыг кими дујур, зөвг илә, һәссаслыгла тәрәннүм едир.

* * *

Мүһарибәдән сонракы дөвр, динҹ гуруҹулуг илләри Әһмәд Ҹәмилин ше'р рүбабында јени екс-садалар ојатды. Шаир өз јарадыҹылығынын үчүнҹү мәрһәләсинә гәдәм гојду. Гуруҹулуг дөврүнүн үмуми пафосу, зәһмәт, сүлһә, гардашлыға чағырыш, халглар достлуғу, Вәтәнә, халга, партијаја мәһәббәт онун јени ше'рләринин әсас идеја истиғамәтини тә'јин етди. «Владимир Илич Ленинә»,

«Партијамыза еши олсун!», «Сүлһүн дајағы», «Минкәчевир улдузлары», «Тәмәл дашлары», «Колхозчу гызлар маһнысы», «Бешилликләр нәғмәси», «Халглар ајаға галхыр», «Зәнҹиләр мәһәлләси», «Јашасын сүлһ ҹәбһәси» кими ше'рләр бу дөврүн мәһсулудур. Адларындан көрүндүјү кими шаир өз јолуна хас олан ҹәһәти јарадыҹылығынын бу дөврүндә дә давам етдирмишдир. Мүһарибәдән сонракы дөврүн үмуми идеја-бәдии руһуну бу ше'рләрдә ајдын мүшаһидә етмәк олар.

Шаирин ше'рләринин бир гисми зәһмәтә, сосиалист әмәји мөвзусуна һәср олунмушдур. Бу исә тәсадүфи дејилдир. Мүһарибәдән сонра вәтәнимизин ағыр јараларыны анҹаг фәдакар әмәклә сағалтмаг мүмкүн иди. Гурмаг, тикмәк, јаратмаг бу дөврүн әсас шүарларындандыр. Инди өлкәмизин һәр кушәсиндә әлинә даш, палчыг алан бәнна јени бир бинанын, јени заводун, јени фабрикин тәмәлини гојур. Шаир өз көзәл ше'рләриндән олан «Тәмәл дашлары»ны бу мөвзуда јазмышдыр:

—Бәнна гардаш, нә мөһкәмдир, гојдуғун тәмәл!
Абад олсун, кушад олсун. Јорулмајасан!...
—Вар ол, бала! Јорулса да, габарса да әл,
Бир даш үстә бир даш гоја кәрәк һәр инсан.
...Гоҹа бәнна сәсләјирди ҹаван фәһләни:
—Тез ол, оғул! Даш гуртарды, ајаглы тәрпән.
Рәссам сүзүб үрәк ачан бу хош лөвһәни,
Деди:—Уста, һалал олсун, ҹәлд ишләјирсән.
Күлдү бәнна:—Бәли,—деди,—кәрәк тәләсәк,
Ҹәлд олмаға алышдыраг һәр бир нашыны.
Јалан олар, тәкҹә шәһәр салырыг десәк,
Биз гојуруг ағ күнләрин тәмәл дашыны.

Әһмәд Ҹәмилин ше'рләринин бир гисми исә бүтүн дүнјада садә адамларын әзәмәтли һәрәкатына чеврилән сүлһ вә демократија мөвзусуна һәср едилмишдир. Бу ше'рләр өз идеја истигамәти е'тибарилә шаирин ҹәбһә ше'рләринин бир нөв давамыдыр. Әкәр о, мүһарибә дөврү ше'рләриндә һәрб ҹаниләринә лә'нәтләр јағдырыр, Совет Ордусунун гәләбәләрини алгышлајырса, динҹ гуруҹулуг илләриндә сүлһ ишини давам етдирән гүввәләрин әзәмәтини көстәрир. Шаир «Халглар ајаға галхыр» ше'рини бу мөвзуда јазмышдыр. Ше'рин әввәлиндә икинҹи дүнја һәрбинин халглар үчүн кәтирдији фәлакәтин тә'сирли лөвһәләри верилир. Охуҹу империалист өлкәләрдәки јени дәһшәтли сәһнәләрлә гаршылашыр. Һәр јердә аҹлыг

вә сәфаләт һөкм сүрүр. Империалистләр инсанлары јени мүһарибәләрә сүрүкләмәјә чан атырлар. Онлар бир јандан халглара чөрәк вә'д едир, бир јандан да кәмиләрлә силаһ көндәрирләр. Шаир бу чинајәткарларын мәнфур симасыны ачыр, тон-тон мәрми дашыјан кәмиләрин халглар үчүн фәлакәт кәтирдијини сөјләјир.

Лакин мүһарибә гызышдыранларын чанфәшанлығы ше'рин никбин руһуну зәифләтмир. Әксинә, шаир көстәрир ки, бүтүн халглар артыг ајаға галхмышдыр. Онлар бир ағыздан дејирләр; биз мүһарибә истәмирик. Шаир јахшы дејир ки, тунчдан да мөһкәм олан бу сәс атом бомбасынын сәсиндән даһа күчлүдүр:

Долашдыгча аләми бу тунч сәс далға-далға,
Галхыр бүтүн өлкәләр, бүтүн халглар ајаға...
Чөрчилләр, труменләр инди титрәмир әбәс,
Атом бомбаларындан даһа күчлүдүр бу сәс.

Әһмәд Чәмил вәтәнпәрвәр шаирдир. Совет вәтәнинә, доғма Азәрбајчана мәһәббәт онун ше'рләринин ана хәттини тәшкил едир. Лакин бу мәһәббәт онун әсәрләриндә мүчәррәд шәкилдә тәрәннүм олунмур. Шаир вәтәнә олан уча мәһәббәтини, бу вәтәни ағ күнә чыхаран Коммунист Партијасына олан мәһәббәтиндән ајырмыр.

Кечәрәк Мил дүзүндән, сыра дағлары ашдым,
Күрүн саһилләријлә бүтүн ели долашдым.
Фәчрин сојуг тонгалы булудларда јананда
Мән дә тонгал галадым, каһ дағда, каһ аранда.
Мән бу көзәл өлкәни долашдым аддым-аддым,
Мин будагдан-будаға өзүмү гуш тәк атдым.
Бу күнәшли өлкәдә кимлә етдимсә сөһбәт,
Ешитдим һәр сөзүндә партијаја мәһәббәт.
Вар олсун бу мәһәббәт, вар олсун бу дүнјамыз!
Јер үзүнүн шөһрәти Коммунист партијамыз!

Дејирләр ки, Әһмәд Чәмил аз јазыр. Биз, шаирин үнванына дејилмиш бу тәнгиди гејд илә шәрикик. Доғрудур, шаир дејә биләр ки: мән аз јазырам, анчаг јахшы јазырам. Елә јазырам ки, мәним имзамы көрән охучулар ше'рими охумамыш кечмирләр. Онда биз дә шаирә чаваб вериб дејәрик ки: доғрудур, пис јазыб чох јазмагданса, аз јазыб јахшы јазмаг јахшыдыр. Анчаг мәһсулдар ишләјиб көзәл сәнәт нүмунәләри јаратмаг исә даһа бөјүк һүнәрдир.

Шаир—фәал ичтимаи хадим, халг мүрәббиси демәкдир. Одур ки, бу бөјүк ады дашыјанлара тәләбләримиз дә бөјүкдүр. Биз арзу едирик ки, Әһмәд Чәмил һәјатымызын мүхтәлиф мәсәләләриндән бәһс едән одлу ше'рләринин сајыны артырсын, јени, орижинал, чәсарәтли мөвзулар сечмәк бачарығыны бир даһа көстәрсин. Гој инкишафымызын сүр'әти онун јарадычылығына сүр'әт вә гүввәт версин. Әдәбијјат—чәсарәт севир. Гој бизим әзиз шаиримиз јени, бакир мөвзулар сечмәјә даһа чох диггәт јетирсин. Она јени јарадычылыг мүвәффәгијјәтләри арзу едирик.

1960

«МЕҺМАН» ПОВЕСТИ ҺАГГЫНДА

Коммунист әхлагынын адамларымызда тәрбијә етдији јүксәк мә'нәви кејфијјәтләр, аилә вә мәктәб тәрбијәсинин чәмијјәт һадисәләриндәки ролу, көһнә вә јени әхлаг нормалары арасында кедән мүбаризә, совет ганунунун гүдрәти дәрин реализм гүввәсилә јазылмыш «Меһман» повестинин әсас идеја-естетик истигамәтини тәшкил едир. Повестдә чәрәјан едән һадисәләр тәхминән 1930-чу илләрә аид олса да, онун тохундуғу мәсәләләр муасир әһәмијјәтә маликдир.

Сүлејман Рәһимовун јени повести онун бир чох јарадычылыг хүсусијјәтләрини, јазы техникасыны, һәјата реалист мүнасибәт бәсләмәк бачарығыны әкс етдирир, совет ганунларынын горунмасы илә јени инсанын формалашмасы просеси арасындакы мүнасибәтләрин бәдии һәллини верир. Повестин гәһрәманы Меһман ишдә, күндәлик фәалијјәтиндә адамларымызын шүурундакы көһнә галыгларла — көһнә көрүшләр, адәт вә ән'әнәләрлә мүбаризә апарыр. Охучу коммунист әхлагы принсипләринин чәмијјәтимизин инкишаф ганунлары илә әлагәсини көстәрән чанлы, реал сәһнәләрлә гаршылашыр. Повестин конфликти дә Меһман вә ону әһатә едән бир груп мүсбәт совет адамлары илә чәмијјәтимизин инкишафыны ләнкидән «орда-бурда кизләнмиш үфунәтли төр-төкүнтүләр», «чилддән-чилдә кирән бүрүнчәкли адамлар» арасында кедән мүбаризә әсасында гурулмушдур.

Меһман орта мәктәби битириб зәрли вәсигәсини аларкән ағ сачлы мүәллимәси Мәликә ханым истәкли тәләбәсини тәбрик етдикдән сонра дејир: «Бәли, оғлум, дахили тәмизлик вә вичдани сафлыг инсан үчүн бөјүк бир вүгардыр!.. Даима, о, адамы чүр'әтли, алны ачыг вә башы уча едир!.. Мә'нәви тәмизлик инсана мәғлубедилмәз бир гүдрәт, Вәтән вә халг гаршысында һәдсиз бир һөрмәт верир». Меһман һүгуг факултәсини гуртарыб аиләсилә кәндә, јени тә'јин олунмуш рајон прокурору вәзифәсиндә чалышмаға кедәндә дә мүәллимәсинин сөзләрини јада салыр, гоча профессор Мәликзадәдән, охудуғу китаблардан илләр боју өјрәндикләрини тәчрүбә илә бирләшдирмәјә башлајыр.

Меһманын рајона кәлмәси илә елә бил ораја јени бир һәјат кәлир, о, совет ганунларынын мүгәддәслијини горујан һәгиги вәтәндаш, һагг-әдаләт мүдафиәчиси — прокурор кими ишә башлајыр. Лакин Меһман рајонда бөјүк чәтинликләрлә растлашыр. Онун нүфузунун артмасындан горхуја дүшән керидә галмыш, чүрүмәкдә олан гүввәләр тәрәфиндән она доғру тәдричән хаин әлләр узанмаға башлајыр. Меһманын дәһшәтли бир һөрүмчәк торуна дүшмәси тәһлүкәси кетдикчә артыр. Јазычы гәһрәманынын мә'нәви тәмизлијини, принсипиаллығыны, сәдагәтини габартмаг үчүн әтраф шәраити мүрәккәбләшдирмәкдән чәкинмир. Кәнч прокурорун һәр һәрәкәтини, һәр аддымыны, Галошлу адамлар гара бир көлкәјә чеврилиб изләјир, ону тора салмаг үчүн мүхтәлиф ијрәнч васитәләрә әл атыр, бир чох башга рәһбәр ишчиләр кими, бу кәнч һүгугчу үчүн дә уғурсуз бир тале һазырлајырлар. Лакин Меһман ону әһатә етмәјә башлајан горхулу торлары бөјүк бир маһарәтлә ачмаға, она доғру узанан хаин әлләри тәдричән балталамаға башлајыр. О, бөјүк бир чәсарәт вә тәмкинлә рајон ичраијјә комитәсинин сәдри кими мүһүм бир вәзифәдә чалышыб әхлагсызлыгла, әдаләтсиз һөкмләр вермәклә мәшғул олан худбин, ловға камиловларла, јалтаг, ачкөз, рүшвәтхор мүстәнтиг Муртуз муртузовларла, өз арвадынын бојнуна кәндир кечириб боған Мәммәдхан кими гатилләрлә амансыз вә гәти мүбаризә апарыр. О, совет ганунларына, рајонун намуслу, ишкүзар ишчиләринә архаланараг, нәһајәт бу «сыныг-салхаг дәстәнин» ифшасына наил олур. Меһман бу мүбаризәдән һәгиги бир галиб кими, ордулары мәғлуб етмиш бир сәркәрдә кими чыхыр. Повестин сону онун гәләбәсинин тәнтәнәсинә чеврилир. Меһман өз мүбаризәсинә јекун вурараг дејир: «Бу һәлә мүрәккәб мүбаризә китабынын мүгәддәмәсидир... Бизим бөјүк ганунун бу сабаһ күнәши

102-12

кими парлајан гүдсијјәтинә анд ичирәм ки, һәр ким олса да мәним бармагларым титрәмәјәчәкдир... Доғруја завал олмадығы кими, әјријә дә аман олмајачагдыр!..»

Јазычы Меһман сурәти илә мә'нәви тәмизлијин һәр бир совет адамынын фәалијјәтиндә нә гәдәр чидди әһәмијјәтә малик олдуғуну көстәрмәк истәмишдир. Меһман нә үчүн галиб кәлир? Нә үчүн ондан даһа чох тәчрүбәјә малик олан Камилов вә муртузовлар онун шәхсиндә өзләринин ән бөјүк дүшмәнләрини көрүр, көлкәсиндән белә дәһшәтә кәлирләр? Мүәллиф тәсвир етдији чанлы һәјат һадисәләрилә өз охучусуну баша салмаға чалышыр ки, бу гәләбәдә Меһманын мә'нәви сафлығы чох бөјүк рол ојнамышдыр. О, совет мәктәбиндә алдығы тәрбијәни, бу тәрбијә нәтичәсиндә онун мә'нәвијјатында јаранан мүсбәт һиссләри өз фәалијјәтилә бағлаја билмишдир. Меһмана мүбаризәсиндә чәсарәт вә гәтилик верән дә онун вичдани тәмизлији вә сафлығыдыр. Меһман јахшы билир ки: «Чохмәртәбәли, мөһтәшәм биналар, мөһкәм бир тәмәл үстүндә дурдуғу кими, ингилаби ганун кешијиндә дајанан бир адам дә, өз ләкәсиз вичданы илә јүксәлмәли, күнәш кими парламалыдыр!..» О, јахшы дәрк едир ки; «ләкәли бир үрәк әсла дүзкүн вура билмәз! Белә бир адам... һеч бир заман өз јорғаны алтында белә раһат јата билмәз».

Меһманын мүбаризә апардығы гүввәләр, Камилов вә муртузовлар она көрә мәғлуб олурлар ки, онлар дахилән позулмушлар, чүрүмүш, көһнә һәјат, көрүш вә адәтләрлә бағлы, саф инсани һиссләрдән мәһрум адамлардыр. Онлар өзләри кими бир нечә дәләдузу әтрафларына топлајыб истәдикләри тәк һәјат кечирир, ганун адына ганунсузлуг едирләр. Бу дәстәјә мәнсуб оланлар бирбиринин хәјанәтини, ајыбыны билсәләр дә, бунлары ачмыр, өрт-басдыр едирләр. Чүнки онлар вичданлары ләкәли инсанлардыр. Доғрулуг, дүзлүк, һәгигәт онлар үчүн өлүмдүр. Лакин бу адамлар һеч дә бир-бирләринин ејни дејилләр. Мүәллиф бу сурәтләрин һәрәсини өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрлә вермишдир.

Рајон ичраијјә комитәсинин сәдри вәзифәсиндә чалышан вә бу «сыныг-салхаг дәстәнин» башында дуран Камиловун ән сәчијјәви сифәти онун ловғалығы вә худбинлијидир. О, өзүнү рајонун ағасы һесаб едир. Она елә кәлир ки, Муртузовун дедији кими «бу дүнјаны тәкчә о өзү јарадыбдыр. Нечә дејәрләр: «Бурда мәнәм, Бағдадда кор хәлифә». Елә билир ки, о олмаса лап күнүн

үзү тутулар, дүнја гара бағлар». Одур ки, кәнч прокурор Меһман онун ганунсуз вердији тәдбирләри ифша едәндә өз-өзүнә инана билмир, «әдә, мәнә нә ганун» — дејә фәрјад гопарыр, нәһајәт ағзындан сүд ији кәлән бу ушағы да «јола салдығы» бир чох прокурорларын көкүнә салмаг үчүн тәдбирләр көрмәјә башлајыр. Повестдә Камиловун фәалијјәтинә һәср олунмуш сәһифәләр ловға вә худбин адамларын һәјатда дүшдүкләри күлүнч вәзијјәти, онларын керилијини, дахили бошлуғуну, сахтакарлығыны көстәрән көзәл, тәбии һәјат лөвһәләридир.

Камилов илә әлбир ишләјән мүстәнтиг Муртузов вә сүпүркәчи Галошлу адам да чох орижинал типләрдир. Муртузов јалтаглыг вә икиүзлүјүн тимсалыдыр. «Бу тәрәф итәләсә о тәрәфә сөјкәнмәк, о тәрәф итәләсә, бу тәрәфә сөјкәнмәк» — Муртузовун «һәјат дүстуру» беләдир. Галошлу адам исә хәјанәтдән јоғрулмуш, ишығы гаранлыға чевирмәк, хошбәхтләри бәдбәхт етмәк јолунда чалышан гара бир көлкәдир. О, һәр јердә бир көлкә кими көрүнүр, Меһманы изләјир, онун аиләсинә сохулуб, орада хәјанәт тохуму сәпир, бу јолла һәм кәнч прокурору, һәм дә онун аиләсини дәрин бир учурума јуварлатмаг үчүн зәмин һазырлајыр. Бир нечә прокурор јола салан Галош: «Көрәк ким кими бајыра басачаг?» — дејә инамла фәалијјәтини давам етдирир.

Әл-әлә вериб чалышан, инкишафын гаршысында бөјүк бир әнкәлә чеврилән бу гүввәләр Меһман тәрәфиндән бирбир ифша едилирләр. Меһманын ләкәсиз вичданы һәјатлары боју мин бир фырылдаг ишләтмиш бу сахтакарларын дилини гыса едир. Меһманын мүбаризә гүввәси әсәр боју кетдикчә артырса, гүввәтләнирсә, она гаршы дуран адамлар кет-кедә алчалыр, чылызлашыр, өз мискинликләрини дујуб арадан чыхырлар. Беләликлә, јазычы әсәрин мәркәзинә гојдуғу әсас идејаны — јә'ни мә'нәви сафлығын, коммунист әхлагынын сосиализм гурулушунун инкишафындакы бөјүк ролу мәсәләсини повестдә чәрәјан едән һадисәләрлә мөһкәм бағламыш, чанландырдығы реал һәјат һадисәләрилә фикирләрини сүбут вә тәсдиг етмишдир. Сурәтләрин рәнкарәнклији, психоложи вәзијјәтләрин мүрәккәблији, һәјати тәфәррүатларын зәнкинлији повести мараглы едән сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндәндир.

С. Рәһимов һәјатымызын нөгсанларыны чәсарәтлә тәнгид едән јазычыларымыздандыр. «Меһман» повестиндә

дә о, кечмишин «төр-төкүнтүләрини», онларын фикир вә дүшүнчәләрини тәнгид етмәјә чох кениш јер вермишдир. Лакин бу хүсусијјәт, һәјата тәнгиди мүнасибәт һеч дә јазычыја рајонун вә шәһәрин мүсбәт, габагчыл адамларыны көстәрмәјә мане олмамышдыр, камиловлар, мүртузовлар, зәррингачлар, Галошлу адамлар, мәммәдханлар нә гәдәр бачарыгла иш апарырларса да, охучу кетдикчә онларын чылызлығыны, зәифлијини дујур. Һадисәләрин инкишафы да чох ајдын шәкилдә бу бир груп зијанчы дәстәнин мәғлуб олачағыны, арадан чыхачағыны көстәрир. Чүнки, онлары өз сағлам нәфәси илә сыхмаға, мәһв етмәјә башлајан мүһит ајры-ајры лөвһәләрлә олса да, повестдә өз әксини тапмышдыр. Меһман, рајком катиби Ваһидов, милис идарәси рәиси Чабиров, торпаг шө'бәси мүдири Чаббаров, комсомол комитәси катиби Әһмәдов, Ваһидовун мүавини Чәлилов вә башга мүсбәт сурәтләрин фәалијјәти көстәрир ки, рајонда рәһбәрлик сағлам гүввәләрин әлиндәдир. Доғрудур, рајком катиби Ваһидовун Меһмана гәдәрки фәалијјәти охучуда тәәччүб ојадыр. Нечә олур ки, Ваһидов, Меһман рајона кәлинчәјә гәдәр камиловларла, мүртузовларла бир јердә ишләјә билмиш, онларла мүбаризә апармамышдыр. Бәлкә јазычы рајком катибинин өзүнүн дә бу чәһәтдән нөгсаныны, зәифлијини көстәрмәк истәмишдир? Лакин әсәрдә буна һеч бир ишарә јохдур. Ваһидов анчаг Меһманын тәдбирләринә тәрәфдар чыханда, ону мүдафиә едәндә охучунун көзүндә бөјүјүр, һүсн-рәғбәт газаныр.

Повестин мәнфи сурәтләри кими, мүсбәт сурәтләри дә әсасән чанлы, һәртәрәфли, дахили зиддијјәтләри илә тәсвир олунмушлар. Мүәллиф өз мүсбәт сурәтләринин зәиф чәһәтләрини, нөгсанларыны да көстәрир, бу јолла онларын даһа чанлы вә реал тәсвир олунмаларына, схематизмдән узаглашмаларына наил олур. Мәсәлән, милис идарәси рәиси Чабиров повестин мүсбәт планда ишләнмиш сурәтләриндән биридир. О, өз фәалијјәтилә Мамырлы бандитләрә, сосиалист әмлакыны дағыданлара гаршы апардығы мүбаризә илә, Меһмана көстәрдији көмәклә охучуда өзүнә гаршы рәғбәт ојадыр. Лакин Меһманла етдији сөһбәтдән мә'лум олур ки, о, гәтијјән бәдии әдәбијјат охумур, һәтта бу һагда јанлыш бир мә'лумата маликдир. О, бәдии китаб охумағы «ешгә дүшән гызларын иши» һесаб едир.

Повестин гәһрәманы Меһман да нөгсанлардан тамамилә азад бир инсан кими тәсвир олунмамышдыр. Онун өзүндә дә кәнч бир аилә саһибинә, тәчрүбәсиз бир дөвләт ишчисинә мәхсус бә'зи зәиф чәһәтләр вардыр. Бәлкә о, бир чох мәнфи хүсусијјәтләрә малик Зүлејха илә евләнмәкдә дә сәһв етмишдир? Бунлар Меһман кими јеничә тәһсилдән ајрылмыш бир кәнч үчүн мүмкүн олан нөгсанлардыр вә охучу бунлары чох тәбии шәкилдә гәбул едир.

Лакин бир мүсбәт гәһрәман кими Меһманда охучуну гане етмәјән чәһәтләр дә јох дејилдир. Онун һәрәкәтләриндә, мүһакимәләриндә һәддини ашан бир сојуглуг, рәсмијјәт вардыр. Охучу истәмир ки, Меһман кими саф бир мә'нәвијјата малик олан кәнч анасы Хатунла елә рәсми рәфтар етсин. Охучу инана билмир ки, гадынларын ичтимаи фәаллығы уғрунда чалышан бир һүгуг ишчиси өз арвады Зүлејхаја бу дәрәчә сәрт, рәсми бир мүнасибәт бәсләсин. Бә'зи әхлаги зәифликләрә малик Зүлејха илә Меһман демәк олар ки, һеч бир тәрбијәви иш апармыр. Елә бил ки, Меһманын шәхси һәјаты јохдур. Әкәр јазычы Меһманын да дахили аләмини башга сурәтләр гәдәр кениш ачсајды, онун һәрәкәт вә мүнасибәтләриндәки ифрат рәсмилији сәмими мүнасибәтләрлә, шәхси фикир вә һиссләринин тәсвири илә әвәз етсәјди, о даһа чанлы, даһа һәссас бир характер кими охучунун рәғбәтини газанарды.

«Меһман» повестиндә мәишәт мәсәләләри дөвләт вә ичтимаи мәсәләләрлә чох мөһкәм, тәбии вә үзви шәкилдә әлагәдә верилмишдир Мүәллиф һәјат вә мәишәт мәсәләләринин ичтимаи мәсәләләрә нечә күчлү тә'сир етдијини, бир-бирилә нечә бағлы олдуғуну јаратдығы бир сыра сурәт вә лөвһәләрлә чанландырмышдыр. Јазычы көстәрир ки, кәнчләрин коммунист әхлагы руһунда тәрбијә олунмасында аиләнин дә, аилә тәрбијәсинин дә чох бөјүк ролу вардыр. Аиләдә, мәишәтдә тәмиз олан адам, сағлам аилә тәрбијәси көрән кәнч, ичтимаи фәалијјәтиндә дә мүвәффәгијјәт газаныр. Бу мәгсәдлә повестдә Хатунун, профессор Мәликзадәнин аиләләри илә Шәһла ханымын аиләси, онларын тәрбијә етдикләри Меһман вә Дилкуша илә Зүлејха гаршы-гаршыја гојулурлар. Хатун нә гәдәр тәмиз вә мәрддирсә, кечдији намуслу һәјат јолу она сағлам, сәмими бир аилә гурмаға көмәк етмишсә, мешшан зөвглү, иштаһасы дәнизләри удмаға һазыр олан, зәһмәт вә әмәклә јашамағын нә демәк олдуғуну билмәјән Шәһла

ханым бир о гәдәр намәрд, јаланчы вә икиүзлүдүр. Хатунун дедији кими һәгигәтән онларын «хәмирләри ајры-ајрыдыр». Буна көрәдир ки, бу ики ананын тәрбијә етдији өвладлар да, Меһман илә Зүлејха да әхлаги хүсусијјәтләри илә бир-бириндән фәргләнир, чәмијјәтә бири хејир кәтирир, о бири әнкәлә чеврилмәјә башлајыр, бири габагчыл совет адамы олур, о бири иддиалы, ачкөз Шәһла ханымын, мешшан зөвглү Зәрринтачын тә'сири алтына дүшүр, шәхси интим һиссләрин әсиринә чеврилир. Меһман мә'нәви сафлыг, сәдагәт, тәмизлик уғрунда мүбаризә апарыр, оғрулара, рүшвәтхорлара, јаланчылара, бөһтанчылара диван тутур, Зүлејха исә она рүшвәт кими тәгдим едилмиш гызыл сааты алыб сахлајыр, бу саатын анасы Шәһла тәрәфиндән алындығыны сөјләјиб Меһманы алдадыр. Доғрудур, Зүлејхада бә'зи мүсбәт мә'нәви кејфијјәтләр вардыр. О, әлбәттә, тамамилә анасы Шәһла ханым дејил, о да Меһман кими Мәликә ханымын нәсиһәтләрини ешитмиш, мәктәб тәрбијәси көрмүш, бунлар исә тә'сирсиз галмамышдыр. Анчаг үст-үстә Шәһла ханымын тәрбијәси Зүлејхаја даһа күчлү тә'сир бағышламышдыр. Хатунун дедији кими, Зүлејха һәгигәтән Шәһла ханымын тәрбијәсинин әсиридир. Одур ки, охучу бу гәрара кәлир ки, Зүлејха бу әхлагы, бу зөвгү, бу дүнјакөрүшү илә Меһман илә ахыра гәдәр һәјат сүрә билмәз.

Повестдә Зүлејханын әкси олараг көзәл аилә тәрбијәси көрмүш профессор Мәликзадәнин гызы мүһәндис Дилкушанын сурәти јарадылмышдыр. О, өз зөвгү, дүнјакөрүшү, әхлагы илә Зүлејхадан тамамилә фәргләнир. Одур ки, Меһман Дилкуша илә таныш олдугдан сонра дәрһал өз талеји, аиләси һаггында дүшүнмәјә башлајыр. Арвады Зүлејха илә Дилкушаны мүгајисә едир, онун «тәвазөкар һәрәкәтләри, мүлајим рәфтары, ичтимаи-фајдалы ишкүзарлығы» кәнч прокурору валеһ едир. О, өз аилә фачиәсини дүшүндүкчә Дилкуша, Мәликзадә көзләри габағындан чәкилмир. «... Сынагдан чыхмыш бир мәһәббәт, әгл, шүурла гурулмуш аилә нә гәдәр дә хошбәхтдир» — дејә дүшүнүр, бир нөв өз аиләсиндән наразылығыны, онун мөһкәм бир әсаса малик олмадығыны билдирир.

Беләликлә, јазычы кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә, онун һәгиги бир совет вәтәндашы кими јетишмәсиндә аилә тәрбијәсинин дә мүһүм әһәмијјәтә малик олдуғуну повестин үмуми идејасы илә мөһкәм әлагәләндирмишдир. Мүәллиф бөјүк бир һәгигәти ифадә едәрәк көстәрир ки, Шәһла ханымларын тәрбијә етдији зүлејхалар шәхси һәјатларында хошбәхт ола билмәдикләри кими, чәмијјәт үчүн дә фајдасыз олурлар. Буна көрә дә охучу Зүлејханы бәдбәхт вә шикәст едән Шәһла ханыма нифрәт едир, онун мәнфур тәрбијәсинин гурбаны олмуш Зүлејхаја, бу кәнч гызын уғурсуз талејинә ачыјыр.

Јазычы, ејни заманда охучусуну баша салмаға чалышыр ки, аилә гурмаг мәсәләсиндә еһтијатлы вә дүшүнчәли һәрәкәт етмәјән, аиләсини тәсадүфләр әсасында гуран һәр һансы кәнч чох бөјүк чәтинликләрә дүшүр, мә'нәви изтираблар кечирир, бунлар исә нәтичә е'тибарилә чәмијјәтә чидди зијан кәтирир.

«Меһман» повести көһнә дүнјакөрүш, адәт вә әхлаг нормалары илә јени коммунист әхлагы принсипләринин мүбаризәсинә һәср олунмуш мә'налы бир конфликт әсасында гурулмушдур. Бу конфликт исә повестин һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи сурәтләринин дахили аләмләрини, дүшүнчәләрини, психолокијаларыны ачмаға, үзә чыхармаға көмәк көстәрмишдир. Мүәллиф зидд гүввәләри тәмсил едән сурәтләри үз-үзә кәтирдикчә, јә'ни Меһманы Муртузовла, Ваһидову Қамиловла, Хатуну Шәһла илә гаршылашдырдыгча, һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи сурәтләрин сәчијјәләринә, дүнјакөрүшләринә мәхсус хүсусијјәтләр даһа ајдын шәкилдә мејдана чыхыр, онларын психоложи кејфијјәтләри, һисс вә дујғулары, һәјәчан вә мә'нәви зиддијјәтләри даһа габарыг шәкилдә әкс олунур.

Дәрин вә орижинал мәзмуна, марагы сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә малик олан «Меһман» повести Азәрбајчан совет нәсринин көзәл нүмунәләриндән биридир. Чәмијјәтимизин инкишафына мане олан көрүшләр, идејалар, адәт вә ән'әнәләрлә мүбаризә вә кәнчләримизи коммунизм әхлагы принсипләри әсасында тәрбијә етмәк ишинә «Меһман» повести көмәк көстәрән, идејача фајдалы, сәнәткарлыгла ишләнмиш бир әсәрдир.

1954

«САРЫ СИМ»ИН СӘДАЛАРЫ

Әкәр јазычы халг һәјатыны дәриндән дуја, дәрк едә билирсә, онун јарадычы хәјалы, дүшүнчәләри даима халгын талеји, тарихи, бу күнү вә кәләчәји илә мәшғулдурса, әкәр о өз јарадычылығыны халгын инкишафы наминә доғру истигамәтләндирирсә, онун јарадычылыг мәһсуллары да халг үчүн бир о гәдәр фајдалы вә гијмәтли олур; бу әсәрләр дәрһал тә'сир едир, севилир, һәмин халгын бәдии тәфәккүрүндә, ичтимаи фикир тарихиндә өзүнә мөһкәм јер тутур. Белә әсәрләр үрәкләрә дәрһал јол тапыр, бејинләри фәтһ едир, һиссләри чошдурур, нәтичә е'тибарилә чәмијјәтин, халгын тәрәггисини асанлашдырыр.

Мирзә Ибраһимов әдәби-ичтимаи фәалијјәтиндә белә јол тутан јазычылардандыр. Ону һәмишә чәмијјәтин мүһүм, вачиб, даһа чох сијаси сәчијјә дашыјан мәсәләләри марагландырыр. О, јазычы-вәтәндаш кими дөврүн нәбзини тутмаға, өз фәалијјәтилә заманын мүһүм һадисәләрини гаврамаға, әһатә етмәјә чалышыр. Муасир һәјат мәсәләләринә пассив, сејрчи мүнасибәт, мөвзу, мәсәлә јекнәсәглији, кәндин, јахуд шәһәрин мәһдуд мәсәләләринә гапылыб галмаг Мирзә Ибраһимовун јазычылыг тәбиәтинә зиддир. Аз әһәмијјәтли, мүасир һәјатла аз әлагәси олан мөвзулар ону марагландырмыр.

Мәгаләләриндән бириндә әдиб мүхтәлиф әмәк саһәләриндә чалышанлары ики јерә бөләрәк јазыр: «...биринчиләр јарадычы фикир вә илһамла, икинчиләр формал вә чансыз ишләјәнләрдир. Һәр һансы саһәдә олурса-олсун, биринчиләр ишдә шам кими јаныр, ишыг верир, һәвәс вә еһтирасларынын истилији илә, чанлы фикир вә тәшәббүсләри илә... јени чәһәтләр ачыр, адамлары һәвәсләндирир, гүввәләрини артырыр, һәрәкәтә кәтирирләр. Икинчиләр һеч бир јанда јанмыр, өзләрини әзијјәтә салмыр, мағазаларын витринләриндәки әлдә гајырма мүгәвва адамчыглар кими пар-пар парылдајырларса да, ишыг вермирләр».

М. Ибраһимов да биринчиләр кими һәмишә јаныр, нә исә ахтарыр, «јени чәһәтләр ачыр», бу јолла вәтәндашларыны һәрәкәтә кәтирмәјә чалышыр. Әдиб һәмишә бир мәсәлә әтрафында дүшүнүр; нечә етсин ки, заманын габагчыл идејалары халга даһа тез чатсын, јазылан сәтирләр бејинләрә даһа тез нүфуз етсин. Бурадан онун јарадычылығына хас олан тенденсијалылыг кәлир, бурадан әдибин нәсринә од вә атәш ашылајан бәдии публисистика дахил олур.

Халг һәјатыны кениш планда гаврамаг еһтирасы М. Ибраһимовун јарадычылығында жанр мүхтәлифлијини доғуран әсас сәбәбләрдәндир. О зәнкин мүшаһидәләрини, фикир вә идејаларыны халга чатдырмаг үчүн сөз сәнәтинин мүхтәлиф шәкилләриндән истифадә едир, роман, һекајә, драм вә ссенариләр јазыр; мәтбуатда әдәби-тәнгиди мәгаләләрлә чыхыш едир.

Әдибин чох севдији, тез-тез мүрачиәт етдији жанрлар ичәрисиндә очерк дә хүсуси јер тутур. Бу жанр мүәллифә күнүн ән јени мәсәләләрини, дәрһал изаһата, тәсвирә, тәрәннүмә, тәблиғә еһтијачы олан һадисәләри ишыгландырмаг үчүн лазым олур. Јазычы халгынын тарихини, онун гүдрәтини, Совет Азәрбајчанынын бөјүк игтисади, мәдәни гәләбәләрини вермәк үчүн очеркдән чох маһарәтлә истифадә едир.

М. Ибраһимовун бу јахынларда чапдан чыхмыш «Сары сим» китабынын мүвәффәгијјәти дә, бурада топланан очеркләрдә халг һәјатынын мүхтәлиф саһәләрини бөјүк мәһәббәтлә, фәал ичтимаи хадимә, јазычыја мәхсус һәссаслыгла тәсвир олунмасындадыр. Китаба дахил едилмиш бир сыра јол хатирәләри, бәдии публисистика нүмунәләри дә ејни руһда, ејни атәш вә еһтирасла јазылмышдыр.

Мүәллиф китаба «Сары сим» адыны тәсадүфи гојмамышдыр. Бир маһир тарзәнин мизрабынын тә'сирилә сары симдән гопан сәдалар халгымызын мә'нәви аләмилә, онун һәјаты, дүшүнчәләри, арзулары илә нә гәдәр бағлы-

дырса, бу китабда топланан әсәрләр дә халг һәјатына бир о гәдәр јахын вә доғмадыр.

Китабда дөврүмүзүн бир чох мүһүм ичтимаи-сијаси мәсәләләриндән бәһс олунур. Охучу бурада фашизмин азғынлығыны, империализмин вәһшилијини әкс етдирән, халгларын сүлһ вә азадлыг уғрунда мүбаризәсини, сосиализм чәбһәсинин күндән-күнә гүввәтләнмәсини, Шәргин ајылмасыны вә бир чох башга һадисәләри көстәрән онларла, јүзләрлә фактла таныш олур. Мүәллиф өз охучусу илә бу һадисәләри көрмүш, мүшаһидә етмиш, дујмуш бир адам кими данышыр. Лакин о, һәр нәдән данышыр-данышсын, ону Азәрбајчан илә, Азәрбајчан халгынын тарихи, инкишафы, кәләчәји илә бағлајыр.

«Сары сим» адланан очеркин бир јеринә диггәт јетирәк; «Узун заман доғма вәтәниндән ајрылыб Узаг Шәрг чәбһәсиндә вурушан азәрбајчанлы дөјүшчүләрин көрүшүнә нүмајәндә һеј'әти кәлмишдир. Онлар узаг Азәрбајчандан өз һәмјерлиләри үчүн анчаг бир шеј—тар һәдијјә кәтирмишләр. Буну көрән бир дөјүшчү ирәли кәләрәк дејир: «Доғрусу, гардашлар, киласссыз вә әриксиз бир-ики ај доланмаг мүмкүндүр. Амма сары симсиз бир күнүмүз дә олмасын... Сары сим бизә халгымызын руһундан доған шәргиләр дејәчәк вә дөјүшләрә руһландырачагдыр».

Бу сөзләр «Сары сим» китабынын, бир нөв, епиграфыдыр. Халг руһу, вәтән мәһәббәти бурада топланмыш бүтүн очеркләрин ортасындан гырмызы бир хәтт кими кечир.

Сәһифәләри вәрәгләдикчә охучу јазычыны мәшғул едән, дүшүндүрән мәсәләләрлә, онун арзу вә хәјаллары илә кечдији јоллар, көрдүјү јерләр, өлкәләр, халглар, онларын вәзијјәти вә мәишәт тәрзи илә таныш олур. Будур, Бакыдан чыхан гатар әдибин чох севдији совет торпағыны долашыр, о, Москваны, Ленинграды, Мурманскини, Кировскини вә башга шәһәрләри кәзир, бу јерләрин адамлары, абидәләри, ән'әнәләри, тарихи һаггында мә'лумат верир. Коммунист Партијасынын, дөвләтимизин гајғысы вә рәһбәрлији илә өлкәмизин күндән-күнә тәрәгги етмәси јазычынын фәрәһини чошдурур. О, «јол узун, өлкә бөјүкдүр. Һәр аддымда јени бир шеј көрүрсән» — дејә ифтихар едир.

Сүлһ, әмин-аманлыг шәраитиндә јашамаг, јаратмаг јазычынын ән бөјүк идеалыдыр. О, сүлһ тәрәфдарларыны «күнәш ашигләри» адландырыр, «зүлмәти боғун» — дејә онлары мүһарибә чаниләринә гаршы мүбаризәјә чағырыр, «сәадәт вә әмин-аманлыг мәишәтимизин әсил рәнки, әсил бојасыдыр» дејир. Одур ки, мүһарибәнин вәтәнимизә вурдуғу јаралар бир ан белә әдибин хатириндән силинмир. 1943-чү илдир. Јазычы Сталинградын харабалыглары илә үз-үзә дајанмышдыр. Мүһарибәнин халглар үчүн кәтирдији фәлакәтләри баша дүшмәк үчүн бу гәһрәман шәһәрә бахмаг кифајәтдир. «Волганын саһилиндәки бу бөјүк вә әзәмәтли шәһәрдән нә галмышдыр? Һеч бир шеј!» — дејә мүәллиф шәһәри «Шәрг нағылларында тәсвир едилән харабазарлыглара» бәнзәдир.

Бөјүк Вәтән мүһарибәсинә һәср олунмуш очеркләр ичәрисиндә азәрбајчанлы дөјүшчүләрин гәһрәманлығыны, шүчаәтини тәсвир едән сәһнәләр хүсуси јер тутур. Бунлар халга, вәтәнә бағлы, Азәрбајчанын уча дағларыны, сәрин суларыны севән, сары симиндән вәчдә кәлән мәрд оғуллардыр. Онлар бу бөјүк не'мәтләри, совет вәтәнини мүдафиә наминә чәбһәләрдә олмазын гәһрәманлыглар көстәрирләр. Онлар Бабәк, Короғлу нәслинин һәгиги варисләридир. Јазычы бу гәһрәманлардан нечә дә јазмасын. Ахы, минләр, он минләрлә азәрбајчанлы бөјүк тарихи гәләбәнин әлдә едилмәси үчүн өз ганыны ахытмыш, башга халгларын оғуллары илә чијин-чијинә вәрәрәк нәләр етмәмишди! Буну биз халгымызын гәһрәман оғлу Һәзи Асланова һәср олунмуш «Өлмәз гәһрәман» очеркиндә ајдын дујуруг. Тәвазөкар, садә, мунис, меһрибан бир инсан олан Һәзи горхмаз, мәрд, чәсур бир әскәр иди. Јазычы ону халгын башыны учалдан оғуллардан сајыр; онун өлүмүнү халг үчүн бөјүк итки һесаб едир. Бу сөзләр Һәзи Асланова нә гәдәр јарашыр: «Өлүм, јашајан вә мүбаризә едәнләрин сон нәсибидир. Һәјаты илә халгын вә вәтәнин шәрәфини артыран, өлүм илә әбәдијјәти фәтһ едән инсанлара ешг олсун!»

Китабда һисс вә һәјәчансыз јазылмыш нүмунәләрә чәтин раст кәлмәк олар. Лакин јазычынын усталығы ондадыр ки, о, нә гәдәр һиссә гапылса, нә гәдәр һәјәчанлы олса, ифадә етмәк истәдији фикирләрин дәгиглијини позмур. Фикирләр, бир нөв, һиссләр илә гоша ахыб кәлир. Бу исә М. Ибраһимовун очеркләринин, публисистик мәгаләләринин бәдии дәјәрини артырыр, онлара ширинлик, тәбиилик верир.

Јазычынын бөјүк Ленинә һәср етдији әсәрләр бәдии публисистиканын көзәл нүмунәләридир. Бу нүмунәләрдә охучу бөјүк рәһбәрин ингилаби фәалијјәтинин мүхтәлиф саһәләри илә таныш олур. Јазычы бунлары бир тарихчи, јахуд философ кими данышмыр, өзүнәмәхсус образлы дил илә ифадә едир, охучунун һәм бејнини, һәм һиссләрини гоша, бәрабәр ишләмәјә чәлб едир.

Ленин — халгларын пәнаһы, бәшәр тарихинин ифтихарыдыр. Мүәллифи бу гәнаәтә кәтирән әсас амил — ленинизмин бүтүн дүнја халгларына вә'д етдији әбәди азадлыгдыр. Бүтүн халглар ејни мәһәббәтлә Ленини севир, ејни үмид илә онун ишыглы идејаларындан илһам алырлар: «Һаны дүнјада елә бир халг ки, азадлыг вә гуртулуш давасына галхаркән Ленин дүһасы она ишыг вә үмид вермәсин. Һаны дүнјада елә бир халг ки, бөјүк вә ишыглы кәләчәк һаггында хәјала даларкән арзулары Лениндән илһам вә гүдрәт алмасын!»

Әдиб бөјүк мәһәббәтлә Ленинин һәјатыны нағыл едир, онун ингилаби фәалијјәтинин ајры-ајры ибрәтли нөгтәләрини нәзәрә чатдырыр. Охучу ленинизм нәзәријјәсинин бә'зи әсас мүддәалары вә фәлсәфи фикирләри илә таныш олур. Бөјүк даһинин милли мәсәләјә даир әсәрләриндән бәһс едәрәк мүәллиф јазыр: «Ленин милләтләр үчүн һүгуг бәрабәрлији вә өз мүгәддәратына һаким олмағы сөздә, ја кағызда јох, ишдә, әмәлдә јеринә јетирмәји тәләб едирди... Мәркәзијјәт, ваһид дөвләт пәрдәси алтында милләтләри әзмәк, онлары милли дөвләтдән, дил вә мәдәнијјәтдән мәһрум етмәк демократик дөвләт гурулушунда јол вериләси һал дејилдир».

1946-чы илдә Тәбриздә јазылмыш бу мәгаләнин Ленинин милли мәсәләјә даир көрүшләринин Иранда јајылмасы ишиндә бөјүк әһәмијјәти вар иди. Јазычы көстәрир ки, Шәрг халглары Ленинә түкәнмәз мәһәббәт бәсләјирләр. Бу, «Халгларын азадлыг вә сәадәти јолу» адлы мәгаләдә бир чох фактларла тәсбит олунур. Будур, биз Ленинин шәклини гојнунда кәздирән, өләнә кими ону өзү илә гәбрә апарачағына сөз верән Хијабани дөврүнүн гочаман бир гәһрәманы илә растлашырыг. Һиндистанын абидәләр шәһәри олан Агирәдә исә Совет Иттифағындан кәлән нүмајәндәләри јерли зијалылар: «Јашасын азад сосиализм өлкәси!» «Јашасын Ленин!» кими шүарларла гаршылајырлар.

М. Ибраһимовун гәләминдән чыхмыш хатирә, очерк вә мәгаләләрин бир гисми габагчыл хадимләримизи һәмишә мәшғул едән мүһүм бир мәсәләјә — Иран Азәрбајчанына, икијә бөлүнмүш бөјүк бир халгын фачиәсинә, онун азадлыг уғрунда апардығы мүбаризәјә һәср олунмушдур. «Сәһәр ачылачаг», «Халгын сәси», «Азадлыг мүбаризәси», «Фиридун Ибраһими» кими очерк вә мәгаләләрдә һәмин мәсәләнин мүхтәлиф саһәләриндән данышылыр. Әдиб она доғма олан бу мөвзудан сојугганлылыгла, сакит даныша билмир, әксинә һәмин әсәрләрин һәр сәтриндә онун үрәк чырпынтысы һисс олунур. Бу әсәрләри охујаркән бүтүн варлығы илә халга бағлы, даима онун талеји илә мәшғул олан бир тәфәккүр саһибини өз гаршында көрүрсән.

Очеркләрин гијмәтли чәһәтләриндән бири будур ки, дејилән фикирләр јазычынын өзүнүн көрдүјү, шаһиди олдуғу фактларла әсасландырылыр. Будур, әдиб Рәшт кисә фабрикиндәдир. Она мә'лум олур ки, фабрикин һәр фәһләсинә ајда 25 кило чәлтик дүшүр. Анчаг фабрикин баш мүһәндиси Вилсонун көпәјинин нормасы ајда 30 кило ә'ла дүјүдүр. Бүтүн бунлар Иран фәһләсинин гәзәбини чошдурур, «фәһлә синфи ичәрисиндән од вә аловлардан кечмәјә һазыр олан фәдакарлар јетишдирир». Теһран түтүн фабрикинин фәһләси дејир: «Шурәви гардашлар... бизим күнүмүз писдир, зәһмәтимизин гијмәти јохдур. Биз зүлм алтындајыг... Даһа бычаг сүмүјә дајаныбдыр».

М. Ибраһимовун мәшһур «Кәләчәк күн» романындакы һадисәләрин һәгигәт олдуғуну баша дүшмәк вә онларын нә дәрәчәдә һәгигәт олдуғуну билмәк үчүн бу очеркләр чох мә'налы вә гијмәтлидир. Һәмин очеркләрлә «Кәләчәк күн» романы арасында дахили бир идеја әлагәси вардыр. Бу очеркләри охудугдан сонра бир даһа инанырсан ки, «Кәләчәк күн»дә јазычы тарихи һәгигәтләрә нә гәдәр садиг галмышдыр. Будур, Иран һаким даирәләринин зүлмүнү дадмыш, даима тәһгир олунмуш, ики дәфә мәһбәсдә јатмыш бир азәрбајчанлы дејир: «Бунларда Азәрбајчана е'тинасызлыг нәсилдән кәлмә бир мәрәздир. ... Инди дә башлајыблар көһнә бајатылары чағырмаға.. Онлар анламырлар ки, һәр каса доланда дашачагдыр. Онлар ганмырлар ки, һеч бир милләтин намусуна тохунмаг олмаз».

Одур ки, фәһлә кәләчәјә бөјүк бир инам бәсләјир, үмидлә јашајыр. О, чох гәтијјәтлә дејир: «Биз инанырыг ки, сәһәр ачылачагдыр... Күнәшли, ишыглы бир сәһәр!»

Аразын бу тајында, Совет Азәрбајчанында исә бамбашга бир аләм вардыр. Китаба дахил едилмиш очеркләрин јарысындан чоху бу аләмин тәсвиринә һәср олунмушдур. Даими јүксәлиш, игтисади, мәдәни тәрәгги, азад әмәк, чалышмаг, зәһмәт еһтирасы һәмин очеркләрин үмуми пафосуну тәшкил едир.

Мүәллиф әмәји сосиалист гурулушунун мүвәффәгијјәтләрини тә'мин едән әсас амилләрдән сајыр. О көстәрир ки, әмәк сосиализм чәмијјәтиндә јени бир мә'на алмышдыр, инсанлар баша дүшүрләр ки, јарадычы әмәк илә һәр шејә наил олмаг мүмкүндүр. Әдиб јазыр: «Һәјатымызын гануну олмуш садә бир е'тигад инсанлары һәвәслә чалышмаға руһландырыр: бүтүн не'мәтләри јарадан әмәкдир. Әмәји севән вә чалышан инсан бу торпагда һәр шејә наил ола биләр».

М. Ибраһимовун тәсвир етдији әмәк гәһрәманлары да белә дүшүнүрләр. Мәшһур нефтчи уста Баба Пирмәммәдин дилиндә бу сөзләр нә гәдәр тәбии сәсләнир: «Адам ки, өз ишини севди, кечә-күндүз чалышачаг, архајынчылыг нә олдуғуну билмәјәчәк, бир јүксәклијә чатды, габағында башга бир јүксәклик көрәчәк вә һәмишә ирәли кедәчәкдир. Ахтармағын, ирәли кетмәјин бир ләззәти дә ондадыр ки, адам һеч вахт јорулмур, дарыхмыр, һәтта гочалмыр да».

Иш, зәһмәт, әмәк мөвзусу һәмишә габагчыл адамларымызы чидди мәшғул едән мәсәләләрдән олмушдур. Онлар буну халгын тәрәггисинә көмәк едән әсас шәртләрдән сајмыш, эталәтин, фәалијјәтсизлијин әлејһинә ардычыл мүбаризә апармышлар. Нәтичәдә каһ уста Зејнал кими үмидини аллаһа бағлајыб «аллаһ кәримдир» дејә эталәтә кирифтар олмуш адамлар тәнгид едилмиш, каһ һеч бир сәнәтлә мәшғул олмајыб өмрүнү «бозбаш јемәк, күчәдә отурмагла» кечирәнләр сатираја тутулмуш, каһ да күнләрә, саатлара гијмәт гојмајан, «беш күнлүк өмүрдән өтрү чалышмаг јарармы вә чалышмагдан нә һасил?» дејәнләр абырдан салынмышлар. Ф. Көчәрли беләләринә мүрачиәт едәрәк дејирди: «Еј гардашлар, һәјатын гәдрини билиниз... ајылыныз, һәрәкәт единиз, гапы-бачаларынызы ачыныз, евинизә ишыг дүшсүн, үфунәтли вә ағыр һавасы дәјишилсин. Көзләринизин тозуну силиб диггәт илә әтрафа бахыныз, һәр кәс ишләјир, чалышыр, һәјатдан нә'фбәрдар олур».

Сосиализм гуручулуғунун күчү ондадыр ки, о, әмәји инсанлара севдирмиш, бунун һесабына Азәрбајчан күндән-күнә тәрәгги едән бир республикаја чеврилмишдир. Китабда топланмыш «Һәјаты јараданлар», «Јарадычы әмәк», «Халг гызы», «Исти су», «Газмачынын севинчи» вә бир сыра башга очеркләр бу мәсәләнин тәсвиринә һәср олунмушдур. Охучу бу очеркләрдә республикамызын адлы-санлы адамлары, онларын јүксәк мә'нәви сифәтләри, иш гәләбәләри, Азәрбајчанын зәнкин тәбиәти вә саирә илә таныш олур. Бу очеркләр мүхтәлиф фактик һәјат материалы илә зәнкиндир. Будур, биз Азәрбајчанын адыны өз әмәк гәләбәләрилә чох узаглара јајмыш Бәстинин кечдији һәјат вә әмәк јолуну өјрәнирик. Јазычы һаглы олараг ону халг гызы адландырыр. Башга бир очеркдә мүәллиф бизи Көчәскәр колхозунун сәдри илә көрүшдүрүр. О, фәдакар иши сајәсиндә Сосиалист Әмәји Гәһрәманы адыны алмышдыр. Сәһифәләр кечдикчә республикамызын шәһәрләриндә, гәза вә кәндләриндә әлдә едилмиш бөјүк наилијјәтләрлә гаршылашыб һејран галырсан; әдиб бунлары сәмими шәкилдә, еһтирам вә севинчлә нағыл едир, фәрәһи чошуб-дашыр.

Азәрбајчанын зәнкин тәбиәти китабда мәһәббәтлә тәсвир олунур. Әдиб бу әсрарәнкиз јерләри түкәнмәз бир севки һисси илә, ифтихарла тәрәннүм едир, онун һәр кушәсинә нәзәр салыб фәрәһләнир. Бу, садәчә олараг, көзәлликдән зөвг алыб нәш'әләнән бир адамын фәрәһи, шадлығы дејилдир. Истису, она көрә әзиздир ки, онун көзәллији инсана, чәмијјәтә фајда верир. Одур ки, әдиб бу јерләрин һәр мүвәффәгијјәтини ешидәндә чошур, вәтәнин бәрәкәтли торпагларына алгышлар охујур. Вахтилә сиркан вә гарағандан башга һеч бир шеј битмәјән Мил дүзүндә инди мејвә бағлары, мешәләр, оранжерејалар, совхозлар салыныр. Бир јанда булдозер машынлары арх газыр, бу архлар әсрләрлә истифадәсиз галмыш шоран торпаглары фајдалы бир һала салмаға көмәк едир, бир јанда тракторлар саһәләри шумлајыр, бир јанда гојун сүрүләри отлајыр, јени кәндләр салыныр. Бүтүн бунлар вәтәнин сәрвәти кими јазычыны сонсуз дәрәчәдә фәрәһләндирир.

Јени һәјаты көстәрмәк, онун әзәмәтини нүмајиш етдирмәк үчүн М. Ибраһимов тез-тез тарихә гајыдыр, кеч-

мишн јада салыр, јени илә көһнәни мүгајисә едир. Бу, әдибин очеркләриндә истифадә етдији үсуллардан бири-дир. Бунунла о, чанлы реал мәнзәрәләр јарадыр, јаздыгларынын инандырычылыг гүввәсини артырыр.

«Сары сим»ин сәдалары чох мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир. Бу сәдалар һәјатымызын, заманәмизин бир чох мүһүм мәсәләләрини ифадә едир. Лакин онларын һамысыны ваһид бир идеја, ваһид бир руһ бирләшдирир. Бу да вәтән, халг мәһәббәтидир. Сары симин сеһркар сәдалары һәр бир азәрбајчанлы үчүн нә гәдәр доғма вә ширириндирсә, «Сары сим» китабында топланан очерк, хатирә вә мәгаләләрдә верилмиш идејалар да халгымызын һәјаты вә талеји илә бир о гәдәр бағлы, онун инкишафы үчүн бир о гәдәр фајдалы вә лазымлыдыр.

1958

ЛИРИКАНЫН ГАНАДЛАРЫ

Мән һәмишә ше'римиз һаггында дүшүнәндә, онун зәнкин тарихинә нәзәр саланда һәм фәрәһләнир, һәм дә тәлаш кечирирәм. Фәрәһләнирәм, она көрә ки, Низами, Фүзули, Сабир; Вурғун кими поезија дүһаларымыз вардыр. Онларын ады, ше'ри, шөһрәти Азәрбајчан сәнәтини дүнја әдәбијјаты мејданына чыхартмышдыр. Тәлаш кечирирәм, она көрә ки, белә бөјүк сөз усталары олан бир поезијанын мејданында сөз дејиб сәнәт нүмајиш етдирмәк үчүн шаирләримизин чәтинлијини, мәс'улијјәтини һисс едирәм.

Анчаг бу күнкү ше'римизин идеја-бәдии вүс'әти, мә'-на, фикир дәринлији, форма зәнкинлији белә тәлаш үчүн әсас вермир. Мүасир ше'римиз бә'зи јарадычылыг чәтинликләринә бахмајараг бөјүк бир ирсин һәгиги вариси кими ирәлиләјир, өз новаторлуғу, рәнкарәнклији, мүхтәлифлији илә хош тә'сир бағышлајыр. Бу рәнкарәнк, чохсәсли ансамблын көркәмли, орижинал нүмајәндәләриндән бири дә Нәби Хәзридир. О, бир шаир кими классик Азәрбајчан ше'ринин ән'әнәләри гојнунда јетишиб јүксәлмиш, һәм дә мүасир әдәби просесин тәләбләрини дујараг өз јени сөзүнү дејә билмишдир.

Нәби лирик шаирдир. Лирика онун ше'ринин чаныдыр, руһудур. Анчаг бу лириканын мәзмуну, мүндәрәчәси, башга сөзлә, шаирин поетик «мәни», лирик гәһрәманы мүрәккәб тәлатүмлү бир аләмдир, бу аләмә нүфуз етмәк, ону һисс етмәк, ачмаг, әјанилəшдирмәк о гәдәр дә асан олмур. Үмумијјәтлә, лириканы тәнгид дилинә чевирмәјин чәтинликләри чохдур.

Нәби рүбабынын тәрәннүм етдији сәдаларын мүндәричәсини мүәјјәнләшдирмәк истәсәк, буну бирчә сөзлә дә ифадә етмәк олар: инсан! Шаири дүшүндүрән һәјат проблемләри чохдур. Анчаг мүасир инсан бу проблемләрин мәркәзиндә дурур: өз мәһәббәти, арзулары, һәјаты, талеји, дүшүнчәләри, әмәји, вәтән ешги илә; севки вә нифрәти илә; үмид вә инамы илә; севинч вә кәдәри илә; тәбиәтә сонсуз вурғунлуғу, нәһајәт, һуманизми илә.

Нәби лирикасыны мәһәббәтсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Шаирин тәрәннүм етдији инсан, һәр шејдән әввәл, севән инсандыр. Мәһәббәт — инсанын ән али, үлви һиссидир. Мәһәббәтсиз, өзү дә һәгиги, сәдагәт вә е'тибарла јоғрулмуш мәһәббәтсиз инсан дахилән бошдур, мә'насыздыр. Мәһәббәт инсаны учалдыр. Одур ки, шаир ше'ри севкидән ајырмыр, һәр икисини экиз гардаш адландырыр, гәти дејир ки, бунлардан бири олмаса о, өз мәгсәдинә чата вә говушмаг истәдији зирвәјә јүксәлә билмәз;

Зирвәләр фәтһ едән бир гартaламса,
Гоша ганадымдыр
ше'римлә
севким.
Илһамын јоллары думанлы олса,
Еј севким,
Еј ше'рим,
гоша кечин сиз!
Әкәр ганадымын бири гырылса,
Зирвә мәнсиз галар,
Мән дә зирвәсиз.

Одур ки, шаирин лирик гәһрәманы мәһәббәтин уча адыны алчалданлара гаршы үсјан е'лан едир, онун гүдсијјәтини горујур, каинат гәдәр һүдудсуз олан севкини даим көјләрдә тутмаға чағырыр:

Севки бир кичичик гәлбә сығса да,
Бәлкә севки өзү бир каинатдыр.

јахуд:

Әзизим, күнәшдә ләкә варса да,
Севки күнәшинә ләкә дүшмәсин.

Мәһәббәт әбәди мәфһумдур, әбәди һиссдир. Мүасир инсан исә һәмишәки инсан дејил. Онун мәһәббәти дә јени кејфијјәтләрлә зәнкинләшмишдир. Бјни кејфијјәти Нәбинин лирик гәһрәманынын мә'нәвијјатында мүшаһидә етмәк олур. Онун мәһәббәти садәчә ашыг-мә'шуг мәһәббәти дејил, јүксәк инсани һиссләрлә гидаланан бу севки өз чәрчивәсини даһа кенишләндирәрәк вәтән мәһәббәтинә, тәбиәт вурғунлуғуна, үмумән һуманизм идејаларына чеврилир.

Дирилкән оғлунам,
Өлсәм, торпағын,

— дејән шаир вәтән севкисинин һүдудсузлуғундан, мүгәддәслијиндән данышыр. Бу мәһәббәт чох тәбии олараг вәтәнин тәбиәтинә мәфтунлугла говушур.

Тәбиәти тәсвир Нәби Хәзри лирикасынын ајрылмаз бир кејфијјәтидир. Анчаг о, тәбиәти тәрәннүмдә дә һеч кәсә бәнзәмир, онун поетик «мәни» романтикләшир, күнәш, ај, булуд, дағ, дәрә, зирвә, улдуз, мешә, саһил, дәниз, далға кими мәфһумлар бу романтиканын сәрһәдләрини даһа да узаглара, јүксәкләрә апарыр. Тәбиәт, өз-өзлүјүндә һеч бир фикир ифадә етмир. Анчаг шаир онлардан өз поетик мәгсәдләри үчүн усталыгла истифадә едир, онлары мә'наландырыр:

Мин дәфә зирвәјә бахмаг јеринә,
Бирчә јол зирвәдән бахмаг јахшыдыр.

Тәбиәт вә она аид мәфһумлар шаирин арзуларыны, һәјәчанларыны, ирәлијә доғру чырпынышыны, онун нараһат, бир ан белә дајанмаг истәмәјән руһуну ифадә едир:

Јахшыдыр сејр едиб бүтүн аләми,
Өзүнү күнәшин гоншусу санмаг.
Дајаныб дағларын фатеһи кими
Тәзә зирвәләрин ешгилә јанмаг.

Зирвә вә буна бәнзәр тәбиәт мәфһумлары Нәби лирикасында чох заман мәчази, символик мә'нада ишләнир. Чох севдији вә чох ишләтдији «зирвә» исә идеал, мәсләк, мәгсәд уғрунда мүбаризә рәмзидир:

Өзүн дағлар үстдә,
Дағлар синәндә.
Сонсуз дәниз сәнә бир гәтрә кәлсин!
Јај күнү зирвәдән јерә енәндә
Сәндән думан әтри,
Гар әтри кәлсин.

Шаир тәбиәтин дили илә, тәбиәт образларынын дили илә данышыр, фикри, идејаны бирбаша, риторик шәкилдә демир: сән кәрәк һәмишә әсрин тәләбләри сәвијјәсиндә дајанасан, сүрүнмәјәсән, сәндән кәрәк заманын ән уча, ән али фикирләринин әтри кәлсин.

Мәкан вә заман мәһдудлуғу Нәби ше'ринә јаддыр. Бу исә онун фикирләринә кенишлик, әнкинлик верир. «Сакит сәтирләрим»дә шаир әслиндә о гәдәр дә сакит олмајан дујғуларыны, фикирләрини ифадә едир, шәһәрләрлә планетләр арасындакы мәсафәләрин, заман вә илләрин нечә сүр'әтлә јахынлашдығыны билдирир.

Нәби бә'зән ән ади, өтәри һадисәләри нәзәрә алыр. Анчаг бунлар һәјата мәхсус олдуғу үчүн гијмәтлидир. Башга сөзлә, шаир үчүн бөјүк, кичик һәјат һадисәси јохдур, кичик бир детал, мүшаһидә олунан ани һадисә мүәјјән бир һәгигәти, фикри поезија дилинә чевирмәк, үмумиләшдирмәк үчүн кифајәт едир.

Мүасир инсаны мәшғул едән проблемләр бахымындан Нәби лирикасынын мәзмун даирәсинин даһа кениш олмасыны арзу едирсән. Чүнки јени инсанын мә'нәвијјаты бир дә өз сијаси кәскинлији, һәртәрәфлилији илә сечилир. Шаирин буржуа әхлаг нормаларыны, мешшанлығы, капитал дүнјасынын зиддијјәтләрини тәнгид вә тәсвир едән ше'рләри чох хош тә'сир бағышлајыр, анчаг онларын азлығы тәәссүф доғурур.

Идеја, фикир сәнәтин бүтүн нөвләри үчүн әсасдыр. Фикирсиз сәнәт олмајыб, инди дә мөвчуд дејил. Лакин фикри, идејаны нечә, һансы шәкилдә тәгдим етмәк сәнәткар үчүн мүһүм амилдир. Ше'рлә дејилән фикир дәрһал һиссә, үрәјә кечмирсә, јалныз сәнин бејнини һәрәкәтә кәтирирсә, о, ше'р дејилдир. Нәби тәкчә өз бејнини јох, үрәјини дә, һиссләрини дә бирликдә, онлары бир-бириндән ајырмадан динләмәји бачаран шаирдир. Хәзәрин гојнунда гәрг олмуш балыгчынын фәлакәтини шаир белә тәсвир едир:

> О динди суларын һәр нәғмәсиндә,
> Хәзәр—арзулары; далғалар—сөзү;
> О јатды раһатча јер күрәсиндә—
> Дәниздә үрәји, торпагда өзү.

Нәби бир нечә поема мүәллифидир. Лакин шаирин поемаларыны охујанда, көрүрсән ки, бурада да о өз ше'р

нәфәсинә садиг галыб, поеманын һеч кәсә бәнзәмәјән, јени бәдии кејфијјәтләрлә зәнкин нүмунәләрини јаратмышдыр. Шаир поемаларында лирикасынын хүсусијјәтләрини давам етдирир. Бә'зән сәнә елә кәлир ки, Нәбинин һәчмчә бөјүк лирик ше'рини охујурсан. Демәк, аләмә алынан мөвзунун кенишлији вә мәһдудлуғундан асылы олмајараг шаир ону сәнәт дилинә, ше'р дилинә чевирә билмишдир. «Тәпә»дә дә, «Ана»да да беләдир. Бу чәһәтдән әдәби ичтимаијјәтин јүксәк гијмәт вердији «Күнәшин бачысы» поемасы сәчијјәвидир. Бу, сөзүн әсил мә'насында, лирик поемадыр. Севил Газыјеванын фачиәсинә, онун әмәк гәләбәләринә, мә'налы һәјатына һәср олунмуш бу поетик әсәр һәгиги ше'р нүмунәсидир. Поема әввәлдән ахыра гәдәр һеч бир манеәјә, зиг-зага раст кәлмәдән су кими сакитчә ахыб кедир, шаирин фикирләри, һиссләри, идејасы, һәјәчанлары, кәдәр вә севинчи илә мөһкәм бирләшиб ваһид бир ахына чеврилир.

Шаир хүсуси, гондарма сүжет гурмаг һаггында фикирләшмәјиб. О, өз гәһрәманыны тәрәннүм едиб, тә'рифләјиб, көјләрә галдырыб; анчаг шаир кими тәрәннүм едиб, тәрәннүм јолу илә поема јаратмаға наил олуб. Бу тәрәннүмдә риторика јохдур, шүар, һәјәчансыз чағырыш јохдур, бәдии үмумиләшдирмә, исти шаир үрәји, вәтәндаш һәјәчаны вә кәдәри, халгынын кәләчәјинә үмидлә бахан вәтәнпәрвәр бир сәнәткарын инамы, тәлашы вардыр. Севил Азәрбајчан халгынын ән'әнәви гәһрәман гызыдыр. О, нә заман доғулса иди, һәјатда өз изини гојачагды:

> Дүнән доғулсајды һәчәр оларды,
> Бу күн Севил кими кәлди дүнјаја.
> ...О јазды јурдунда өз әлләрилә
> Илләрин тәзә бир сәһифәсини.

Лирик рич'әтләр Нәбинин поемалары үчүн сәчијјәвидир. Бу рич'әтләр шаирә өз һәјәчанларыны, мөвзу илә әлагәдар ону дүшүндүрән мәтләбләри, чәмијјәтә, инсанлара, тәбиәтә өз мүнасибәтини билдирмәјә имкан верир. Анчаг онлар поеманын үмуми аһәнкиндән доғур, үзви шәкилдә она бағланыр.

Шаирин лирикасына мәхсус һуманизм, инсана, онун ләјагәтинә инам, мәһәббәт бу поемада да гүввәтлә сәсләнир: «Јерин күнәшидир инсанлар!» Буна көрә дә о, Се-

вили күнәшин бачысы адландырыр. Беләликлә, инсаны тәрәннүм бурада тәбиәти тәрәннүмлә бирләшир. Севил илә Мил үз-үзә қалир, онлар гаршы-гаршыја дуруб сөһбәт едирләр. Нәби ше'риндә тәбиәти инсандан, инсаны тәбиәтдән ајырмаг олмур. Мил инсанла данышыр, елә бил инсан инсанла данышыр, елә бил даг даг илә, дәрја дәрја илә данышыр, тәбиәт инсана нүфуз едиб онун зәнкин дахили аләми илә бирләшиб санки јоха чеврилир. Севил һәлак олур. Онун фачиәсинә инсан да, ејни дәрәчәдә тәбиәт дә јас тутур. Тәбиәти инсанла бағлы тәрәннүм — классик ше'рә мәхсус хүсусијјәт Нәби ше'риндә јени бир кејфијјәт, јени бир рәнк алыр. Севилин күнәш батандан сонра да памбыг зәмиләрини тәрк етмәмәсини шаир белә тәсвир едир:

Ахшамдыр... Үфүгләр јаныр елә бил
Сузурәм чөлләри арам-арам мән.
Күнәш пычылдајыр:
—Һәләлик, Севил!

Сәни Мил дүзүнә тапшырырам мән!
Күнәш нур чиләди—
— Сабаһ көрүшәрик,
Һәләлик,—деди.
Севил әл ејләди:
— Сабаһ көрүшәрик,
Һәләлик—деди.
Күн батды... шәфәги үзләрдә галды,
Милин күнәшисә дүзләрдә галды.

Нәбинин ше'рләриндә фикирлә, мәтләблә һисс, дујғу, тәәссүрат, һәјәчан далғаларыны бир-бириндән ајырмаг чәтиндир, онлар елә гарышыб ајрылмаз олурлар ки, биринин һарада башладығыны, дикәринин һарада гуртардығыны тә'јин едә билмирсән; башга сөзлә, бу ше'рдә бејинлә үрәк бир аһәнк тәшкил едир, буна көрә дә әсил сәнәт әсәри — һәм бејнә, һәм үрәјә нүфуз едән сәнәт әсәри јараныр. Бу ше'р үчүн фикри чылпаг шәкилдә тәсвир јаддыр, һәр бир фикир елә бил әввәлчә шаирин образларла долу, һисс вә һәјәчанла зәнкин олан дахили аләминә дүшүр, бурада һәзм вә һәлл олуб мусиги гәдәр аһәнкдар поезијаја чеврилир. Буна көрә дә Нәби ше'риндә ритм, аһәнк, вәзн, гафијә, тәкрирләр чох мүһүм јер тутур, бунлар шаирин фикир вә һиссләринин бирләшмиш ваһид аһәнки кими сәсләнир, тәбии тә'сир бағышлајыр. Мәһз буна көрәдир ки, форма, вәзн, ритм, гафијә даим

шаирин ифадә етдији фикрә, һиссә табе тутулур, бир ше'рин, бир поеманын өзүндә белә форма дәјишир, вәзн дәјишир, мисралар парчаланыр, фикрин, һиссин габарыг шәкилдә көрсәнә билмәси үчүн кениш имканлар јараныр. Бу сәтирләри биз «Ики Хәзәр» поемасындан алдығымыз тәәссүрат әсасында јазырыг. Анчаг бу гејдләр Нәбинин лирик ше'рләри, башга поемалары, үмумән поезијасы үчүн дә сәчијјәвидир.

«Ики Хәзәр» поемасында тәрәннүм олунан идеја да Нәбинин доғма мөвзулары силсиләсиндәндир. Үмуми шәкилдә дејилсә — бу, инсан һаггында, онун нәчиб һиссләри, дүшүнчәләри һаггында поемадыр. Доғрудур, шаир јығчам бир сүжет гурмуш, баша чатмајан бир мәһәббәтин, әрсиз галан бир ананын, атасыны итирмиш бир ушағын һәјат тарихчәсини нағыл етмәк истәмишдир. Лакин бу «нағыл» шаир үчүн бир бәһанә олмуш, о, инсаны, онун талејини, мәһәббәтини, севинч вә арзуларыны, зәһмәти вә гәһрәманлығыны тәрәннүм етмишдир. Шаир демәк истәјир ки, инсан гәһрәман кими јашамалыдыр; һәр гәһрәман һәјатдан кедәндә бир гәһрәман гојуб кедир, белә инсанлар өлмүрләр, чәкилән зәһмәт һәдәр кетмир, өлән дә, галан да һәмишә чавандыр:

Ләпәтәк үстүмдән кечәчәк илләр,
Әбәдијјәт—мәним
Сәһәрим кими.
Әкәр гочалсам да Хәзәрим гәдәр
Чаван галачағам,
Хәзәрим кими.

Нәби охунан, севилән вә тәгдир олунан шаирләримиздәндир. Онун «Дәрәләр» китабчасына топланан јени ше'рләри вә «Ана» поемасы да көстәрир ки, шаир сәнәтин зирвәләринә доғру јүрүшүнү давам етдирир вә биз, она бу уғурлу јүрүшдә мүвәффәгијјәтләр арзулајырыг.

1970

ШАИРАНӘ ДҮШҮНЧӘЛӘР

«*Б*әхтијар Ваһабзадә сөзүн әсил мә'насында шаирдир. Онун поетик фырчасынын чәкдији лөвһәләр рәнкарәнк вә чазибәдардыр... О, һәссас гәлбә малик бөјүк имканлар шаиридир».

Бәхтијар Ваһабзадәнин рус дилиндә нәшр олунмуш «Дүшүнчәләр» («Раздумья», 1959) китабчасына мүгәддимә јазан Рәсул Рза өз кәнч гәләм достунун поетик исте'дадына белә гијмәт верир. Бу, јалныз өз хәләфинин мүвәффәгијјәти илә севинән, сачларына артыг дән дүшмүш көркәмли бир шаирин е'тирафы дејилдир. Бәхтијарын ше'ри инди мин иллик классик ше'рин ән'әнәләри илә гидаланан көзәл зөвгә малик минләрлә Азәрбајчан охучусу тәрәфиндән тәгдир едилир, севилир. Бәхтијар Ваһабзадә мүасир ше'римизин чаван, лакин орижинал јарадычыларындан бирдир.

«Дүшүнчәләр» китабчасында топланан ше'рләр шаирин јаратдыгларынын аз бир һиссәсини тәшкил етсә дә, онун мөвзулары, јазы үслубу, һәјата мүдахилә гүввәси һаггында мүәјјән тәсәввүр ојадыр. (Тәрчүмәчи шаирин јарадычылыг хүсусијјәтләрини көзләмәјә, горумаға аз сә'ј көстәрмәјиб.) Охучу чох асанлыгла тәјин едир ки, мүәллиф китабыны сәбәбсиз «Дүшүнчәләр» адландырмамышдыр. О, һәјаты, көрдүкләрини, мүшаһидә етдикләрини тәсвирдән чох тәрәннүм јолу илә кетмишдир, китабчада топланан ше'рләрлә совет һәјаты һаггында, бу һәјатын рәнкарәнк лөвһәләри һаггында шаирин мәhз дүшүнчәләри ифадә олунмушдур. Бәхтијар үчүн бөјүк, кичик һадисә, бөјүк, кичик һәјат факты јохдур. О, гәләмә алдыгы һәр мөвзуну, һәјат һадисәсини дәриндән дуја, мә'наландыра билир, ону бәдии сәнәт сәвијјәсинә јүксәлдир. Бәхтијар һәгигәтән дүшүнчәләр шаиридир: тәгвимдән фасиләсиз вәрәгләр гопарылыр, күнләр, илләр бирбирини өтүб кечир, саат арамсыз тыггылдајыр, гара сачлара дән дүшүр, дәмирјолчу һәр күн фәнәри илә гатарлары јола салыр вә с. Онларла белә илк бахышда адм көрүнән һәјати тәфәррүатлар шаирин «Тәгвимин вәрәгләри», «Һәјат», «Кәлмәләр», «Дәмирјолчу», «Илләр», «Саат», «Ај аг сачлар, аг сачлар!» кими ше'рләриндә мә'наландырылмышдыр. Бу ше'рләри охуја-охуја сән тәгвимин вәрәгләрини бир-бир гопарыр, әчдадынын әзәмәтли әмәлләрини, чох әсрли тарихини, гәһрәманлыг мүбаризәләрини — мә'налы кечмишини хатырлајырсан; намуслу инсанларын сачларындакы һәр бир аг телдә бир әмәк гәләбәси, вәтәнә, халга хидмәтин тимсалыны көрүрсән; бүтүн өмрүнү инсанларын хошбәхтлијинә һәср едән дәмирјолчулар, фәнәрчиләр кими кичик вәзифәләрдә чалышыб бөјүк ишләр көрән әмәкчиләрә — «кичик адамлара» мәһәббәт бәсләјирсән, онларын әмәјиндәки мә'нанын романтикасыны, онларын садәликләриндәки мүрәккәблији дујурсан.

Бу ше'рләрдә шаирин һәјат һадисәләринә никбин мүнасибәти, никбин дүнјакөрүшү дәрһал нәзәрә чарпыр. Һәјата, әмәјә, фәалијјәт көстәрмәјә чағырыш, инсана мәһәббәт, һуманизм бу ше'рләрин үмуми идеја истигамәтини тәшкил едир. Мә'насыз кечән күнләрә, мешшанлыға шаир лә'нәт охујур. Бүтүн бу мә'нәви кејфијјәтләр Бәхтијар лирикасынын дахили аләмини тәшкил едир, онун лирик мәнинин мәзмунуну ифадә едир.

Јери кәлмишкән, шаирин нәзәринә бир чәһәти чатдырмаг истәрдик; һәддини ашан фәлсәфи үмумиләшдирмәләрә мејл көстәрмәк—сәнәтдә һәмишә мүвәффәгијјәтлә нәтичәләнмир; реализмин зәифләмәсинә тә'сир көстәрир, бәдиилијә хәләл кәтирир. Фәлсәфәчилик мүчәррәдлијә, дидактизмә, тәкрара апарыб чыхарыр. Сәбәби исә ајдындыр; истәр-истәмәз һәјатын өзүндән узаглашырсан!

Бәхтијарын ше'рләринин чохуну һәјәчансыз охумаг олмур. Чүнки о, гәләмә алдыгы һадисәјә, мөвзуја әсил сәнәткара хас олан бир еһтирасла јанашыр, ону өз аләминдә мин дәфә өлчүр-бичир, севир, гәзәбләнир... Онун үчүн орта бир јол јохдур, мәһәббәти дә күчлүдүр, нифрәти дә:

Орта јолум јохдур, дәриндир мәним
Бил ки, нифрәтим дә, мәһәббәтим дә.

Бу сәтирләр садәчә бир шаир е'тирафы дејил. Һәгигәтән охучу Бәхтијарын мәһәббәтлә тәрәннүм етдији инсанлара көнүлдән бағланыр, онун лирик гәһрәманынын идеаллары илә јашајыр, лакин һәјата бармагарасы бахан, анчаг өз мәнафејини күдән мешшанлара, гејрәтсизләрә, «өз әли илә инсанлар үчүн бирчә ағач да әкмәјән» худпәсәндләрә, милли мәдәнијјәтинә, кечмишинә, ана дилинә хор бахан ниһилистләрә, сатгынлара исә ејни дәрәчәдә күчлү нифрәт ојада билир. Бу чәһәт Бәхтијар ше'ринин сәчијјәви кејфијјәтләриндән биридир.

«Дүшүнчәләр» китабчасына «Шаһбаз» поемасы да дахил едилмишдир. Бу поема Азәрбајчан охучусуна «Изтирабын сону» ады илә мә'лумдур. Лирик ше'рләр китабчасынын үмуми аһәнкини позса да, поема лирик планда јазылмыш, бир чох чәһәтдән шаирин ше'рләри илә сәсләшир. Өз сәдагәтли арвадына хәјанәт етмиш әрин дахили изтираблары, онун јенидән аиләсинә гајытмасы шаир тәрәфиндән сәмимијјәтлә гәләмә алынмышдыр. Бәхтијар бурада да өз гәһрәманынын дахили аләминә нүфуз етмәк, ән ади үрәк чырпынтыларыны дуја билмәк исте'дадына малик бир шаир олдуғуну көстәрә билмишдир. Ајдын көрүнүр ки, Бәхтијар поеманын һәр лөвһәсини, һәр сәһнәсини дуја-дуја, јашаја-јашаја јазмышдыр. Лакин устадынын «Ајкүн» поемасы да ара-сыра ондан өз көмәјини әсиркәмәмишдир.

Бә'зи тәһрифләрин, јерсиз әлавәләрин олмасына бахмајараг тәрчүмәләр орижиналы тәбии бојалары илә чанландыра, шаири өзү кими рус охучусуна тәгдим едә билмишдир. Тәрчүмәчиләр һәм фикри, һәм дә Бәхтијар ше'ринин өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрини—тәкрирләрини, афористик ифадәләрини, јығчамлығыны горумаға чалышмышлар. Онлар бә'зи һалларда ајры-ајры ше'рләрин хејринә мүвәффәгијјәтли дәјишикликләр дә етмишләр.

Бәхтијар Ваһабзадә һәгигәтән бөјүк имканлар шаиридир. Анчаг бөјүк зәһмәт, дәрин мүасир билик вә арамсыз, инадлы ахтарышлар бу имканларын һүдудларыны кенишләндирмәк үчүн әсил мүнбит зәмин јарада биләр.

1957

«ШАИР, НӘ ИНЧӘДИР РҮБАБЫН СӘНИН!»

СӘМӘД ВУРҒУН

Һәгиги сәнәткар исте'дады көһнәлмир, әкәр онун мајасында әсил сәнәт чөвһәри варса, о сусмур, шәкилдәншәклә дүшүр, амма сусмур, каһ јүксәлир, каһ енир, каһ гүввәтләнир, каһ зәифләјир, анчаг тамам гејб олмур, өз варлығыны ја фасиләсиз, јахуд заман-заман һисс етдирир. Дүз 25 ил әввәл јеничә сәнәт аләминә гәдәм басан Адил Бабајевә Сәмәд Вурғун јарадычылыгда уғурлу јол диләјәндә, «Учурду руһуму чалдығын бу саз!»—дејә она өз мәфтунлуғуну билдирәндә чаван шаирин кәләчәјини тәсәввүр етмәк о гәдәр дә асан дејилди. Бөјүк шаир онун исте'дадындакы гығылчымы, тәравәти һисс етмишди, анчаг өз төвсијәләрини билдирмәји дә унутмамышды. О, гәләм достуна хатырладырды ки, мүасир ше'ри тәкчә үрәклә—шаир үрәји илә јүксәлтмәк олмаз, һәгиги ше'р рүбабыны јанар үрәклә јанашы бөјүк амал, диләк, идрак, ағыл бирликдә чалмалыдыр. Үрәксиз дејилән ағыллы калам сахта олдуғу кими, ағлын сүзкәчиндән кечмәјән һисс вә дујғу да касыб вә натамамдыр, ағлын фәзасында ганад ачмајан үрәк чансыз вә сөнүкдүр.

Әлимиздә Адилин јеничә нәшр едилмиш ше'рләр китабыдыр. «Шәһидләрин үсјаны» адланан бу һәчмчә о гәдәр дә бөјүк олмајан китабчаны биз бир отурума охудуг, охудуг вә онун чәкиб апардығы фикирләр, һисләр аләми бизи разы салды, мәмнун етди. Һисс етдик ки, Адил бир шаир кими бу күн дә ше'римизин үмуми аһәнкинин јаранмасында иштирак едир.

Китабчаја сон беш илдә јазылмыш јени ше'рләр топланмышдыр. Бу ше'рләрин исә тәкчә тарихләри, адлары

дејил, өзләри дә, мөвзулары да јенидир, шаирин поетик никишафыны нүмајиш етдирир. Ијирми беш ил әввәл чалынан вә тәгдир олунан бу сазда инди јени нотлар, јени сәсләр ешидилир, онлар инди дә динләјичинин руһуну учура билир, башга сөзлә, узаг көрән шаиримизин сөзләринә бәраәт газандырыр.

Адил лирик шаирдир. Онун ше'р рүбабынын сәдалары рәнкарәнкдир. Һәјатын, тәбиәтин һәр һадисәси онун шаир көнлүнү һәјәчана, риггәтә кәтирә билир, онун үчүн бөјүк, кичик мөвзу, бөјүк, кичик һадисә јохдур. О, вәтәндән дә, онун јолларындан да, халглар достлуғундан да, евләринин габағында учалан гарағачдан да, сијаси һадисәләрдән дә, күләкдән дә, алма ағачындан да, улдузлардан да ејни һәрарәтлә, ејни илһамла јаза билир. Лакин бүтүн бунлар әсас бир мөвзу әтрафында чәмләшир—инсана, онун арзуларына, кәләчәјинә хидмәт! Инсан шаирин өлчү ваһидидир. Онун гәлби инсана мәһәббәт вә шәфгәтлә долудур. Инсана, онун гурдуғу чәмијјәтә фајда кәтирән һәр һансы һадисә јахшыдыр, көзәлдир, мәгбулдур, инсана зијан верән, онун сәадәтинә гаршы чеврилән һәр һансы һадисә писдир, ејбәчәрдир, нифрәтә лајигдир. Гарағач она көрә көзәлдир ки, о өз не'мәтини инсанлара пајлајыр. Онун дурушу вүгарлы олса да, гојнунда нечә-нечә нәғмәкар гушлар јува салса да, онун әсил көзәллији нечә-нечә үрәјә фәрәһ вермәси илә өлчүлүр. Шаир күләји белә көмәјә чағырыр—«Чевир өлүм јүклү кәмиләри сән!» —дејә она мүрачиәт едир. Дағлар белә вүгарлы олмағы инсандан өјрәнмишдир.

Јахыб синәмизи илләрин дағы;
Дурмушуг дүнјада мәғрур, ләкәсиз.
Ким билир, һәјатда мәғрур олмағы
Бәлкә дә Инсандан өјрәнмишик биз?!

Мүасир инсан, онун дүшүнчәләри, һәјәчанлары, мәһәббәт вә гәзәби, севинч вә кәдәри, һәјата бахышы бу ше'рин әсас мөвзусудур. Кениш, рәнкарәнк вә зиддијјәтләрлә долу мөвзу чох заман шаирин өз һәјата бахышы, дүнјакөрүшү, севинч вә кәдәри, мәһәббәт вә гәзәби илә гарышмыш шәкилдә верилир. Башга сөзлә, шаирин лирик гәһрәманы онун өз мәни илә говушур, вәһдәт тәшкил едир. Әлбәттә, мүасир инсанын фикри, руһи аләмини гаврамаг вә ону һәртәрәфли тәрәннүм етмәк чәтин мәсәләдир, бу, дүнјаны, инсаны, чәмијјәти дуја вә дәрк едә билмәк, ону ше'р дилинә чевирмәк, дәрин психоложи камиллик тәләб едир. Чох тәбиидир ки, һәмин чәтинлик шаирин дә гаршысына чыхыр, о, бә'зән мүасир инсанын мүрәккәб, зиддијјәтли фикир вә руһи бурулғанына дахил ола билмир, бунларын ади, нәзәрә чарпан чәһәтләрини гәләмә алыр, поетик кәшфләр сәвијјәсинә јүксәлмир. Бу исә ејни мотивләрин, ејни фикир вә һәјәчанларын тәкрарына сәбәб олур. Мәсәлән, шаир мүасир инсанын әзабыны, һәјәчаныны, горхусуну әсасән бир амил илә—мүһарибә илә, мүһарибә горхусу илә, мүһарибәнин төрәтдији чинајәтләрлә әлагәләндирир. Доғрудур, бу күчлү вә әсас амилдир, анчаг амилләрдән биридир, јеканә амил дејил. Белә биртәрәфлилик лирик гәһрәманын дахили аләмини бәситләшдирир, ону бүтүн мүрәккәблији илә тәсәввүр етмәјә аз көмәк едир. Лакин бу нагислик ширин дилә, инчә руһа малик олан шаирин дүшүнчәләринин тәбиилијинә, сәмимилијинә хәләл кәтирмир, онун бүтүн ше'рләринә елә бил бир руһ, бир фикир һакимдир: инсан хошбәхт олмалыдыр! Һәр шеј она хидмәт етмәлидир! Тәбиәт дә, чәмијјәт дә онун үчүндүр, о бир даһа гара сималы мүһарибә илә растлашмамалыдыр. О, ән бөјүк, үлви һәдијјәләрә лајигдир. Бу мәгсәд ардычыллығы Адил ше'ринә бир тамлыг вә ајдынлыг верир, онун гәләминин манерасына, хүсусијјәтинә чеврилир. О чылғын дејил, гејри-адилијә мејл көстәрмир, һәјәчанларыны сакит бир һалда билдирир, гәзәбини дә, нифрәтини дә белә—өзүнәмәхсус ејһамларла, мәфһумларла е'лан едир.

Шаирин тәрәннүм етдији инсан мүчәррәд инсан дејил, бә'зән мүчәррәд нотлар нәзәрә чарпса да, биз онда ајдын бир фикри истигамәт көрүрүк; о заманын габагчыл адамыдыр, социализм чәмијјәтинин идеаллары илә јашајыр, мүһарибәјә нифрәт едир, инсан ләјагәтини һәр шејдән үстүн тутур. Инсанларын һамысы бир чүр дејил: вар јахшы инсан, вар пис инсан! Вар чәллад, гатил, вар үрәји мәрһәмәт, еһтирас һисси илә долу инсан! Әкәр сәнин сачларын ағарыбса, анчаг өмрүнү бөһтанла кечирмисәнсә, јалан сатмысанса, үзә дурмусанса, нечәсинә бадалаг вурмусанса, сән нифрәтә лајигсән! Шаир белә әләринә ачыг дејир: мәндән һөрмәт көзләмә! Әкәр сән һәр шејә, һәр һадисәјә биканәсәнсә, сәнин һеч бир гајғын јохдурса, лә'нәт сәнә, лә'нәт белә мешшанлара!

Арзу еләмирәм һәјатым олсун
Үстү назбалышлы чарпајы кими.

Ахы, һәјат бир анадыр ки,
Үзүндә кәдәр дә,
тәбәссүм дә вар.

Өмрүмүз—
чешид-чешид рәнкләрлә
бәзәнмиш китаб.
Бир варағында севинч,
О бириндә изтираб.

Шаир инсан адыны ләкәләјән, өмрүнү наз-не'мәт ичәрисиндә кечирән, өз шәхси мәнафеји үчүн милләти кәндә, рајона, шәһәрә, мүхтәлиф чоғрафи чәһәтләрә бөлүб ишрәт далынча гошаң инсанчығазлара белә чаваб верир, һәјаты һәртәрәфли дәрк етмәјә чағырыр.

Мүһарибә әлејһинә чох ше'р јазылыб. «Шәһидләрин үсјаны» ше'риндә исә һәмин мөвзу орижинал шәкилдә ишләнмишдир. Мүһарибә шәһидләри јер алтындан дилә кәлир, һәрбин төрәтдији чинајәтләри бир-бир сајыр вә ону тәкрар етмәк истәјәнләрә гаршы үсјан сәси учалдырлар. Бурада һәр мисра һәдәфә дәјир, шаирин һуманизми, инсана мәһәббәти, гајғысы чох гүввәтлә сәсләнир. Мүһарибә гызышдыранларын тәнгиди, сүлһ, әмин-аманлыг «Монолог»ун да әсас мөвзусудур. Амма бурада мөвзу өз һүдудларыны хејли кенишләндирир. Шаир, бир нөв, әсрин сәчијјәсини верир, инсанын зиддијјәтли әһвали-руһијјәсини ачмаға чалышыр:

Адым—инсан;
XX әср адланыр
јашадығым заман.
Бејнимдә тәфәккүрүн чырағы.
Әлимдә—зәһмәтин
шәфәг рәнкли бајрағы...
Гисмәтим—
севинч,
һәјәчан,
интизар.
Заманын нәфәсиндән
барыт гохусу кәлир.

Шаирин никаран, һәјәчанлы, интизар долу поетик «мәни» зиддијјәтләр ичәрисиндә долашыб галмыр. О дәрк едир ки, инсан дүнјаны һәр бәладан хилас етмәјә гадирдир:

Әсрим бир чәнкавәрдир;
Башында күлләрдән тач,
Көјнәјиндә ган ләкәси...
Һәрдән көзләри күлүр,
Һәрдән бағры олур пара-пара.
Лакин о синә кәрир изтирабларa.
Инаныр сабаһа—
өз гәлбинә инанан кими.
Үмид ахыр дамарларында
гызыл ган кими.

Одур ки, шаир дүнјаны гәмхана һесаб едәнләрә е'тираз едир. О, дүнјанын дәрдләриндән хәбәрсиз дејил, һәјаты мејхана да һесаб етмир.

Дүнја кеф мәчлиси дејилдир, анчаг
Күнләр вар зәһмәтлә, гајғыла долу.
Сөјлә шакирдләрә чәтин олачаг
Һәјатын синифдән башланан јолу.

Инсаны һәјата белә һазырламаг лазымдыр, о, һәр чүр чәтинликлә гаршылаша билир, ону сулар боғур, одлар јандырыр, башы вахтсыз ағарыр—севинч вә мөһнәт онун өмүр јолдашыдыр. Бу һәјата чидди мүнасибәтин нәтичәсидир. Анчаг дүнјанын дәрдләри—«бөјүк дәрди» шаири руһдан салмыр, «Дүнја бир гәмханадыр, ағлајан чох, күлән аз»—дејән озанын сәсинә сәс вермир, о билир ки, дүнјаны аһ-фәғанла, фәрјадла дүзәлтмәк олмаз!

Матәми тоја,
Гәми севинчә чевирмәјин бир јолу вар:
Кәрәк һаггыны тапданмаға
Гојмасын инсанлар!

Адилин гәләмә алдығы мөвзулар һәмишә ше'рә, бәдии тәфәккүрә чеврилә билмир. Охудуғун ше'рин нәјә, һансы мәтләбә һәср едилдијини һисс едирсән, анчаг бә'зән һәмин мәтләбин поетик һәлли сәни тә'мин етмир, һәјат һәгигәтинин бәдии тәсдиги лазыми сәвијјәдә олмур. Јахшыдыр ки, буну шаирин гәләминдән чыхмыш ше'рләрин бир

ҝисминә аид етмәк олар («Әкәр севирсәнсә», «Јашасын сәнәт», «Лондонда тар чалынды» вә с.).

Шаири дүшүндүрән мәсәләләрдән бири дә Шәрг проблемидир. Бу мөвзу «Карван кедир» ше'риндә даһа поетик шәкилдә өз һәллини тапмышдыр. Мүасир сәнәткарлардан һәјата фәал мүнасибәт тәләб олунур. Пассив сејрчилик, риторика, нәсиһәт вермәк бу күнкү охучунун зөвгүнү, һәјәчаныны, фикрини ганe едә билмәз, ону дүшүндүрә билмәз. Дөврүн ичтимаи-сијаси зиддијјәтләрини ше'р дилинә чевирмәјин бир чәтинлији дә бунунла әлагәдардыр. «Карван кедир»дә исә шаир өз мәгсәдинә наил олмушдур. О, мүстәмләкәчи империализмә гәзәбини, нифрәтини, гоча Шәргин ојанмасыны, бу күнүнү вә сабаһыны, дәрдини вә үмидини бәдии дилдә ифадә етмишдир. Бәстәкар Солтан Һачыбәјовун «Карван» симфоник ловһәсинә итһаф олунмуш бу ше'р мусигинин өзү кими үрәјә нүфуз едир, онунла һәмаһәнк сәсләнир, мусигидән алынан чох мүрәккәб, зиддијјәтли бир тәәссүраты дилә кәтирир, охучуда риггәт, тәәссүф, е'тираз вә гәзәб ојадыр. Шаирин кәләчәјә инамы бурада да гүввәтлә сәсләнир;

> Дајан сәјјаһ,
> Бир јахшы бах,
> Кешикчидир инди шәргли өз јурдуна ахшам-сәһәр.
> Нә әлиндә,
> Нә дилиндә
> Кәтирдијин «һәдијјәләр»
> Алдатмајыр ону даһа... Дәјишибдир инди заман,
> Шәргли чыхыр мүркү вуран әфсанәләр дүнјасындан.

1969

КЛАССИК ИРС вә МҮАСИРЛИК

102—14

РЕАЛИЗМИН БАЈРАГДАРЫ

М. Ф. Ахундов Азәрбајҹан халгынын әсрләр боју јаратдығы бөјүк мәдәнијјәтин мәнтиги, ганунаујғун нәтиҹәси кими мејдана кәлмишди. XIX әсрин әввәлләринә гәдәр Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин әлдә етдији наилијјәтләр онун ичтимаи-сијаси, фәлсәфи-естетик көрүшләринин, бәдии јарадычылығынын бинөврәсини тәшкил едирди. Ахундовун бөјүклүјү онда иди ки, о, кечилмиш јолу тәкрар етмәди, заманын ирәли атдығы елә зәрури, елә мүасир мәсәләләрин ҹарчысы олду ки, бунунла тәкҹә Азәрбајҹанын дејил, бүтүн Јахын Шәрг халгларынын ичтимаи, әдәби фикир тарихиндә јени бир дөврүн әсасыны гојду. Ҹәфәр Ҹаббарлы Ахундову «гәзәл-гәсидә тилсимини гыран» сәнәткар адландыранда, јәгин ки, онун әдәби мөвгејинин бу ҹәһәтинә ишарә едирди.

Азәрбајҹан философунун ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи көрүшләринин формалашмасы, ејни заманда, гоншу өлкәләрдәки ичтимаи-мәдәни һәрәкатла бағлы иди. Бөјүк мүтәфәккир һәм Шәрги дәриндән өјрәнәрәк онун әсрләр боју әлдә етдији фикри наилијјәтләри мәнимсәјир, һәм дә мүтәрәгги рус вә Авропа елминин кечдији инкишаф јолуну изләјәрәк, бурадакы габагҹыл идејалардан фајдаланыр, онлары јени тарихи шәраитә ујғун олараг даһа да инкишаф етдириб, мәһарәтлә Азәрбајҹан мүһитинә тәтбиг едирди. Башга сөзлә, М. Ф. Ахундов өз елми, әдәби јарадычылыг әлагәләрини анҹаг милли ән'әнәләрлә, милли зәмин илә мәһдудлашдырмыр, әксинә, о, бу чәрчивәни ҹәсарәтлә гырараг дүнја мигјасына чыхыр, мүасир елми наилијјәтләри өјрәнмәјә бөјүк сә'ј көстәрирди.

Ахундов сөзүн әсил мә'насында ичтимаи хадим иди. О һәгиги бир вәтәндаш кими бүтүн фәалијјәтини халгын талеји илә бағламышды. Һәр ишдә анчаг үмумин мәнафејини нәзәрдә тутурду. Нә едирсә етсин, нә јазырса јазсын вәтәнпәрвәр әдиб анчаг халгы, онун кәләчәјини дүшүнүр, бунун үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди. Фәлсәфи әсәрләрини дә, ичтимаи-сијаси мөвзуда олан мәгаләләрини дә Ахундов бу мәгсәдлә јазмышды: әлифбанын дәјишдирилмәси уғрунда апардығы узун-узады мүбаризәјә дә бу мәгсәдлә гошулмушду; Иранын, Түркијәнин, еләчә дә башга өлкәләрин габагчыл хадимләри илә, дөвләт башчылары илә арды-арасы кәсилмәјән јазышмаларыны да бу мәгсәдлә етмишди. Нәһајәт, бәдии јарадычылыға да белә бөјүк мәгсәдлә башламышды.

Демәк, Ахундовун әдәби-тәнгиди фәалијјәти дә үмуми ичтимаи мәгсәдләриндән ајры олмамыш, башга сөзлә, онун әдәби-ичтимаи фәалијјәтинин ајрылмаз бир һиссәсини тәшкил етмишдир.

Бәдии әдәбијјатын әсас вәзифәләриндән бирини М. Ф. Ахундов бөјүк, габагчыл идејаларын тәблиғиндә көрүрдү. О јазырды ки, һәгиги сөз усталары «мәзмунсуз вә дузсуз дејилән вә һеч бир фајдасы олмајан гәзәл вә гәсидәләр дүзәлтмәклә» мәшғул олмамалы, «халгларын әһвал вә адәтини билдирән», «һикмәт вә мә'рифәт» ифадә едән әсәрләр јазмалыдырлар; сәнәт әсәринин мәгсәди «инсанларын әхлагыны јахшылашдырмаг, охучу вә гулагасанлары ибрәтләндирмәкдән» ибарәтдир. Әдәби тәнгидин дә гаршысында Ахундов ејни вәзифәләр гојурду. Әдәби тәнгид онун чохчәһәтли фәалијјәтинин бир саһәси иди вә бунлар бири дикәрини тамамлајырды.

Тәбиәт һадисәләрини, инсан идракыны вә онун тәбиәтә мүнасибәтини материализм чәбһәсиндән изаһ едән М. Ф. Ахундов естетиканын әсас проблемләринә дә ејни мөвгедән јанашырды. О, әдәби-естетик көрүшләриндә материалист идрак нәзәријјәсинә әсасланырды. Материализм дүнјакөрүшү бөјүк философа имкан вермишди ки, Јахын Шәргдә реалист естетиканын, реалист тәнгидин әсасыны гојсун, әдәби тәнгиди јени мәрһәләјә јүксәлтсин.

Ахундовун әдәби консепсијасынын формалашмасындакы мәнбәләрдән данышаркән, әввәлчә Шәрг естетик фикринин әлдә етдији нәтичәләри нәзәрә алмаг лазымдыр. Индијә гәдәр тәдгигатчыларын нәзәрини лазымынча чәлб

етмәјән бу мәсәлә Азәрбајчан философунун бир әдәбијјат нәзәријјәчиси кими јетишмәсини шәртләндирән амилләри ајдынлашдырмаг үчүн вачибдир. Ахундов Шәрг фәлсәфи вә әдәби фикир тарихини дәриндән билирди. Әла-Зикриһиссәлам, Шәбүстәри, Бәһмәнјар, Фирдовси, Ибн-Сина, Туси, Сә'ди, Низами, Гәзали, Һафиз, Руми, Фүзули бөјүк мүтәфәккирин тәгдир вә тәнгид етдији философлар, јазычылар олмушдур. О, Бабын «Бәјан», Бәһанын «Әрбәин», Гәзалинин «Еһјаүл-үлум» әсәрләринин дини, мистик маһијјәтини көстәрмиш, өз материалист көрүшләрини әсасландыраркән Шәрг фәлсәфәсинин материалист вә атеист ән'әнәләриндән истифадә етмишдир. XI әсрдә јашамыш Әла-Зикриһиссәламын атеист фикирләри, Шәбүстәри вә Руминин габагчыл фәлсәфи көрүшләри Ахундовун истинад етдији мәнбәләрдән олмушдур.

Тәәссүфлә дејилмәлидир ки, Ахундовун ичтимаи-әдәби көрүшләринин тәшәккүлүндә чох мүһүм рол ојнајан милли ән'әнәләр, милли елми-нәзәри ирс тәдгигатчыларымызын нәзәриндән гачмышдыр. Һалбуки, истәр Низами, Хагани, Фүзули, Вагиф, Бакыханов, Вазеһ, Закир кими бөјүк сималарын әдәби көрүшләриндәки мүһүм габагчыл фикирләр, истәрсә дә о замана гәдәр Азәрбајчанда мөвчуд олан әдәби-тәнгиди ирс Азәрбајчан алиминин әдәби-нәзәри көрүшләринин тәшәккүлүнә тә'сир едән мүһүм мәнбә иди. Бу әсас мәнбәји гејд етмәмәк, Ахундов әдәби көрүшләринин мәнбәләриндән ән әсасыны нәзәрдән гачырмаг демәкдир, ону Азәрбајчан әдәби фикринин инкишаф просесиндән ајырмаг демәкдир.

М. Ф. Ахундовун әсәрләриндә онларла классик Азәрбајчан јазычысы, алим вә тарихчисинин ады чәкилир. О, әдәби фикирләрини изаһ едәркән бә'зән өз һәмвәтәнләринин ајры-ајры мүлаһизәләринә истинад едир. Әдибин өзүнә гәдәрки көрүшләрлә сәсләшән мүлаһизәләри дә чохдур. Мәсәлән, Низаминин сарај әдәбијјатыны, мәдһијјәчилији тәнгид едән, сәнәтин ичтимаи маһијјәти һаггында фикирләри илә Ахундовун ејни чәбһәдән чыхыш едәрәк мәддаһлыға, моизәјә гаршы чеврилмиш, әдәбијјатын тәрбијәви ролуну тәсдиг едән көрүшләри арасында бир јахынлыг вардыр. Әкәр Гасым бәј Закир әдәбијјатда тәнгиди истигамәтин, сатиранын әһәмијјәтини гејд едәрәк бу сәпкидә әсәрләр јазмағы тәклиф едирдисә, М. Ф. Ахундов да сатираны, өз ифадәси илә десәк «мәсхәрәни», реалист әдәбијјатын әсас идеја-естетик компонентләриндән бири

кими ирәли сүрүрдү. О, реализм һаггында фикирләрини әсасландыраркән, бу јарадычылыг методунун нәзәри мүддәаларыны һазырлајаркән, һәмин мәнбәләрдән өзүнәмәхсус бир орижиналлыгла истифадә едирди.

Мирзә Шәфи Вазеһин дә әдәби көрүшләриндә сатира проблеми мүһүм јер тутур. Шаир һәм сатирик ше'рләр јазмыш, һәм дә бәдии әсәрләриндә сатираја даир фикирләр сөјләмишдир. О, епигончу поезијанын фикри, шәкли мәһдудлугларына ишарә едәрәк јазырды: «Күлүн әтри, бүлбүлүн нәғмәси, көзәлин гәдд-гамәти нә гәдәр көзәлдирсә, әдәбијјаты бунунла мәһдудлашдырмаг олмаз. Әдәбијјат—бу һәјатдыр, һәјатдакы көзәлликләрдир». Вазеһин бу естетик тезиси Ахундовун әдәби көрүшләри илә чох јахындан сәсләшир. Мүәллим илә тәләбә арасында белә фикри сәсләшмә тәбиидир.

М. Ф. Ахундовун әдәбијјат нәзәријјәчиси вә тәнгидчи олараг јетишмәсиндә мүһүм тә'сиредичи амил кими рус ингилабчы демократларынын, Гәрби Авропа јазычы вә мүтәфәккирләринин хидмәтләри дә гејд едилмәлидир. Бу барәдә ајдын тәсәввүрә малик олмаг үчүн әдибин шәхси китабханасына, бурада сахланан китабларын, әлјазмаларын сәһифәләринә едилән мүхтәлиф мәзмунлу гејдләрә нәзәр салмаг кифајәтдир. Һәмин китаб вә гејдләр Ахундовун ичтимаи-сијаси вә әдәби көрүшләринин кечдији мүрәккәб просеси ајдынлашдырмаға чох бөјүк көмәк көстәрир. Әдибин китабханасында Гизонун «Франса сивилизасијасынын тарихи» (1861), Ч. С. Миллин «Азадлыг һаггында» (1866, 1869), Г. Т. Боклун «Инкилтәрә сивилизасијасынын тарихи» (1863), Минјенин «Франса ингилабынын тарихи» (1867), Г. Иосифин «Сијаси игтисадын илк әсаслары» (1858) кими елмин, ичтимаи, игтисади вә сијаси фикир тарихинин мүхтәлиф саһәләринә һәср олунмуш онларла китаб вардыр. Рус дилиндә нәшр едилмиш бу китабларын әксәријјәтиндә әдиб чох мараглы гејдләр етмишдир. Бу гејдләр әсасында онун ичтимаи-сијаси вә фәлсәфи көрүшләри илә һәмин мәнбәләр арасында олан әлагәләри асанлыгла мејдана чыхармаг мүмкүндүр.

Ахундовун китабханасында бәдии әдәбијјат, тәнгид вә әдәбијјатшүнаслыға даир китаблар да аз дејилдир. Бурада Чарлз Диккенсин, Жүл Вернин, Гоголун, Колсовун бәдии әсәрләринә, Белинскинин 12 чилдлик, Доболјубовун 4 чилдлик әсәрләри күллијјатына, А. В. Марков-Виноградовун «Јунан әдәбијјаты очерки» (1863) вә

Е. Мункун «Јунан ше'ринин тарихи» (1863) китабларына раст кәлирик. Әдибин һәмин китаблардакы гејдләри көстәрир ки, о, бу мәнбәләри диггәтлә охумуш вә онлардан өзүнү дүшүндүрән, марагландыран әдәби мәсәләләрин һәлли мәгсәдилә истифадә етмишдир. Бу мәнбәләр М. Ф. Ахундовун рус вә Авропа әдәби фикриндән нечә гидаландығыны өјрәнмәк үчүн чох гијмәтлидир. Тәдгигатчылар бә'зән М. Ф. Ахундовун тә'сирләндији мәнбәләр һаггында фәрзијјәләр гурур, онун рус ингилабидемократик фикри илә әлагәсини бә'зи еһтималларла әсасландырмаға чалышырлар. Һалбуки архивдәки китаблар вә онларда едилмиш гејдләр бу еһтималлары дәлилләрлә әсасландырмаг үчүн кениш имканлар јарадыр.

Еләчә дә, демәк лазымдыр ки, Ахундов Гәрби Авропа әдәби-фәлсәфи фикри илә јахындан таныш иди. О, Волтер, Монтескјө, Дидро, Шекспир, Бајрон, Көте, Руссо, Һүго, Спиноза, Бокл, Ренан, Јум кими јазычы, философ вә тарихчиләри охујур, онларла мүбаһисәјә кирир, јахуд ајры-ајры фикирләрини гәбул едир, бәјәнирди.

М. Ф. Ахундов Франса маарифчиләри вә материалистләри илә, рус ингилабчы-демократлары илә өз тарихи вәзифәләри арасында бөјүк јахынлыг көрүрдү. О дәрк едирди ки, бу јахынлыг XVIII әсрдә Франсанын, XIX әсрдә исә Русијанын игтисади, сијаси, мәдәни һәјаты илә Азәрбајчанын мүасир инкишаф мәрһәләси арасындакы ујғунлугдан доғур. Бу һәгигәтләри көрә билмәк она өз мүбаризә һәдәфләрини, мүбаризә үсулларыны мүәјјәнләшдирмәк вә ајдынлашдырмаг үчүн чох көмәк едирди.

М. Ф. Ахундовун әдәби көрүшләриндән данышаркән, адәтән, онун мәшһур әдәби-тәнгиди әсәрләри, бә'зи мәктублары вә фәлсәфи трактаты нәзәрдә тутулмуш, буна көрә дә бөјүк мүтәфәккирин сәнәтә бахышы индијә гәдәр там шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Чүнки Ахундовун билаваситә әдәбијјат мәсәләләринә һәср олунан әсәрләриндән башга елә мүһүм мәнбәләр вардыр ки, (мүасирләринә јаздығы вә она јазылмыш мәктублар, тарихи, фәлсәфи мәгаләләри, өз бәдии әсәрләри, китабханасындакы бәдии, елми-нәзәри китаблар вә с.), бунлары диггәтлә өјрәнмәдән онун естетик көрүшләри һаггында һәртәрәфли тәсәввүр әлдә етмәк чәтиндир.

М. Ф. Ахундовун реализм нәзәријјәсиндә сәнәтин һәјата, варлыға мүнасибәти мәсәләси әсас јерләрдән бири-

ни тутур. Материалист философ көстәрир ки, әдәбијјатын вәзифәси варлығы, ичтимаи һәјаты, инсаны әкс етдирмәкдән ибарәтдир. Һәјат вә инсан онун әсас тәсвир објектидир. Анчаг бүтүн бунлар әсил сәнәт әсәриндә доғру, дүрүст көстәрилмәлидир. Һәјаты, варлығы тәһриф едән әдәбијјат сәнәт нүмунәси ола билмәз. Онун фикринчә, сәнәт әсәриндә «хилафи-ваге»—јә'ни реал һәјата зидд һеч бир шеј олмамалыдыр. Тәсвир едилән «ваге», «өвза», «һал вә тәбаје» реал һәјата «мүтабиг» вә «мүвафиг» олмалыдыр. М. Ф. Ахундов «мүтабиги-һал», «мүвафиги-өвза» терминләри илә јанашы, тез-тез «кәма һүвә һәггәһү» терминини дә ишләдир: «Поезија ибарәтдир о нөв иншадан ки, шамил ола бир шәхсин, ја бир тајфанын әһвалатынын вә әхлагынын кәма һүвә һәггәһу бәјанына... вә ја аләми-тәбиәт өвзаынын кәма һүвә һәггәһу васфинә...». Демәк, һәгиги поезија халг һәјатыны, инсаны, онун әхлаг вә тәбиәтини—кәма һүвә һәггәһу—әслиндә олдуғу кими тәсвир етмәлидир. Бурадан ајдын олур ки, «мүтабиги-һал», «мүвафиги-өвза», «кәма һүвә һәггәһу» кими ифадәләр М. Ф. Ахундовун әдәби анлајышында реализм тер召мининин ифадә етдији мә'наја јахын бир шәкилдә ишләнмишдир. «Хилафи-ваге» ифадәси исә мә'нача «антиреализм» термининә јахындыр.

М. Ф. Ахундов бу терминләрдән истифадә едәрәк, реалист сәнәт һаггында фикирләрини охучуларына, мүасирләринә асанлыгла чатдыра билирди.

Реал һәјаты, објектив керчәклији сәнәтин әсас тәсвир објекти кими гәбул етмәк, варлығы әслинә јахын шәкилдә чанландырмаға чағырыш варлығын, һәјатын көзәллијини, үстүнлүјүнү гәбул етмәк демәк иди. Одур ки, Ахундов «изһари-фәзл үчүн хилафи-тәбиәтү адәт көфткү едән» шаирләри әсил сәнәткарлар сырасына дахил етмирди. Бу фикирләрини тәнгидчи бәдии тәчрүбәјә тәтбиг едир вә доғру нәтичәләрә кәлирди. Мәсәлән, о, мәдһијјәләр јазан, «гејри-тәбии тәшбиһат» кәшф етмәклә мәшғул олан, һәјат әвәзинә әфсанәләрә ујан шаирләрә, о чүмләдән Руминин әфсанәви мөвзулара һәср едилмиш әсәрләринә гаршы чыхараг көстәрирди ки, бурада «әксәр мәталиби бәгејри-әз-һикмәт вә әфсанәһаји-бимәзә көһнә вә мүндәрис вә биләззәт мәталибдир». Сәнәтдә бу јолу М. Ф. Ахундов «хилафи-мәзаги-мүсәннифини-Јевропа», јә'ни реализмә зидд бир јол һесаб едирди. Тәнгидчи тәгдир етдији јазычылар сырасында Һомерин, Фирдовсинин,

Низаминин, Шекспирин, Сә'ди вә Һафизин адларыны чәкирди. Һомер «милләти-јунанын әсри-гәдимдә вүгуа кәлән мүһарибатыны вә һадис олан вәгајени», Шекспир «сәләфини-инкилисин мәсаибини» тәсвир етдикләри үчүн гијмәтләндирилирди. Фирдовси, Сә'ди, Низами «мүхтәлиф халгларын әһвал вә адәтләрини билдирән» «һекајәтләр» јаздыглары үчүн тә'рифләнирдиләр.

Һадисәләрин «әслинә мүтабиг», тәбии верилмәси чәһәтдән Фирдовси илә Низами Ахундовун нәзәриндә орта әср Шәрг әдәбијјатында мисилсиз сәнәткарлар иди. Һәр ики сәнәткары о, сөзүн әсил мә'насында шаир һесаб едирди. Тәнгидчи јазырды ки, поезијанын әсас шәрти—«мәзмунун һәгигәтә ујғунлуғу» шәрг шаирләринин чохунда јохдур. Онлар чох заман «әфсанеји-биәсил нәгләр» јазмагла, гафијәпәрдазлыгла, «мәһбублары гејри-ваге сүфат илә тә'риф етмәклә» мәшғул олмушлар. Фирдовси илә Низами исә тарихи һадисәләри тәбии шәкилдә, әслиндә олдуғу кими чанландырмыш, бунунла јүксәк сәнәт нүмунәләри јарада билмишдир. Тәнгидчи фикирләрини сүбут үчүн Фирдовсинин «Шаһнамә»сини, Низаминин «Сирләр хәзинәси» вә «Једди көзәл» поемаларыны нүмунә кәтирир.

Бу әдәби мүшаһидәләрдә чох орижинал, дүрүст чәһәтләр вар иди. Доғрудан да, Ахундова гәдәрки Шәрг поезијасында һәјаты, тарихи кениш лөвһәләрдә тәсвир етмәк вә тәсвир үсулунда реалист васитәләрә мејл көстәрмәк нөгтеји-нәзәриндән һәр ики сәнәткар чох ирәли кетмишди. Тәсадүфи дејил ки, мүасир елми әдәбијјатда да Фирдовси вә Низамидән Шәрг реал һадисәләрин тәсвиринә күчлү мејл көстәрән сәнәткарлар кими бәһс едилир. Ахундов Шәргин ики даһисинин әсәрләриндәки реалистик хүсусијјәтләри һәлә о заман көрә вә көстәрә билмишди.

М. Ф. Ахундовун Фирдовси, Низами вә Шекспир реализминә, еләчә дә реализм нәзәријјәсинин бә'зи мүһүм мәсәләләринә мүнасибәтини ајдынлашдырмаг үчүн онун архивиндә сахланан «Мәчмуәји-Вагиф вә саир мүасирин» әсәринин бош сәһифәләринә фарсча јаздығы бир гејди чох әһәмијјәтлидир. (Бу гејд илк дәфә бизим тәрәфимиздән мејдана чыхарылмышдыр.) Бурада тәнгидчи реалист сәнәтин бир сыра әсас принсипләрини изаһ едир вә бунлара гисмән Фирдовси, Низами вә Шекспир јарадычылығында әмәл едилдијини көстәрир.

М. Ф. Ахундов реализмин имканларыны кениш тәсәввүр едирди. Мүхтәлиф шәрти ганунларла бу имканларын мәһдудлашдырылмасына гаршы чыхырды. О көстәрирди ки, әсил поезијада мәзмун да, форма да көзәл олмалыдыр. Бүтүн тәсвирләр реал һәјата ујғун кәлмәли, һәјат һәгигәтләринә экс кетмәмәлидир. Лакин бу һеч дә реалист сәнәткары шәртиликләрдән, мөвһуми гүввәләрдән истифадә имканындан мәһрум етмир. Әкәр реалист әсәрдә мөвһуми гүввәләр инсан анлајышы чәрчивәсиндә тәсвир олунурса, реал һәјата ујғунлашдырылырса вә инсан тәсәввүрүндә олдуғу кими верилирсә, бу һәгиги сәнәт јолуна зидд дејилдир. Реал һәјат һадисәләринин тәсвириндә мүәјјән шәртиликләрдән, мөвһуми гүввәләрдән истифадә етмәк олар. «Мәзмун көзәллији һекајәт вә ја шикајәтдән ибарәтдир. Һекајәт вә шикајәт исә кәрәк һәгигәтә мувафиг олсун вә мәзмунда мөвчуд олмајан (гејри-објектив) һадисәдән бәһс едилмәсин. Бәлкә бүтүн изаһлар кәрәк бәшәр чинсинин адәтинә, тәбиәтләринә, һәрәкәт вә хәјалларына, јахуд нәбатат, чәмадат вә өлкәләрин вәзијјәтләринә ујғун олсун. Демәк, һәр һансы бир ше'рин мәзмуну бу шәртләрә мухалифдирсә, јә'ни онун мәзмуну реал һәјат һәгигәтинә әксдирсә вә бурада објектив керчәклик јохдурса, бу ше'р дејилдир вә ону поезија адландырмаг олмаз. Әрәб вә Иран шаирләри бу шәртләрдән гафилдирләр. Һәмин шәртләр јалныз Фирдовсинин «Шаһнамә» вә Низаминин «Сирләр хәзинәси» вә «Једди көзәл»индә мушаһидә олунур.

Һәрчәнд ки, Фирдовси Рүстәми ағ дивлә мејдана кәтирир вә Симурғдан бәһс едир, Низами гара кејимлиләрдән данышыр, анчаг бу мәтләбә хәләл кәтирмир. Онларын вәзијјәтләри бәшәр чинсинин һал вә һәрәкәтләрини ифадә едирләр; нечә ки, инкилисләрин тәглидедилмәз шаири Шекспир инсанын төвр вә әхлагыны чин, шејтан, див вә буна бәнзәр хәјали варлыгларда көстәрир»[1].

Бу изаһдан ајдын олур ки, Ахундов һәјатын, варлығын сәнәт әсәриндә ин'икас етдирилмәсини техники бир просес кими баша дүшмүр. Јә'ни, әдәбијјат һәјатын, варлығын үзүнү көчүрмәклә мәшғул олмамалыдыр. Бурада инсан вә онун мүрәккәб дахили аләми, һәјатабахышы, ону әһатә едән мүрәккәб шәраит нәзәрә алынмалыдыр.

[1] Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы јанында Республика Әлјазмалары фонду, архив 2, Г-2 (14), сәһ. 243—246.

Әлбәттә, Ахундов Шәргин бөјүк әдәби сималары ичәрисиндә Фүзулинин адыны чәкмәјәндә сәһв едирди. Онун «Фүзули шаир дејил вә хәјалатында әсла тә'сир јохдур» фикри, шүбһәсиз, јанлышдыр. Бу һөкмдә Фүзули ше'ринин мә'на зәнкинлији, бәдии тә'сир гүдрәти инкар едилирди. Ахундовун Фүзули һаггында јанлыш мүлаһизәләри мүтәхәссисләр тәрәфиндән һаглы олараг тәнгид едилмишдир.

Лакин бурада бир мәсәләни ајдынлашдырмаг лазымдыр. Әввәла, Ахундов Фүзулини бүтүнлүклә инкар етмирди, ону «назими-устад» адландырырды. Бөјүк шаирләр сырасына исә анчаг бир мүлаһизәјә көрә—сырф романтик сәнәткар олдуғу үчүн, реалист сәнәтин принсипләри илә онун јарадычылыг методу арасында зиддијјәт олдуғу үчүн дахил етмирди. Фүзули романтик иди. Онун әдәби мәктәбинин «давамчылары» исә артыг өз мүәллимләрини тәкрар едир, өзү дә пис тәкрар едирдиләр. Епигончу ше'р Азәрбајчанын бөјүк тарихи олан гүдрәтли поезијасынын инкишафына мане олан бир әнкәлә чеврилмишди. Ахундов исә реалист әдәбијјатын принсипләрини мүәјјәнләшдирәндә истәр-истәмәз романтик әдәбијјатын бә'зи мөһкәм көк салмыш естетик мүддәалары илә, епигончулуғун мүгавимәти илә гаршылашмалы олурду. Һәм Фүзулидә, һәм дә онун «давамчыларында» реалист тәсвирә лагејдлик көрән Ахундов истәр-истәмәз романтик әдәбијјатын, еләчә дә онун ән бөјүк нүмајәндәләриндән олан Фүзулинин мөвгејини кичилтмәли, бә'зән исә она гаршы чыхмалы олурду. Реализмин инкишафына мејдан вермәк үчүн тәнгидчи романтизмин шөһрәтини азалтмаг, нүфузуну гырмаг јолу илә кедирди. Белә һадисәләрә сәнәт нәзәријјәси тарихиндә тез-тез тәсадүф едилир. Јени јаранан әдәби чәрәјанлар бир чох һалларда өзүнә гәдәрки әдәби чәрәјанын ичәрисиндә јетишиб сонра онун өзүнә гаршы чеврилир.

Фүзули романтизминин нүфузуну гырмаг, Фүзули мәктәбинин көк салмыш шөһрәтини азалтмаг, көрүнүр о заман реализмин инкишафы үчүн Ахундова лазым имиш вә о, буну шүурлу сурәтдә едирмиш. Тәсадүфи дејил ки, ејни характердә сөһбәтләр сонралар да олмуш, әдәби фикри мүхтәлиф шәкилләрдә мәшғул етмишдир. Ч. Чаббарлынын да ашағыдакы мушаһидәләриндә мүәјјән һәгигәт вардыр: «Фүзули өз дүһасы илә Азәрбајчана парлаг классик бир әдәбијјат верди. Лакин ејни заманда

онун дүһасы ағыр бир јүк кими Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафы үзәринә дүшүб, ону өз ағырлығы алтында әзмәјә башлады...

Фүзули елә бир тилсим иди ки, әдәбијјатымыз ондан бир аддым белә олсун бајыра чыхмыр вә узун илләр јени бир шәклә кечмирди... Биринчи дәфә бу чадуланмыш кедишә гаршы чыхан... вә бу гырылмаз гәзәл вә гәсидә тилсимини гыран Мирзә Фәтәли Ахундов олмушдур»[1].

М. Ф. Ахундов реализм принсипләринә чаваб верән милли шаирләр сырасына Вагиф илә Закири дә дахил едирди. Бу шаирләрдә тәнгидчини чәлб едән әсас чәһәт онларын реализми, һәр ики шаирин әсәрләриндә верилмиш һәјат һәгигәти иди. Ахундов ајдын јазырды ки, Закир ше'ринин көзәллији онун «вәгае вә күзаришаты вә әһвали-мүасирини вә әтвари-пирү чаваны» тәсвир етмәсиндәдир.

Азәрбајчан әдәбијјатынын инкишафы тарихиндәки бу јенилији илк дәфә көрән, көстәрән вә елми шәкилдә әсасландыран Ахундов олмушдур. Бу елә һәгигәт иди ки; сонралар Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслары ону тәсдиг вә инкишаф етдирмәјә башладылар, бу јолу әдәбијјатын әсас јолу е'лан етдиләр.

М. Ф. Ахундов мүасирләринин јарадычылығына белә тәләбләрлә јанашырды. Одур ки, «шәмсүш-шүәра» адыны газанмыш Сүруш кими шаирләр онун тәнгидинә мә'руз галыр, әсас диггәтини формаја, харичи тәмтәрага верән Гаани «зәиф вә кәсаләт артыран» шаир кими гијмәтләндирилирди.

М. Ф. Ахундов көһнә ше'ри тәнгид едәркән, Закирин «инсаны вәчдә вә зөвгә» кәтирән сатираларыны она гаршы гојаркән мүасир реалист әдәбијјатын чох мүһүм бир мәсәләсини дә—онун тәнгиди истигамәти мәсәләсини дә ирәли сүрүрдү. Әдиб көстәрирди ки, мүасир әдәбијјат һәјаты доғру-дүрүст тәсвир етмәклә кифајәтләнмәмәлидир. Чәмијјәти ојатмаг вә тәрбијә етмәк үчүн о һәм дә ифшаедичи мәзмуна малик олмалыдыр.

Тәнгид вә күлүш һаггында фикирләрини Ахундов әсасән драм вә нәср жанрларындан данышанда сөјләмишдир. О, реалист әдәбијјаты инкишаф етдирмәк, әдәбијјатын тәнгиди, ифшаедичи кејфијјәтләрини күчләндирмәк үчүн бу жанрлары дөврүн тәләбләринә чаваб

[1] *Ч. Чаббарлы.* Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1958, сәһ. 259—260.

верән даһа мүнасиб жанрлар һесаб едирди. Әдиб јазырды: «...Авропанын бүтүн халглары ...театры инсанларын әхлагыны јахшылашдыран бир васитә һесаб едирләр. Һәр бир халгын ичәрисиндә сәнәткар, шәрарәтчи вә ахмаг адамларын олдуғу һамыја бәллидир. Бу чүр адамларын ишләрини вә һәрәкәтләрини драм әсәрләриндә истеһза илә көстәрирләр ки, башгаларына ибрәт олсун».

Драм вә романдан вә һәр ики жанрын хүсусијјәтләриндән данышаркән Ахундов, һәр шејдән әввәл, онларын тәнгиди характердә олмасыны вачиб сајырды. Онун фикринчә, тәнгидсиз, истеһзасыз сөзүн кәсәри аз олур. Моизә, нәсиһәт халгын әхлагынын јахшылашмасына тә'сир етмир. Узун әсрләрдир ки, Сә'ди кими бөјүк классикләр «Күлүстан» вә «Бустан» кими әсәрләр јазыб халга нәсиһәт демишләр. «Бәс нә үчүн Иран чамааты алты јүз илдән бәри онлары охујур, лакин орадакы нәсиһәт вә моизәләрә әһәмијјәт вермәјир? Нәтичәдә зүлм вә истибдад күндән-күнә артыр ки, әксилмәјир». Әкәр нәсиһәт фајдалы бир јол олсајды, бәс нә үчүн Шәрг белә јухуја гәрг олуб? Нә үчүн онун халглары һәлә дә зәләләтдәдир?

Бүтүн бу сәбәбләри бир-бир саја-саја Ахундов белә нәтичәјә кәлир ки, әдәбијјат тәнгидсиз кечинә билмәз. Гәрб јазычылары өз әсәрләриндә ичтимаи гүсурларын тәнгидинә кениш јер верирләр. Волтер вә Александр Дума, Бокл вә Ренан кими јазычы вә тарихчиләрин тәнгиди сајәсиндә «Авропа дөвләтләри бу күнкү интизам вә тәрәггијә чатмышлар. Руссо, Монтескијө кими философлар бу гәнаәтә кәлмишдир ки, зүлмү арадан галдырмаг үчүн әсла залимә мүрачиәт етмәк лазым дејил вә бәлкә мәзлума демәк лазымдыр ки: «... Гәфләт јухусундан ојан вә залымын атасынын коруна од вур». Шәрг јазычылары да һәмин јолла кетмәли, чәмијјәтдәки гүсурлары, әхлаги, мә'нәви писликләри тәнгидә тутмалы, бу јол илә инкишафа хидмәт етмәлидирләр.

Әсәрләриндәки тәнгиди кәсәри «јумшалтмағы», «зәифләтмәји» хаһиш едән, чәмијјәт мәсәләләринин тәнгидиндә мө'тәдил, либерал бир хәтт тутмағы тәләб едән мүасирләринә М. Ф. Ахундов һәмишә рәдд чавабы верирди. О дејирди ки, анчаг чәсарәтсиз вә горхаг адамлар өз идеалларындан асанлыгла әл чәкә, өз мүбаризәсиндә күзәштә кедә биләр. «Мүлајимлик вә һәгигәти пәрдәләмәк тәнгид шәртләринә мүхалифдир. Тәнгиддә мүлајимлик вә мәсәләни пәрдәләмәк чох чәтиндир».

Беләликлә, Ахундов Авропанын фикри ојанмасында мүһүм ролу олан кәсәрли тәнгиддән Шәргдә дә истифадә етмәјә чағырырды. Бу јолла о, Шәрги силкәләмәјә, орадакы фикри инкишафа тә'сир көстәрмәјә чалышырды. О, «Тәмсилаты» фарсчаја тәрчүмә едән Мирзә Мәһәммәд Чәфәрә көндәрдији мәктубда јазырды: «Ирадсыз, истеһзасыз, сәркисиз вә мәсхәрәсиз тәнгиди әсәр јазыла билмәз. «Кәмалуддөвлә мәктублары» моизә, нәсиһәт дејил, тәнгиддир»

М. Ф. Ахундовун естетик системиндә сәнәтин идејалылығы мәсәләси мәркәзи јерләрдән бирини тутур. Әдәбијјатын тәрбијәви ролу вә ичтимаи һәјатда мөвгеји мәсәләси онун әдәби көрүшләринин үзви бир һиссәсидир. Әдиб әсас естетик категоријалары мүхтәлиф васитәләрлә сәнәтин тәрбијәви кејфијјәтләри илә әлагәләндирир. Онун фикринчә әдәбијјат ичтимаи һәјата тә'сир едән мүһүм идеоложи амилләрдән биридир. О, һәјаты садәчә олараг ин'икас етдирмир, она тә'сир едир, һәјат һаггында фикир сөјләјир. Ахундов көстәрир ки, јүксәк идејалар тәблиғ едән әсәрләр охучуларда аличәнаб һиссләр тәрбијә едир, чәмијјәт үчүн фајдалы инсанлар јетишдирир. Белә әсәрләр «инсанларын әхлагыны јахшылашдырыр, охучу вә гулаг асанлары ибрәтләндирир». Көрүшләринин бу нөгтәсиндә дә Ахундов мәшһур рус вә Авропа материалист философ вә тәнгидчиләри илә бирләширди.

М. Ф. Ахундовун әдәби тәнгиди әсәрләри чох мәһдуд шәкилдә олса да бә'зи мүасирләринә мә'лум иди. Бу исә сонралар Азәрбајчанда реализм нәзәријјәсинин инкишафына тә'сир едән амилләрдән бири олмушду. Доғрудур, бөјүк мүтәфәккир өз фикирләрини ајры-ајры мәтбуат органларында чап етдирмәк имканындан мәһрум иди. Бу, шәксиз, онун әдәби көрүшләринин јајылмасына мане олурду. Бунунла белә, Ахундов мәктублары васитәсилә о гәдәр кениш фәалијјәт көстәрирди ки, бу јолла сағлығында һәлә мәшһурлашмыш, көрүшләрини јаја билмишди. Мүасири Мелкум хан она мүрачиәт едәрәк јазырды: «Сиз бөјүк бир мәрамын бөјүк атасысыныз. Биз исә сизин мәрамыныз уғрунда чарпышан садә мүчаһидләрик».

Ахундову өз мүәллими һесаб едән Азәрбајчан драматургу Мирзаға исә она мүнасибәтини белә билдирирди: «Һәрчәнд Сизинлә көрүшүб фејзјаб олмамышам. Лакин дилләрдә әзбәр олан көзәл әхлагынызын һәмишә тә'риф вә төвсифини ешидиб Сизә дәрин һөрмәт вә мәһәббәт бәсләјирәм. Сизин түркчә јаздығыныз театр китабынызла вә дәрин мәзмунлу, ширин ибарәли, ибрәтамиз тә'сирә малик олан башга јазыларынызла таныш олуб бөјүк ләззәт алмышам. Гәрара кәлдим ки, бөјүк сәрвәрә тәглид едиб бу көзәл шивәдә вә бәјәнилмиш үслубда ирадәт бусаты бәзәјәм»[1].

Мирзағанын өз драмларына јаздығы мүгәддимә вә сон сөздән мә'лум олур ки, о, Ахундовдан тәкчә бир драматург кими өјрәнмәмиш, ејни заманда, онун «Тәмсилат»а јаздығы мүгәддимә илә, реализм һаггында көрүшләри илә јахындан таныш олмушдур. Дөврүнүн көзүачыг вә габагчыл адамы олан, франсыз вә рус дилләрини билән Мирзаға өз мүәллиминин театрын фајдасы, әдәбијјатын тәрбијәви ролу, мүасирлији вә хүсусән онун тәнгиди истигамәти һаггында фикирләрини гәбул едир вә бунлары әдәбијјат мараглылары арасында јајырмыш. Ахундова көндәрдији дөрд пјесә јаздығы сон сөздә о, әдәбијјатын јени истигамәтинә гаршы чыхан һәмсөһбәтләринә е'тираз едәрәк дејир ки, «һекајәтләр, әсәрләр, рәвајәтләр охумаг, онларын һаггында фикир јүрүтмәк вә бејин ишләтмәк мүәллифин көзүнүн ачылмасына, ибрәт вә тәрбијә алмасына сәбәб олур... Одур ки, бу кими һекајәтләрин охунмасы (өз пјесләрини нәзәрдә тутур—К. Т.) чох фајдалы вә бәлкә вачибдир. Мүсаһибинин, «Ахы, халгын ејбини демәк, пис әмәлләрини ачыгдан-ачыға башгаларына көстәрмәк јахшы нәтичәләр вермәз!»—дејә е'тираз етмәсинә исә о, белә чаваб верир: «Данышанда, јазанда мүнасибәтин бөјүк әһәмијјәти вар. Билмәк лазымдыр ки, онун дедикләри һәгигәтдир ја гәрәз үзүндән истеһза илә дејилир... Һәгиги дост өз достунун ејбини онун үзүнә дејәр ки, онлары дүзәлтсин. Ағыллы дүшмән рәгибинин ејбләрини кизлин сахлар ки, бу ејбләр кет-кедә адәт шәклини алсын вә чохалсын... Демәли, бу чүр һекајәтләрин јазылмасы көз ачмаг вә мә'лумат үчүндүр».

Бу фикирләрлә аз-чох разылашан мүсаһиб пјесләрин мүәллифини еһтијатлы олмаға чағырыр. Мүәллиф бу мәсләһәтлә дә разылашмыр: «Каш милләтин ад-саны, шөһрәти, сәадәт вә шәрәфи үчүн мәнә бир сәдәмә вә зијан дәјә. Афәрин бир гана ки, бу јолда төкүлә. Мән милл-

[1] Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы јанында Республика Әлјазмалары фонду, архив 2, инв. № 492—IV.

тимин гурбанијам. Бу, сизин хәбәрсизлијинииздир. Әкәр кечмишләрин тарих вә һекајәтләриндән хәбәрдар олсајдыныз, көрсәјдиниз ки, нә гәдәр гејрәтли адамлар өз милләтинин вә дөвләтинин јолунда малдан вә чандан кечибләр, мәним әмәлими тәсдиг едәрдиниз».

Бу көрүшләрдә М. Ф. Ахундовун тә'сирини көрмәк чәтин дејилдир. XIX әсрин 50—60-чы илләриндә Ахундовун Азәрбајчан вә Јахын Шәргдә јајылмыш әдәби көрүшләри сонралар бу өлкәләрдә естетик фикрин инкишафына бөјүк көмәк көстәрди.

1962

М. Ф. АХУНДОВУН КӨРКӘМЛИ ТӘДГИГАТЧЫСЫ

1909-чу илдә Русијада бөјүк рус әдиби Н. В. Гоголун анадан олмасынын 100 иллији гејд олундуғу күнләрдә Ф. Көчәрли онун һәјат вә фәалијјәтинә һәср олунмуш ајрыча бир мәгалә јазараг Гогол ирсинин рус әдәбијјаты тарихиндәки мөвгејини шәрһ етмиш вә мәгаләни ашағыдакы сәтирләрлә битирмишди: «Аја, Мирзә Фәтәли Ахундовун јүз иллик јубилеји дә бизим хатырымыза дүшәчәкдирми вә биздә дәхи милләт һисси вә миллијјәт дамары ајылачагдырмы?! Биз дә өз әдибләримизин шә'н вә шәрәфини, гәдр вә гијмәтини дәрк едәчәјикми?»

Бу, милли әдәбијјаты севмәјә, онун бөјүк вә көркәмли сималарыны гијмәтләндирмәјә бир чағырыш иди. Бу сәтирләр һәр бир азәрбајчанлыны өз варлығы, тарихи, мәдәнијјәти һаггында дүшүнмәјә чағырырды.

Азәрбајчан әдәбијјатынын јорулмаз тәдгигатчыларындан олан Ф. Көчәрли өз мүрачиәтини тәсадүфи олараг М. Ф. Ахундовун ады илә бағламамышды. Бөјүк Азәрбајчан драматургуну о, «милли әдибләримизин атасы, драм јазанларымызын устади-камили, әдәбијјатымызын фәхри» һесаб едирди. Тәнгидчинин фикринчә «мүсәлман мәишәтинин көһнә вә чүрүмүш әсасларыны позан», өз әсәрләрилә «азәрбајчанлыларын доланачағынын, адат вә адабынын һәгигәткөстәричи бир ајинәси»ни јарадан, «заһиримизи дә, батинимизи дә ејнилә көстәрән» М. Ф. Ахундов олмушду. Буна көрә дә о, үрәји јана-јана јазырды ки, әкәр биз севимли јазычымызын гәдрини билсә идик, «онун адына мәктәбләр, китабханалар, театрлар ачардыг, стипендијалар тә'јин едәрдик вә бир чох көзәл ишләримиз илә гәдршүнаслыг вәзифәсини ифа едәрдик...

Əкәр Мирзәнин јаздыгларына диггәт јетирсә идик вә онлара әмәл етсә идик, әлбәттә, бу гәдәр тәнәззүл етмәздик вә бу гәдәр далда галмаздыг».

Бу сөзләри вәтәнпәрвәр тәнгидчи бир дә она көрә јазырды ки, мүасирләри ичәрисиндә «Ахундовун адыны зикр оланда үзләрини туршудан», бөјүк әдибә һөрмәтсизлик едәнләр һәлә дә вар иди. Искәндәрбәј рүстәмбәјовлар кими бурнунун учундан бир аршын габағы көрмәјән «мәдәниләр» нәинки М. Ф. Ахундовун өзүнү, һәтта онун һаггында китаб јазан, сөз данышан адамлары да «ламәзһәб», «мүртәд» адландырыб дејирдиләр: «Мирзә Фәтәли Ахундов кими ламәзһәб шәхси јад едиб онун шә'ниндә китаб јазан өзү дә кәрәкдир мүртәд олсун».

М. Ф. Ахундовдан сонра Азәрбајчанда реализмин ән гүдрәтли тәблиғатчысы, онун нәзәријјәсини јени инкишаф мәрһәләсинә галдыран Ф. Көчәрли олмушдур. О, реалист Азәрбајчан әдәбијјатынын өз тәчрүбәсинә, онун зәнкин ән'әнәләринә истинад едәрәк реализмин нәзәријјәсини даһа да инкишаф етдирирди. Бу саһәдә Ахундовун јарадычылығы Ф. Көчәрлинин әсас тәдгиг вә тәһлил һәдәфи иди. О, Ахундову өзүнә гәдәрки әдәбијјатын габагчыл тәчрүбәләрини үмумиләшдирән, реалистик мејлләри бирләшдириб ону әдәби мәктәб сәвијјәсинә галдыран даһи бир сәнәткар һесаб едирди. Өзү дә әдәбијјатын кәләчәк инкишафына истигамәт верән гүдрәтли бир сәнәткар! Буна көрә дә Ф. Көчәрли демәк олар ки, 35 илдән артыг давам едән бүтүн фәалијјәти боју тез-тез Ахундова мүрачиәт етмиш, вахташыры она өз мүнасибәтини билдирмиш, бөјүк драматургун һәјат вә фәалијјәтини ишыгландыран илк китабчаны да о јазмышдыр. Бә'зи мәһдуд чәһәтләринә, зиддијјәтләринә бахмајараг Ахундов јарадычылығынын тарихи әһәмијјәтини, әдәбијјатымызын инкишафында онун ролуну илк дәфә изаһ вә шәрһ едән Көчәрли олмушдур. Тәәссүф ки, әдәбијјатшүнасларымыз көркәмли алимин бу хидмәтләринин үстүндән нәдәнсә чох заман сүкутла кечмишләр.

Əлдә олан фактлар ајдын едир ки, Ф. Көчәрли фәалијјәтә башладығы илк илләрдән М. Ф. Ахундов илә марагланмыш, онун идејалары илә нәфәс алмыш, бу идејаларын илк давамчыларындан бири олмушдур. Одур ки, 1890-чы илдә Иrəван семинаријасы тәләбәләринин «Мүсјо Жордан...» комедијасыны тамашаја гојмаларыны кәнч тәнгидчи үрәкдән алгышламыш вә һәмин илдә јазмышды:

«Бу апрелин 4-дә дарүлмүәллиминдә елм вә камал тәһсил едән мүсәлман чаванлары һөкумәт рүсхәти илә мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун «Мәстәли шаһ» үнванында тәртиб етдији комедијаны ојнајыб чүмләнин диггәт вә һөрмәтини чәлб етдиләр... Тәклиф олунан ичмаин о гәдәр хошуна кәлди ки, пәрдәнин ахырында «афәрин» сәдасы көјә чыхыб үч-дөрд дәфә пәрдәнин галхмағыны вә ојнајанларын зүһурә кәлмәјини әл чалыб тәләб едирдиләр».

1895-чи илдә јазылмыш «Татар комедијалары» адлы силсилә мәгаләләрдә исә артыг Ахундов јарадычылығынын тарихи әһәмијјәтиндән, онун милли характериндән, хәлгилијиндән, Азәрбајчан драматуркијасынын инкишафындакы ролундан бәһс олунур. Бу мәсәләләрә Ф. Көчәрли сонракы әсәрләриндә тәкрар-тәкрар гајытмыш вә өз тәдгигатыны даһа да дәринләшдирмишдир.

Биринчи мәгалә беләә башланырды: «Мирзә Фәтәли Ахундовун комедијалары гырхынчы вә әллинчи илләрдә Загафгазија мүсәлманларынын һәјатыны экс етдирән дәгиг бир чиһаз хидмәтини көрүр. Бөјүк истe'дад саһиби олмасы вә халгла јахшы танышлығы сајәсиндә Ахундов онун мәишәтинин мүхтәлиф тәрәфләрини сон дәрәчә доғру вә маһарәтлә тәсвир едирди».

Көчәрли бурада Ахундов реализминин ики хүсусијјәтини, ики чәһәтини гејд едир. Бу реализм бир тәрәфдән һәјата әсасланыр, өз гүввәсини, мајасыны, илһамыны ондан алыр, дикәр тәрәфдән исә о халг һәјаты илә мөһкәм бағлыдыр, халгын арзу вә истәкләриндән доғур, Азәрбајчан халгына дәрин мәһәббәтлә долудур, башга сөзлә хәлгидир.

Биринчи мәсәлә сәнәтин һәјата мүнасибәти мәсәләсидир ки, бу да реализмин ән әсас проблемләриндән биридир. Бу проблемин ишыгландырылмасында Ф. Көчәрли илк јазыларындан та сон әсәрләринә гәдәр ардычыл бир јол тутмушдур. 1914-чү илдә Јусиф Вәзирә јазылан бир мәктубда онун һекајәләринин мүсбәт хүсусијјәтләрини тәнгидчи беләә шәрһ едирди: «Бә'зи һекајәләр чох көзәл јазылыбдыр. Мәишәтимизин ејни һалы вә өвзаи әдибанә тәһрир олунубдур. Бизим јазычыларымызын бөјүк гүсуру ондадыр ки, доланачағымызла, адат вә әхлагымызла ашина дејилләр. Һәр нә һүсула кәтирирләрсә, чәмисини хәјалат аләминдән төрәдирләр вә чох наһәмвар вә ујғунсуз да төрәдирләр».

Көрүндүјү кими бу естетик принсипләр илә Ахундов јарадычылығы арасында јахын вә доғма бир әлагә вардыр. Һәмин принсипләр бөјүк сәнәткарын әсәрләриндә кениш шәкилдә өзүнүн бәдии һәллини тапмышды. Ахундову Көчәрлијә севдирән дә әсас бу нөгтәләр иди. Тәләбкар тәнгидчи Ахундову она көрә бәјәнирди ки, бир сәнәткар кими Азәрбајчан һәјатыны доғру, реалистчәсинә тәсвир едирди. Јә'ни «доланачағымызы, адат вә әхлагымызы», «ејни һалы вә әвзаи» илә көстәрирди. Бу мүнасибәтлә о јазырды: «Ахундов тәсвир етдији халгын һәјатынын маһир билчиси, надир психологу вә рәссамыдыр; фәалијјәтинин һәр саһәсиндә мүәллифин һәјат тәчрүбәси вә һәртәрәфли мә'луматы илә зәнкинләшмиш јарадычылыг исте'дады, зәкасы ашкара чыхыр. Онун һәр һансы комедијасыны охујаркән адама елә кәлир ки, санки мүәјјән бир заман јахшы танıдығын адамларын арасында олмусан вә онлардан лап јахын вахтларда ајрылмысан».

Тәнгидчи фикирләрини тәсдиг етмәк үчүн Һатәмхан ağа, Пәрзад, Тарверди, Һачы Гара, Әскәр бәј, Һејдәр бәј сурәтләрини мисал кәтирир, онлары реал, һәјати сурәтләр кими гијмәтләндирир.

Ф. Көчәрли демәк истәјир ки, М. Ф. Ахундов мүәјјән тарихи дөврүн јазычысы олмуш, бир реалист кими дә өз дөврүнүн адамларынын сурәтләрини јаратмышдыр. Буна көрә дә тәнгидчинин «онун һәр һансы комедијасыны охујаркән адама елә кәлир ки... онлардан лап јахын вахтларда ајрылмысан» ифадәси, сон дәрәчә дәгиг көрсәнир.

М. Ф. Ахундов реализминин бу хүсусијјәти һаггында мүлаһизәләрини Көчәрли сонракы әсәрләриндә, хүсусән драматургун һәјат вә јарадычылығына һәср етдији китабчада (1911), «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» адлы әсәри үчүн јаздығы Ахундов очеркиндә даһа да кенишләндирмиш вә инкишаф етдирмишдир. Мәсәлән о, Ахундов типләринин билаваситә һәјатдан кәлдијини белә үмумиләшдирмишдир; «Нечә ки, Гоголун Городничиси, Хлестакову, Добчински-Бобчинскиси һал-һазырда Русијанын бә'зи јерләриндә мүшаһидә олунмагдадыр, һабелә дә Мирзә Фәтәлинин Һатәмхан ағасы, Һачы Гарасы, Залхасы, Бајрамы, Аға Кәрим мијанчысы, Молла Ибраһим Хәлили вә гејриләри бу һалда сағ вә саламат бизим ичимиздә доланыб һәр бири өз фе'л вә әмәлләрини ишләтмәкдәдирләр».

Көчәрли Ахундовун комедијаларыны «һәгигәткөстәричи бир ајинә» адландыраркән, һеч дә онлары һәјатын ејнилә сурәтини чыхаран әсәрләр һесаб етмирди. О, Ахундов реализминин хүсусијјәтләрини изаһ едәрәк јазырды ки, һәгиги сәнәткар кәрәк «бир јандан көрүб-ешитдијини көтүрүб јетирә билсин вә бир тәрәфдән өз фикир вә хәјалы илә јохдан вар eләсин».

Тәнгидчи, бөјүк драматургун әсил сәнәт нүмунәләри јаратмасынын бир сиррини дә бурада көрүрдү. Јә'ни онун һәм һәјаты јахшы билмәсиндә, ону доғру-дүрүст экс етдирмәсиндә, һәм дә бунлары јүксәк сәнәткарлыгла көстәрмәсиндә, «өз фикир вә хәјалынын» күчү илә бәзәмәсиндә көрүрдү. Буна көрә дә Көчәрли Ахундовун тәбини јарадычы бир тәб адландырыр, онун «јохдан вүчудә кәтирмәк гүввәсинә» малик олдуғуну гејд едирди.

Диггәт едилсә, бу мүлаһизәләрдә тәнгидчинин өз дөврүндә чох јајылмыш натуралист сәһнә әсәрләринә гаршы е'тиразы ифадә олунмагла јанашы, Ахундов реализминдәки типиклијә дә ишарә олунмушдур.

Ахундов реализминин Ф. Көчәрли тәрәфиндән тәгдир олунан әсас хүсусијјәтләриндән бири дә онун хәлгилији иди. Һәгигәтән халг һәјаты, онун арзу вә истәкләри, ән'әнәләри илк Азәрбајчан драматургунун әсәрләриндә чох кениш шәкилдә экс олунмушду. Белә бир чәһәти исә Көчәрли гәтијјән нәзәрдән гачыра билмәзди. Чүнки әдәбијјатын хәлгилији онун естетик принсипләринин мәркәзи бир һалгасыны тәшкил едирди. О, халгы, бә'зән халг, милләт мә'насында ишләтдији «рәијјәти» «ағачын көкү» адландырырды. Ахундовун комедијалары да өз гидасыны, ширәсини мәһз «ағач көкүндән», халгдан алырды. Бу мүлаһизәләрә әсасән тәнгидчи М. Ф. Ахундову «милләтин мәишәтини әтрафлы билән» халг јазычысы кими тәгдим едирди.

Ф. Көчәрли Ахундов реализминин хәлгилијини бир тәрәфдән онун илк дәфә милли характерләр јаратмасында, дикәр тәрәфдән комедијаларыны чанлы халг дилиндә јазмасында көрүрдү. О көстәрирди ки, драматургун һәр һансы сурәтини алсаныз сырф милли кејфијјәтләрә раст кәләрсиниз. Бу кејфијјәтләри парислиләрлә азәрбајчанлыларын адәтләринин бир-биринә зидд олдуғуну өзүнәмәхсус садәлөвһлүклә өз гоһумуна инандырмаға чалышан Һатәмхан ағада, көзәл Пәрзад илә чәсур Бајрамын севишмәсиндә, онларын севкисинә вары, дөвләти һесабына

мане олмаға чалышан горхаг Тарвердинин симасында, пулу һәр шејдән үстүн тутан хәсис Һачы Гарада вә бир сыра башга сурәтләрдә көрмәк мүмкүндүр. Белә милли колоритә малик сурәтләр ичәрисиндә, Ф. Көчәрли Ахундовун јаратдығы гадын типләринә хүсуси јер верирди. О јазырды: «Диггәт јетирилмәли бурасылыр ки, мәрһум Мирзә Фәтәлинин комедијаларында јаздығы арвадларын чүмләси гејрәт, намус, исмәт вә һүнәр саһибләридир». «Арвадларын доланачағы, фикир вә хәјалатларыны, кишиләр илә рәфтар вә әлагәләрини вә онларын әһвали-руһијјәләрини вә саир мухтәлиф сифәтләрини мәрһум Мирзә артыг мәһарәтлә тәһрир гылыбдыр».

Бүтүн габагчыл јазычыларымыз кими Ф. Көчәрли дә әдәби дили чанлы халг дилинә јахынлашдырмағы Азәрбајчан реалист әдәбијјатынын мүһүм проблемләриндән сајырды. Бу, һәр шејдән әввәл, әдәби дил илә чанлы дил арасында учурум јарадан, она башга истигамәт вермәјә чалышан мүәллифләрә чаваб вермәк, бу саһәдә Вагиф, Закир, М. Ф. Ахундов ән'әнәләрини давам етдирмәк үчүн лазым иди. Бу, јени реалист әдәбијјатын даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр газанмасы, халга јахынлашмасы вә күтләви шәкил алмасы үчүн лазым иди. Одур ки, тәнгидчи әдәби дилин садәлији, хәлгилији мәсәләси илә чидди вә мунтәзәм шәкилдә мәшғул олмушдур. Мәктубларындан бириндә о, ибарәли, анлашылмаз дилдә јазан «әһли-гәләмләри», османлы әдибләринин дилини тәглид едән мүһәррирләри тәнгид едәрәк көстәрирди ки: «...бизим Гафгаз мејмунлары өз көзәл вә ајдын дилләрини унутмаға чалышырлар. Дилимизи сахламаг үчүн «Әкинчи» кими бир рузнамә чыхармаг лазымдыр. Мәрһум Һәсән бәј һәмишә Әлибәј Һүсејнзадә илә дил үстүндә чәнкү чидалдә олуб вә өз «Әкинчи»сини она дәлил көстәрирди ки,ән чәтин фәнни вә елми әсәрләри ачыг вә садә дилдә јазмаг мүмкүндүр... Мејмунларын әләди күнү-күндән артыб чохалмагдадыр. Аз-чох бунларын габағыны «Молла Нәсрәддин» журналы кәсибдир; о да ки, сизә мә'лумдур, бу һалда јарымчандыр».

Әдәби дил мәсәләсиндә белә бир мөвге тутдуғу үчүндүр ки, Ф. Көчәрли М. Ф. Ахундовун дилини мүасирләринә нүмунә кәтирир, онун кими садә вә ајдын јазмаға чағырырды. 1895-чи илдә о јазырды: «Ахундов өз камедијаларыны чанлы, ојнаг, чилаланмыш бир дилдә јазмышдыр». «М. Ф. Ахундов» китабчасында исә әдибин бәдии дилинин хүсусијјәтләри белә изаһ олунурду: «Ахундовун драмнәвис мүсәннифләрә вә һәгиги әдибә мәхсус олан исте'дад вә габилијјәтләриндән бириси дә будур ки, өз тәмсилат вә һекајәләриндә әһвалат вә күзаришаты сөјләнән әшхасын һәр бирини өз дилилә данышдырыр. Әкинчидән тутмуш шаһә кими һәр һансы синфин дилиндән сөз сөјләјир исә, елә бир сајагда сөјләјир ки, куја мәрһум о синфин өзүндәндир вә јаинки онларын сөзләрини ешитдикдә бир-бир синәсинә јығыбдыр.

Бу габилијјәтдән әлавә Мирзә Фәтәлинин дилиндә елә бир нәмәкризлик, мәләһәт вә зәрафәт вар ки, һәр кәс онун кәламыны охујур исә көнлү ачылыр вә додағы алтында күлүр».

М. Ф. Ахундов тәнгиди реалист иди. Реализм онун симасында јени бир мәрһәләјә јүксәлмиш, әдәби мәктәб шәклинә дүшмүшдү. Ф. Көчәрли дә тәнгиди истигамәти, сатираны Ахундов реализминин башлыча хүсусијјәтләриндән сајырды. О дејирди ки, бөјүк әдибин комедијалары, «Алданмыш кәвакиб» һекајәси ејибләримизи көстәрән, тәнгид едән бир ајнадыр.

Ф. Көчәрлинин фикринчә бу тәнгид анчаг тәнгид хатирәси үчүн едилмирди. Бу, халга мәһәббәтдән доғурду, халгын кәләчәји наминә едилирди. Бу тәнгид әдибин кәләчәк арзулары илә, идеалы илә бағлы бир тәнгид иди. Башга сөзлә, бу тәнгид анчаг инкар етмир; һәм дә тәсдиг едир, тәрбијә едирди.

Көчәрли Ахундовун сатирасында, күлүшүндә, тәнгидиндә һәр бир вәтәнпәрвәрин үрәјини ағрыдан, ону дүшүнмәјә вадар едән чох күчлү, лакин дәрһал көзә көрүнмәјән һиссләрин, фикирләрин кизләндијини гејд едирди. Бөјүк сатирикләрин јарадычылыгларына хас олан бу чәһәти о, Ахундовда да көрүр вә јазырды: «...Ахундовун комедијаларыны охујан бәсирәт әһли бир тәрәфдән күлүрсә, бир тәрәфдән ағлајыб көз јашы төкүр. Күлмәк көрүнүр, амма ағламаг көрүнмәјир, онун ағыр дамчылары үрәјин үстүнә дүшүб ону јаралајыр, дәлир...»

«Н. В. Гогол» мәгаләсиндә исә дејилирди: «Бизим әдибләримиздән мәрһум М. Ф. Ахундов асари-гәләмијјәсилә Гогола чох бәнзәјир... Мәрһум Мирзә дәхи заһирдә јаздыгларынын үстә күлүрсә дә, батиндә ағлајыр вә һәгигәтән бир аз дәрин фикир етсәк көрәрик ки, онун Молла Ибраһим Хәлил, Һачы Гара, Һатәмхан ағасы, Тарверди-

си. Аға Мәрданы вә гејриләри јазыг вә бәдбәхт адамлардыр ки, онларын һалына күлмәкдәнсә ағламаг лазымдыр.»

Ахундов реализминин әсас хүсусијјәтләриндән бирини дә Көчәрли бурада — онун тәнгидинин мүсбәт фикирләр ојатмасында, охучуну кәләчәк һаггында дүшүндүрә билмәсиндә, нәһајәт һәјата биртәрәфли мүнасибәт бәсләмәмәсиндә көрүрдү. О, һәјатын анчаг гүсурларыны көрән вә тәсвир едән јазычылара М. Ф. Ахундов јарадычылығыны нүмунә көстәрирди. Чүнки бөјүк реалист Молла Ибраһим Хәлилин, Һатәмхан ағанын, Мәстәли шаһын, Һачы Гаранын вә башгаларынын гаршысында Һачы Нуру, Шаһбаз бәј, Сона, Түкәз, Бајрам, Пәрзад, Аракел, Мкыртыч кими ајыг, көзүачыг, гејрәтли, зәһмәткеш мүсбәт сурәтләр јаратмағы да унутмурду. Елә бунлар Ахундов комедијаларынын никбинлијини, күчүнү, ифшаедичи сатирасынын характерини мүәјјән едирди.

Ф. Көчәрлинин кәләчәкдә бир сыра классик әсәрләр јарадачаг кәнч Н. Нәримановун илк әсәрләриндән олан «Наданлыг» комедијасыны бәјәнмәмәсинин сирри дә бурада иди. Тәнгидчи јеничә јазмаға башлајан мүәллифин нөгсаныны өз тәсвирләриндә «гара рәнкләрдән» һәддиндән артыг истифадә етмәсиндә көрүрдү. О, чаван драматурга кәләчәкдә даһа камил әсәрләр јарада билмәси үчүн Ахундовун реализминдән өјрәнмәји мәсләһәт көрүрдү: «Һәтта мәрһум Ахундовун гырх ил бундан әввәлки мүсәлман һәјатынын һәгиги мәнзәрәсини верән комедијаларында, — јә'ни о заман ки, икидлик, рәһмсизлик вә гулдурлуг тәблиғ олунурду,... — һәтта белә бир «гулдурлуг гәһрәманлығы» дөврүнүн чанлы ләвһәләрини верән комедијаларда да чәнаб Нәримановун көстәрдији гәдәр рәһмсиз вә јыртычы вәһши сурәтләрә раст кәлмирик. Һалбуки, биз нисбәтән әмин-аманлыг јарадылмыш дөврдә јашајырыг».

Ф. Көчәрли Ахундову Азәрбајчан реализм әдәби мәктәбинин баниси адландырырды. О, Ахундову Азәрбајчан әдәбијјатында дөнүш јаратмыш нәһәнк бир әдәби сима сајыр, јени әдәби һадисәләрә гијмәт верәркән бөјүк јазычынын әдәби ирсиндән бир ме'јар, өлчү кими истифадә едирди. Онун әсәрләриндә Ахундову јамсылајанлар тәнгид едилир, әдәби ән'әнәләриндән бачарыгла истифадә едәнләр исә тәгдир олунурду.

Үмумијјәтлә, М. Ф. Ахундовун өзүндән сонракы әдәбијјата тә'сири мәсәләси Көчәрлинин әдәби көрүшләриндә мүһүм јер тутур. 1903-чү илдә тәнгидчи јазырды: «...Ахундов Загафгазија мүсәлманлары арасында һуманист идејаларын тәблиғатчыларындан иди. О, өз достларыны, — Закири, Баба бәји вә башга Азәрбајчан шаирләрини рус јазычыларынын әсәрләрилә таныш етмиш вә бу јолла да онларын мә'луматларыны кенишләндирмишди. Онун тә'сири сајәсиндә Закир вә бир гәдәр сонра Һачы Сејид Әзим јени ишыглы бир истигамәтдә чалышмышлар».

XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда драм жанрынын башга жанрлара нисбәтән чох јајылмасы вә инкишафыны да Ф. Көчәрли, ејни заманда, Ахундовун варлығы илә, онун тә'сирилә изаһ едирди. Һәмин фикри о, сонралар инкишаф етдирмиш вә конкретләшдирмишди.

Ф. Көчәрли Ахундовун тә'сирини ики дөврә бөлүр. Биринчи дөвр әдибин јашадығы илләри әһатә едир. Тәнгидчи көстәрир ки, Ахундовун бу дөврдәки тә'сири билаваситә онун јазычы вә шаирләрлә танышлығы, әлагәси, мәктублашмасы нәтичәсиндә јаранмышдыр. Әсәрләриндән бириндә о јазыр: «Мирзә Фәтәли Ахундов өз заманынын фәриди вә үрәфа вә үдәба даирәсинин руһу мәгамында имиш... Чүмлә шүәра вә үдәбаја ол мәрһумун һүсн тә'сири кечибдир».

Бу фикирләрини тәсдиг етмәк үчүн мүәллиф Ахундов илә Закир арасында мүтәгабил әлагәни, достлуғу мисал кәтирир. Илк Азәрбајчан сатирикинин јарадычылыг инкишафында Ахундовун ролуну бир сыра фактларла әсасландырараг јазыр: «Закир халгынын дилини вә доланачағыны чох јахшы билдији үчүн Мирзә Фәтәлијә јаздығы намәләрдә һәгиги милли бир шаир олдуғуну көстәрмишдир. Мирзә Фәтәли исә ... Закирин бу милли руһуна вә милли әдасына артыг дәрәчәдә әһәмијјәт верирмиш... Чох еһтимал ки, Закирә... ачыг лисан илә шеир јазмағы Мирзә Фәтәли өјрәтмиш олсун».

М. Ф. Ахундовун әдәби тә'сиринин икинчи дөврү исә әдибин өлүмүндән сонракы илләри әһатә едир. Бурада Көчәрли Ахундов ән'әнәләринин нечә давам етдирилмәси вә мәнимсәнилмәсини нәзәрдә тутур. «Татар комедијалары» адлы силсилә мәгаләләрдә көстәрилир ки, Н. Вәзиров, Һ. Вәзиров, Н. Нәриманов кими Азәрбајчан драматурглары Ахундов мөвзуларыны ајры-ајры шәкилләрдә әдәбијјата кәтирмиш, онун ән'әнәләриндән истифадә јолу илә һәјатын нөгсанларыны, көһнә дүнјанын рәзаләтлә-

рини гамчылајан әсәрләр јаратмышлар. Дикәр бир әсәриндә исә мүәллиф бир сыра көркәмли драматургларын Ахундовун тә'сирилә јетишдијини иддиа едир: «... Онун (М. Ф. Ахундовун—К. Т.) сајәсиндә бир нечә мүгтәдир әдибләр вүчудә кәлибдир. О чүмләдән Нәчәф бәј Вәзиров вә Әбдүррәһим бәј Һагвердијев, Нәриман бәј Нәриманов вә Чәлил Мәммәдгулузадә чәнабларыдыр ки, һәр биринин бир нечә комедијалары вә драмаја мәхсус әсәрләри вардыр ки, индики мәишәтимизин бә'зи өвза вә әһвалыны вә әһли-заманәнин фикри-хәјалатыны вә нә јолда чалышдыгларыны ејнилә јазыб вә әсәрләриндә көстәрирләр».

Һеч шүбһә јохдур ки, Көчәрли Ахундову «Азәрбајчан әдәбијјатынын вә комедија нәвисләринин атасы вә јолкөстәрәни» адландыраркән бу мүлаһизәләри, фактлары нәзәрдә тутмушдур.

Әдәби тә'сири Көчәрли мүсбәт бир һадисә сајыр, бир јазычынын башга бир јазычыдан өјрәнмәсини, истифадә етмәсини тәгдир едир вә бә'зи һалларда һәтта буну зәрури билирди; тәглиди, нәзирәчилији исә о, әдәбијјатын оржинал истигамәтдә инкишафына зәрбә вуран бир «јол», «үсул» кими тәнгид едирди. Мәсәлән, тәнгидчи көстәрирди ки, Һ. Вәзировун «Евләнмәк — бир ичим су дејил», Н. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр» кими комедијаларында «Мәстәли шаһ» комедијасына тәглид олунараг јарадылмыш сурәтләр вардыр, бу сурәтләр һәмин әсәрләрин оржиналлығына хејли хәләл кәтирир.

Ф. Көчәрлинин әдәби-тәнгиди көрүшләри бүтүн маһијјәти е'тибарилә «сәнәт сәнәт үчүндүр» принсипинин әлејһинә чеврилмишди. О, сәнәтә халгын, чәмијјәтин инкишафына тә'сир едән чох күчлү ичтимаи тә'сир гүввәси кими бахырды. Буна көрә дә әдәби-ичтимаи фәалијјәтини башдан-баша халга хидмәтә һәср едән М. Ф. Ахундов онун әсәрләриндә мәркәзи бир јер тутурду.

Көчәрли Ахундов јарадычылығынын әһәмијјәтини өз мүасирләринә изаһ едәркән онун ичтимаи, сијаси мә'насынын үзәриндә ајрыча дајанырды. О көстәрирди ки, «Мирзә Фәтәлини нечә ки, лазымдыр, биз танымамышыг вә әсәрләрини диггәтлә охујуб өјрәнмәмишик.» Бу керилик исә Ахундов ирсинин тәрбијәви чәһәтләриндән милли интибаһ үчүн, мөвчуд чәмијјәтин јараларыны сағалтмаг үчүн истифадә едилмәсинә мане олмушдур.

Ф. Көчәрли «Азәрбајчан түркләринин әдәбијјаты» китабында Ахундов идејаларынын мүасир һәјат үчүн

лазым олан тәрәфләрини ајрыча гејд едир, бунунла бөјүк әдибин идејаларындан конкрет истифадә јолларыны көстәрирди. О, чох тә'кидлә Ахундов ирсиндән өјрәнмәјә, онун идејаларыны һәјата кечирмәјә чағырырды. О дејирди ки, тә'лим-тәрбијә, савадланмаг ишимизи асанлашдырмаг үчүн Ахундовун әлифба уғрундакы мүбаризәсини давам етдирмәк лазымдыр. «Доланачағымызда мүшаһидә олунан күфр вә зәлаләтдән» хилас олмаг үчүн «Ахундов, комедијаларында көстәрдији ејибләримизә диггәт јетирмәлијик». Ахундовун комедијалары бизә өјрәдир ки, гадынлар чәмијјәтин кишиләрлә бәрабәр һүгуга малик үзвләридир, онлара тә'лим-тәрбијә вермәк лазымдыр ки, «әрләринә вә гардашларына чох ишләрдә көмәкчи олуб мәишәтимизә рөвнәг вә зинәт версинләр». Нәһајәт, Ф. Көчәрли көстәрирди ки, «Алданмыш кәвакиб» һекајәсиндә ирәли сүрүлән бир чох сијаси тәдбирләр Иран үчүн вә башга Шәрг өлкәләри үчүн чох фајда верә биләрди. Әкәр Иранын һаким тәбәгәләри «Алданмыш кәвакиб»дә зикр олунан гүсурларына диггәт јетириб мәмләкәтләринин мә'муру вә сәлаһи үчүн сәрфи-һүммәт етсә идиләр, Јусиф шаһ өз мүвәггәти әјјами-сәлтәнәтиндә ишләтдији бина-күзарлыглары вә тәдбирләри ичра етсә идиләр—мүсәлман мәмләкәтләри һәркиз белә фәна вә позғун һала дүшмәзди вә әчнәби милләтләрин чәнкали-тәсәррүфүнә дүшмәзди».

Бу мүлаһизәләрдә Көчәрлинин XX әср маарифчи-реалистләринә мәхсус мәһдудијјәтләри ајдын һисс едилсә дә, Ахундов идејаларынын ичтимаи-сијаси мә'насы, әһәмијјәти әсасән доғру изаһ олунурду. Тәнгидчи дөврүн бир сыра мүһүм мәсәләләринин Ахундов идејаларынын көмәклији илә һәлл олуна биләчәјинә инанырды.

1958

ӘДӘБИЈЈАТЫМЫЗЫН ИНГИЛАБИ ӘН'ӘНӘЛӘРИ

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Азәрбајчан халгынын игтисади вә сијаси һәјатында әсаслы дөнүш јаратдығы кими, онун мә'нәви аләминин, әдәбијјат вә инчәсәнәтинин дә јени истигамәтдә инкишаф етмәсинә сәбәб олду. Азәрбајчан совет әдәбијјаты мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечәрәк һәјатымызын мүһүм мәсәләләринә чаваб верән, халгымызын мә'нәви, фикри инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрән бир амилә чеврилди. Јарадычылыг методу сосиализм реализми олан бу әдәбијјат заман кечдикчә даһа да камилләшди.

Мә'лумдур ки, Азәрбајчан совет әдәбијјаты бирдәнбирә јаранмамышдыр. О, бүтүн совет халгларынын әдәбијјаты кими өзүндән габагкы әдәби ән'әнәләрдән, тәнгиди реализм мәктәбинин зәнкин тәчрүбәсиндән өјрәнәрәк инкишаф етмишдир.

Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән'әнәләриндән данышаркән XX әсрин әввәлләриндә јаранмаға башлајан, сосиализм реализминин бә'зи хүсусијјәтләрини, онун илк рүшејмләрини ифадә едән пролетар әдәбијјатынын да ролуну ајрыча көстәрмәк лазымдыр.

Адәтән, Азәрбајчан әдәбијјатында сосиализм реализминин мәншәјиндән, мәнбәләриндән, ону јетирән әдәби зәминдән данышаркән, тәнгиди реализми, бу јарадычылыг методунун зәнкин ән'әнәләрини әсас көтүрүрүк. Әлбәттә, бу инкаролунмаз елми һәгигәтдир ки, тәнгиди реализми совет әдәбијјатына гәдәрки дөврдә ән гүдрәтли јарадычылыг методу олмуш, сосиализми реализм методунун тәшәккүлүндә дә мүстәсна рол ојнамышдыр. Тәнгиди

реализмин јени јарадычылыг методунун јаранмасындакы әһәмијјәтини дәрк етмәјәнләрлә биз мүбаһисәни артыг һесаб едирик. Бу, азы-азы әдәбијјатын инкишафындакы ганунаујғунлуғу, классик ирсин бөјүк әдәби тәчрүбәсини рәдд етмәк, әдәби јарадычылыг методлары арасында гаршылыглы тә'сири, диалектик әлагәни инкар етмәк олардыр.

Бу да ајдындыр ки, тәнгиди реализмдән сосиализм реализминә кечид бүтүн халгларын әдәбијјатларында ејни чүр олмадығы кими, һәр јазычынын јарадычылығында да ејни шәкилдә, ејни сүр'әтлә олмамышдыр. Бу тарихи, әдәби шәраитдән, јазычыларын дүнјакөрүшләриндән, һәјаты вә онун габагчыл, ингилаби мејлләрини дәрк етмәк габилијјәтиндән, јазычынын мүшаһидәсинин сәчијјәсиндән, әдәби мөвгејиндән, мәнсуб олдуғу јарадычылыг мәктәбиндән вә башга амилләрдән асылы олан мүрәккәб, гејри-стандарт бир просесдир.

Лакин ингилабдан габаг Азәрбајчанда сосиализм реализминин, јени јаранан совет әдәбијјатынын билаваситә сәләфи олан, бирбаша онун мәнбәји вәзифәсини көрән, бирбаша ингилаба, онун әмәлләринә хидмәт едән бир әдәбијјат да јаранмагда иди. Бу, Азәрбајчан пролетар әдәбијјаты иди.

Азәрбајчан пролетариаты һәлә ингилабдан әввәл өзүнүн мәфкурәсини, ингилаби мәтбуатыны, партијасыны вә бунунла јанашы, өз әдәбијјатыны да јаратмаға башламышды. Бу әдәбијјатын бәдии зәнфлијинә, маһдуд даирәдә јајылмасына бахмајараг, о, јени гајәли, ингилаби мәзмунлу бир әдәбијјат иди. Одур ки, Азәрбајчан совет әдәбијјатынын илк рүшејмләриндән данышаркән, Азәрбајчан пролетар әдәбијјаты нүмунәләрини унутмаг олмаз. Тәәссүф ки, әдәбијјатымызын бу мүһүм саһәси индијә гәдәр лазымынча тәдгиг едилмәмишдир.

Әсасән, болшевик мәтбуатында, фәһлә гәзетләриндә чап олунан вә онун васитәсилә јајылан пролетар әдәбијјаты нүмунәләри фәһлә синфинин, зәһмәткеш күтләләрин мәнафејини мүдафиә едән бир әдәбијјат иди. Бурада зәһмәткешләрин арзу вә истәкләриндән, онларын мүтләгијјәт үсул-идарәсинә гаршы апардығы мүбаризәдән, халглар достлуғундан бәһс олунурду.

Азәрбајчанда пролетар әдәбијјаты нүмунәләринин мејдана чыхмасы билаваситә пролетариатын бир синиф кими тәшәккүлү, синфи шүурунун јүксәлмәси, болше-

викләр партијасынын вә ингилаби мәтбуатын јаранмасы илә бағлы иди.

В. И. Ленин пролетар әдәбијјатынын партија илә, пролетар һәрәкаты илә билаваситә бағлы олмасындан бәһс едәрәк јазыр: «Октјабр ингилабындан сонра Русијада јаранмыш сосиал-демократија ишинин јени шәраити партија әдәбијјаты мәсәләсини илк сыраја чәкмишдир» (Әсәрләри, дөрдүнчү нәшр, 10-чу чилд, сәһ. 31).

Пролетар әдәбијјаты Азәрбајчанда биринчи рус ингилабындан сонра јаранмаға башламышды.

Русијада олдуғу кими, Азәрбајчанда да пролетар әдәбијјаты, әсасән, пролетар мәтбуатында мејданда чыхыр вә онун васитәсилә јајылырды. 1905-чи илдән сонра Бакыда нәшр олунмаға башлајан болшевик вә ингилаби фәһлә гәзетләри пролетар әдәбијјаты нүмунәләри чап едир, бу әдәбијјатын инкишафы үчүн зәмин јарадырды. Белә нүмунәләрә «Гоч-Дә'вәт», «Бакински рабочи», «Гудок», «Тәкамүл», «Јолдаш» кими болшевик гәзетләринин сәһифәләриндә тәсадүф етмәк олур.

Ады чәкилән гәзетләрдә тез-тез Русија болшевик мәтбуатында чап олунан бәдии әсәрләр дә верилирди. Бакы мәтбуаты бу саһәдә мәркәзи мәтбуатла сых әлагә сахлајырды. Бакы болшевик гәзетләри Горкинин әсәрләрини чап етмәкдә, онун јарадычылығыны гијмәтләндирмәкдә дә аз иш көрмәмишди. Хүсусән «Ана» романындан чап олунан парчаларын әһәмијјәти вә тә'сири даһа бөјүк иди. Ајдындыр ки, белә шәраитдә Азәрбајчан зәһмәткешләринин һәјатындан, мүбаризәсиндән јазан тәрәггипәрвәр јазычылар бу нүмунәләрдән хәбәрсиз галмырдылар.

Азәрбајчан болшевик мәтбуатында чап олунан бәдии әсәрләр мөвзу вә жанр е'тибарилә чох мүхтәлифдир. Бурада пјесләр, һекајәләр, романлардан парчалар, ше'рләр, маһнылар, фелјетонлар чап едилирди. Һәмин әсәрләрин мүәллифләри, әсасән, фәһләләр иди.

Өз сәнәткарлығы, ингилаби һәјатымызын мүһүм саһәләрини әдәбијјата кәтирмәси илә сечилән белә фәһлә јазычылардан бири Сејид Мусәви олмушдур. О, 1903-чү илдән партијанын үзвү олуб, мүһүм сијаси тәдбирләрдә фәал иштирак етмиш, тә'тил вә ингилаби чыхышларын тәшкилатчыларындан бири кими танынмышдыр, узун мүддәт Азәрбајчанын мүхтәлиф сәнаје очагларында фәһләлик етмишдир. Тәсадүфи дејил ки, Коммунист Партијасынын көркәмли хадимләриндән олан С. М. Әфәндијев өз хатиратында Сејид Мусәвини Азәрбајчанда «марксизмин пионери» адландырыр.

Сејид Мусәвинин «Гоч-Дә'вәт» вә «Тәкамүл» гәзетләриндә чап олунмуш үч бәдии әсәри мә'лумдур: «Тазә һәјатын түлуунда», «Чак-чук», «Мис мә'дәни».

«Тазә һәјатын түлуунда» адлы һекајә халглар достлуғу уғрунда мүбаризә апаран ики кәнчин — Сејид Аслан вә Арменакын ингилаби фәалијјәтинин тәсвиринә һәср олунмушдур. Мүәллиф көстәрир ки, чаризмин вә јерли милләтчиләрин сә'ји илә ајры-ајры ермәни вә Азәрбајчан кәндләри арасында әдавәт салынмышдыр. РСДФП-нин Тифлис комитәси Шулавер вә Сарал кәндләринә көмәк көстәрмәк мәгсәдилә Сејид Асланы вә Арменакы көндәрир.

Һәр ики кәнч кәндләрдә кениш тәблиғат иши апарыр, кәндлиләрин вәзијјәтилә таныш олур. Сарал кәндиндә јашајан Мәшәди Һүсејнин евиндә олдуглары заман әсил һагигәт мејдана чыхыр. Мә'лум олур ки, бурада әдавәти гызышдыран јерли милләтчиләр вә мүлкәдарлардыр.

Фитнәкарлар нә гәдәр чалышырларса, кәндлиләри өз тәрәфләринә чәкә билмирләр. Бунун сәбәбини мүәллиф белә изаһ едир: «Борчалы уездиндә Шулавер адлы бир гәсәбә вар ки, әһалиси ермәнидир. Шулаверә лап јахын шенлик Ашағы Сарал вә Јухары Саралдыр ки, әһалиси мүсәлманлардыр. Һәмишә Шулаверин иши Борчалы шенликләрилә вә шенликләрин иши Шулавердән кечирди. Маһалын мүсәлманлары өз аләти-тәсәррүфатыны һәмишә Шулавердә сазлашдырырларды вә Шулаверин ермәниләри азуғәни һәмишә Борчалы мүсәлманларындан алырды. Бу мүнвал илә Борчалыда ермәни вә мүсәлман һәмишә бир-биринә еһтијачы олуб, достлугда баги идиләр».

Ингилабчылар вә кәндин тәрәггипәрвәр адамлары әдавәтин мүртәчеләр тәрәфиндән төрәндијини халга анлатмаг үчүн чарәләр дүшүнүрләр; онлар, нәһајәт, һәр ики кәндин биркә јығынчағыны чағырмағы гәрара алырлар. Сарал вә Шулавер кәндләринин әһалиси бу тәклифи сәмимијјәтлә гаршылајыр, болшевикләрин далынча кедир, һекајә бурада битмәмиш гуртарыр.

«Гоч-Дә'вәт»ин сонракы нөмрәләриндә һекајәнин ма'бәди верилмәмишсә дә, тәсвир олунан һадисә үмуми сүжет хәттинин тамам бир һиссәсини әһатә едир ки, бу

да һекајә һаггында мүәјјән бир фикир сөјләмәк имканы јарадыр.

«Тазә һәјатын түлуунда» һекајәси Азәрбајчан әдәбијјатында илк һекајәдир ки, чаризмин кәндләрдә милләтләр арасында әдавәт салмаг сијасәтинә гаршы болшевик партијасынын апардығы мүбаризәни тәсвир едир. Һекајәдә Азәрбајчан кәндлиләринин ағыр вәзијјәти, онларын јерли мүлкәдарлар тәрәфиндән истисмар едилмәләри, һабелә Тифлис комитәси тәрәфиндән болшевикләрин рәһбәрлији илә зәһмәткешләрин буржуа-мүлкәдар груплушуна, милләтчиләрә гаршы апардығы мүбаризә өз ифадәсини тапмышдыр. Мүәллиф көстәрир ки, артыг кәнд зәһмәткешләри дә ојанмышлар. Онлар өз достларыны дүшмәнләриндән ајыра билирләр. Буна көрә дә кәндлиләр милли әдавәти гызышдыранларын архасынча дејил, болшевикләрин јолу илә кедирләр. Бу чәһәтдән азәрбајчанлы кәндлиләрин өз ағаларына вердији чаваб чох мараглыдыр. Әдавәти гызышдырмаг мәгсәдини күдән ағаја онлар белә чаваб верирләр: «...Биз, әкмәјә тохумумуз олмајанда сәнин јанына кәлирик ки, борч данә вер, бизи говурсан, һәрчәнд биз сәнин тохумуна ики вә үчгат артыг веририк. Амма Шулавер ермәнилəри һәмишә бизә көмәк едиб, һәр бир еһтијачымызы көрүрләр вә биз дә онларла һәмишә достјана әлагә едирик. Амма сән инди бизи говурсан ки, бизим бу достлуғумузу позасан. Хејр, сән... рәијјәт ишинә гарышма».

Һекајәнин әһәмијјәтли вә әдәбијјатымыз үчүн јени олан чәһәти дә мәһз бурада, сосиал-демократ партијасынын рәһбәрлији алтында кәндлиләрин ингилаби мүбаризәјә башламасынын тәсвиридир. Мүәллиф јазыр: «1904-чү сәнәдә кәндистан рәнчбәрләри өз игтисади күзәранларынын тәнклијиндән дахи таб етмәјиб ичтимаијујун-амијјун (сосиал-демократ — К. Т.) фиргәсинин бајрағы алтында ингилаба башлајыб, өз һүгугларыны тәләб етмәјә башладылар... Рәнчбәрләр, һәм ермәни, һәм мүсәлман јаваш-јаваш јекдил вә јекчәһәт олмаг фикринә дүшдүләр. Чүнки бу маһалда мүлкәдарлар зүлмү лап һәддән зијадә еләмишдиләр».

Беләликлә, Сејид Мусәви XX әср Азәрбајчан кәнди үчүн чох типик олан бир мәсәләјә тохунмуш вә ону дүзкүн ишыгландырмышдыр. Һәгигәтән XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан кәндләриндә ингилаби чыхышлар чох гүввәтләнмиш вә кенишләнмишди.

Доғрудур, ингилабдан әввәлки Азәрбајчан кәндләринин ачыначаглы һәјатынын тәсвиринә, јерли һакимләрин, мүлкәдарларын кәндләрдәки өзбашыналығына вә һәтта кәндлиләрин е'тиразларына бизим XX әср реалист әдәбијјатымызда раст кәлирик. Лакин тәнгиди реалистләрин ингилабдан әввәлки кәндә һәср етдикләри әсәрләрдә јохсул кәндлиләрин азадлыг јолу, ингилаби мүбаризәси вә онлара јеканә јол көстәрә билән болшевик партијасы илә кәндлиләрин әлагәси өз ифадәсини тапмамышды. «Тазә һәјатын түлуунда» һекајәсиндә кәндли синфинин анчаг пролетариат илә бирликдә, болшевик партијасынын рәһбәрлији илә мүлкәдар бојундуруғундан хилас олачағы идејасы верилмишдир ки, бу да, һеч шүбһәсиз, о заманкы Азәрбајчанын ичтимаи вә бәдии фикриндә әләмәтдар бир һадисә иди. Бу һекајә бәдии сәнәткарлыг чәһәтдән зәиф олса да, мәзмуну вә идејасы илә тамамилә јени иди.

«Чак-чук» вә «Мис мә'дәни» әсәрләрини Сејид Мусәви сосиализм идејаларынын пролетар һәрәкаты илә бирләшмәси мөвзусуна һәср етмишдир. Азәрбајчан пролетар әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләриндән олан «Чак-чук» һекајәси дөрд һиссәдән ибарәтдир: 1. «Фабриканын сәһни» 2. «Кархана ичиндә», 3. «Салманын мәнзилиндә», 4. «Гәзаматда». Бу һекајәдә Бакы пролетариатынын синфи шүурунун ојанмасындан, онун өз сијаси һүгугу уғрунда күтләви тә'тилләрә башламасындан бәһс олунур.

Әсәрин гәһрәманы Салман адлы бир фәһләдир. О, фәһләләр арасында ингилаби иш апарыр, јығынчаглар кечирир, фәһләләрин өз һүгуглары уғрунда тә'тил етмәк шүуруна гәдәр јүксәлмәләринә көмәк едир.

Һекајәдә Салман чит фабрикасында ишләјән ади бир фәһләдән пешәкар ингилабчыја гәдәр инкишаф јолу кечир. Нәһајәт, о, ингилаби фәалијјәтинә көрә Бајыл һәбсханасына салыныр. Бурада о, рус вә күрчү ингилабчылары илә таныш олур, Хандадзенин көмәјилә ингилаби әдәбијјат охујур.

Бу әсәрин әһәмијјәти вә јенилији одур ки, бурада Бакы пролетариатынын синфи мүбаризәси илә јанашы, бу мүбаризәнин тәдричән күтләви бир һәрәкат һалы алмасы да тәсвир едилмишдир. Салманын башчылығы илә дүзәлдилән тә'тил вә онун һәбсханадан азад олунмасы үчүн кечирилән нүмајиш буна ән јахшы мисалдыр.

102—16

Әсасән садә, ајдын бир дилдә јазылмыш һекајә өз бәдии хүсусијјәтләри илә дә диггәти чәлб едир. Бурада фәһлә һәјаты вә мәишәти үчүн сәчијјәви олан бир чох хүсусијјәтләр тәбии, инандырычы бојаларла экс етдирилмишдир. Һекајәнин бир јериндә чит фабрикасыны «мәхлугу удан әждаһаја» бәнзәдән мүәллиф онун бачаларындан чыхан түстүнү фәһләләрин аһ-наләләринә бәнзәдәрәк јазыр: «Бачаларындан чыхан боз түстү... Күја ки, бу һасарын ичиндә оланларын аһ-наләләридир ки, зәманә валисиндән, саһибкардан еһтијат едәрәк, горха-горха әршә бүлэнд олурду».

Анчаг ики пәрдәси чап олунмуш «Мис мә'дәни» пјесиндә исә Кәдәбәј мис мә'дәнләриндә чалышан фәһләләрин мүтәшәккил мүбаризәјә башламалары, габагчыл фәһләләрин тәвәккүл, эталәт әлејһинә чыхараг ингилаб фикринә дүшмәләри тәсвир олунмушдур. Пјесин гәһрәманларындан олан Һади игтисади мүбаризәни сијаси мүбаризәдән үстүн тутанлара гаршы чыхыр, «аллаһ кәримдир» дејә күтләләри мүбаризәдән узаглашдырмаға чалышан гоча фәһлә Мәһәммәдә дејир: «Әми, аллаһа јалвара-јалвара лап гочалмысан... Һаны, аллаһ сәнин күнүнү чох хош еләдими? Јох, еләмәјиб вә еләмәз дә; сән өз гајдына галмајынча, аллаһ сәнә нә еләсин. Биз кәрәк өзүмүз өз дәрдимизә чарә едәк».

«Мис мә'дәни» пјеси һаггында Бакы комитәсинин ән фәал үзвләриндән олан С. М. Әфәндијев јазыр: «1905-чи илдә о, (Сејид Мусәви — К. Т.) Кәдәбәј заводуна кедиб орада мис мә'дәнләриндә ади фәһлә сифәтилә ишә кирир. Кәдәбәјдә олмаг она јерли фәһләләрин һәјаты илә јахындан таныш олуб «Мис мә'дәни» адлы әсәрини јазмаг имканыны верди. Бу пјес мүсәлман әдәби мүһитиндә ичтимаи истигамәтә малик илк әсәр иди. Бу һәлә мүәллифин сағлығында әлјазмасы һалында јолдашларымыз тәрәфиндән һәвәслә охунурду».

Јени фикирләрлә, јени һиссләрлә зәнкин олан бу әсәрләр Азәрбајчанда пролетар әдәбијјатынын илк нүмунәләри иди.

Мә'лумдур ки, сосиализм реализми методунда јазылан әсәрләрин гәһрәманлары чәмијјәтин инкишаф ганунуну дәрк едәрәк адәтән ирәлијә бахан, фәал, мүбариз бир вәзијјәтдә тәсвир едилирләр. Мүбаризлик, дөјүшкәнлик бу мүсбәт гәһрәманларын әсас сифәтләриндәндир.

XX әсрин әввәлләриндә јарадылан пролетар әдәбијјатынын гәһрәманлары да бу чәһәтдән, өз мүбаризликләри илә тәнгиди реалистләрин јаратдығы гәһрәманлардан сечилирләр. «Чак-чук» һекајәсинин гәһрәманы Салман өз һүгугуну дәрк етмиш, мүбаризәјә галхмыш вә өз гәләбәсинә әмин олан бир фәһләдир. Бүтүн әсәр боју о өз мүбаризә руһуну зәифләтмир. Белә гәһрәманларын јенилији дә, һәр шејдән әввәл, бунда иди.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә, еләчә дә Октјабр ингилабы илләриндә Азәрбајчан болшевик мәтбуатында чап едилән бәдии әсәрләрин чох бөјүк тәрбијәви әһәмијјәти олмушдур. Бу әсәрләр әкәр бир тәрәфдән Азәрбајчанда пролетар әдәбијјатынын илк нүмунәләри олмагла демократик әдәбијјатла јанашы инкишаф едирдисә, дикәр тәрәфдән зәһмәткешләр ичәрисиндә ингилаби идејаларын јајылмасында бөјүк рол ојнајырды.

1957

„МОЛЛА НӘСРӘДДИН“ ЖУРНАЛЫНЫН ӘДӘБИ МӨВГЕЈИ

1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин»ин нәшрә башламасы илә Азәрбајчанда ингилаби-демократик тәнгидин тәшәккүлү вә инкишафы үчүн кениш имканлар јаранып. Бундан сонра әдәби мүбаризәләр даһа да кәскинләшир, тәнгиди фикир өз инкишафында јени бир мәрһәләјә гәдәм гојур. Әкәр 1906-чы илә гәдәрки дөврдә Азәрбајчан тәнгидининән габагчыл голуну маарифчи-демократлар тәшкил едирдиләрсә, 1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчан ичтимаи фикриндә ингилаби-демократик чәрәјанын тәшәккүлү илә әлагәдар олараг ингилаби-демократик естетиканын әсасы гојулур. Бу саһәдә апарычы, истигамәтверичи вәзифә исә «Молла Нәсрәддин» журналынын өһдәсинә дүшмүшдү. Ингилаби-демократик идејаларын јарчысы олан «Молла Нәсрәддин», һәм дә ингилаби-демократик тәнгидин баниси иди.

Ингилаби-демократик тәнгидин әсас идеја истигамәтини, һәр шејдән әввәл, онун сијаси, ичтимаи мөвгеји тә'јин едирди. Феодал патриархал мүнасибәтләрә, буржуа мүһитинә кәскин тәнгиди мүнасибәт, милли зүлмә, империализм вә мүстәмләкәчилијә гаршы аловлу гәзәб, кениш халг күтләсинин мәнафеји уғрунда мүбаризә бу әдәби чәрәјанын әдәби принсипләринин характерини, мәзмунуну доғурурду. Ајры-ајры әдәби мәсәләләрин һәллиндә ардычыл вә мүбариз мөвге тутмаг, әдәби һадисәләрә даһа чәсарәтлә јанашмаг, буржуа естетикасына гаршы чидди мүбаризә апармаг ингилаби-демократик тәнгидин әсас кејфијјәтләриндән иди. Бу чәһәтдән ингилабчы демократлар маарифчи демократлардан сечилирдиләр вә буна көрә

дә онлар XX әср әдәби фикринә даһа чох јениликләр әлавә едә билмишдиләр.

Кәскин синфи мүбаризә вә мәфкурә дөјүшләри илә сәчијјәләнән XX әсрин әввәлләри, һәм дә әдәби көрүшләрин мүбаризәси илә диггәти чәлб едирди. Јени дөвр әдәби фикир мүбадиләсинә бөјүк бир еһтијач јаратмышды. Мүбаһисәјә, мүзакирәјә сәбәб олан мәсәләләр исә чох иди. Бу мәсәләләр һамыны, бүтүн әдәби ичтимаијјәти дүшүндүрүр вә марагландырырды. Сәнәтин һәјата мүнасибәти, типиклик, хәлгилик, әдәбијјатын ичтимаи мә'насы, мүасирлик, бәдии јарадычылыг методлары, халг әдәбијјатындан истифадә јоллары, бәдии дил вә сәнәткарлыг кими мәсәләләр XX әср тәнгидиндә өз һәллини көзләјирди. Бүтүн бу мәсәләләр исә һәр мүәллифин дүнјакөрүшүндән, һәр гәзетин, һәр журналын сијаси, әдәби мөвгејиндән асылы олараг һәлл едилирди. Башга сөзлә, бу мәсәләләрә чаваб верәркән, һәр мүәллифин, һәр мәтбуат органынын әдәби мөвгеји өз-өзлүјүндә мејдана чыхырды.

«Молла Нәсрәддин» журналынын әдәби мөвгејинин ингилаби-демократик маһијјәти бу мәсәләләрә мүнасибәтиндән дә көрүнмәкдәдир.

«Молла Нәсрәддин»ин әдәби мөвгеји вә тә'сири һаггында XX әср мүәллифләри, журналын өз әмәкдашлары чох маралы фикирләр сөјләмишләр. Бу мүлаһизәләрдә ингилаби-демократик чәрәјанын бә'зи хүсусијјәтләри, онун әдәби истигамәти изаһ едилмиш вә ајдынлашдырылмышдыр.

Демократлар «Молла Нәсрәддин» журналыны, һәр шејдән әввәл, онун ирәли сүрдүјү габагчыл идејалара көрә мүдафиә едирдиләр. Журнал онларын әсәрләриндә заманын чох вачиб мәсәләләрини ишыгландыран, халгын сијаси шүуруну ојадан бир орган кими гијмәтләндирирдиләр, бүтүн мүсәлман аләмини бүрүмүш гәфләт вә наданлыға, диндарлыг вә елмсизлијә гаршы атәш ачан мүбариз мәтбуат нүмунәси кими тәгдир едилирди. Нә үчүн журнал бу мәсәләләрә хүсуси диггәт јетирирди? «Нәдән бу нечә милјон чамаат бир чүз'и һеј'әтин әлиндә әсир вә ачиз олуб?»—дејә суал верән Өмәр Фаиг чавабында јазырды: «Ондан өтрү ки, чамаатын чоху биелм вә хәбәрсиздир... Адәт етдији һәгиранә мәишәтини, бојунуна вурулан зүлм бојундуруғуну аллаһ тәрәфиндән тәгдир олунмуш зәнн едир. Гәфләт... залимләрә көмәк едир, иттиһад вә итти-

фаға мане олур. Залымлар да чамаатын мәһз гәфләт вә чәһаләти сәбәби илә мурдар пәнчәләрини, кәскин дишләрини фәдакарани-һүррийјәтин гәлбләринә гәдәр батырыб ачдыглары истибдад мејданында истәдикләри тәки ојнајырлар».
Буна көрә дә демократлар «Молла Нәсрәддин» журналынын «истибдад, зүлм, чәһаләт вә бәдәвијјәт» тәрәфдарларына гаршы чыхышыны алгышлајыр, онун «икиүзлү моллалары, кутаһбејин мүһәррирләри, јаланчы милләтпәрәстләри, чаббар һакимләри, залим әмирләри, хилафи-һәгигәт хәјалат вә е'тигадаты» тәнгид етмәсини ән доғру јол һесаб едирдиләр; «Молла Нәсрәддин»и «сон дәрәчә һүррийјәтпәрвәр» журнал адландырырдылар. Одур ки, демократлар «Молла Нәсрәддин»ин әлејһинә чыханлары, журналы бағлатмаг үчүн чанфәшанлыг едән мүһафизәкарлары, «ики гәпиклик мәнфәәтләри, үч күнлүк шөһрәт вә раһатлыглары үчүн хаинлији, һәр гисим һәлгеји-һәгарәти бојунларына кечириб бир нечә күн өмүр сүрмәјә чалышан» мүртәчеләри халг, вәтән дүшмәни кими дамғалајырдылар. Өмәр Фаиг беләләрини баша салараг дејирди: «Бу күн «Молла Нәсрәддин» бағланды. Амма «Молла Нәсрәддин»и мејдана кәтирән фикирләр бағланылмајачаг».

Молла нәсрәддинчиләр кәләчәјә ачыг көзлә бахыр вә буна көрә дә «Молла Нәсрәддин»ин јајдығы идејаларын гәләбәсинә әмин олдугларыны билдирирдиләр: «Бичарәләр елә күман едирләр ки, «Молла Нәсрәддин» бағланмагла онларын ејибләри өртүләчәк. Дәхи билмирләр ки, аләм сүр'әтлә дәјишмәкдәдир. Бу аз маарифлә дә олса ичимиздә бир чох «Молла нәсрәддин»ләр вар. «Молла Нәсрәддин» батар, сабаһ «Молла Хәсрәддин» чыхар».

Демократлар «Молла Нәсрәддин»ин тә'сир күчүнү онун ифшаедичи сатирасында көрүрдүләр. Онлар XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында сатирик чәрәјанын јени инкишаф мәрһәләсинә јүксәлмәсини, ифшаедичи бир характер алмасыны журналын ады илә бағлајырдылар. Демократларын әсәрләриндә «Молла Нәсрәддин» јандырычы истеһзасы вә күлүшү илә көһнәлији, иртичаны тәнгидә тутан, һәр шеји јахыб-јандыран, «өлү фикирләри дири хәндәләр гаршысында мәһв едән» сатира органы кими гијмәтләндирилирди. Бу јолу Өмәр Фаиг журнал үчүн јеканә доғру јол һесаб едирди. «Молла Нәсрәддин»ин кедәчәји јол бирдир ки, о да һәр шејдән әввәл, өз гүсуратымыза, өз үстүмүздәки ләкәләрә, тәрәггијә мане олан өз чаһиланә адәтләримизә ачы-ачы күлүб милләтин сәадәтинә чалышмагдыр. Бинаәнәлејһ һеч бир тәһдид, даносбазлыг, бағланмаглыг «Молла Нәсрәддин»ин бу әзм вә мәсләкинә мане олмајачагдыр».

Демократлар көстәрирдиләр ки, «Молла Нәсрәддин» бөјүк бир јазычы нәслинин јетишмәсиндә мүстәсна рол ојнамышдыр. Сабир, Ә. Һагвердијев, Гәмкүсар, Нәзми, М. С. Ордубади кими сатирикләрин бир сәнәткар кими формалашмасына көмәк етмишдир. А. Сәһһәт јазырды ки, «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси интишара башладығы заманачан мә'наји-һәгигиси илә әдәбијјат адланан лајиг әсәр јох кими иди». Журналын нәшрә башламасы Сабирин «мәфтунедичи» ше'рләрини јазмасы, «Һүнәр вә исте'дадыны көстәрмәси» үчүн имкан вә шәраит јарадыр. Бу мүбалиғәли шәкилдә дејилмиш сөзләрдә һәгигәт аз дејилди. А. Шаиг дә «Молла Нәсрәддин»ин Сабирә тә'сирини күчлү әдәби амилләрдән бири һесаб едирди: «... «Молла Нәсрәддин» журналы нәшрә башлады, Сабирин даһа чочуггкән донмуш вә чәрәјана бир јол арајa билмәјән тәб'и-сәлиминә «Молла Нәсрәддин» журналынын үслуб вә мәсләки пәк уjду вә шаирин һиссијјати-гәлбијјәсини ојатмаға вә тәб'и-шаиранәсини дадлы-дадлы охшамаға вә әһвали-руһијјәсиндә фөвгәл'адәликләр вә башгалыглар төрәтмәјә башлады. Чохдан бәри донмуш вә мәчрасыны булмајан сәрчешмәји-тәб'и артыг мәчрасыны булмуш олдуғундан бир сели-хурушан кими ахыб кетмәјә башлады».

Ф. Көчәрли «Молла Нәсрәддин» журналынын фәалијјәтиндәки мүһүм чәһәтләри вахтында көрүб көстәрә билмишди. О, «Молла Нәсрәддин» журналыны вә онун ады илә бағлы олан әдәби мәктәбин нүмајәндәләрини јени әдәбијјатын ән габагчыл јарадычылары кими тәгдим едирди. Сабири «... Әсримизин ән мүгтәдир» шаири һесаб едән тәнгидчи, «Молла Нәсрәддин» журналыны халгы «... ојадыб јени, нәчиб вә чидди фәалијјәтә сөвг едән» журнал адландырырды: «Молла Нәсрәддин» нөгсанлара күлмәк јолу илә мүсәлман чәмијјәтини ислаһ етмәкдән ибарәт олан мәгсәдини тамамилә јеринә јетирир. Белә нөгсанлар вә мөвһумат исә бир нечә әср гаранлыг вә чәһаләт ичәрисиндә јатыб галмыш бизим чәмијјәтимиздә о гәдәр чохалмыш вә о гәдәр дәрин көк салмышдыр ки, тәнгидә онларын һансындан башламағы тә'јин етмәк чәтиндир. Илк заманлар журнал, һәр шејдән әввәл, мүсәл-

манларын бу чәһаләт јухусундакы вәзијјәтинә диггәт јетирмишдир....

Үмумијјәтлә, «Молла Нәсрәддин» чох јахшы тә'сир бағышлајыр вә өз чәтин вәзифәсини, һәләлик мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирир, јә'ни азәрбајчанлыларын вахты кечмиш, көһнәлмиш көрүшләрини, анлајыш вә адәтләрини күлүш јолу илә арадан галдырмаға, онларын адәтләрини ислаһ етмәјә вә өзләрини дә ојадыб јени, нәчиб вә чидди фәалијјәтә сөвг етмәјә чалышыр».

«Молла Нәсрәддин»ин бу хидмәтләринә көрә иди ки, дөврүн габагчыл адамлары һәмишә онун нәшрини давам етдирмәјә чалышыр, бунун үчүн журнала һәр чүр шәраит јарадырдылар. Журналын мүвәггәти бағланмасындан нараһат олан Ф. Көчәрли Мәммәдәли Сидгијә 25 декабр 1910-чу ил тарихли мәктубунда јазырды: «Һәр һалда лазымды журналы ишләтмәк. Чүнки онун нәф'и чохдур. Бизим мүсәлманларын тәрәггисинә вә әдәбијјатына «Молла Нәсрәддин» кими һеч бир чәридә хидмәт етмир».

Әли Сәбри Гасымовун 1916-чы илдә өз нәшрини дајандырмыш журналы тәкрар «дирилтмәјә» чағырышы да ејни руһда иди. «Молла Нәсрәддин»и јенидән нәшр етмәк үчүн мүхтәлиф фикирләр ирәли сүрән мүәллиф јазырды ки, журнал «... чәмаәтимизи ајылтмаг, бәсирәт көзүнү ачыб дүнјаја тәзә нәзәрлә бахмаға мәчбур етмәк вәзифәсини ифа едә билмишдир».

XX әсрин габагчыл адамларынын, демәк олар ки, һамысы «Молла Нәсрәддин»ин фәалијјәтиндәки «тәзәлији» дујмуш вә дәрк етмишдиләр. Бу, журналын ингилаби-демократик истигамәти иди ки, дөврүн бир чох мүһүм ичтимаи-сијаси вә әдәби мәсәләләрини мүтәрәгги мөвгедән һәлл етмәк үчүн онлара гүдрәтли мә'нәви силаһ кими көмәк көстәрирди.

«Молла Нәсрәддин»ин ән фәал иштиракчысы олан Сабирин дә әдәби көрүшләри системиндә журнала мүнасибәт хүсуси јер тутурду. Әдәбијјаты бөјүк, мүасир мәрамлар јолу илә кетмәјә чағыранда шаир, һәр шејдән әввәл, «Молла Нәсрәддин»ин јолуну нәзәрә алырды. Шаир ардычыл шәкилдә журналы һүчумлардан мүдафиә етмиш, она әкс оланлара гаршы дүшмән мүнасибәт бәсләмишдир. Сабирин билаваситә «Молла Нәсрәддин» журналына һәср етдији ше'рләрдә буну ајдын мүшаһидә етмәк мүмкүндүр. «Чапма атыны, кирмә бу мејдана, а Молла!» мисрасы илә

башланан сатирада «Молла Нәсрәддин»ин идеја мөвгеләринә гаршы чыхан мүртәчеләр тәнгид едилир. Шаир көстәрирди ки, мүасир әдәбијјат «Молла Нәсрәддин»ин јолу илә, «мәсхәрә јазмагла», јә'ни сатира илә, тәнгид илә ирәли кедә биләр, дөврүн әдәбијјаты «халгы ајылдан» әдәбијјат олмалыдыр. «Молла Нәсрәддин» журналына «һүрријјәти-вичдан» әвәзинә «чеһил тути» нағылларындан, дини һәдисләрдән јазмасыны төвсијә едәнләр јанылырлар.

Чапма атыны, кирмә бу мејдана, а Молла!
Чох мәсхәрә сән јазма мүсәлманә, а Молла!
Салма өзүнү атәши-пиранә, а Молла!
Кәлсин јазыған чанына, диванә, а Молла!
Бу сөзләрини јаз харү надана, а Молла!
Биз анлајаныг, кәлдик ахыр чанә, а Молла!

Сабир ачыг јазырды ки, «Һәјат» гәзетинин јолу илә, онун «Коп-коп» кими мүәллифләринин јолу илә кетмәк олмаз. «Коп-коп», «Тәшнәләб» имзалары илә јазан мүәллифләр әдәбијјаты фајдасыз јазы-позуја чевирирләр, әдәбијјатын әсил јолу молла нәсрәддинчиләрин, реалистләрин јолудур. «Һоп-һоп», «Мозалан» «Гыздырмалы» кими (Ч. Мәммәдгулузадәнин, М. Ә. Сабирин, Ө. Фаигин, Ә. Һагвердијевин, Ә. Гәмкүсарын имзаларыдыр) јазмаг лазымдыр:

Коп-коп кими бифаидә әһли-гәләм олма!
Ол Башы гапазлы, вәли Бидәрдү Гәм олма!
Гыздырмалы ол, Тәшнәләбү Дидәнәм олма!
Молла мозаланлара ујуш, мөһтәрәм олма!
Гој һоп-һоп олуб шөһрәти-шам ејләсин оғлун,
Кәсбин бурахыб ше'рә давам ејләсин оғлун.

XX әсрин әввәлләриндә Бакыда нәшрә башлајан болшевик гәзетләри, С. Ағамалыоғлу, Г. Мусабәјов, Мирһәсән Вәзиров кими коммунистләр дә «Молла Нәсрәддин»ин сијаси вә әдәби мөвгејини мүдафиә едирдиләр. С. Ағамалыоғлу журналын күлүшүнү чәмијјәти көһнәликләрдән хилас олмаға доғру јөнәлдән, силаһ кими дағыдычы, дәрман кими шәфаверичи бир күлүшә бәнзәдирди. Һәлә 1907-чи илдә «Молла Нәсрәддин»и бағлатдырмаг истәјәнләрә чаваб олараг о јазырды: «... онлар нә гәдәр башларыны вә гујругларыны тәрпәтсәләр дә ишыға доғру олан

чидди-чәһдин гаршысыны алмаг мүмкүн олмајачагдыр, истәјир лап «Молла Нәсрәддин»и бағлатдырыб јеринә мин дәнә «һәјат» ачдырсынлар».

Гәзәнфәр Мусабәјов вә Мирһәсән Вәзировун иштиракы илә 1908-чи илдә «Баку» гәзетиндә нәшр едилмиш е'тираз мәктубунда да «Молла Нәсрәддин», «... мүсәлман демократијасына намусла хидмәт едән», «ағалар, варлылар һакимијјәтинә» экс чәбһә тутан журнал кими тә'рифләнир, онун бағланмасына чалышанлар исә лә'нәтләнирдиләр.

Журналын сијаси вә әдәби истигамәти Азәрбајчан сәрһәдләриндән чох-чох узагларда да мүдафиә едилирди. «Молла Нәсрәддин» Јахын Шәрг өлкәләринин, мүсәлман аләминин диггәтини чәлб едир, өзүнә тәрәфдарлар газанырды. «Тәрчүман»да журналын тәнгиди истигамәтинә бәраәт газандыран мараглы мүлаһизәләр чап едилирди: «Адындан да анлашылдығы үзрә «Молла Нәсрәддин» зарафат едәр, лакин зарафатын архасында ачы бир һәгигәт кизләдәр... Чибаны дәлиб ичиндәки чәраһәти ахыдан тәбиб нештәри нә исә, күлкү журналынын һәчвләри дә тәмамилә одур. Бир мәһәли бир аз инчидир, лакин бу даһа зијада ағрыја сәбәбијјат верәчәк олан ағу вә зәһәрдән о јери тәмизләр.

Аләми-әдәбијјата мә'лумдур ки, јерли-јериндә едилән бир зарафат, ләтифә узун бир вә'з вә нәсиһәтдән даһа тә'сирли олур...»

Једди ил габаг, 1907-чи илин 8 февралында да «Тәрчүман» журнал һаггында ејни чәбһәдән чыхыш етмишди: «Душмән күлүшү ағырдыр. «Молла Нәсрәддин» дүшмән дејил, милли дост вә мүәллимдир; бунун күлүшүнә дөзмәк лазымдыр. Чүнки шәр үчүн дејил, хејир үчүн күлмәкдәдир».

«Сәдаји-Түркүстан» гәзети исә «Молла Нәсрәддин» илә һәмрә'ј олдуғуну ашағыдакы шәкилдә билдирирди: «... Русијада күлкү журналларынын ән мә'налысыдыр... десәк, сәһв етмәрик».

Әлбәттә, «Молла Нәсрәддин» журналынын дүшмәнләри дә чох иди. Мүртәчә мәтбуат органлары журнала вә онун ингилаби-демократик идејаларына гаршы ардычыл мүбаризә апарырдылар. Тәсадүфи дејил ки, 10-чу илләрдә Бакыда мүртәче әдәбијјата башчылыг едән «Шәлалә» журналы «Молла Нәсрәддин»ин тәблиғ етдији идејалары «мә'насыз вә фајдасыз сөзләр» адландырырды.

«Молла Нәсрәддин» нәзәри журнал дејилди. Бурада әдәбијјатын ајры-ајры үмуми нәзәри мәсәләләринә һәср олунмуш мәгаләләрә аз јер верилирди. Сатира журналында, тәбии ки, чидди планда әдәбијјат мәсәләләринә кениш јер вермәјә имкан да јох иди. Бунунла белә «Молла Нәсрәддин» дөврүн әдәби мүбаризәсиндә чох фәал иштирак едир, мүһүм әдәби мәсәләләрә өз мүнасибәтини вахтлы-вахтында билдирирди. Демократик тәнгидин ән'әнәләрини ардычыл шәкилдә давам етдирән журнал һәм дә ингилаби-демократик естетиканын принсипләрини јајыр, әдәби фикрин бу чәбһәсинә рәһбәрлик едирди.

«Молла Нәсрәддин» журналынын апардығы әдәби мүбаризәјә ингилабчы-демократ Чәлил Мәммәдгулузадә башчылыг едирди. О, бәдии әсәр вә фелјетонлары илә јанашы мәгаләләри, мәгалә-фелјетонлары илә дә һәјата әсасланан, дөврүн нәбзини тутан, халгын тәрәггисинә, ингилаби шүурунун гүввәтләнмәсинә хидмәт едән әдәбијјат уғрунда мүбаризә апарырды.

Ч. Мәммәдгулузадә көстәрирди ки, бөјүк әдәбијјат халг һәјатыны бүтүн тәфәррүаты илә экс етдирмәлидир, һәјаты тәһриф етмәдән чанландырмалыдыр. Һәгиги сәнәткар «дүнјаны јахшы танымалыдыр», һәјаты дәриндән өјрәнмәлидир. Һәјаты билмәјән сәнәткар хаммалсыз кархханаја бәнзәр, тәзә, лазымлы мәһсул верә билмәз: «...биз бир јазычы милләтик; бизә јағ вә пендирдән, сүд вә гајмагдан да әзәл дүнјаны јахшы танымаг, тәчрүбә көрмәк лазымдыр. Бизә тема вә мөвзу лазымдыр ки, кархханамыз ишләсин, бикар галмасын».

Бөјүк әдибин бәдии јарадычылығынын мајасыны, хаммалыны мәһз јахшы билдији халг һәјаты, халгын истәк вә арзулары, еһтијач вә һәјәчанлары тәшкил едирди. О өз илһамыны Новрузәли вә уста зејналлардан, Искәндәр вә назлылардан алырды. Һәр күн мүшаһидә етдији, өјрәндији һәјат өзү Ч. Мәммәдгулузадәни әлинә гәләм алмаға, синәсиндәки сөзләри демәјә мәчбур етмишди: «Тифлисин Шејтанбазарында раст кәлдијим ислам аләми һәр күн вә һәр саат мәни јазмаға вадар едирди. Материал о гәдәр иди ки, шаирләр дејән кими:

Јаза-јаза дәрдими аләмдә кағыз гојмадым,
Ахыры бир кушеји-дивара јаздым дәрдими.

Ахырда мән дә көтүрдүм бир һекајә јаздым... Орада Уста Зејналын бәдбәхтлијини тәсвир етдим».

Ч. Мәммәдгулузадәнин мүртәче романтизмә, фүјузатчыларын тәблиғ етдикләри әдәбијјата гаршы чыхмасы, епигончу ше'ри рәдд етмәси бу естетик тәләбләрлә бағлы иди. Әдиб көстәрирди ки, јазы јазанда нәзәрләрини јашадыглары аләмә дејил, «көјә ахыдыб», «чәннәтин һуриләри илә хәјалән гучаглашан», анчаг ешгдән, вүсалдан пәридән, каман гашлардан јазан шаирләрлә әдәбијјаты ирәли апармаг олмаз. «Ше'р нәш'әси» илә хумарланмыш чызмагарачылары, «мәзмуну вәзн вә гафијәјә гурбан кәтирәнләри» әдәби аләмдән говмаг, «ше'р нәш'әсини гадаған етмәк» лазымдыр. Әдиб беләләринә гаршы өз илһамыны реал һәјатла бағлајан Сабир, Әли Нәзми, Гәмкүсар кими шаирләри нүмунә көстәрирди.

Ч. Мәммәдгулузадә ајдын бир идеала хидмәт едирди, сөзүн әсил мә'насында мәсләк адамы иди. О, мәһкум вәзијјәтдә олан халгыны, «лүт-үрјан» адландырдығы фәһлә, кәндли гардашларыны азадлыг мүбаризәсинә һазырламаг, онлары әсрләрин јухусундан ајылтмаг үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди. Бу јолда әдиб һеч нәдән чәкинмирди, гаршыја чыхан манеәләри чәсарәтлә рәдд едирди.

Ч. Мәммәдгулузадә әдәбијјатын идрак әһәмијјәтини белә баша дүшүрдү, она көрә дә әдәбијјатда һәр чүр идејасызлыға, «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин бүтүн тәзаһүрләринә гаршы чыхыр, әдәбијјаты идеја мүбаризәсиндә кәскин силаһа чевирмәјә чағырырды: «... Һәр бир гәләмин өз мүгәддәс вәзифәси вар: биринчи нөвбәдә милләтин хошбәхтлији јолунда хидмәт етмәк».

Редактору олдуғу «Молла Нәсрәддин»и Ч. Мәммәдгулузадә «һүрријјәт вә әдаләт бајрағы алтында чалышан», «азадлыг јолунда һагг сөзү мүзајигә етмәјән» бир журнал һесаб едирди. Одур ки, либераллар әгидәсиз, симасыз мүһәррирләр она мәсләһәт көрәндә ки, «бир пара мәтләбләрә әл вурмасын», өз тәнгидләри илә «авам чамааты мәчмуә охумагдан гачыртмасын» Ч. Мәммәдгулузадә өзүнүн вә журналын идеја мөвгејини чох ајдын шәкилдә изаһ едиб дејирди: «Һәрәнин бир е'тигады вар, һәр чәридәнин бир мәсләки, һәр јазычынын бир мәтләби вар; јохса бу ишләр биһудә дејил. Һеч бир шаирә демәк олмаз ки, белә јазма, белә јаз; һеч бир чәридә саһибинә демәк олмаз ки, гандығыны ат, мән гандығымы тут».

Белә бир үмуми гәнаәтә әсасланараг Ч. Мәммәдгулузадә журналын мәсләкини дәјишдирмәји тәләб едәнләрә гаршы чыхыр, «Молла Нәсрәддин»ин идеја истигамәтинә бәраәт газандырырды. О, көстәрирди ки, һеч бир иртича, һеч бир тәзјиг журналы өз јолундан чәкиндирә билмәз: «... охучуларымыз дағылыб та бирчә нәфәри галынча јазачағыг, јазачағыг. Һаман даирәдә јазачағыг ки, алты илдир јазырыг вә бу алты илин әрзиндә јаздығымыз сөзләри бу саат јенә мин дәфә тәсдиг едирик». Әдиб јазырды ки, «Молла Нәсрәддин», «сәһифәләри «Чамеји-Аббас»ы јада салан бир пара чәридәләрә» бәнзәмир, икиүзлүлүк, симасызлыг, јалтаглыг, «бөјүк вә нүфузлу адамын барәсиндә мәдһ вә сәна демәк» онун идеја истигамәтинә зиддир, биз «мәсләкини гара пула сатмајан вә өз баша дүшдүјүнү сидги-дилдән јазан чәридә» нәшр едирик.

Ч. Мәммәдгулузадә әдәбијјатын, мәтбуатын бөјүк тәрбијәви ролуну гејд едирди. Онун фикринчә һәгиги сәнәткар чәмијјәтдәки гүсурлары, ичтимаи хәстәликләри тәнгид етмәклә кифајәтләнмәмәлидир. О, ејни заманда, өз охучусуна мөвчуд хәстәликләри арадан галдырмаг јолларыны да көстәрмәлидир. Буна көрә дә әдиб кечә-күндүз «ничат», «мәктәб» дејиб дуран, милләти ојанмаға чағыран, лакин бунун үчүн һеч бир јол көстәрмәјән мүһәррирләри «бошбоғаз» адландырырды. Белә «мүфтә-мүфтә» чағырышлардан «Фатыја туман олмајачағыны» дејән Ч. Мәммәдгулузадә јазырды: «Бизим бә'зи бошбоғаз јазычыларымыз да охшајырлар һаман тәбибләрә ки, азарлынын нәбзинә бахандан сонра, «худаһафиз» дејиб бөркләрини ахтарырлар».

Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби көрүшләринин бу нөгтәләри марксист тәнгид илә, о заман ингилаби пролетар мәтбуатында јајылан әдәби-тәнгиди фикирләрлә чох сәсләширди. Бу јахынлыг исә тәсадүфи дејилди, әдибин идеја мәнбәләри илә сых шәкилдә әлагәдар иди. Ч. Мәммәдгулузадә 1905-чи илдән сонра, «Кавказски рабочи листок» адлы болшевик гәзетиндә мәгаләләр чап етдирдији илләрдән башлајараг болшевик мәтбуаты илә јахынлыг етмиш, пролетар һәрәкатына рәғбәт бәсләмиш вә бүтүн бунлар онун әдәби көрүшләринин тәшәккүлүнә тә'сирсиз галмамышдыр.

Әдәбијјатын идејалылығы мәсәләси молла нәсрәддинчи шаир Сабирин әсәрләриндә дә ејни кәскинликлә мүдафиә едилирди. О, Азәрбајчан ше'риндә ингилаби сатиранын әсасыны гојмушду вә бу ше'рин идеја-естетик әсасларыны горумағы о, әдәби фикрин гаршысында мүһүм бир вәзифә һесаб едирди. Шаир көстәрирди ки, тәһгир вә тәһдидләр

ҝәләм саһибләрини өз мәсләкиндән, өз идеалларындан ајырмамалыдыр, сәнәткар мәсләкиндә мөһкәм, ардычыл олмалыдыр. Одур ки, шаир она һәдә-горху кәлән мүртәчеләрә чох ајдын чаваб верә билмишди:

Сахта бир хәтти-хәм илә мәнә кағыз јазыб.
Еј мәни тәһдид едән мин дүрлү тә'кидат илә!
Бөјлә: «Хортдан кәлди, дур гач» сөзләрин кет тифлә де!
Затыны Сабир таныркән, горхмаз өвһамат илә!

Сабир сәнәтдә бирчә јол танıјырды, халга, чәмијјәтә хидмәт:

Зинһар, едәлим хидмәт
Инсанлыға, јолдашлар!
Гејрәт, а вәтәндашлар!
Һүммәт, а вәтәндашлар!

Һәјат Сабирин естетик көрүшләриндә сәнәтин әсас предмети һесаб едилирди. Лакин о, һәјаты бир сејрчи кими тәсвир етмәјин әлејһинә иди. Шаирин фикринчә һәјаты, керчәклији доғру әкс етдирмәк, сәнәти инсанлыға хидмәт едән бөјүк әмәлләр чарчысына чевирмәк мәгсәди илә бирләшмәлидир. Һәјат һәгигәти сәнәткары заманын габагчыл дүнјакөрүшүнү, дөврүн фикри тәмајүлләрини әкс етдирмәјә доғру истигамәтләндирмәлидир. Әдәби көрүшләрин бу нөгтәсиндә Сабир өз мүасирләринин чохундан ирәли кедир, ингилаби-демократик естетиканын принсипләринин мүдафиәчиси кими чыхыш едир.

Сабир әдәбијјатын нәзәри мәсәләләри һаггында ајрыча мәгаләләр јазмамышдыр. Анчаг онун әсәрләриндә сәнәтин предмети вә тәсвир објекти, әдәбијјатын, сәнәткарын ичтимаи һәјатда ролу, әдәбијјатын идејалылығы вә халгилији, сәнәт вә һәјат кими мәсәләләр һаггында мараглы, орижинал вә дүрүст фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр.

Сабир ингилабчы-демократ иди. Анчаг дөврүн ингилаби идејаларынын тә'сири илә о, өз ичтимаи-сијаси көрүшләриндә ингилаби-демократик идејалардан хејли ирәли кетмишди. Бу чәһәт онун әдәби мөвгејиндә дә ајдын мүшаһидә едилир. «Молла Нәсрәддин» журналынын әдәби мөвгејинин мөһкәмләнмәсиндә Сабирин бөјүк хидмәтләри вардыр.

Сәнәтин идејалылығы мәсәләси Сабирдә мүасирликлә бирләширди. Шаир көстәрирди ки, вәтәнә, халга хидмәт

едән сәнәткар, һәм дә әсрин, заманын сәсинә сәс вермәлидир, «әсрә көрә мәзһәр олмалыдыр».

Насыл да әсрә көрә мәзһәр олмасын шаир?!
Фуады ләвһеји-кејтинүма дејил дә, нәдир?!
Хәјалы мәс'әдәтү е'тилаји-әһли-вәтән,
Шүары милләтә меһрү вәфа дејил дә, нәдир?!

«Молла Нәсрәддин»дә чап олунан ше'рләриндә Сабир, журналын әдәби мөвгејинә әсасланараг буржуа әдәбијјатынын ријакарлығыны, мүртәче маһијјәтини мүнтәзәм шәкилдә тәнгид етмишдир. Шаир әдәбијјаты шәхси хејринә гурбан верән јазычылара, мәддаһлара, сәнәти пула, вара сатыб «јамана јахшы дејәнләрә» гаршы ингилаби-демократик чәрәјана мәнсуб олан сәнәткарлары нүмунә көстәрирди.

Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунмуш әсәрләриндә ирәли сүрдүјү әдәби-тәнгиди мүддәалар илә марксист естетиканын бә'зи принсипләри арасында бир јахынлыг мүшаһидә едилмәкдәдир. Әдәбијјатын тәсвир објекти, онун ичтимаи мөвгеји, әдәбијјатын идејалылығы, буржуа фәрдијјәтчилији һаггында шаирин сөјләдији фикирләр дөврүн ингилаби естетикасы илә сәсләширди. Беләликлә, Сабир өз јарадычылыг тәчрүбәсиндә әлдә етдији нәтичәләрдән бир мәнбә кими истифадә едирди.

Идеалист естетиканын мүддәалары илә мүбаризә молла нәсрәддинчиләрин әдәби көрүшләри системиндә мәркәзи јерләрдән бирини тутурду. Әкәр бу мүбаризә 1906—1907-чи илләрдә әсасән фүјузатчылара, әдәбијјат мәсәләләриндә «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсини мүдафиә едәнләрә гаршы идисә, сонралар шәлаләчиләрә, онларын тәрәфдар чыхдыглары әдәби принсипләрә гаршы чеврилмишди.

«Шәлалә» журналы сәнәт мәсәләләриндә идеалист мөвгедә дururду. Бурада әдәбијјатын ичтимаилији вә идејалылығы «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәси илә әвәз едилирди, реализмин јеринә һаким синифләрин мә'нәви дүшкүнлүјүнү ифадә едән мүртәче романтизм тәблиғ олунурду. Журнал әдәбијјатын идејалар мүбаризәсиндә чох фәал бир рол ојнамаға башладығы бир дөврдә һеч нәдән чәкинмәдән јазырды ки, ше'рин вәзифәси бәшәријјәти мәләкләр аләминә јүксәлтмәкдән ибарәтдир. «Шәла-

лә» гадын азадлығы, әдәби дил мәсәләләриндә дә мүртәче ҹәбһәјә рәһбәрлик едирди.

Ајдындыр ки, «Молла Нәсрәддин» кими мүбариз журнал «Шәлалә»јә лагејд мүнасибәт бәсләјә билмәзди. 1913—1914-ҹү илләр молла нәсрәддинчиләрин шәлаләчиләрә вә онларын әдәби мөвгеләринә гаршы мүбаризә апардығы илләрдир. Бу, ики зидд ҹәбһәнин, ики башга-башга әдәби мөвгеләрдә дуран тәрәфләрин мүбаризәси иди вә чох габарыг шәкилдә давам едән бу мүбаризә XX әср Азәрбајҹан әдәби фикир тарихинин мараглы сәһифәләрини тәшкил едир. «Молла Нәсрәддин»ин бүтүн демократик мәтбуат тәрәфиндән мүдафиә едилән һүҹумларындан сонра «Шәлалә» журналы нәшрини давам етдирә билмәди, онун редакторларындан бири Сәбрибәјзадә Азәрбајҹаны тәрк етди. Журналын өзү исә бүтүнлүкдә идеја ифласына уғрады. Бу, «Молла Нәсрәддин» журналынын нөвбәти ҹидди гәләбәләриндән бири иди.

«Молла Нәсрәддин» шәлаләчиләри, онларын әдәби мөвгеләрини мүдафиә едәнләри халгдан узаг, халг мәнафејини бир дәстә «сәрмајадарын», бир нечә һүрријјәт дүшмәни олан ағанын мәнафејинә хидмәт едән симасыз, «бамбылы» јазычылар, мүһәррирләр кими тәнгид едирди. Журнал көстәрирди ки, «Шәлалә», башда онун редактору Сәбрибәјзадә олмагла һәр шеји «гара пула» сатыр. Ә. Гәмкүсар «Молла Нәсрәддин» журналынын 5 феврал 1914-ҹү ил тарихли нөмрәсиндә чап етдирдији бир ше'риндә «Шәлалә»нин әдәби мөвгејиндәки мүһафизәкарлығы чох ајдын шәкилдә нүмајиш етдирә билмишди. Шаир јазырды ки, Сәбрибәјзадә «Ешгү һәвәс» сәпкисиндә булвар әдәбијјаты јаратмагла мәшғулдур. О, епигончу ше'ри еһја етмәјә чалышыр, гадын азадлығынын әлејһинә чыхыр, бүтүн бу «хидмәтләри» илә «милләтин габаға кетмәсинә» мане олур. Белә бир шәхсијјәтин Азәрбајҹандан кетмәсини—гачмасыны, әлбәттә, алгышламаг лазымдыр.

Јахшы тәфсир елә өз рә'јин илә Гур'аны,
Чадраја, чаршафа бүк, дустаг елә нисфаны,
Гојма кетсин габаға милләти, гајтар аны,
Инди Гафгазда бөјүк бир һәјәчандыр, кетмә!
Кедәсән, ким јазачагдыр бизә «Ешгү һәвәси».
Милләти-гәмзәдәнин ким олачаг дадирәси?
...Сән ки, кетдин, әдәбијјат бүтүн өлдү демәк?
Бу күнаһы еләмә, вахты јубандыр, кетмә!

Башына ҹәм елә һәгги кими һәр нахәләфи,
Ағзына һәр нә кәлир, јазсын, итирсин кәләфи,
Чап елә бирбәбир әш'ари-гуруни-сәләфи,
Сәнә тикмиш һамы көзләр никарандыр, кетмә!

Ејни мәзмунда «Молла Нәсрәддин» журналында 1913—1914-ҹү илләрдә чох мүхтәлиф ше'рләр, фелјетонлар нәшр едилмишди. Сәлман Мүмтаз журналда мүхтәлиф имзаларла (Хортданбәјзадә Сәрчәгулу, Хортданбәј вә с.) чап етдирдији ше'рләрдә (1913, № 19, 21) Сәбрибәјзадәни вә онун Бакыдакы журналистик фәалијјәтини сатираја тутурду.

Молла нәсрәддинчиләр хәлгилији әдәбијјатын идејалылығы мәсәләсиндән ајырмырдылар. Онлар белә бир үмуми фикрә кәлиб чыхмышдылар ки, һәр һансы халгын руһуну, адәт-ән'әнәсини, дүнјакөрүшүнү доғру екс етдирмәјән јазычы һәгиги сәнәт нүмунәси јарада билмәз. Фүзули, М. Ф. Ахундов, Сабир кими сәнәткарлар она көрә һәгиги сәнәт фөвгүнә јүксәлә билмишләр ки, онлар халгын мә'нәви аләмини, бәдии зәкасыны өз әсәрләриндә габарыг, ҹанландыра билмишләр.

«Молла Нәсрәддин» журналы Фүзулини халг һәјатындан гидаланан милли шаир һесаб едирди. Әсрләрлә Азәрбајҹан ше'ринин Фүзули тә'сириндә галмасынын вә онун әдәби мәктәб шәклинә дүшмәсинин бир мүһүм сәбәби дә будур: «Фүзули, «Молла Нәсрәддин»ин бириңҹи нөмрәсиндән башлајыб бу күнә гәдәр мәҹмуәмиздә иштирак етмиш вә ше'рләр јазмышдыр... Инанмырсыныз көтүрүнүз «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсинин 20 иллијини төкүнүз, габағынызда һансы ше'рә бахсаныз, көрәҹәксиниз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр... сә'диләр, фүзулиләр о гәдәр халгын һәјатыны әһатә едә билән бир шаир олмушлар ки, бириси түркҹә, о бириси дә фарсча демәмиш бир сөз гојмајыблар... Шаирләримиз дә ше'р јазанда Фүзули кәлиб көзүнүн габағына, дејир ки, өләсән дә, мәним тә'сиримдән чыха билмәјәҹәксән. Молладан јазмаг истәсән јазмышам, варлыдан — јазмышам, рүшвәтхорлардан — јазмышам, бу күн кет сабаһдан кәл — јазмышам, јә'ни зафтра зафтрадан јазмышам, бүтүн ишини, күчүнү, дәрсини бурахыб ше'р јазанлардан јазмышам... Фүзули азәрбајҹанлыдыр... Онун мәктәби-әдәбиси бизим шаирләрин башына кириб бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүлмәкдәдир».

102—17

М. Ф. Ахундов исә журналда «милли әдибләримизин атасы», јени реалист әдәбијјатын баниси, халгын фикри, мә'нәви инкишафына күчлү тә'сир көстәрән мүтәфәккир халг јазычысы кими тәгдим олунурду. Ҹ. Мәммәдгулузадә чох нечә бир мәтләбә тохунараг көстәрирди ки, ҹамаат М. Ф. Ахундова јубилејләр едир, әсәрләрини тамашаја гојур, һөрмәтлә адыны чәкирләр. Буна онларын һаггы вар, чүнки М. Ф. Ахундов «Авропанын молјерләриндән, Русијанын гоголларындан пис јазмајыб». Анҹаг о драматурга белә гијмәт гојуб онун јолуну давам етдирмәјән јазычылары, өз ишләри, һәрәкәтләри илә халга хәјанәт едәнләри вә онун идеалларына гаршы чыханлары сатира атәшинә тутурду. Ҹ. Мәммәдгулузадә бир јандан Ахундова јубилеј едиб, о бири јандан гадын азадлығына, мәдәни инкишафа гаршы чыхан, дини зеһнијјәти јајан вә мүдафиә едәнләри икиүзлүлүкдә, ријакарлыгда иттиһам едирди. Мүәллиф чох ајдын шәкилдә мүасирләрини баша салырды ки, мүасир әдәбијјат синәзән јазанларын, рәҹиләрин јолу илә инкишаф едә билмәз. Мүасир әдәбијјатын јолу — халгын шикајәтләрини, дәрдләрини гәләмә алан М. Ф. Ахундовун јолудур.

Сабири исә журнал «Мәишәтимизи ејнән көстәрән», «әсримизин ән мүгтәдир» сәнәткары адландырыр, милли еһтијаҹлары дәриндән дујуб она чарә ахтаран көзүачыг, зеһни ити халг шаири кими гијмәтләндирирди. Журнал јазырды ки, «ҹамаат ган соран», «милләт ганыны шүшәјә тутдуран» истисмарчы синифләри ифша етмәкдә Сабир мисилсиз хидмәт көстәрмишдир. Онун тәнгидләри милләт дүшмәнләрини һалдан салмышдыр. Одур ки, бөјүк шаирин ирсини горумаг, душмәнләринә гаршы әлбир вурушмаг лазымдыр: «Әл-әлә верин, гардашлар, һүммәт един, Сабирин бизә тапшырыб кетдији әманәти тәрәгги дүшмәнләринин көзүнә ох едәк, асарыны кәсәјәнләрә хөрәк етмәјәк вә онун әзиз гәбрини Низаминин, Фирдовсинин гәбирләринә дөндәрмәјәк. Намус јеридир, гардашлар!».

Журнал халг руһуна риајәт етмәјән јазычылары мүнтәзәм шәкилдә тәнгид едирди. «Сәһһәт-намә» адлы фељетонда көстәрилирди ки, бир чох көзәл ше'рләрин мүәллифи Сәһһәт Меһдизадә бә'зән өз јарадыҹылыг јолуна хәјанәт едир, һәгиги реал зәминәси олмајан, охуҹуларын баша дүшмәдији әрәб, фарс вә османлы сөзләриндән мүрәккәб бир дилдә јазыр, журнал, шаирин:

Иштә бир ајинәји-һүсни-худа,
Иштә бир даһијеји-әглү-зәка,

мисралары илә башланан «Фирдөвсүл-этфал» ше'рини бу ҹәһәтдән кәскин сатираја тутур, ше'рин ушаг руһуна, зөвгүнә вә сәвијјәсинә ујғун олмајан хүсусијјәтләринин әлејһинә чыхырды.

«Молла Нәсрәддин» журналы ингилаби сатираја бөјүк әһәмијјәт верирди. Мә'лумдур ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, М. Ә. Мө'ҹүз, Өмәр Фаиг, Әли Нәзми, Ә. Гәмкүсар, М. С. Ордубади кими јазычылар ингилаби сатиранын ән јахшы нүмунәләрини јаратмышдылар. Онлар өз әсәрләриндә буржуа-мүлкәдар ҹәмијјәтинин чүрүмүш ганун-гајдаларыны ифша едир, онун мәһвә доғру кетдијини көстәрирдиләр. Одур ки, сатирик әдәбијјат Азәрбајҹан халгынын азадлыг идејаларынын ингилаби руһуну чох габарыг шәкилдә экс етдирә билирди. «Молла Нәсрәддин» белә сатирик әдәбијјат угрунда мүбаризә апарырды. Журналда дејилирди: «...халгы кәрәк јазмагнан вә кинајә сөзләрнән хаби-гәфләтдән ојадыб баша салаг».

Типиклик проблеминә дә молла нәсрәддинчиләрин әдәби көрүшләриндә јер верилирди. Типиклик һәјаты көчүрмәјин, натуралист тәсвир үсулунун әлејһинә олан естетик бир категорија кими изаһ едилирди. Бәдии әсәрдә тәсвир олунан характерләр, һадисәләр һәјатдан кәлмәлидир, сәнәткар анҹаг көрдүјү, дујдуғу инсанлары, һадисәләри ејни илә әсәрә көчүрмәмәлидир, бунлар һәјатын үмумиләшдириҹи сүзкәҹиндән кечмәлидир. Һәр бир јарадылан типдә, характердә һәм фәрди, һәм дә ҹәмијјәтин мүәјјән ичтимаи әһвали-руһијјәсини ифадә едән үмуми кејфијјәтләр олмалыдыр. Әкәр јазычы бир Гасым әми типини јарадырса, о һәм Гасым әми олмалыдыр, һәм дә бир «нечә мин» Гасым әмидән «јоғуруб» «бир Гасым әми» мејдана кәтирмәлидир. Молла нәсрәддинчиләрин типиклик һаггында үмуми гәнаәтләри белә иди.

Бүтүн бунлар «Молла Нәсрәддин» журналынын әдәби, естетик принсипләри иди вә бу принсипләр журналын әдәби мөвгејини, ингилаби-демократик истигамәтини тә'јин едирди.

1967

НӘЧӘФ БӘЈ ВӘЗИРОВУН ӘСӘРЛӘРИНДӘ БУРЖУА-МҮЛКӘДАР ӘХЛАГЫНЫН ТӘНГИДИ

Н. Вәзиров әдәбиј̆јата М. Ф. Ахундовун һәгиги вариси кими қәлмишдир. О, бөјүк мүәллиминин ән'әнәләриндән өјрәниб милли реалист сәнәтин чәрчивәләрини даһа да кенишләндирмиш, Азәрбајчан драматуркијасыны јени инкишаф мәрһәләсинә галдырмышдыр.

М. Ф. Ахундов комедијаны дөврүн идеја-бәдии тәләбләринә чаваб верән ән мүнасиб жанрлардан бири һесаб едирди. Бөјүк драматургун өзүнүн дедији кими, халгын инкишафыны, ојанмасыны ләнкидән ичтимаи манеәләри сатира илә, тәнгид илә арадан галдырмаға бөјүк бир еһтијач вар иди. Белә бир мәгсәдлә Ахундов өз комедијаларында әсасән мәнфи һадисәләрин, мәнфи кејфијјәтләрин, мәнфи инсанларын тәнгидинә даһа чох диггәт вермишдир. Ичтимаи гүсурлары тәнгид —бу драматуркијанын әсас пафосуну тәшкил едирди.

XIX әсрин сонларына доғру исә чәмијјәтин өзүндә әмәлә кәлән игтисади, ичтимаи дәјишикликләрлә әлагәдар бәдии әдәбијјатын гаршысында дуран вәзифәләр дә дәјишир вә о, әмәлә кәлән кејфијјәтләри, јени һәјат һадисәләрини, јени синфи мүнасибәтләри әкс етдирмәли олур. Инди чәмијјәтин мүсбәт һадисәләрини, мүсбәт инсанлары тәсвир етмәк әввәлкиндән даһа чидди шәкилдә тәләб олунурду. Дөвр көһнә илә јенинин мүбаризәси мәсәләсини һәмишәкиндән даһа кәскин бир шәкилдә ортаја атмышды. Инди әдәбијјат бу һәјат проблемләринин бәдии һәллини вермәли иди. М. Ф. Ахундовдан сонра белә јазычы Н. Вәзиров олду. Бир тәрәфдән М. Ф. Ахундовун јолуну давам етдирәрәк ејни јолла, ејни үсулла мәнфиликләрә, дүшмәнләрә атәш ачыр, ејни мәзмунлу мәсәләләрә тохунур, ән'әнәнин чәрчивәләри дахилиндә һәрәкәт едир, дикәр тәрәфдән дөврүн өз еһтијач вә тәләбләриндән доған мәсәләләри әкс етдирир, драматуркијамыза јени мәзмун, јени форма хүсусијјәтләри кәтирирди.

Н. Вәзиров сөзүн һәгиги мә'насында реалист јазычыдыр. Һәјат һәгигәтинә сәдагәт, һәјати мүшаһидәләрдән бачарыгла истифадә, типик шәраитин типик характерләрини јарада билмәк усталығы онун реализми үчүн сәчијјәви хүсусијјәтләрдир. Драматургун јарым әсрлик бир дөврүн әксини верән әсәрләриндә чанлы ичтимаи һәјат лөвһәләри мүхтәлиф сәчијјәли персонажларын — инсанларын фәалијјәти илә үзви шәкилдә әлагәләндирилир. Сурәтин дахили аләминә нүфуз едә билмәк, онун психолокијасыны, мә'нәви тәкамүлүнү, руһи тәбәддүлатларыны изләмәк, диггәт мәркәзиндә сахламаг Н. Вәзиров реализминдә әлдә едилмиш кејфијјәтләр иди вә бунлар Азәрбајчан реализминин инкишаф етдирмәк үчүн јени идеја-естетик имканлар јарадырды.

Н. Вәзиров мүлкәдарлығын сүгут етмәјә, буржуа мүнасибәтләринин јараныб инкишафа үз тутдуғу, буржуазијанын бир синиф кими формалашмаға башладығы, Азәрбајчанда фәһлә вә кәндли һәрәкатынын гүввәтләниб мүтәшәккил ингилаби мүбаризә шәклинә дүшдүјү бир дөврдә јашајыб јаратмышдыр. Одур ки, драматургун пјесләриндә бу дөврүн мүәјјән ичтимаи, сијаси һадисәләрлә бәрабәр, әхлаг нормалары да реалист планда әкс етдирилмишдир.

Мә'лумдур ки, синифли чәмијјәтдә әхлаг синфи характер дашыјыр. Һәр синфин өзүнәмәхсус, өз синфи мәнафејинә ујғун әхлаг нормалары олур, игтисади-ичтимаи һәјат тәрзи онун әхлагыны, мә'нәви аләмини тә'јин едир. Н. Вәзиров јашадығы дөврүн һаким вә мәһкум синифләринин һәјат вә мәишәтини тәсвир едәркән, реалист сәнәткар кими һәмин синифләрин әхлаги хүсусијјәтләринә дә өз сәнәт күзкүсүндә кениш јер вермишдир.

Н. Вәзировун Азәрбајчан мүлкәдарлығынын һәјат вә мәишәти мөвзусунда јазылмыш «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» (1875), «Далдан атылан даш топуға дәјәр» (1890), «Ады вар, өзү јох» (1891), «Мүсибәти-Фәхрәддин» (1896) пјесләри әсасән 1900-чү илә гәдәрки дөврдә јазылмышлар.

Бу әсәрләриндә драматург Азәрбајчан мүлкәдарлығынын чәмиjјәтдәки мөвгејини, һәјат тәрзини вә бунун һәмин синфин психолокијасында, мәишәтиндә, әхлагында төрәтдији кејфиjјәтләри көстәрмишдир.

XIX әсрин ахырларында буржуа мүнасибәтләринин инкишафы илә әлагәдар олараг мүлкәдарлыг өз әввәлки һаким мөвгејини итирмәјә башлајырды. О, игтисади чәһәтдән сүгут едир вә бу, һаким мөвгедән әли үзүлмәкдә олан синфин мә'нәви аләминә, дүнјакөрүшүнә, әхлагына күчлү тә'сир көстәрирди. Мүлкәдарлығын бир чох ичтимаи хүсусиjјәтләри илә јанашы, онун әхлаги кејфиjјәтләрини мәһарәтлә чанландыра билән Н. Вәзиров бунлары ејни чүр, јекрәнк, јекнәсәг шәкилдә дејил, һәр әсәриндә бу әхлаги кејфиjјәтләрин мүәjјән хүсусиjјәтләрини вә чәһәтләрини гәләмә алырды.

Драматургун илк пјесләриндән олан «Ев тәрбијәсинин бир шәкли»ндә (1875) Азәрбајчан мүлкәдарлығынын тә'лим-тәрбијә үсулундакы керилијин вә бунун һәмин синфин сүгуту илә әлагәдар олмасынын реал бир сәһнәси чанландырылыр. Бајрамәли бәј өлүмә мәһкум олдуғуну һисс етдијиндән заманын аһәнкинә ујараг өз өвладларынын тәһсил алмасына, савадланмасына чалышыр. Лакин һеч бир тәдбир, һеч бир васитә бу ишдә Бајрамәли бәјә көмәк етмир. Чүнки, бу аиләдә тәгдирә лајиг, ади аиләләрә хас олан сифәтләрин һеч бири јохдур. Бурада нә ата-ана мәһәббәти, нә бөјүк-кичик, нә бир-биринә еһтирам, нә достлуг вардыр. Гардаш гардашла, өвлад ата илә дүшмәндир. Бир сөзлә, һәр чәһәтдән позулмуш, дүшкүн бир мүлкәдар аиләси!

Пјесдә көстәрилир ки, дөјмәк, сөјмәк, тәһгир етмәк кими «тәрбијә васитәләрилә» кәнчлијә һәгиги истигамәт вермәк олмаз. Н. Вәзиров мүлкәдар аиләсиндәки тәрбијә үсулунун әлејһинә чыхыр, бајрамәлибәјләрин тәрбијәси илә чәмиjјәтә хејир верән, ичтимаи дүшүнчәли вәтәндашлар јетишдирмәјин мүмкүн олмадығыны көстәрир. Одур ки, пјесдә мүсбәт сурәт кими верилмиш нөкәр Әскәр Бајрамәли бәјин оғуллары Сәфтәргулу вә Рәсулун әхлаги дүшкүнлүјүнә, өз аталарынын јолу илә кетдикләринә ишарә едәрәк дејир: «От өз көкү үстүндә битәр».

Әдәбиjјатшүнас Фејзулла Гасымзадәнин Бајрамәли бәји «дөврүнүн көзү ачыг», «рус дилинә бөјүк әһәмиjјәт верән» бир зијалысы кими сәчиjјәләндирмәси инандырычы көрүнмүр (Н. Вәзиров, Әсәрләри, Бакы, 1953, сәһ. 7). Бајрамәли бәј, әксинә, дөврүнүн керидә галмыш, ичтимаи инкишафын ганунларыны баша дүшмәјән, инад, тәрбијә үсулунда зоракылыға истинад едән бир мүлкәдар сурәтидир. Беләликлә, һәлә илк пјесләриндән олан «Ев тәрбијәсинин бир шәкли» комедијасында Н. Вәзиров Азәрбајчан мүлкәдарлығынын типик бир әхлаги хүсусиjјәтини—онун әталәт вә тәнбәллијини, мүасир чәмиjјәти ирәли апармаг үчүн дөврүн габагчыл елминә јијәләнмәјә гадир олмадығыны чанландырмаға чалышмышдыр.

Н. Вәзировун мүлкәдарлыг һәјатынын тәсвиринә һәср олунмуш әсәрләриндә һәмин синфин аилә-мәишәт мәсәләләринә, мә'нәви, әхлаги дүшкүнлүјүнә чох кениш јер верилир. «Далдан атылан даш топуға дәјәр» (1890) комедијасында өмрүнү «кефдә», гумарда кечирән, әјјаш Әбдүррәһман бәјин аиләсиндә көк салмыш чәһаләтин, гадын һүгугсузлуғунун төрәтдији күлүнч вәзиjјәтләр тәнгидә тутулурса, «Ады вар, өзү јох» (1891) комедијасында дөврүн тә'сирилә мүлкәдарлығын мәишәт вә әхлагында әмәлә кәлән јени хүсусиjјәтләр, јә'ни онун мәһвини даһа ајдын көстәрән мә'нәви кејфиjјәтләр әкс етдирилир.

Мә'лумдур ки, М. Ф. Ахундовун комедијаларында тәсвир олунан мүлкәдар-бәј сурәтләри XIX әср Азәрбајчанынын биринчи јарысы үчүн сәчиjјәвидирләр. Бу дөврдә мүлкәдарлығын игтисади әсаслары лахламаға башламышдыса да, һәлә о, һаким синиф кими јашамагда иди. Бөјүк драматургун јаратдығы Һејдәр бәј, Һатәмхан аға кими сурәтләр мәһз belә мүлкәдарлардандыр. Бу сурәтләрдә өз синифләринә хас олан истисмарчылыг, гулдурлуг, мүфтәхорлуг вә һаким синфә хас олан бир чох белә хүсусиjјәтләрлә јанашы, бир мәрдлик, никбинлик, һәјата бағлылыг да вар иди. Чүнки Ахундовун тәсвир етдији мүлкәдарлыг һәлә өзүндә јашамаг гүдрәти һисс едирди. Лакин Н. Вәзировун комедијаларындакы мүлкәдарлар тарихи һәгигәтә ујғун олараг јени әхлаги кејфиjјәтләрлә мејдана чыхыр. Онлар тарихин өлүмә мәһкум етдији, XIX әсрин ахырларында јашајыб сон күнләрини кечирән бир синфин нүмајәндәләридир. Одур ки, Ахундовун Һејдәр бәјләриндән, Һатәмхан ағаларындан фәргли олараг Н. Вәзировун мүлкәдар сурәтләри өлән бир синфин мә'нәви аләмини, әхлаги хүсусиjјәтләрини әкс етдирирләр. «Ады вар, өзү јох» комедијасы бу чәһәтдән чох кениш һәјат материалы верир. Комедијанын

əсас тəнгид һəдəфи олан Чəннəтəли аға XIX əсрин ахырларында тамамилə ифласа уғрамыш Азəрбајчан мүлкəдарлығынын типик бир нүмајəндəсидир. Вар-јоху, дөвлəти əлиндəн чыхмаг үзрə олан Чəннəтəли аға борчлуларын əлиндəн базара чыха билмир, кəнддəки тəсəррүфаты дағылыр, мүлклəрини киров гојур, өзү дедији кими боғаза гəдəр борча батыр. Чəннəтəли аға өз вəзијјəтинин ағырлығыны белə шәрһ едир: «Кафир ушаглары истəдикчə вердилəр ...Баггал кор Əһмəд үч јүз манат үстүмə јазыбдыр. Кечəл Һачы Меһди доггуз јүз манат. Ишə бах ки, налбəнд Погус да он једди манат пул истəјир. Кечəн вахтлар олсајды, белə борчлар адамын көзүнə мүј гəдəри көрүнмəзди... Ај... һаны о күнлəр ки, он беш нөкəр илə кəндин үстүнə булуд кими чөкүб буну бурда сүпүрлəјəр идим, ону орда... инди гојублар палаженија. Рəнјјəтə демəк олмајыр бурадан дур, орада отур... Бир јандан да салдат пулу, десјатин пулу, дəјирман пулу, мəн башыма нə чарə гылым? Валлаһ аз галмышам дəрдəчəр олум...»

Чəннəтəли ағанын игтисади һəјатында əмəлə кəлəн бу позғунлуг онун мə'нəви алəминдə, əхлагында, һəјата бахышында јени хүсусијјəтлəр мејдана кəтирир. О, каһ кечмиш күнлəри арзулајараг бəдбинлијə гапылыр, бөјүк бир еһтирасла кəлһакəлли күнлəрини хатырлајыр, каһ да тамамилə бунун əксинə олараг əјјашлыг, əхлагсызлыг едир, һəр шејə лагејд мүнасибəт бəслəмəјə башлајыр. Чəннəтəли аға дəрк едир ки, о нə гəдəр сə'ј кəстəрсə, нə гəдəр чалышса өз вəзијјəтини дүзəлдə билмəјəчəкдир. О, дəрк едир ки, онун өлүм зəнки чалынмышдыр, бу өлүмүн гаршысыны һеч бир гүввə ала билмəз. Чəннəтəли ағанын һəјата бахышыны ифадə едəн «Бу дүнјанын дəрди мəнə галмајыб», «Дүнја беш күндүр, беши дə гара», «Араз ашығымдандыр, Күр топуғумдан» кими фикирлəрин һамысы өз јашамаг гүдрəтини итирмиш, ифласа уғрамыш бир мүлкəдарын сон налəлəридир. Халгын никбин əһвали-руһијјəсини ифадə едəн «Араз ашығымдандыр, Күр топуғумдан» аталар сөзү Чəннəтəли ағанын дилиндə зəнфлији, əлачсызлығы, чарəсизлији кəстəрəн бир ифадəјə, фəрјада чеврилир. Кəлəчəјə һеч бир үмиди олмајан Чəннəтəли аға һеч олмаса сон күнлəрини өзүнүн баша дүшдүјү мə'нада — кефдə, əјјашлыгда, гумарбазлыгда кечирмəјə чалышыр. Бу онун сон үмиди, сон чыхыш јолудур. Чəннəтəли ағанын дилиндə бу сөзлəр

чох тəбии сəслəнир: «Дүнја беш күндүр, беши дə гара... валлаһ, Ханпəрвəрин ачығына саггалымы гырхдырыб бир көјчəк дə гыз алачағам; топуғу түклү он дөрд јашында... ха, ха, ха...»

Доғрудур, Чəннəтəли аға өзүндəн отуз ил əввəлки мүлкəдарлар кими јенə гапысында ов тулалары сахлајыр, ат белиндə ова чыхыр, өз кечмиш адəтлəриндəн əл чəкмир. Бунлар Чəннəтəли ағанын сон тəсəлли васитəлəридир. Бу əјлəнчəлəр, көһнəдəн галма адəтлəр дə олмасајды, Чəннəтəли ағанын нəинки өзү, һеч ады белə галмазды.

Чəннəтəли ағанын аилə үзвлəри дə еjни мə'нəви бөһран ичəрисиндəдир. Бу аилəдə намус, мə'рифəт, сафлыг, доғрулуг адына һеч бир шеј јохдур. Бурада там бир өзбашыналыг һөкм сүрмəкдəдир. Əсəрин персонажларындан биринин дедији кими: «Бу евдə ит јијəсини танымыр». Чəннəтəли аға 14 јашында гыз алмаг фикринə дүшүр, гуллугчусуна саташыр, арвады Ханпəрвəрбəјим евин нөкəри Аллаһгулу илə гызышыр, оғлу Һејдəргулу гуллугчу Теллијə көз верир, ишыг вермир, онун намусуна тəчавүз етмəк фикри илə јашајыр, гызы Пүстəбанубəјим Јусиф бəјə гошулуб гачыр. Белəликлə, Н. Вəзиров Чəннəтəли ағанын аилəси илə учурума доғру кедəн бир мүлкəдар аилəсиндə һөкм сүрəн мə'нəви дүшкүнлүјүн вə əхлагсызлығын типик мəнзəрəсини јаратмышдыр.

«Ады вар, өзү јох» комедијасы Н. Вəзировун бир сəнəткар кими дə инкишаф етдијини, онун һəјат һадисəлəринə даһа дəриндəн мүдахилə етдијини кəстəрир. Артыг əдиб бир пəрдəли комедијаларындан ири һəчмли сəһнə əсəрлəринə кечир, кəркин конфликтлəр, мүрəккəб һадисəлəр гурмаг вə тəсвир етмəк јолу илə кедир. Белə инкишаф едəн јарадычылыг просесинин нəтичəси олараг драматург 1896-чы илдə «Мүсибəти-Фəхрəддин» фачиəсини јазыр.

«Мүсибəти-Фəхрəддин»дə тəсвир олунан Рүстəм бəј бир мүлкəдар кими өз əхлаги хүсусијјəтлəри илə Чəннəтəли ағадан ајрылыр. Рүстəм бəј сурəтиндə əдиб о заманкы мүлкəдарлығын башга бир типик хүсусијјəтини чанландырмышдыр. Бир синиф кими арадан чыхмаг зəрурəти Чəннəтəли ағада лаубали јашамаг, һəјатын мə'насыны анчаг əјјашлыгда вə гумарбазлыгда көрмəк кими бир əһвали-руһијјə доғурурса, Рүстəм бəјдə инсанлара вə чəмијјəтə гаршы нифрəт ојадыр. О, инсан ганына сусамыш бир чанијə чеврилир, санки дүшдүјү вəзиј-

јәтин чыхылмазлығыны дәрк едәрәк инсанлардан интигам алмаға чалышыр. Ејни әхлаги вә мә'нәви сифәтләр мүлкәдар гадын сурәти Фәхрәддинин анасы Мәләк ханымда да вардыр. Мүәллиф һәр ики мүлкәдар сурәтинин ган интигамы кими рәзил вә гәддар васитәләрә әл атмаларыны, инсанлара дүшмән бир мүнасибәт бәсләмәләрини, залым вә мүстәбид өлмаларыны бир реалист кими һәмин синфин игтисади вәзијјәти илә әлагәләндириб, бунун нәтичәси кими верир.

Фәхрәддин дә мүлкәдар сурәтидир. Драматургун Рүстәм бәјә гаршы јаратдығы бу кәнч мүлкәдар артыг дәрк едир ки, дәдә-баба јолу илә кетмәк мүмкүн дејилдир, заманә дәјишмишдир; дөврүн тәләбләринә ујғунлашмаг, јени тәләбләрә чаваб верән бир һәјат гурмаг лазымдыр. Бунун үчүн Фәхрәддин мүлкәдар һәјатында ислаһат апармаг фикринә дүшүр, өз кәндиндә мәктәб, хәстәхана ачыр, кәндлиләрә гаршы мөвчуд мүлкәдар мүнасибәтини дәјишир, онларда өзүнә гаршы бир еһтирам, мәһәббәт ојатмаға чалышыр. Бу, јолларла Фәхрәддин өз синфинин өмрүнү узатмаг истәјир. Лакин кәнч мүлкәдар арзуларыны һәјата кечирә билмир. Онун көрүшләриндәки мәһдудлуг, халг күтләси илә зәиф әлагәси, дин илә елми, көһнәликлә јенилији бирләшдирмәк кими либерал мүлкәдар дүнјакөрүшү фәалијјәтиндә ардычыл олмаға, көһнәликлә гәти мүбаризә апармаға имкан вермир.

Беләликлә, реалист Вәзиров мүсбәт гәһрәманы Фәхрәддинин өзү истәмәдән belә зәиф чәһәтләрини, көһнәләри учурмадан јени шәраитә ујғунлашмағын гејри-мүмкүн олдуғуну вә мөвчуд ичтимаи-сијаси вәзијјәтин кәнч мүлкәдар сурәтиндә јаратдығы мә'нәви, әхлаги хүсусијјәтләри ачыб көстәрмишдир. Фәхрәддиндәки зәифлик, хәјалпәрәстлик, руһи дүшкүнлүк, инилти мәһз белә ичтимаи зәминәнин, даһа доғрусу синфи зәминәсизлијин нәтичәсидир.

Тәсадүфи дејил ки, «Мүсибәти-Фәхрәддин» әсәри Фәхрәддинин өзүнүн фачиәсинә һәср олунмушдур. Фәхрәддин арзуларына наил олмадан мәһв олур. Лакин бу өлүм мә'насыз, тәсадүфи бир өлүм дејилдир. Фәхрәддинин өлүмү дәрин әхлаги бир мә'на дашыјыр. Бу өлүм мүлкәдар әхлагына, һәр чүр мүртәче адәт-ән'әнәләрә гаршы чеврилмишдир. Бу өлүм јени бир һәјата, јени мә'нәви, әхлаги принсипләр әсасында гурулмуш һәјата чағырышдыр. Бу өлүм көһнә дүнјаја нифрәт доғурур.

Беләликлә, јени дөврүн тарихи, ичтимаи шәраити илк реалист Азәрбајчан фачиәсинин мөвзу вә идеја хүсусијјәтләрини дә, онун конфликтинин сәчијјәсини дә мүәјјән едир.

Н. Вәзиров маарифчи реалист иди. Буна көрә дә әдибин башга әсәрләриндә олдуғу кими «Мүсибәти-Фәхрәддин»дә дә әһвалатлар, һадисәләр маарифчилик мөвгејиндән шәрһ едилир. Мүлкәдарлығын сүгуту бурада ичтимаи һәјатын ганунаујғунлуғу, тарихин һөкмү кими јох, чәһаләтин, керилијин, наданлығын нәтичәси кими көстәрилир. Наданлыг исә әхлаги бир кејфијјәтдир. Мә'лумдур ки, өлмәкдә олан әхлаг нормалары, адәтләр вә бунлары горумаға, сахламаға, «әбәдиләшдирмәјә» чан атан игтисади гүвләр, синифләр, адәтән, фачиәнин әсас мәнбәји олурлар. Бурада да беләдир. Игтисади әсасларыны, чәмијјәтдәки мөвгејини итирмиш мүлкәдарлыг өз дүнјакөрүшү, әхлаг нормалары, идеолокијасы илә сүгут едир. Беләликлә, вахтыны кечирмиш синфин әхлагы, мә'нәвијјаты, психолокијасы илә јүксәлән, сабаһа бахан мүтәрәгги ичтимаи гүвләрин әхлагы, мә'нәвијјаты, психолокијасы арасындакы мүбаризә—фачиәнин конфликтини тәшкил едир.

Н. Вәзировун әсәрләриндә мүлкәдарлығын, онун көһнәлмиш әхлаги сифәтләринин тәнгиди бу ичтимаи гүввәнин әхлаги вә мә'нәви чәһәтдән јениләшмәси уғрунда мүбаризә илә әлагәләнирди. Бу, әслиндә утопик, хәјали бир характер дашыса да, о заман үчүн лазым вә әһәмијјәтли иди. Она көрә әһәмијјәтли иди ки, бу тәнгид мүлкәдарлығын ән чиркин вә зәиф чәһәтләрини мејдана чыхарыр, онун әхлаги нормаларынын пучлуғуну көстәрирди.

Мүлкәдарлығын мә'нәви позғунлуғуну ислаһ етмәк тәмајүлү Н. Вәзировда она көрә утопик характер дашыјыр ки, драматург буну ичтимаи тарихи шәраити дәјишдирмәдән, нәзәрә алмадан мүмкүн һесаб едир. Бу да ондан ирәли кәлир ки, драматург мүлкәдарлығын ифласыны тарихи инкишафын өзүндә дејил, онун мәһсулу олан әхлаги хүсусијјәтләрдә — наданлыгда көрүрдү.

XIX әсрин сонлары Азәрбајчанда буржуазијанын бир синиф кими формалашмасы илә, онун һаким бир синфә чеврилмәси үчүн гәти мүбаризәјә башламасы илә сәчијјәләнир. Тәбиидир ки, јени ичтимаи гүввә чәмијјәтә өзү илә бәрабәр она хидмәт едән, ону ифадә едән әхлаги,

мә'нәви, психоложи хүсусиjjәтләрини дә кәтирирди. Хүсуси мүлкиjjәтә, варланмаға, капитал јығымына олан еһтирас, раһат, дәбдәбәли һәјат тәрзинә, мешшанлыға мејл буржуа әхлагынын әсас әламәтләри кими мејдана чыхыр. Буржуа чәмиjjәтинә мәхсус рәгабәт вә истисмар, ичтимаи бәрабәрсизлик намус, вичдан, әдаләт, бәрабәрлик кими әхлаги вә сијаси мәфһумларын мәзмунуну дәјишир.

Н. Вәзиров әсәрләриндә Азәрбајчан буржуазијасынын мәишәтини, һәјатыны, игтисади-сијаси вәзиjjәтини тәсвир едәркән онун өзүнә мәхсус әхлаг хүсусиjjәтләрини дә реалист планда чанландырмышдыр. Драматургун тәсвир етдији буржуа чәмиjjәтиндә бир овуч истисмарчы, фырылдагчы, хәспуш вә дәләдузлар һакимиjjәт сүрүр. Онлар алдатмағы, јалан данышмағы, әдаләтсиз һөкмләр чыхармағы, јалтаглыг етмәји бачардыглары үчүн фираван јашајыр, һөкмранлыг едирләр. Әдаләти вә һаггы горујан, доғрулуғу өзү үчүн һәјат јолу сечән намуслу, зәһмәткеш инсанлар исә даима мәһкум вә јохсул бир һәјат кечирир, әзилир, истисмар олунурлар. Буржуа чәмиjjәтинин әсасландығы әхлаг принсипләри беләдир! Реалист драматург Н. Вәзировун әсәрләриндә тәсвир олунан буржуа чәмиjjәти, буржуа әхлагы да беләдир.

Драматургун буржуа һәјаты вә мәишәтинә һәср олунмуш әсәрләри әсасән XIX әсрин сон илләри вә XX әсрин әввәлләриндә јазылмышдыр ки, бунлара нүмунә олараг «Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» (1895), «Пәһләванани-зәманә» (1900), «Вај шәләкүм, мәәлләкүм» (1909), «Дәләдуз», «Пул дүшкүну Һачы Фәрәч»* кими комедијаларыны көстәрмәк олар. Бу әсәрләрдә драматургун әсас тәнгид һәдәфи буржуа чәмиjjәтидир.

«Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк» комедијасында 80—90-чы илләрдәки Азәрбајчан тичарәт буржуазијасынын бә'зи типик әхлаги хүсусиjjәтләри илә растлашырыг. Комедијанын әсас тәнгид һәдәфи олан Һачы Гәнбәр арвады Дилбәр ханымын дедији кими ади чәрчиликдән бөјүк сәрмајә саһибинә чеврилмиш тачирдир. Лакин ону тәдричән јығдығы 45 мин манат тә'мин етмир. Тачир, буржуа психолокијасына ујғун олараг о, даһа артыг капитал

* Бу пјес XIX әсрин сонларында гәләмә алынмыш, Совет һакимиjjәти илләриндә тамамланмышдыр.

әлдә етмәк, даһа чох кәлир газанмаг еһтирасы илә јаныр. Бунун үчүн һәр бир тәдбирә әл атыр. Һачы Гарадан фәргли олараг Һачы Гәнбәр даһа ири тичарәтлә мәшғул олур, «газ вуруб газан долдурур». Дахили тичарәтлә кифајәтләнмәјиб буну даһа кениш бир даирәјә чыхармаға чан атыр, харичлә тичарәт әлагәсинә кирир. Пула, варланмаға олан еһтирас чох тәбии олараг Һачы Гәнбәрин психолокијасында, әхлагында буржуа чәмиjjәтинин мәһсулу олан јени кејфиjjәтләр доғурур. Пул, әлдә едилән газанч мүхтәлиф сәчиjjәли мәгсәдләрин ичрасы үчүн васитәјә чеврилир. Һачы Гәнбәр о гәдәр азғынлашыр ки, 30 иллик һәјат јолдашы олан Дилбәр ханымын үстүнә кичикликдән евиндә гуллугчу сахладығы 16 јашлы Јетәрлә евләнмәк фикринә дүшүр. Һачы Гәнбәрин һәјата бахышыны, позғунлуғуну, пулун, варланмаг еһтирасынын, вар-дөвләтин онда јаратдығы әхлаги дүшкүнлүјү драматург сурәтин өз дили илә белә ифша едир: «Јетәр, кәрәк сәнин атан-анан јадына дүшмәјә, сән чох балача идин. (Јетәр сују јерә гојуб кедир). Ачығы тутду. Ејби јохдур, јаваш-јаваш јола кәтирәрәм. Һәлә уркүтмәк лазым дејил, пәһ, пәһ! Нә гәдәр дедикчән көзәлдир. Ондан масәва нөврәстәдир. Еһ, дүнја беш күндүр, беши дә гара... Бир аз истираһәт еләрик, әчәл јетиб әзрајил дә кәләндә дејәрик: бујур».

Н. Вәзировун буржуа чәмиjjәтинин тәнгидинә һәср олунмуш ән гүввәтли әсәри «Пәһләванани-зәманә» (1900) комедијасыдыр. Драматург бу комедијасында буржуа әлагәләринин мәһсулу олан әхлаг нормаларыны тәнгид етмәји гаршысына әсас мәгсәд гојмушдур.

Азәрбајчанда буржуазија бир синиф кими формалашмаға башладығы заман онун бир чох мәнфи сифәтләри дә: һијләкәр вә фырылдагчылығы, кәндли синфинә вә сәнәткарлара гаршы амансызлығы да мејдана чыхмышды. Варланмаға олан еһтирас онун тәбиәтиндә һеч бир чинајәтдән чәкинмәмәк, мөһтәкирлик вә дәллаллыг, гәддарлыг вә фырылдагчылыг, јалтаглыг вә икиүзлүлүк кими кејфиjjәтләр доғурмушду.

«Пәһләванани-зәманә» комедијасы да Азәрбајчан буржуазијасынын мәһз бу сифәтләринин тәнгидинә һәср олунмуш бир әсәрдир.

Аслан бәј вә Чаһанкир бәј буржуа чәмиjjәтинин бир чох типик әхлаг хүсусиjjәтләрини тәмсил едән буржуазијалыларыдыр. Онлар аз-чох малик олдуглары саваддан,

елмдән халгы сојмаг, алдатмаг, мүхтәлиф, мүрәккәб малијјә комбинасијалары гурмаг васитәси кими истифадә едирләр. Аслан бәјлә Чаһанкир бәј бирликдә торпагы олан кәндлиләр үчүн тәләләр гурур, нефт јерләрини учуз гијмәтә алыб, бирә он баһа сатыр, чох асан бир јолла милјонлара саһиб олурлар. Будур, һәмин дәләдузларын торуна дүшмүш дохсан јашлы гоча кәндли Паша Аслан бәјин фырылдагларынын үстүнү ачараг дејир: «Кетдим кабаб ијинә, көрдүм ешшәк дағланыр... Тфу сәнин ичинә, а бахт!.. Чамаат, көрүн һеч јол кәсән гулдур белә иш едәрми? Ики јүз мин маната дәјән нефт јерини алдадыб бир дохсан јашында гочадан аласан ики мин маната, пулуну да тамам-камал вермијәсән?! Анд олсун аллаһа, нечә ки, әрз еләјирәм беләдир, бир кәлмә хилаф сөз јохдур. Аслан бәјин көзүнә күллә вурсам, јенә үрәјим сојумаз».

Аслан бәјин алдатдығы јалныз Паша дејилдир. О, онларла Паша кимиләрини тора салыр, онларын башына мин бир кәләк ачыр, нәһајәт әлдә етдији бөјүк мәбләғи көтүрүб арадан чыхыр. Аслан бәјин симасында буржуа синфинә мәхсус һијлә вә ријакарлыг, фүрсәтдән өз мәнафеји үчүн истифадә едә билмәк бачарығы, пула пәрәстиш кими сифәтләр үмумиләшдирилмишдир. Аслан бәј Бакыда нефт јерләринин ширин сатылдығы заман чох асанлыгла милјонлар әлдә едән јерли Азәрбајчан буржуазијасынын бир чох сәчијјәви әхлаг хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирән бир сурәтдир.

Егоизм, истисмар олунан синифләрә јухарыдан бахмаг, ловғалыг вә е'тинасызлыг психолокијасы Аслан бәјин буржуа тәбиәтинә мәхсус әламәтләрдир. Бу Бакы варлысынын фикринчә вар-дөвләт, раһат вә асудә јашамаг вә бунун ләззәтини дәрк етмәк, анчаг «јүксәк тәбәгәјә», буржуазијаја аид бир мәсәләдир. Драматург Аслан бәјин һәјата бахышындакы бу чәһәти өз дилилә ачыр, о, алдадылан зәһмәткешләрә бир гәдәр рәһмдиллик көстәрән Лачын бәји данлајараг дејир: «Адын Лачын бәј, өзүн јапалагдан да ачиз... Ким чүр'әт едиб әл тәрпәдә биләр?! Әлавә, мән өлүм, инсафла даныш, онлара дөвләт нә лазым? Чиркли либасларынамы јарашыр дөвләт, ағыл-камалларына јарашыр, јохса сир-сифәтләринә? Гој дөвләт кечсин бизим әлимизә, ону бир ағыз ләззәтилә ағајана хәрчләјәк, көрсүнләр ки, дүнјада доланмаг нәјә дејәрләр...»

Одур ки, Аслан бәј һәгарәтлә бахдығы мәһкум инсанлары сојмаг, алдатмаг үчүн һеч нәдән чәкинмир. О, буну гануни бир һал һесаб едир. Өз һәрәкәтләринә бәраәт газандыраараг дејир ки, «В наше время кто не ворует? Не воруют одни дураки».

Ади күчә вәкили Чаһанкир бәј фырылдагчылыгда Аслан бәјдән кери галмыр. О, сөзүн әсил мә'насында, худбин, анчаг өз мә'нафејини күдән фәрдијјәтчи бир буржуадыр. Маркс вә Енкелс јазырдылар ки, буржуазија, инсанлар арасында чылпаг шәхси интересдән башга һеч бир әлагә јаратмамышдыр (Бах: К. Маркс, Ф. Енгельс, соч., т. 1, сәһ. 485—486). Чаһанкир бәјин дә бүтүн фәалијјәти анчаг өз шәхси һәјатыны тә'мин етмәјә, кәлирини артырмаға, бунун үчүн һәр чүр фырылдаға әл атмаға һәср едилмишдир. О да Аслан бәјин «рәһбәрлији» алтында, өз көмәкчиси Әһмәдлә бирликдә кәндлиләрә, буржуа чәмијјәтинин мәһкум етдији инсанлара тәлә гурмагла мәшғул олур. Варланмаг вә бунун үчүн һәр чүр чинајәтә мүрачиәт етмәк онун јашамаг идеалынын маһијјәтини тәшкил едир.

Чаһанкир бәј сурәтиндә Н. Вәзиров Азәрбајчан буржуазијасынын бир характерик хүсусијјәтини дә— милләтпәрәстлик пәрдәси алтында өз әсил ијрәнч симасыны кизләдә билмәк «мәһарәтини» дә реал һадисәләрлә чанландыра билмишдир.

Буржуазија бәшәријјәтин әсрләр боју әлдә етдији јүксәк мә'нәви вә әхлаги кејфијјәтләри ачыг шәкилдә инкар вә рәдд етмир. О, јери кәләндә, инсанлар арасындакы мәһәббәтдән, достлугдан, әдаләтдән, бәрабәрликдән данышыр, һәтта бунлары тәблиғ дә едир. Лакин ишә кәләндә, бу вә'дләр унудулур, јенә ганун адына ганунсузлуг һөкм сүрүр.

Чаһанкир бәј сурәтиндә дә буржуазијанын бу хүсусијјәти габарыг шәкилдә верилмишдир. О дәрк едир ки, һәр һәгигәти олдуғу кими демәк вә көстәрмәк онун мәнафејинә зиддир. Әкәр белә бир јолла һәрәкәт етсә, онун дашы-даш үстүндә галмаз. Одур ки, Чаһанкир бәј чох тәбии олараг өзүнүн әсил симасыны пәрдәләмәк, ијрәнч ишләринин үстүнү өртмәк үчүн мүхтәлиф васитәләрә әл атыр, өзүнү мәзлумларын досту кими көстәрир, онлара јахшылыг етмәк истәдијини билдирир; чох чәкмир ки, о, халг арасында милләтпәрәст кими, халгын мәнафејинә чалышан хејирхаһ бир адам кими танынмаға башла-

јыр. Кәндли Мәшәди Тағы онун һәгигәтән халгыны севән бир вәтәндаш олдуғуна инанараг дејир ки: «Онун милләтпәрәстлији аләмә мәшһурдур». Белә бир маска—милләтпәрәстлик маскасы Чаһанкир бәјә мүәјјән мүддәт өз фырылдагчылығыны давам етдирмәјә имкан верир. Бу пәрдә алтында «башлар гырхылыр, јумшаг гулаглар дибиндән хырпаланыр».

Чаһанкир бәј Азәрбајчан буржуазијасынын бә'зи милли хүсусијјәтләрини экс етдирән сурәтдир. О, XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јетишән, «милләт, милләт» бағыра-бағыра һәр аддымда өз чибинин мәнафејини күдән, бәрк ајагда милләтини данан, симасыз Азәрбајчан буржуазијалылығынын типик бир нүмајәндәсидир. Лакин чох тәбии олараг Чаһанкир бәј өзүнүн әсил симасыны халгдан узун мүддәт кизләдә билмир. Кет-кедә онун фырылдагларынын үстү ачылыр, Чаһанкир бәји бир «милләтпәрәст» кими танıјанлар, инди ону халг дүшмәни кими ифша едирләр. Будур, Харабакәндли Мәшәди Тағы дәрин бир гәзәблә Чаһанкир бәјин сахтакарлығыны үзүнә чырпараг дејир: «Сиз адынызы гојмусуз милләтпәрәст, амма белә һәрәкәтләрдән ашкар көрүнүр ки, милләтпәрәстлијиниз дә пул тәләсидир, вәссалам... Адыныз милләтпәрәст, өзүнүз дәлләк...».

«Пәһләванани-заманә» комедијасында буржуа әхлагы вә мүнасибәтләринин тәнгидини драматург бир тәрәфдән буржуа синфинә мәнсуб сурәтләрин васитәсилә, онларын өз дилләри илә, дикәр тәрәфдән комедијадакы мәһкум синифләрә мәнсуб сурәтләрин көмәји илә едир. Комедијада әсас тәнгид васитәләри дә Гурбан, Мәшәди Тағы, Паша кими кәндли вә сәнәткарлардыр. Доғрудур, бунлар һәлә синфи шүурлары ојанмамыш, керидә галмыш, синфи мүбаризә идејасындан узагда дуран «хырда» адамлардыр. Башга әсәрләрдә олдуғу кими бурада да Н. Вәзиров дөврүн әксингилаби гүввәләри гаршысына јени тәрәггипәрвәр, ингилабчы нәслин нүмајәндәләрини чыхармыр. Анчаг бунунла белә «Пәһләванани-заманә» комедијасында јарадылан кәндли вә сәнәткар сурәтләри өз чәсарәтләри, дирибашлылыглары илә әдибин әввәлки кәндли сурәтләриндән сечилирләр. Бунлар артыг һәјатын ади ахынына гошулуб кедән, өз талеләри һаггында дүшүнмәјән вә мәһкумлуғу ганун бир вәзијјәт сајан «Почт гутусу»ндакы новрузәлиләр дејилләр. Хүсусән комедијанын сонунда онлар бирләшиб Аслан бәји вә Чаһанкир бәји ифша етдикдә, әсәрин буржуа чәмијјәтини вә онун мәһсулу олан буржуа әхлагыны тәнгид гүввәси даһа да дәринләшир. Онлар бир ағыздан бу фырылдагчылары «фәгир-фүгәранын бурун-гулағыны кәсәнләр» адландырырлар.

«Вај шәләкүм, мәәлләкүм» комедијасында исә буржуа аиләсиндәки тәрбијәнин ачыначаглы нәтичәләри, һәјатын мә'насыны анчаг «кефдә» көрмәк идејасы тәнгид едилир. Әдибин тәнгид атәшинә тутдуғу Ханмирзә бәј, Алмаз, Балагардаш кими чаван дөвләтли балалары һәјата мәһз белә бир мүнасибәт бәсләјирләр. Бүтүн кечәләрини әјјашлыг вә әхлагсызлыгда кечирән бу дүшкүн инсанларын дилиндә «Ачылма сабаһ», «Банлама хоруз» репликасы чох мә'налы сәсләнир. Бир парча чөрәк газанмаг үчүн сәбирсизликлә јени сабаһын ачылмасыны көзләјән милјонларла ач-јалавач инсанларын истәји илә өз ејш-ишрәтләрини бир ан узатмаг үчүн кечәнин узанмасыны арзу едән бу кефчил чәнабларын мараг вә һәјата бахышлары арасындакы зиддијјәт бу репликада чох көзәл ифадә едилир. «Вај шәләкүм, мәәлләкүм» комедијасында буржуазијанын дахили бошлуғу вә гајғысыз һәјат тәрзинин ијрәнч бир сәһнәсинин тәсвирини верән драматург, «Дәләдуз» комедијасында буржуа чәмијјәтинин инсанларда тәрбијә етдији пулкирлик, јаланчылыг, зоракылыг вә фырылдагчылыг кими сифәтләри тәнгид атәшинә тутур. Әдиб о гәдәр дә мүрәккәб олмајан һадисәләрлә көстәрир ки, варланмаға олан еһтирас буржуазијаны һәр чүр чинајәтә сөвг едир. Бу чәмијјәтин нүмајәндәләри олан дирибаш дәллаллар, фырылдаг вә мөһтәкирликлә газанч әлдә едән дәләдузлар—бүтүн бу адамлар буржуа чәмијјәтиндә еһтирам вә һөрмәтлә гаршыланырлар. Буржуа чәмијјәтинин бүтүн ганунлары ән бөјүк чинајәт етсәләр белә онлара бәраәт газандырыр. Драматургун дәләдуз адландырдығы Мирзәдадаш да буржуа чәмијјәтинин бу хүсусијјәтләрини јахшы дәрк едән, бунун үчүн дә һеч бир чинајәтдән чәкинмәјән, сөзүн әсил мә'насында, бир дәләдуздур.

Беләликлә, Н. Вәзировун буржуа чәмијјәтинин вә онун мәһсулу олан буржуа әхлагынын тәнгидинә һәср олунан әсәрләриндә Азәрбајчан буржуазијасынын бир чох сәчијјәви, типик әхлаги кејфијјәтләри көстәрилмиш вә тәнгид едилмишдир. Мүлкәдарлығын тәнгидинә һәср олунмуш әсәрләрдә әдибин тәәссүфү, гајғысы, үрәк јанғысы һисс едилирсә, буржуа чәмијјәтиндән бәһс едән әсәрләриндә тәнгидин кәсәри даһа да гүввәтләнир, бә'зи

102—18

һалларда ифшаја чеврилир. Драматург тәсвир вә ифша етдији ијрәнч буржуа әхлагы нормаларынын ичтимаи көкләрини көстәрә билмирсә дә, бир реалист кими бу әхлага малик инсанларын һәгиги сурәтләрини јарадыр.

Мүасир чәмијјәт Н. Вәзировун әсәрләриндә маарифчилик чәбһәсиндән тәнгидә тутулурду. Одур ки, әдиб чәмијјәтин өзүнү дәјишмәдән көһнә адәт-ән'әнәләрин, чәмијјәти мә'нән позан, учурума сүрүкләјән әхлаг нормаларынын ислаһыны мүмкүн һесаб едирди. О, чәмијјәтин сијаси-игтисади әсасларына тохунмадан буржуа-мүлкәдар әхлагыны мәнфи кејфијјәтләрдән азад етмәк истәјирди.

Н. Вәзировун әсәрләриндә тәсвир олунан дөвр һаггында конкрет, реал тәсәввүр верилмәсинә бахмајараг мөвчуд вәзијјәтдән, «гаранлыг дүнјадан ишыглы дүнјаја» чыхмаг јолу көстәрилмирди. Мүәллиф өз охучусуна әсасән мүһитини, дүшкүн, мә'нән позулмуш инсанлары көстәрир вә бу јолла она ајыг дүшмәјә, јашадығы чәмијјәти, заманы дәрк етмәјә көмәк едирди. Бунун өзү елә о заман үчүн лазым вә вачиб иди.

Лакин бу, һеч дә о демәк дејилдир ки, Н. Вәзировун әсәрләриндә һәјатын ишыглы тәрәфләри, мүсбәт инсанлар јазычы мүшаһидәсиндән кәнарда галмышдыр. Белә бир иддиа, әлбәттә, көкүндән јанлыш оларды. Чүнки һәјатын һеч өзү белә дејилди. Бу дөврдә мөвчуд вәзијјәтдән хилас олмаг тәшәббүсләри, ингилаби вә ингилаби-демократик идеолокија хејли гүввәтләнмишди. Н. Вәзиров да һәгиги реалист бир сәнәткар кими һәјатын өзүндә доғуб инкишаф етмәјә башлајан мүсбәт вә габагчыл фикирләри, мөвчуд һәјатын ишыглы тәрәфләрини экс етдирмәјә билмәзди. Әдибин пјесләриндә јаратдығы Фәхрәддин, Әшрәф бәј, Маһмуд бәј, Микајыл, Јусиф, Лејла, Зүлејха, Зәһрабәјим, Һачы Осман габагчыл фикир вә мејлләри экс етдирән сурәтләрдир. Н. Вәзировун маарифчилик идеолокијасы илә бағлы үстүнлүк вердији мә'нәви кејфијјәтләри, мүсбәт әхлаги хүсусијјәтләри мүсбәт планда верилмиш сурәтләрдә мәркәзләшмишдир.

Мүсбәт инсан характерләрини вә еләчә дә мүсбәт әхлаг хүсусијјәтләрини экс етдирмәк нөгтеји-нәзәриндән драматургун «Тәзә әсрин ибтидасы» әсәри даһа мараглыдыр. Бурада конфликт дә көһнә, мүртәче әхлаги нормалары мүдафиә едән инсанларла јени, болшевик әхлагы принсипләрини дашыјан јени көрүшлү инсанлар, кәнчләр арасында гурулмушдур. Буржуа әхлаг нормаларынын әксинә олараг сәдагәт, саф мәһәббәт, һәјат ешги, коллективизм әһвали-руһијјәси, мүртәче адәт-ән'әнәләрә, мүһафизәкарлыға нифрәт бәсләмәк мејли әсәрдәки Микајыл, Һачы Осман, Јусиф, Лејла, Зүлејха кими мүсбәт сурәтләрин әсас әхлаги хүсусијјәтләридир.

Н. Вәзировун ингилаба гәдәрки әсәрләриндә кәндли вә әмәкчи сурәтләри, һаким синфә хидмәт едән гуллугчу вә нөкәр сурәтләри дә јарадылмышдыр. Рәғбәт вә мәһәббәтлә тәсвир олунан бу сурәтләр саф, тәмиз мә'нәвијјата малик, сәдагәт вә доғрулуғу һәр шејдән үстүн тутан инсанлардыр. Онлар өз ағаларынын пис сифәтләрини ачыр, буржуа-мүлкәдар чәмијјәтинин нөгсан вә ејбәчәрликләрини үзә чыхарырлар. Башга сөзлә, мәзлум инсанлардан чох һалларда тәнгид васитәси кими истифадә олунур. (Һәгиги лакејлик-нөкәрчилик руһунда тәрбијә олунмуш, ријакар тәбиәтли нөкәр вә гуллугчу сурәтләри дә әдибин әсәрләриндә аз јер тутмур.) Лакин Н. Вәзировун әсәрләриндә пролетар һәрәкатлары дөврүнүн ән габагчыл инсанлары олан ингилабчы фәһлә вә ингилабчы кәндли сурәтләри јарадылмадығы үчүн онларын әхлаги хүсусијјәтләри дә өз әксини тапа билмәмишдир. Дөврүн ингилабчы синифләри драматургун мүшаһидәсиндән јајындығы үчүн о, буржуа-мүлкәдар әхлагыны сона гәдәр ифша едә вә онун игтисади-сијаси көкләринин бәдии ин'икасыны көстәрә билмәмишдир.

Н. Вәзировун буржуа-мүлкәдар чәмијјәти вә әхлагынын тәнгидинә һәср олунан әсәрләри зәһмәткешләрин синфи шүурунун ојанмасына, онларын мүртәче адәт-ән'әнәләрлә, буржуа-мүлкәдар әхлаг нормалары илә мүбаризә апармасына бөјүк көмәк көстәрмишдир. Шүурларда јашамагда олан капитализм галыглары илә, мүртәче адәт-ән'әнәләрлә мүбаризә ишиндә әдибин пјесләри бу күн дә идеја-бәдии, сијаси-тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

1954

«СЫНЫГ САЗ»ЫН ГҮДРӘТИ

«Сыныг саз» Аббас Сәһһәтин өз сағлығында чап олунмуш илк вә сон орижинал ше'рләр китабчасы иди. 1912-чи илдә Бакыда чыхан бу китабчада шаирин чәми 35 ше'ри топланмышды. Бу ше'рләри вә һәмин китабчаја дүшмәјән бә'зи мәнзум әсәрләри илә Сәһһәт Азәрбајчан поезијасынын көркәмли классикләри сырасына дахил олмушду. О, чох сүр'әтлә, һәлә өзү һәјатда икән охучуларынын гәлбинә јол тапа билмиш, севилмиш, танынмыш вә мәшһурлашмышды.

Бәс нечә олмушду ки, Сәһһәтлә бир дөврдә, бир заманда әдәби фәалијјәтә башлајан, мәтбуатда даһа чох чап олунан, даһа чох китаблары нәшр едилән онларла шаирин ады елә о заманкы мәтбуат сәһифәләриндә, китаб каталогларында галмыш, бир даһа ишыг үзү көрмәмиш, анчаг Сәһһәт исә халгымызын һәмишә јад етдији мәшһур сималарын сырасына дахил ола билмишди?

«Сынаг саз»ы вәрәгләјән һәр кәс бу суалын чавабыны асанлыгла тапа биләр.

«Сыныг саз» мүәллифи заманын нәбзини тутан, ајыг, мәдәни, халг талејини дүшүнән, сөзүн һәгиги мә'насында, милли шаир иди. О, намуслу бир вәтәндаш, вәтәнпәрвәр бир шаир кими гәләминин бүтүн күчүнү ичтимаи һәјатын хидмәтләринә вермәјә чалышыр, бунун үчүн әлиндән кәләни әсиркәмирди.

Сәһһәт ше'ринин күчү, бир дә онун тапданмыш јол илә кетмәмәсиндә, јенилијиндә, тазә-тәрлијиндә иди. О, өз гынына гапаныб галан, бурнунун учундан узағы көрмәјән јаланчы милләтпәрәст шаирләрин әксинә олараг

классик Азәрбајчан ше'ринин ән'әнәләриндән, еләчә дә рус вә Аврпа поезијасынын ән'әнәләриндән бачарыгла өјрәнир, өјрәндикләрини бачарыгла гавраjыр, ону дөврүн тәләбләринә ујғунлашдыраpaг јени мәзмунда, јени үслубда ше'рләр јарадырды.

Бу ики кејфијјәт «Сынаг саз»ын гүдрәтини, гүввәтини тәшкил едән мүһүм амилләр иди.

А. Сәһһәт Сабирин бөјүклүјүнү онун ше'ринин ичтимаи тә'сир гүввәсиндә көрүрдү. О, Сабир сатирасынын Иран ингилабына көстәрдији хидмәти бир ордунун гәләбәсинә бәрабәр тутараг јазырды ки, «Һопһопнамә» мүәллифинин әсәрләри «бу беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә бир ордудан зијадә хидмәт етмишдир».

Сәһһәт өзү дә сәнәтдә бу јол илә кедирди. О, гәләми әлинә алмышды ки, «хаби-гәмә алүдә» олан вәтәндашларыны ајылтсын, онлара көмәк етсин:

Ајыл, еј үммәти-мәһрумә, ајыл!
Ајыл, еј милләти-мәзлумә, ајыл!
Ајыл, еј бүлбүли-күлзари-вәтән!
Нәгмән илә ола бидар вәтән!
...Ајыл, еј хаби-гәмә алүдә!
Бу гәдәр јатма дәхи асудә!

Гардаш, көзүн ач, бирчә ојан, көр нә замандыр?
Дүнја үзү елм илә бу күн рәшки-чәнандыр.
...Бәсдир бу гәдәр гәфләт илә јатдын, әзизим,
Аллаһы севирсән, бир ајыл, јатма, ојан, дур!
Диггәтлә өз әһвалына бир дәм нәзәр ејлә!
Биллаһ, бу гәдәр гәфләтин әнчамы јамандыр.

Бу һәјәчан, нараһатлыгла долу сәтирләр садәчә чағырыш дејилди. Чағырышлар, һәдә вә дә'вәтләр шаирин вәтәнә, халга хидмәт етмәк, онун тәрәггиси, азадлығы јолунда һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмәмәк амалы илә бирләширди. Бу јолда өлдү варды, дөндү јох:

Шишә чәксәз дә диријкән әтими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими.

Сәһһәт вәтәндашларыны, бүтүн сәнәт адамларыны белә көрмәк истәјирди. Һәгиги киши кими. Јени дөврүн сәнәткары бүтүн чәтинликләрә синә кәрмәли, мүбариз олмалы, ачизлијә, ријакарлыға, мешшанлыға атәш ачма-

лыдыр. Вәтәнә, халга хидмәт «илдырымлар сачан» сәнәт адамынын ән бөјүк амалы олмалыдыр:

Галх, ојан, чүр'әт елә, рә'д кими фәрјад ет!
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад ет!
... Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун!
Белә мөвсүмдә јатан кимсәләрә ар олсун!
... Ја әр ол, ортаја чых, ја көмәк ет гардашына,
Ја кедиб евдә отур, һәм дә ләчәк сал башына.
...Сән дә дузсуз, јарамаз, насәлис әш'арын илә,
Лакин атәшли, үрәкдән чыхан әфкарын илә,
Илдырымлар сачараг фыртыналар ичад ет!
Нәзмә чәк гәмли тәәссүрләрини иншад ет!

Белә мүбариз чағырышла вәтәндашларына, дөврүн јазычыларына мүрачиәт едән шаир өз гәләмини дә «атәшбар, һүшјар» көрмәк истәјирди, ону «шәрарәләр сачан» одлу, аловлу сүнкүјә дөндәрмәјә чалышырды:

Еј гәләм! Јазмада атәшбар ол!
Еј дили-гафил, ојан, һүшјар ол!

Сәһһәт синфи зиддијјәтләрин сон дәрәчә кәскинләшдији, мүбаризәләрлә долу бир дөврдә јашајырды. Бу мүрәккәб тарихи шәраит шаирин рүбабында мүхтәлиф әксәдалар ојатмышды. О, һүрријјәтә, маарифә вә елмә чағырыш руһунда ше'рләр јазыр, ичтимаи бәрабәрсизлији, чәһаләт вә наданлығы тәнгид едир, халгларын милли азадлыг мүбаризәсини алгышлајыр, кәләчәјә үмид долу нәзәрләрлә бахырды.

Шаир милләти ишыглы бир кәләчәјә чыхармаг үчүн онун өз дахили јараларыны, өз нөгсанларыны арадан галдырмаға хүсуси диггәт јетирирди. Бу мәгсәдлә о, Сабирин сатира илә дөјәчләдији ичтимаи нөгсанлары чидди лирик ше'рләрлә тәнгид едирди. Бә'зән исә сатирик ифша үсулуна кечирди. Мәсәлән, бир чох мүасирләри кими Сәһһәт дә, буржуа әхлаги тә'сирләринә гапылан, мәдәнијјәти кәнарда ахтаран, өз халгына, онун мәдәнијјәтинә, дилинә јухарыдан бахан сатгын зијалылары абырдан салырды. Шаир көстәрирди ки, күнләрини мејханаларда кечирән, ана дилиндә данышмағы өзүнә әскиклик сајан әјјаш, симасыз, ријакар зијалылар өз Низамиси, Фүзулиси, Вагифи, Ахундову илә фәхр етмир, ону анчаг Гәрбин сәнәт алəми марагландырыр; өзүнү танымајан бу гәрибә варлыг харичи мәдәнијјәт дүнјасыны да лајигинчә дәрк едә билмир, икинчи бир дили билмәк, мүасир

кејинмәк чәмијјәти алдатмаг, көздән пәрдә асмаг васитәсинә чеврилир.

Сәһһәт «әчаиб инсан» адландырдығы бу типик Азәрбајчан мешшаныны өз охучусуна белә тәгдим едирди:

Јери дүшсә әкәр мүсәлмандыр,
Вахт олур ја Иван, ја Вартандыр.
О, нә бундан, дүзү, нә ондандыр,
Јени бир шеј, әчајыб инсандыр.
Кејинир «ен гранд», кәзир «ала-шиг»,
Башда бир шапга, әлдә бир зонтиг.
... Нә «Һәгигәт», нә дә «Күнәш» охујур,
О ја «Морнен» вә ја «Диба» охујур.
... Мәтләби башлајыр о Һомердән,
Данышыр Көтедән, ја Шиллердән.
Адларын өјрәниб бу әшхасын,
Башын алдатмаға әвам-насын.

Сәһһәт сөзү шаир вә вәтәндаш кими дејир. Бу сөз дәрһал һәм үрәјә, һәм бејнә, һәм һиссләрә, һәм ағла тә'сир көстәрир. Бу әсил шаирә мәхсус олан кејфијјәт—бу вәһдәт Сәһһәт ше'ринин күчүнү, «Сыныг саз»ын гүдрәтини ифадә едир:

Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним.

Ешг зәнчири гырылды јол ачын!
Еј ушаглар, һололо кәлди гачын!
Од сачыр ағзы, вүчуду алышыр,
Од тутур, ким она бир дәм јанашар.
Мәғзи бир сангә, бир вулкандыр,
Көнлү виран, әмәли хүсрандыр.
... Сатдығы чинси бөјүк нијјәтләр,
Алдығы нәф'и фәна төһмәтләр.

Насир вә драматург, мүәллим вә публисист, тәрчүмәчи вә тәнгидчи Сәһһәт дә беләдир: ишыға, кәләчәјә, хошбәхтлијә, азадлыға чырпыныш! Иртича илә, ичтимаи мәнфәләрлә гаршылашан һуманист сәнәткар гәзәби, гүссәси, пәришанлығы!

Сәһһәт рүбабына пәришанлыг мотивләри дә јад дејилди. Иртичанын амансызлығы, ичтимаи бәрабәрсизлик, милли тәзјиг шаирин јүксәлмәк истәјән ганадыны сындырыр, «нәфәси ганлы әлләрлә тыханыр», бағырмаг, һарајламаг истәјән ше'р сазы сәрт гајалара тохунуб парчаланырды. «Сыныг саз»да чох тәбии олараг бу аһ-фәғанлар да, сызылты вә фәрјадлар да өз әксини тапмышды. Лакин

бу сызылты вә фәрјадларын өзүндә бир е'тираз, бир чағырыш, бир гәзәб вар иди.

Ағлым чатмаз, зеһним јетмәз, руһум фәрјад гопарар,
Виҹданымы әзәр икән ән дәһшәтли һәгајиг.
Үјғу көрмүш бир лалам мән, аләм әһли бүтүн кар,
Сөјләмәкдән мән аҹизәм, динләмәкдән хәлајиг.

«Сыныг саз»дан бә'зән хам сәдалар да гопурду. Дөврүн мүрәккәб бурулғанлары ичәрисиндә шаир јолуну итирир, ишыға доғру ирәлиләјән јолун ајрычларында долашыб галыр, зиддијјәтләрдән јаха гуртара билмирди. Каһ ислама, динә мүраҹиәт едир, Гур'ан ајәләриндә тәскинлик тапыр, каһ да буржуа идеолокијасы тә'сирләринә гапылырды. Лакин Сәһһәт ше'ринин мүтәрәгги идејаларла ашыланмыш кур сәси ичәрисиндә бу хам сәдалар чох заман ешидилмәз вә тә'сирсиз олурду.

А. Сәһһәт чох рәнкарәнк вә мүхтәлиф голлары олан XX әср Азәрбајҹан ше'риндә өзүнәмәхсус орижинал бир мөвге тутурду. О нә Сабир иди, нә дә Һади, нә Сабир кими һәјаты сатирик васитәләрлә әкс етдирирди, нә дә Һади кими фәлсәфи үмумиләшдирмәләрә чох мејл көстәрирди. Шаир бә'зән реалист үслубда Азәрбајҹан тәбиәтинин көзәл лөвһәләрини чәкир, Әһмәд кими ингилабчы фәһлә сурәтини рәсм едир, ушагларын зөвгүнү охшајан лирик ше'рләр јазыр, бә'зән исә вәтәнин кәләчәјиндән, Азәрбајҹан халгынын ирәлидәки мәс'уд күнләриндән, мөвҹуд ичтимаи фаҹиәләрдән бәһс едән романтик әсәрләр јазырды. Беләликлә, романтизм илә реализм Азәрбајҹан шаиринин јарадычылығында үзви шәкилдә бир-биринә говушурду.

Сәһһәт ше'ри Азәрбајҹан совет ше'ринин инкишафында мүсбәт рол ојнамышдыр. Шаирләримиз онун әдәби ирсинә чох еһтирамла јанашмыш, ону јүксәк гијмәтләндирмишләр. Сәмәд Вурғун Сәһһәтин онларча ше'рини әзбәр биләр, ондан көркәмли сәнәткар кими бәһс едәрди. О, Сәһһәти Видади, Вагиф вә Сабирдән сонра «ән көзәл вә асан баша дүшүлән» шаирләрдән һесаб едирди. С. Вурғун чыхышларындан бириндә демишди: «Сәһһәт реалист һәјат лөвһәләрини бөјүк сәнәткар кими тәсвир едир. О, шаир-рәссамдыр».

1958

М. С. ОРДУБАДИ ВӘ «МОЛЛА НӘСРӘДДИН» ЖУРНАЛЫ

Азәрбајҹанда ингилаби вә ингилаби-демократик идејаларын јајылмасына вә инкишафына чох гүввәтли тә'сир көстәрән 1905-чи ил рус ингилабы өлкәнин мәдәни һәјатында да ҹидди јениликләр әмәлә кәтирмишди. Ингилабын тә'сири илә мәдәнијјәт саһәсиндә чалышан зијалыларла јанашы, бир чох габагчыл Азәрбајҹан јазычыларынын јарадычылығында вә фикри инкишафында јени бир јүксәлиш дөврү башланмышды. 1905-чи илдән сонра Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир, Ә. Һагвердијев, Ә. Нәзми, С. С. Ахундов кими реалист јазычылар тамамилә јени бир јарадычылыг мәрһәләсинә гәдәм гојмуш, дөврүн ирәли атдығы бир чох мүһүм сијаси-ичтимаи мөвзуларда әсәрләр јазмыш вә реалист әдәбијјаты даһа јүксәк бир сәвијјәјә галдырмышдылар. Белә јазычылардан бири дә М. С. Ордубади олмушдур.

1905-чи ил ингилабы М. С. Ордубадинин сијаси-ичтимаи вә әдәби көрүшләринин ајдынлашмасына вә мүтәрәгги бир истигамәт алмасына бөјүк көмәк көстәрди. Бу замана гәдәр әсасән көһнә гәзәл-гәсидә әдәбијјаты сәпкисиндә ашиганә ше'рләр јазмагла мәшғул олан әдиб, ингилаб илләриндән башлајараг халгын ојанмасы, маарифләнмәси, гадын азадлығы мәсәләләри илә мәшғул олур вә бунлары öз әсәрләриндә әкс етдирмәјә чалышырды. Бу илләрдә о, «Һүммәт», «Тәкамүл», «Јолдаш» кими сосиал-демократ вә фәһлә гәзетләрини охујур, Иран ингилабы илә јахындан марагланыр вә Иран Азәрбајҹанынын сијаси һәјатында фәал иштирак едир.

1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшрә башламасы Ордубадинин јарадычылыг инкишафы үчүн

әлверишли бир шәраит јаратды. Онун илк әсәри «Шәрги-Рус» гәзетиндә чап олунмушдуса да (13 ијун 1903-чү ил, № 31), бурада о, мәшғул олдуғу бир чох мәсәләләри јазыб чап етдирмәк имканына малик дејилди. «Молла Нәсрәддин» журналы исә Ордубади үчүн мәһз белә бир имкан вә шәраит јаратмышды. Журналын мәфкурә истигамәти вә әдәби програмы онун әдәби јарадычылыг арзуларына чох ујғун кәлирди.

М. С. Ордубади «Молла Нәсрәддин»дә там 20 ил иштирак етмиш, журналын ән фәал әмәкдашларындан бири олмушдур. О, ингилабдан әввәл чыхан «Тәрәгги», «Тазә һәјат», «Иттифаг», «Игбал», «Тути», «Бабаји-Әмир», «Зәнбур» кими мүхтәлиф истигамәтли гәзет вә журналларда да иштирак етмишди. Лакин «Молла Нәсрәддин», әдибин өзүнүн дедији кими, онун «даими јазмаға һәвәси олан» бир журнал олмушдур.

«Молла Нәсрәддин» журналынын әтрафында әсасән дөврүн ән габагчыл, реалист јазычылары топланмышды. Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир вә Ә. Һагвердијевин кәскин сатирик-тәнгиди әсәрләри һесабына журнал мөвчуд ичтимаи-сијаси гурулушун рәзаләтини, орадакы һәрч-мәрчлији ифша едән мүбариз бир орган олмушду.

Журналын әтрафында топланан бу јазычыларын тохундуглары мөвзулар, һәлл етмәк истәдикләри ичтимаи-мәдәни мәсәләләр арасында бөјүк бир јахынлыг, охшарлыг вар иди.

Онлар мүәјјән тәнгид һәдәфинә биркә һүчума кечир, һәтта бә'зән ејни мөвзулары тәкрар едирдиләр. Әли Нәзминин Сабирә, Сабирин Нәзмијә, Нәзминин Ордубадијә, Гәмкүсарын Сабирә дәфәләрлә нәзирәләр, мәнзум чавабләр јазмалары дејилән фикри сүбут етмәкдәдир. Бу јолла онлар бири дикәринин тохундуғу мәсәләјә сәс верир, бир-бириләрини мүдафиә едирдиләр.

Лакин бүтүн бу охшар вә јахын чәһәтләр «Молла Нәсрәддин»дә иштирак едән габагчыл јазычыларын јарадычылыглары арасында ејнијјәт јаратмырды. Бу реалист јазычылар бир чох үмуми чәһәтләрә малик олдуглары кими, онларын јарадычылыгларында орижинал, анчаг өзләринә мәхсус хүсусијјәтләр дә вар иди. Онларын һамысы һәјат һадисәләрини ејни дәрәчәдә әһатә едә билмәдикләри кими, ону ејни бәдии сәнәткарлыг гүдрәтилә дә тәсвир етмирдиләр. Бу јазычыларын арасында мәгсәд јахынлығы олмасына бахмајараг, һәр бири јени, ишләнмәмиш

мөвзулар тапыр вә бунлары мүхтәлиф шәкилдә, јени бәдии васитәләрлә тәсвирә чалышырдылар.

Бу чәһәтдән фәал бир «молланәсрәддинчи» кими М. С. Ордубадинин дә јарадычылығы диггәти чәлб едир. Онун «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији фелјетон вә сатирик ше'рләри мәзмун долғунлуғу, мөвзу кенишлији, бәдии сәнәткарлығы илә Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадәнин сатирасы сәвијјәсинә галха билмирсә дә, бунлар әдибин јарадычылығынын үмуми мәфкурәви истигамәтини өјрәнмәк вә мүәјјән етмәк үчүн әһәмијјәтлидир.

М. С. Ордубади «Молла Нәсрәддин» журналынын редактору Ч. Мәммәдгулузадә илә һәлә XIX әсрин ахырларында, бөјүк әдиб Неһрәм кәндиндә мүәллим олдуғу замандан таныш иди.[1] Лакин онун «Молла Нәсрәддин»дә иштирак етмәси өз тәшәббүсү вә мејли нәтичәсиндә олмушду.

Ордубадинин илк фелјетону «Молла Нәсрәддин»ин 1906-чы ил 6-чы нөмрәсиндә чап олунмушду.[2] «Һәрдәмхәјал» имзасыны да илк дәфә о, бурада ишләтмиш[3] вә бу имза мүәјјән мәсләкә хидмәт етмәјән, јалтаг, мешшан буржуа зијалыларыны, мәсләксиз, дәјанәтсиз адамлары ифша едән мә'налы бир сөз кими һәлә о заман Ч. Мәммәдгулузадәнин дә чох хошуна кәлмишди.[4]

«Молла Нәсрәддин» журналынын әсас тәнгид һәдәфләриндән бири ислам зеһнијјәти, мөвһумат вә онунла бағлы олан көһнә адәт-ән'әнәләр, патриархал һәјат тәрзи иди.

---

[1] Республика әлјазмалары фонду, М. С. Ордубади архиви, иш № 32.

[2] М. С. Ордубади тәрчүмеји-һалында (Республика әлјазмалары фонду, М. С. Ордубади архиви, иш № 135) гејд едир ки, онун «Молла Нәсрәддин»дә илк әсәри 1906-чы ил № 4-дә чап олунмушдур. Һалбуки, һәмин нөмрәдә «Һәрдәмхәјал» имзасы илә һеч бир јазы нәшр едилмәмишдир. Орада «Нахчывандан јазырлар» ады алтында имзасыз бир мә'лумат вардыр ки, бунун Ордубадијә аид олуб-олмадығыны мүәјјән етмәк чәтиндир.

[3] «Молла Нәсрәддин» журналынын даими мүрәттибләриндән биринин јазылы олараг вердији мә'лумата көрә «Һәрдәмхәјал» имзасы илә журналда бә'зән Ч. Мәммәдгулузадә өзү дә фелјетонлар јазармыш (бах: Республика әлјазмалары фонду, инв. № 318). Бу мәгаләдә Ч. Мәммәдгулузадәјә аид олдуғу зәнн едилән фелјетонлардан бәһс едилмәмишдир. Әдиб сатирик мәтбуатда «Зығзыг», «Диванә», «Мәса», «Хырдаватчы», «Бәһаји», «Тати» кими имзалар да ишләтмишдир.

[4] Республика әлјазмалары фонду, М. С. Ордубади архиви, иш № 32.

М. С. Ордубади дә «Молла Нәсрәддин» журналында өз фәалијјәтинә дини зеһнијјәтин тәнгиди илә башламыш вә кәләчәкдә дә буну давам етдирмишдир. Әдиб тәрчүмејиһалында гејд едир ки, «Молла Нәсрәддин»дә јаздыгы заманлар артыг онда «динсизлик һиссләри» јаранмаға башламышды.[1]

М. С. Ордубадинин ислам дини вә дин нүмајәндәләри илә мүбаризәси динин вә ону тәблиғ едән руһаниләрин, халга, онун инкишафына вурдуглары зијаны көрән бир јазычынын шүурлу мүбаризәси иди. Бу мүбаризәни дөвр, заманә өзү тәләб едирди. Чүнки буржуа-мүлкәдар гурулушу шәраитиндә мүртәче мәтбуатын вә шәриәтчиләрин јајдыглары вә мүдафиәсиндә дурдуглары ислам дининин чүрүмүш еһкамлары, дини бид'әтләр мүһафизәкар зијалылар тәрәфиндән күчлә Азәрбајчан халгынын милли ән'әнәләри кими гәләмә верилирди. Мүртәчеләрин бу чидди-чәһдләри күтләләрин шүуруну зәһәрләдији кими, онун тәрәггисинә дә, күндәлик һәјат һадисәләрини дујуб дәрк етмәсинә дә әнкәл төрәдирди. Һаким синиф вә онун мәнафејинә хидмәт едән руһаниләр, онларын һавадарлары халгы сијаси һәјатдан узаглашдырмаг, «Ах нечә кеф чәкмәли әјјам иди» — дејә «кечән күнләри» арзу едәнләрин истәјини јеринә јетирмәк, бир сөзлә, тарихин тәкәрини кери чевирмәк мәгсәдилә диндән вә дини бид'әтләрдән истифадә едирдиләр.

В. И. Ленин дејир: «Дин, һәр јердә вә һәр тәрәфдә, даима башгалары үчүн ишләмәк, еһтијач вә тәклик нәтичәсиндә боғулан халг күтләләри үзәринә дүшән мә'нәви зүлм нөвләриндән биридир. Тәбиәтлә мүбаризәдә вәһшинин ачизлији аллаһлара, шејтанлара, мө'чүзәләрә вә саирәјә инам доғурдуғу кими, истисмарчыларла мүбаризәдә истисмар едилән синифләрин ачизлији дә ләбүддән ахирәтдә даһа јахшы һәјат олачағына даир инам ојадыр. Бүтүн өмрүнү ишләјән вә еһтијач ичиндә олана дин бу дүнјада мүт'и вә сәбирли олмағы өјрәдәрәк, бунун әвәзиндә аллаһдан мүкафат алачағы илә она тәсәлли верир. Башгасынын зәһмәтилә јашајанлара исә дин, бу дүнјада хејријјәчи олмағы өјрәдәрәк, онларын бүтүн истисмарчы варлығына бәраәт газандырмаг үчүн, онлара чох учуз васитәләр тәклиф едир вә беһиштә кетмәк үчүн онлара учуз гијмәтә билет сатыр. Дин халг үчүн тир-

[1] Республика әлјазмалары фонду, М. С. Ордубади архиви, иш № 196.

јәкдир. Дин — өз инсанлыг сурәтләрини, инсана аз-чох лајиг олан һәјат тәләбләрини капитал көләләринә унутдуран бир нөв мә'нәви арагдыр»[1]

Дини көрүшләрин вә е'тигадын чәмијјәтин инкишафы үчүн гүввәтли ичтимаи манеәјә чеврилдијини көрән вә дәрк едән Ордубади, бир чох башга мүасирләри кими, журналда фәалијјәтә башладығы илк күндән ачкөз вә ријакар руһаниләри, дини еһкамлары вә патриархал һәјатла бағлы олан көһнә ән'әнәләри кәскин тәнгидә тутмушду. Онун «Елми-ничум» ады илә журналда чап етдирдији илк фелјетону да дини «елмләрин» тәнгидинә һәср олунмушдур.[2] Журналын бир нечә нөмрәсиндә давам едән һәмин фелјетонда Иран тәгвимләринин һеч бир елми әсасы олмајан дини чәфәнкијат јајдыглары көстәрилир, мүәјјән күнләрдә ајры-ајры һадисәләрин — һәм дә чох күлүнч, мә'насыз һадисәләрин баш верәчәјини габагчадан тә'јин етмәк «үсулу», гәзаву-гәдәрә инам кәскин тәнгид олунур. Мүәллиф «үләмалар» тәрәфиндән тәртиб олунан тәгвимләрин гејри-елми, схоластик маһијјәтини ачмагла јанашы, јери кәлдикчә тәгвим үсулундан истифадә едәрәк мүасир сијаси һадисәләри, көһнә чәмијјәтдә көк салмыш мәнфи адәтләри, авамлығы вә саирәни сатира атәшинә тутур. Мәсәлән, мәһәррәм ајында баш верәчәк һадисәләр беләә тәсвир олунур: «Мәһәррәм — фәләкин өвзаи буна дәлаләт едир ки, бу ајын мүддәтиндә бә'зи јерләрдә гар јағачаг, бә'зи јерләрдә јағандан сонра јенә әријәчәк вә әријәндән сонра јенә гар јағачаг...

Јенә һәмин ајын мүддәтиндә Русијада дума мәчлиси гурулачаг вә гуруландан сонра истәјәчәк дағылсын, ахырда да дағылачаг, ја дағылмајачаг. Әкәр дағылмаса Сүрмәли маһалында Икдир вилајәтинин мүсәлманлары фүрсәт тапыб бир-бири илә дүшмәнчилик едиб думаја адсыз телеграфлар көндәрәчәк вә әкәр дума дағылса шамахылылар фәхр едәчәкләр ки: «биз дағытдыг»...

Јенә бу ајын мүддәтиндә... «Тәрчүман» рузнамәси јазачаг ки, «Мәммәдәли шаһ али бир вүчуддур».[3]

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, дөрдүнчү нәшр, 10-чу чилд, Бакы, Азәрнәшр, сәһ. 74—75.

[2] Фелјетонун әввәли журналын 1906-чы ил 6-чы нөмрәсиндә имзасыз, мә'бәди исә һәмин ил 9-чу нөмрәдә «Һәрдәмхәјал» имзасы илә чап едилмишдир.

[3] «Молла Нәсрәддин», 1907-чи ил, № 6. Бундан сонра «Молла Нәсрәддин» журналындан кәтирилән ситатларын јери мәтндә, мө'тәризә ичәрисиндә көстәриләчәкдир.

М. С. Ордубадинин фелјетонлары ичәрисиндә дини зеһнијјәти јајмагла мәшғул олан чаһил вә фырылдагчы руһаниләрин, шејхләрин, сејидләрин, моллаларын тәнгиди хүсуси јер тутур. Онун «Дәрд», «Мүрәккәб», «Ҝефсизә нәзирә», «Бу аләм», «Молланын», ««Рамазанла вида», «Чәфәнкијат», «Чох лазымдыр», «Өлүм» вә с. онларла фелјетон вә сатирик ше'рләриндә дин нүмајәндәләри чәмијјәтин түфејли, ријакар, артыг бир үзвү кими ифша едилирләр. Ордубади дә о заман фәал бир молла нәсрәддинчи кими, авам чамаат арасында һәлә дә нүфузуну итирмәмиш руһаниләрлә мүбаризә апармағы вачиб билирди; чүнки онлар әдибин өзүнүн дедији кими, һәр чүр јенилијин әлејһинә идиләр, јенилик тәрәфдарларындан јараса ишыгдан горхан кими горхур, онлары кафир е'лан едир, гәтлинә фитва верирдиләр. «Дәрд» адлы фелјетонда Ордубади јенилијә дүшмән кәсилән, тәзәләр әлејһинә ағзы көпүкләнә-көпүкләнә данышан Молла Мөвсүм кими руһаниләри өз дили илә белә тәнгидә тутур: «Бу тәзәләр бир күн олар ки, бәлаји-накәһанә раст кәләрләр. ...Ај чамаат, шәриәт әлдән кетди, гојмајын, ичиниздә олан тәзәләри өлдүрүн, һәр нә күнаһы олса мән гәбул едәрәм; күнаһы јохдур, савабы вар: гојмајын, өлдүрүн, вурун, боғун, чырын, јыртын, парчалајын, һәр нә күнаһы вар мәним бојнума» (1910-чу ил, № 17).

Молла мөвсүмләрин «тәзәләр» гаршысында дәһшәтә кәлмәси сәбәбсиз дејилди. Онлар баша дүшүрдүләр ки, анчаг бу «тәзәләр» — елмә, мәдәнијјәтә јијәләнмәјә башлајан габагчыл зијалылар руһаниләрин фырылдагларынын үстүнү ачыр, онлары халг арасында нүфуздан вә е'тибардан салырлар.

М. С. Ордубади өзү дә белә «тәзәләрдән» бири иди. Бир чох башга «тәзәләр» кими, ону да тә'гиб вә тәһгир едир, һәтта өлүмлә һәдәләјирдиләр. Руһаниләр тәрәфиндән бајкот олунмасы, тә'гиб вә тәһдидләрин күндән-күнә күчләнмәси нәтичәсиндә һәтта әдиб өз доғма шәһәри Ордубады тәрк едиб, Чулфаја көчмәјә мәчбур олмушду. Лакин бүтүн чәтинликләр М. С. Ордубадини руһдан салмыр, о, «Молла Нәсрәддин» сәһифәләриндә бир-биринин ардынча өз фелјетонларыны чап етдирирди.

Ордубади руһаниләри чәмијјәтин түфејли бир тәбәгәси һесаб етдији үчүн бу «чибкәсәнләрин» һәјатда јашамасыны да артыг һесаб едир, онларын төрәтдикләри чинајәтләрә, үрәји даш кими мөһкәм оланларын белә таб

кәтирә билмәјәчәјини јазырды. «Ҝефсизә нәзирә»[1] ады илә чап олунан сатирик ше'рдә дејилир:

Тәзвирә кирән гырмызы саггаллары, рәбба,
Мән анламам, инсан јарадыбсанмы, һәјула?
Ағбашлара ешшәкми мүсәлманы јаратдын?
Анчаг нә сәбәб олду ки, молланы јаратдын?

Даш олса үрәк таб еләмәз бу ишә һаша,
Еј молланы ағбаш јарадан халиги-јекта!
Чиб кәсмәк үчүнмү бу гәдәр чаны јаратдын?
Билмәм нә сәбәб олду ки, молланы јаратдын!?

(1911-чи ил, №20)

Бу сатирада тәнгид сарказм, ифша сәвијјәсинә јүксәлир, тәкчә руһанилик јох, ону «јарадан» «халиги-јектаја», «рәббә» — аллаһа үсјан сәси учалдылыр.

М. С. Ордубадинин фелјетонларында руһаниләр бир чох хүсусијјәтләри вә хасијјәтләрилә тәсвир олунурлар. Мүәллиф руһаниләрин тәнгидинә һәср етдији мөвзулары билаваситә һәјатдан сечдији үчүн, бурада тәкрар, јекнәсәглик башга фелјетонларында олдуғу гәдәр нәзәрә чарпмыр. Әксинә, онларын мүхтәлиф чәһәтләри мүхтәлиф үсулларла тәнгид атәшинә тутулур. Һијләкәрлик, ријакардыг, әхлагсызлыг, истисмарчы синифләрә хидмәт, зәһмәткешләрә дүшмән мүнасибәт Ордубадинин фелјетонларында дин нүмајәндәләринин әсас сифәтләри кими гәләмә алыныр. «Чәфәнкијат» адлы фелјетонда моллаларын халгы сојмаг үчүн ишләтдикләри фырылдаглардан сөһбәт кедир: «Јенә татар моллаларына көрә бизим моллаларымыз хошбәхтдирләр. Мәсәлән, көтүрәк Лаһыч гәсәбәсинин моллаларыны. Бурада бир молла Муғум вар ки, бир кәндлијә бир кағыз јазыр алты шаһы алыр, сонра кәндли апарыр кағызы доландырыр, һеч кәс охуја билмир, кәтирир, јенә һәмин молла Муғум јенә алты шаһы алыр вә охујур. Аллаһ бәрәкәт версин елмә. Молла Муғум елм охумуш олмасајды, бу пуллары һарадан газана биләрди?» (1907-чи ил, № 14).

М. С. Ордубади кичик бир шәһәр олан Ордубадда јашамасына бахмајараг Бакы, Тифлис кими шәһәрләрдә баш верән һадисәләри чох диггәтлә изләјир, јери кәлдикчә бунлара мүнасибәтини билдирирди. Одур ки, онун

[1] «Молла Нәсрәддин» журналынын 1911-чи ил 17-чи нөмрәсиндә «Ҝефсиз» имзасы илә чап олунан ше'р нәзәрдә тутулур.

бир чох фелјетонлары о заман Загафгазијада баш верән мүәјјән һадисәләрлә бағлыдыр. «Мүрәккәб» адлы фелјетонунда әдиб, Бакы газысы тәрәфиндән гур'анын Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмасына өз е'тиразыны билдирмишди. Һачы Зејналабдин Тағыјевин пулу вә көстәриши илә гур'анын Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунмасы бир чох габагчыл Азәрбајчан зијалыларыны наразы салмышды. Ч. Мәммәдгулузадә «Зина» адлы фелјетонла чыхыш едәрәк, гур'анын чап олунмасына гаршы чыхмышды (1911-чи ил, № 25). Ордубади дә гур'анын тәрчүмә олунмасынын халга фајда вермәјәчәјини көстәрмиш, тәрчүмәни «етмәсәјдиләр даһа да јахшы оларды» — демишди. Фелјетонда «мурдар», «кафир», «һарам» кими мәфһумларла әлагәләнән дүнјакөрүш вә бунун башга халглара гаршы ојатдығы јад мүнасибәт әһвали-руһијјәси дә тәнгид едилмишдир: «Үләмамыздан рича едирәм ки, бу нөгтәјә диггәт едиб бәндәји-һәгирин бу мәсәләсинә чаваб илтифат бујурсунлар. Мәсәлән, нечә ки, мә'лумдур, бу ахыр вахтлар чәнабани-газыларымыз башлајыблар гураны түрк (Азәрбајчан — К. Т.) дилинә тәрчүмә етмәјә. Һәлә тәрчүмә етмәји ојлара күзәшт олсун, һәрчәнди ки, етмәсәјдиләр даһа јахшы оларды. Амма сөзүмүз чап барәсиндәдир.

Дүнја вә аләм буна шаһиддир ки, һәмин газы чәнаблары һәлә тәрчүмәјә иктифа еләмәјиб башлајыблар тәрчүмә етдикләри гур'аны рус вә күрчү мәтбәәләриндә чап еләмәјә. Мә'лум шејдир ки, мәтбәәнин мүрәккәби нәчсимәһздир. Һәр бир кәсин ки, мәтбәәјә јолу дүшүб, өз көзү илә көрүб ки, рус вә күрчү әмәләләри өз әлләрилә мүрәккәби көтүрүб сүртүбләр машынын дәстәләринә вә бу минвал илә ајлар вә илләр узуну гур'анын сәһифәләрини чап еләмәјә мәшғул олублар. Бундан әлавә, һәмин мүрәккәби әчнәбиләр нә билим нә јағлардан, нә билим нә зәһримардан гајырыблар ки, һәлә үфунәтиндән адамын башы чатлајыр.

Һалбуки мүрәккәб барәсиндә ағаји-Ширази өз китабынын 25-чи сәһифәсиндә белә бујурублар: «Бамүрәккәби-нәчс әмдән гур'ан невиштән һәрам әст». Јә'ни нәчс мүрәккәб илә гур'аны јазмаг һарамдыр. Дәхи бундан ашкар мәтләб олмаз. Үләмаји-кирамдан бу мәсәләјә чаваб көзләјирәм» (1909-чу ил, № 38).

М. С. Ордубадинин «Молла Нәсрәддин»дә чап едилән фелјетонларында дини мәрасимләрин вә мүртәче адәт-

ән'әнәләрин тәнгидинә дә кениш јер верилир. Һәр чүр адәт вә ән'әнәни «мүгәддәс» сајан, ону тохунулмаз һесаб едәнләрин әксинә олараг Ордубади «Өлүм», «Молла Нәсрәддин»ин мөһтәрәм јазычысы «Гыздырмалыја»[1] кими фелјетонлар јазыр, молланәсрәддинчи јазычы достлары илә бирликдә милләтчиләрин, мүһафизәкарларын јанлыш вә зәрәрли «нәзәријјәләринә» гаршы чыхырды. Әдибә ајдын иди ки, сонрадан зорла, динин тәзјиги илә халга гәбул етдирилмиш мәһәррәмлик кими дини мәрасимләри милли бајрам, милли адәт кими гәләмә вермәк ән азы савадсызлыгдыр, тарихи билмәмәкдән ирәли кәлир.

М. С. Ордубадинин «Өлүм» фелјетону тә'зијәдарлығын ифшасына һәср едилмишдир. Гурбан бајрамыны «јыртычы бајрам» адландыран әдиб көстәрир ки, дин хадимләринин дүзәлтдикләри башга бир дини ојунбазлыг олан тә'зијәдарлыг исә мәрсијәханларын вә мүфтәхор тә'зијә мүбаширләринин чибләрини долдурмаг үчүн бир васитәдир. Мәһәррәмлик күнләриндә «кәндлиләр әкин ишләрини јарымчыг гојурлар», авам күтлә һәм молла исмајылларын, молла кәримләрин гарныны дојдурмаг үчүн вардан-јохдан чыхыр, һәм дә боғазларындан ган кәлинчәјә гәдәр синә вурур, өлүнчәјә гәдәр башларыны чапырлар.

Ордубади мәһәррәмлик күнләриндә баш верән вәһшиликләри тәсвир етмәклә, охучуларыны фырылдагчы моллалара, шәбиһкәрданлара инанмамаға чағырыр, тә'зијәдарлығын зәһмәткешләр үчүн фәлакәт кәтирдијини сүбут етмәк истәјирди. О көстәрирди ки, мәһәррәмлик күнләриндә синә вуран, баш чапан вә бу јолла өзүнү зәиф салан зәһмәткешләр өз әлләри илә истисмарчыларын дәјирманына су төкүр, онларын истәкләринин һәјата кечмәсинә көмәк едирләр. Бу фикир фелјетонун ашағыдакы парчасында чох ајдын шәкилдә ифадә едилмишдир: «Вагиән доғру әрз едирәм вә о чәнаблары ки, бизи өлдүрмәк нијјәтләри вар, һеч тәшвишә дүшмәсинләр. Онларын тәклифи чох асандыр. Чүнки биз өзүмүз дә онлара көмәкчијик. Биз өзүмүз дә өзүмүзү өлдүрмәк истәјирик.

[1] М. С. Ордубадинин һәмин фелјетону әсасында журналын 1906-чы ил, 15-чи нөмрәсиндә шәкил чәкилмишдир. Шәкилдә гоча бир гарынын бир әли илә ушағын голундан тутуб, о бири әли илә исә очаға үзәрлик төкмәси тәсвир олунур. Шәклин алтында фелјетондан мисал кәтирилмиш бу сөзләр јазылмышдыр: «Үзәрликсән, һавасан, һәзар дәрдә давасан».

102—19

Одур ки, бизи өлдүрмәк истәјәнләр һәр һалда архајын вә үмидвар олмалыдырлар. Нә Әрдәбилдә Мәсһәруддөвлә пуч олмағымыза чалышсын, нә Мәшһәддә Әбдүлһәмид маариф ишләринә мане олсун, нә Һачы молла Баба Бакыда гыз охудан аталары даваја тутсун, нә Теһранда Әлнилиддөвлә Иранын әзми-һәлалынын нәгшәсини чәксин, нә молла исмајыллар, молла мәһәммәдләр, молла кәримләр вә бунлара охшајан моллалар халгын ганыны сорсунлар. Анчаг бир азча сәбир лазым, биз өз әлимизлә өзүмүзү өлдүрәчәјик, анчаг бир азча сәбир лазымдыр» (1911-чи ил, № 43).

Дини зеһнијјәтин тәнгиди М. С. Ордубадинин әсәрләриндә кетдикчә гүввәтләнмиш, нәһајәт атеизмә гәдәр јүксәлмишдир. Бу мөвзу әдибин бәдии, елми јарадычылығында чох кениш јер тутур вә хүсуси тәдгигата еһтијачы вардыр.

М. С. Ордубадинин тәнгид һәдәфләри ичәрисиндә симасыз, мешшан, һаким синифләрин мәнафејинә вә идеолокијасына хидмәт едән зијалылар да хүсуси јер тутур. Әдиб «Гејрәт», «Тәбриз мәрәзханасында», «Бир философун зәмани-вәфатында оғлуна етдији нәсиһәт вә сөһбәт» кими фелјетонларында гејрәтдән дәм вуруб өзләрини халгын досту кими гәләмә верән, әслиндә исә ријакар, мәсләксиз, истисмарчы синифләр гаршысында «бәли-бәли» дејән зијалыларын ич үзүнү ачыр вә көстәрир ки, онлар халгы мүдафиә етмир, әксинә, онун гарәт олунмасы, даима әсарәтдә јашамасы үчүн имкан јарадыр, өз фәалијјәтләрилә истисмарчыларын дәјирманына су төкүрләр. Онлар өлүм ајағында белә өз чиркин вә алчаг сифәтләрини кизләдә билмир, өвладларыны да өз јоллары илә кетмәјә чағырырлар. Ордубадинин тәсвир вә ифша етдији буржуа философунда да бу сифәтләр вардыр. О, оғлуна да өзү кими мәсләксиз, јалтаг олмағы төвсијә едир, чәмијјәтин ики синфә: һаким вә мәһкум синифләрә бөлүнмәсини әбәди бир ганун кими гәләмә верир: «...Әзизим, мәбада мәндән сонра дүшмәнләримиз сәни јаман дил илә алдадыб, сәнә гојуб кетдијим бекарчылыг кими не'мәти әлдән чыхаралар. Мәндән сонра дүшмәнләримиз сәни елмә тәрғиб едәчәкләр. Маарифли чочуғум, олмуја гәбул едәсән! Вәсијјәтимин ичиндә зикр едирәм: инсан бир мүлкдүр ја бир гит'әдир, падшаһы ики көздүр. Көз исә бир ләм'ә нурдур. Бунларын чүмләсинин дүшмәни һаман о сәнә дедијим елмдир...

Мәбада онларын (дөвләтлиләрин — К. Т.) сөзләринин әксинчә рәфтар едәсән. Һәркаһ бир ишләри оларса, чүмләдән әввәл сән чанфәшанлыг елә, сәнә нә гәдәр јаман десәләр, шүкүр елә, онлар сизә вәкилдир. Бир мәчлисдә дөвләтли көрәндә ајаға дурмагда һеч кәсә мачал вермә, белә ки, Сә'ди бујуруб: «Бәни адәм ә'заји-јекдикәрәнд», jә'ни, мин фәгир јығылыб бир дөвләтлинин сандығыны долдурсун. Милләтин фәхри бунлар иләдир. Көзүмүн ишығы, дүнјанын доланышығы бунлар иләдир. Дүнја бунлардан өтрү халг едилибдир...» (1906-чы ил, № 16).

Өз фәалијјәтләри илә буржуа-мүлкәдар гурулушуна хидмәт едән мүһафизәкар буржуа зијалыларынын әсас характерик сифәтләриндән бири дә онларын горхаг, чәсарәтсиз, үмумән мәрдлик, вәтәнпәрвәрлик кими һиссләрдән мәһрум олмаларыдыр. Ленин буржуа зијалыларынын бу сифәтләрини изаһ едәркән көстәрир ки, буржуа зијалыларынын «... мадди мәнафеји онлары мүтләгијјәтлә, буржуазија илә бағлајыр, онлары ардычыл олмамаға, сазишләрә кәлмәјә»[1] доғру апарыр. Бу хүсусијјәтләр Азәрбајчанда XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә јетишән буржуа-мүлкәдар зијалыларында да өзүнү ајдын шәкилдә көстәрмәјә башлајырды. Истәр Авропа өлкәләриндә тәһсил алмыш, истәрсә дә Шәргин дини мәркәзләриндә охумуш вә вәтәнләринә гајытдыгдан сонра анчаг буржуазијаја хидмәт едән зијалыларын мәнафеји јерли буржуазијанын мәнафеји илә ујғун кәлирди. Онлар ингилаби, демократик фикирләрлә мүбаризә апарыркән һаким синиф олан буржуазијадан истифадә едир, она архаланыр вә онун мадди көмәклији илә өз әдәбијјатларыны, мәтбуатларыны јарадырдылар. Одур ки, мөвчуд үсул-идарәни мәһв етмәк, халгын демократик тәләбләри јолунда чалышмаг, она көмәклик көстәрмәк буржуа зијалыларынын мәнафејинә ујғун дејилди. Лакин онлар тамамилә нүфуздан дүшмәмәк үчүн өзләрини халгын досту кими көстәрирдиләр. Зәһмәт адамлары онларын гаршысында конкрет тәләбләр гојаркән артыг өз әсил сималарыны кизләдә билмир, икиүзлүлүјә, јалтаглыға, ријакарлыға башлајыр, мүхтәлиф бәһанәләрлә јахаларыны хилас етмәјә чалышырдылар. Буржуа зијалыларынын бу психолокијасыны Ордубади «Гејрәт» адлы фелјетонда инчә бир кинајә илә ифша етмишдир:

---

[1] *В. И. Ленин.* Әсәрләри, II чилд, сәһ. 349.

«— Мешәди Һејдәр, кәл кедәк ујездин начальникинә шикајәт едәк.
— Гој мән бир автаба көтүрүм кәлим.
— Кәрбалаји Гасымәли, бујур кәл кедәк.
— Ај филанкәс, папрос гутум галыб һамамда, кедиб көтүрүм кәлим.
— Ај мирзә Шафталы аға, бујур сән кәл кедәк.
— Бу саат верим уста Зүлфүгара дишими чәксин, кәлим.
— Ај Мирзә Һәсән аға, бары сиз бујурун кедәк.
— Нөкәр бизим оғланы көтүрүб базара, верим дәлләк башыны вурсун, кәлим...»[1] (1906-чы ил, № 16).

«Тәбриз мәрәзханәсиндә» адлы бир сатирик ше'риндә тәнгид һәдәфи буржуа зијалысыдыр. Күндә бир чилдә кириб, каһ молла, каһ тачир, каһ бәј-хан олан, мәшрутә е'ланыны ешитчәк молла либасыны сојунуб әјнинә пенчәк, жилет кејән мәсләксиз, фырылдыгчы бир «мәшрутәчини» әдиб өз дили илә сатира атәшинә тутур:

Әла еј вадији-мәсләкдә сәркәрдан олан көнлүм,
Өзүнә бирчә мәсләк тапмајыб һејран олан көнлүм.
Бүтүн өмрүндә бир дин үзрә бир күн дурмајан сабит,
Агач тәк һәр тәрәфдән дәјсә јел ләрзан олан көнлүм.
Һаны о күнләрин ким, шал салыб ләббадә кејмишдин?
Кириб мәсчидә каһ ифтан, каһ хизан олан көнлүм.
Көрән тәк мүлки-Иран үзрә бир е'лани-мәшрутә,
Төкүб молла либасын лат-лүт, үрјан олан көнлүм.
Кејиб пиджак, жилет, тахдын боғаза шанлы бир фиклу,
Тәшәххүслә каһи тачир, каһи бәј-хан олан көнлүм.
Бу аз өмрүндә Тәбриз ичрә дүшдүн әлли мин рәнкә,
Савадсыз, елмсиз бир саһиби-үрфан олан көнлүм.
Һара кетдин ғовулдун, һарда галдын зәрд олундун сән.
Мәризханә үмури әлдә сон үнван олан көнлүм.

(1914-чү ил, № 23).

«Молла Нәсрәддин» журналынын Азәрбајчан дилинин сафлығы уғрунда апардығы мүбаризәдә М. С. Ордубади дә өз фелјетонлары илә иштирак едирди. О, «идеалы», «адјал» охујан, Азәрбајчан дилини «бирөвнәг», «бимә'на» дил адландыран, үмуми бир «мүсәлман дили» јаратмаға чалышан зијалылары сатира атәшинә тутурду. Халгы Иран вә әрәб мәдәнијјәтинә пәрәстиш руһунда тәрбијә етмәјә чалышан шејхүл-исламлар әдибин сатира һәдәфи иди («Азарламаг», 1907-чи ил, № 22).

М. С. Ордубади, һәлә XIX әсрин ахырларындан е'тибарән Мәммәд Тағы Сидги кими рус мәдәнијјәтини јајан габагчыл зијалыларла јахынлығы нәтичәсиндә рус әдәбијјаты илә таныш олмуш вә бу әдәбијјатын мүтәрәгги маһијјәтини, онун реализмини гијмәтләндирмәјә башламышды. «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији «Толстој» адлы мәгалә буна јахшы мисалдыр. Бөјүк рус реалистинин анадан олмасынын 80 иллији јубилејинин кечирилмәсиндән руһланан Ордубади, ону дүнја әдәбијјатынын ән бөјүк сималарындан бири кими гијмәтләндирирди: «Рус әдибләриндән аләмә мәшһур олан граф Толстојун бу јавугларда 80 јашы тамам олур (августун 28-дә).

Демәк олар ки, бәлкә јер үзүндә индијәдәк һеч бир кәс јазычылыгда граф Толстој кими һөрмәт вә шөһрәт газанмајыб» (1908-чи ил № 11).

Бундан сонра мәгаләдә јубилеј мүнасибәтилә Азәрбајчанда апарылан һазырлыг ишләриндән данышылыр, әдиби тәбрик етмәк үчүн Јаснаја Полјанаја кедәчәк Азәрбајчан нүмајәндәләринин ады чәкилир, Шамахыда 6 шө'бәли мәктәбдә Толстој адына јени шө'бә ачылачағы вә әсәрләринин тәрчүмә едилиб чап олуначағы көстәрилир. Мәгаләјә белә бир фикирлә јекун вурулур ки, Толстоја һәлә лајигинчә гијмәт верилмәјиб, онун әсәрләрини кениш охучу күтләси арасында јајмаг үчүн чох иш көрмәк лазымдыр.

Азәрбајчан гадынларынын вәзијјәти дә М. С. Ордубадини мәшғул едән мәсәләләрдән иди. О, һәлә 1905-чи илин әввәлләриндә Шәрг гадынларынын һүгугсузлуғу, мәһкумлуғу һаггында ајрыча бир әсәр јазмаға башламыш вә бурада гадынларын азадлығыны заманын мүһүм проблеми кими ирәли сүрмүшдүр. «Молла Нәсрәддин» журналы «тәсәттүри-нисван» тәрәфдарлары илә гәти вә ардычыл мүбаризәјә башладығы заман М. С. Ордубади дә өз гәләм јолдашлары илә бирликдә гадын азадлығыны мүдафиә едән әсәрләр јазыр вә журналда чап етдирирди.

«Дәрк» фелјетонунда әдиб Түркијә вә Иранда гадынлары кәләлијә мәһкум едән, онларын һәр чүр е'тиразыны — «чувалдан башларыны чыхармаларыны» амансыз

[1] Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләринин III чилдинә (Азәрнәшр, 1947) јазылмыш мүгәддимәдә бу фелјетон јанлыш олараг һәмин китабын мүәллифинә аид едилмишдир.

шәкилдә боған руһанилəри тәнгид едирсә (1910-чу ил, № 17), «Көзлә» адлы ше'рдә көһнә мүсәлман зөвгүнү, гадына феодал-патриархал мүнасибәти кәскин сатира атәшинә тутур (1910-чу ил, № 24). О көстәрир ки, Шәргдә гадына чансыз бир әшја кими бахырлар; о анчаг башгасы үчүн јашајыр, башгасынын истәкләринә әмәл едир; о там һүгугсуз, табе вә мүт'и вәзијјәтдәдир.

М. С. Ордубадинин мәһкум Шәрг гадынынын вәзијјәтини әкс етдирән сәһнәләри тәсвири сәчијјә дашымырды. Бурада јазычынын мөвгеји дә, мүнасибәти дә ајдын иди: «Молла Нәсрәддин»ин мүнасибәти! Молланәсрәддинчиләрин мүнасибәти!

М. С. Ордубади 1905—1911-чи илләр Иран ингилабынын иштиракчыларындан бири олмушдур. О, бүтүн јарадычылығы боју бу ингилаби һәрәкатын кедиши илә марагланмыш вә ону өз әсәрләриндә әкс етдирмишдир. «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдији әсәрләр ичәрисиндә онун Иран ингилабына, Иранын сијаси-игтисади вәзијјәтинә һәср етдији фелјетонлар хүсуси јер тутур. Ордубади өзү Иран ингилабы дөврүндә Иранла һәмсәрһәд олан Чулфада јашамыш, тез-тез Ирана кетмиш, ингилабчыларла әлагә сахламыш вә өз көрдүкләрини јазыб журналын редаксијасына көндәрмишдир.

Иран ингилабы дүшмәнләринин тәнгидинә Ордубади өз сатирасында чох кениш јер вермишдир. «Һаман адам» фелјетонунда әдиб мәшрутәни боған Мәммәдәли шаһы бачарыгсыз вә әхлагсыз бир дөвләт башчысы кими гамчылајыр. Мәммәдәли шаһ өз дили илә көрдүјү иjрәнч ишләри сајыр вә јазычы бу үсулла ону рүсвај едир. Әдиб көстәрир ки, Мәммәдәли шаһ кими чаһил, позғун вә иртичачы адамлар дөвләти идарә едә билмәз; халгын талејини белә ганичәнләрә тапшырмаг олмаз (1908-чи ил, № 26).

«Азәрбајчан падшаһлары» фелјетонунда Иран Азәрбајчанында кәндлиләрин ағыр вә дөзүлмәз вәзијјәти тәсвир олунур. Әдиб көстәрир ки, јалныз Нәмин вилајәтиндә 119 хан вардыр. Бу ханлар кәндлиләрлә истәдикләри кими рәфтар едир, торпагларыны әлләриндән алыр, онлары зорла өз саһәләриндә ишләдирләр (1907-чи ил, № 11).

«А киши зәманә илә нечә јола кедирсән?» сатирасында исә шаир Азәрбајчан кәндлисинин һәјат вә мәишәтинин реал мәнзәрәсини јарадыр:

Буғда гутарды кәнддән, евдә чөрәк нишаны јох,
Һејф, баһадыр аланмырам, Күлпәринин туманы јох,
Мадјана чул тапылмајыр, боз годуғун паланы јох,
Бојлә кечирсән шөһрәтин ејләјәчәк завал о сөз.

Сатирадан сензура дөрд мисра ихтисар етмишдир ки, бурада да кәндлиләрин ағыр һәјаты һаггында даһа кәскин фикирләр сөјләндијини еһтимал етмәк олар.

Иранда фәһләләрин дә вәзијјәти беләдир. Онлар да јерли мә'мур вә наибләр тәрәфиндән һәр аддымда гарәт олунур, дөјүлүр, чибләриндәки сон гәпикләри зорла әлләриндән алыныр. «Бағ» адлы фелјетонда фәһләләри мүхтәлиф бәһанәләрлә чәримә едән, палтарларыны һәррача гојуб сатан, «зорла вә сәбәбсиз дәрисини сојан» наиблә јазычы арасында белә бир сөһбәт давам едир:

«С у а л: Нә гәдәр мәвачиб алырсан?

Ч а в а б: Һәр нә гәдәр ки, тәзкирә хәрч версәк, биринә бир манат бизим мәвачибимиздир.

С у а л: Бу нә олан шејдир?

Ч а в а б: Валлаһ, һеч өзүм дә билмирәм. Анчаг ону билирәм ки, консул бизә мәвачиб вермәз.

С у а л: Сизин мәвачибиниз дөвләтдән нә гәдәрдир?

Ч а в а б: Ајда јүз манат.

С у а л: Бәлкә сиз һеч тәзкирә хәрчи верә билмәдиниз, онда нә јејәчәксиниз ки, өлмәјәсиниз?

Ч а в а б: Валлаһ, сөзүн доғрусу, онда һансы иранлыја раст кәлсәк тутуб зорнан вә сәбәбсиз дәрисини сојачағыг.

С у а л: Бә Иранын мәшрутијјәти нечә олду?

Ч а в а б: Па, рәһмәтлијин оғлу, елә мәшрутијјәт Мирзә Рза ханлары, Мирзә Әләскәр ханлары вә гејри консуллары баша верди, галдыг биз?» (1908-чи ил, № 4.)

Бу, Иран фәһләсини сојан, она диван тутан мә'мурлардан биринин чавабыдыр.

1915—1916-чы илләрдә «Молла Нәсрәддин» журналынын нәшри мүвәггәти дајандырылмышды. 1916-чы илдә журналын чәми бир нөмрәси чыхмышды ки, бу да сензур тәрәфиндән гадаған олунмушду. Одур ки, һәмин илләрдә Русијада сүркүндә олан әдиб сатирик әсәрләрини әсасән «Тути» вә «Бабаји-Әмир» журналларында чап етдирирди. Бурада чап олунан әсәрләр өз мөвзу вә мәфкурә истигамәти е'тибарилә «Молла Нәсрәддин»дә чап олунан фелјетон вә сатирик ше'рләрә јахын иди. Руһаниләрин ифшасы («Рамазанла вида», «Бу аләм», «Молланын»), буржуа

милләтчиләрини тәнгид («Дил бирлији»), гадын азадлығы, Иран мәсәләләри журналларда чап олунан әсәрләрин дә әсас мөвзу даирәсини тәшкил едир.

Ч. Мәммәдгулузадә кими, Ордубади дә Иранын биринчи дүнја мүһарибәсиндә алман-түрк блокуна мејл көстәрмәсинин әлејһинә иди. Әкәр Ч. Мәммәдгулузадә «Гејрәт» фељетонунда Ираны империализм мүһарибәсинин «дүдүк чаланы» адландырыр, онун мүһарибә ишләринә гарышмасыны тәнгид едирдисә, М. С. Ордубади дә «Иран да гарышды»[1], «Олмајан јердә»[2] кими сатираларында Иранын Вилһелм Алманијасы тәрәфиндә мүһарибәјә кирмәсини сатираја тутурду:

> Ахырда чаһан һәрбинә Иран да гарышды,
> Дурду јухудан ахыр о виран да гарышды.

1915-чи илин нојабрында Иранын баш назири Мүстофил-Мәмалик Инкилтәрә вә чар Русијасынын Алманија әлејһинә мүһарибә башламаг тәклифини рәдд етди. Иранда Алманија тәрәфдарларынын чохалдығыны вә Алманија тә'сиринин гүввәтләндијини көрән Инкилтәрә вә Русија буна Иранда өз ордуларынын сајыны чохалтмагла чаваб вердиләр. Әһмәд шаһ Мүстофил-Мәмаликин кабинәсини бурахмаға мәчбур олду. Бурахылмыш кабинәнин үзвләринин бир һиссәси Алманија консулу вә Түркијә атташесинин мүшајиәти илә Теһраны тәрк едәрәк, Гум шәһәриндә јерләшди вә орада «Мүвәггәти милли һөкумәт» адланан јени бир һөкумәт тәшкил етди. Иран милләтчиләринин вә Иран буржуазијасынын мәнафејини мүдафиә едән бу јени һакимијјәт Инкилтәрәјә вә чар Русијасына гаршы мүбаризәдә Алманија империалистләринә истинад едирди.

М. С. Ордубадинин «Олмајан јердә» адлы сатирасы да Иранда бу һадисәләрә һәср едилмишдир. Шаир Иранын Алманија империалистләри чәбһәсинә кечмәсини, мүһарибәјә гошулмасыны вә Иран халгынын гырғына верилмәсини тәнгид едир:

> Чаһан давасы битмәз һәр киз Иран олмајан јердә.
> Нә јапсын јүз нәфәр Вилһелм бир хан олмајан јердә.
>
> Бу һәрбдә иштирак етсәјди әввәл әһли-Ирандан,
> Бу гәдр әскәр олмазды тәләф ордуји-алмандан...
> Бир аз чаксәјди алман солдаты тирјәки-Кашандан,
> Биләрди кечмәз иш тирјәки-Кашан олмајан јердә.

[1] «Бабаји-Әмир», 1915-чи ил, № 31.
[2] «Бабаји-Әмир», 1916-чы ил, № 11.

> Галыбдыр битәрәф бу һәрб үчүн Теһранда кабинә,
> Олубдур мәсхәрә бу сон заман Иранда кабинә,
> Бүтүн милләт кечиб бир сәмтә, тәк бир јанда кабинә,
> Гылыр һәр иш хәлајиг, әмр-фәрман олмајан јердә.

М. С. Ордубадинин фељетон вә сатирик ше'рләриндә диггәти чәлб едән сәнәткарлыг хүсусијјәтләриндән бири будур ки, о, дөврүн мүһүм ичтимаи-сијаси һадисәләрини изләмәклә јанашы, онлары мүтәрәгги мөвгедән саф-чүрүк етмәји, сечмәји, гијмәтләндирмәји дә бачармышдыр. Әдиб һеч бир заман күнүн вачиб мәсәләләринә биканә мүнасибәт бәсләмәмиш, һәгиги молланәсрәддинчи кими ајыг олмуш, сөзү сәррасты вә чәкинмәдән демишдир. Мүасирлик, садә халг дилиндә јазмаг, һәр типи өз дили илә данышдырмаг, фикри ајдын ифадә етмәк усталығы бу фељетон вә ше'рләр үчүн сәчијјәви әламәтләрдир. Лакин бүтүн бунларла јанашы Ордубадинин, һаггында данышдығымыз фељетон вә сатираларында жанр, форма мүхтәлифлији, тәсвир васитәләринин рәнкарәнклији бахымындан бир јекнәсәглик вардыр. Сабир ичтимаи нөгсанлары, мәнфи типләри тәнгид едәркән мүхтәлиф үсуллардан, жанр вә формалардан, мүхтәлиф бәдии тәсвир васитәләриндән, сөздән вә сөз сәнәтинин е'чазкар гүдрәтиндән усталыгла истифадә етдији һалда, Ордубадидә бу мүхтәлифлијә раст кәлмирик. О, адәтән, типи өз дили илә данышдырмаг јолу илә кедир ки, бу да чох заман мәнфи характери бүтүн чылпаглығы вә характерик сифәтләри илә мејдана чыхармаға имкан вермир.

М. С. Ордубадинин «Молла Нәсрәддин» журналында вә үмумијјәтлә сатирик мәтбуатда чап етдирдији әсәрләр бир чох чәһәтдән әһәмијјәтлидир. Бу әсәрләр бир тәрәфдән әдибин реалист бир сәнәткар кими формалашмасыны сүр'әтләндирир, онун ичтимаи-сијаси көрүшләринин мүтәрәгги истигамәтдә инкишафыны тә'мин едир, һәм дә бә'зи мәнфи тә'сирләрдән, мәфкурәви бүдрәмәләрдән узаглашмасы, дөврүн габагчыл сәнәткарлары сырасында мөһкәм јер тутмасы үчүн зәмин јарадырды. Әдибин фељетон вә сатиралары, ејни заманда, онун «Молла Нәсрәддин» журналынын үмуми идеја-бәдии истигамәтинә нечә бағландығыны, реализм јарадычылыг методуна нечә, һансы јарадычылыг хүсусијјәтләри илә јијәләнмәси просесини мүәјјәнләшдирир.

1952

«БӘДБӘХТ МИЛЈОНЧУ...» ПОВЕСТИ

Шаир вә публисист, драматург вә ичтимаи хадим кими таныдығымыз М. С. Ордубади ејни заманда «Думанлы Тәбриз», «Дөјүшән шәһәр», «Кизли Бакы», «Гылынч вә гәләм» романларынын мүәллифидир. Азәрбајчан әдәбијјатында тарихи роман жанрынын әсасыны гојан әдиб бу саһәдәки мүвәффәгијјәтләри бирдән-бирә әлдә етмәмишдир. Бу јарадычылыг мүвәффәгијјәтләри әкәр бир тәрәфдән классик әдәбијјатын ән'әнәләриндән бачарыгла истифадә етмәнин нәтичәси идисә, дикәр тәрәфдән, јазычынын өз јарадычылыг ән'әнәләрилә, өз јарадычылыг тәчрүбәси вә мәфкурә истигамәтилә бағлы иди. Бу чәһәтдән «Бәдбәхт милјончу јахуд Рзагулу фрәнкимәаб» повести Ордубадинин әдәби фәалијјәтиндә чох мүһүм јер тутур.

Биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә јазылмыш «Бәдбәхт милјончу...» повести М. С. Ордубадинин тәнгиди реализм үслубунда јаратдығы вә онун јарадычылығында хүсуси әһәмијјәти олан бир әсәрдир. Бу повест әдибин бә'зи мүртәче буржуа көрүшләри тә'сирләриндән узаглашдығыны, онун реалист бир сәнәткар вә молланәсрәддинчи кими инкишафыны көстәрирди. Бу повест, һәм дә, Ордубади јарадычылығынын мәфкурә истигамәтини, реализминин хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг, әдибин дүнјакөрүшүнүн инкишафыны мүәјјән етмәк нөгтеји-нәзәриндән дә әһәмијјәтлидир.

«Бәдбәхт милјончу...» повести XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлиндә Иранда чәрәјан едән һадисәләрин тәсвиринә һәср олунмушдур. Әдиб өзү бу һагда јазырды: «Иранын дөври-истибдадыны, Нәсрәддин шаһын үсулиидарәсини, дөвләти-мүтләгијјәтин Ирана нә кими фәна тә'сир бәхш етдијини, Музәффәрәддин шаһын әһди-сәлтәнәтиндә әһалинин тәрзи-мәишәтини, үләманын елмә, фүнуна даир олан иштибаһыны көстәрән бир фачиәји-ашиганәдир».

М. С. Ордубадини Иран вә Иран Азәрбајчанынын һәјаты, орада чәрәјан едән һадисәләр һәмишә марагландырмыш вә бу мәсәләләр онун бир чох әсәрләринин мөвзусу олмушдур. Әдибин «Молла Нәсрәддин»дә чап етдирдији фелјетонларынын бөјүк бир һиссәси Иран халгынын вәзијјәтинә, шаһ мүтләгијјәтинин тәнгидинә һәср едилмишдир. О, Иранын гәддар вә залым һөкмдары Мәммәдәли шаһы «Бағ», «Һаман адам» кими фелјетонларында әсас сатира һәдәфи сечмишдир.

«Бәдбәхт милјончу...» повестиндә дә мүәллиф өз гаршысында Нәсрәддин шаһ (1831—1896) вә онун өлдүрүлмәсиндән сонра оғлу Музәффәрәддин шаһ (1853—1906) дөврүндә Ирандакы истибдады, кәндлиләрин ағыр вәзијјәтини, чәһаләт вә мәдәнијјәтсизлији, мүтәрәгги тәшәббүсләрин иртичачылар, шаһ мә'мурлары вә руһаниләр тәрәфиндән нечә дүшмәнчиликлә гаршыланмасыны көстәрмәк мәгсәдини гојмушдур.

XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндә харичи капиталын вә феодал ганун-гајдаларынын һөкмранлығы нәтичәсиндә Иранын игтисади вәзијјәти сон дәрәчә ағырлашмышды. Харичи империалист өлкәләрдән, хүсусән Инкилтәрәдән игтисади асылылыг Иранда сәнајенин инкишафына чидди манеә төрәдирди. Одур ки, јерли саһибкарлар, тачир вә алверчиләр сәнаје мүәссисәләри ачмаг вә ону инкишаф етдирмәклә марагланмыр, әввәлки кими торпаг алыр, кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истеһсал етмәклә мәшғул олурдулар. Бу заман кәндлиләрин вәзијјәти чох ағыр иди. Кетдикчә даһа кениш бир шәкилдә тәтбиг олунан бијар онлары әлдән салмышды. Веркиләрин сајы-һесабы јохду. Јени торпаг саһибкарлары торпағын ән јахшы һиссәләрини өз саһәләринә гатыр, писини исә кәндлиләрә верирдиләр...

Иранын игтисади чәһәтдән харичи империалист дөвләтләрдән асылы олмасы, ону сијаси чәһәтдән дә табе вәзијјәтә салмышды. Харичи империалистләр вә шаһ мүтләгијјәти өлкәдә һәр чүр интибаһын, мүтәрәгги тәшәббүсләрин гаршысыны алмаға, күтләләри чәһаләт вә нәдан лыг ичәрисиндә сахламаға чалышырдылар.

«Бәдбәхт милјончу...» повестиндә М. С. Ордубади Иранын мәһз бу дөврүнү тәсвир етмәјә чалышмышдыр. Әсәр беш һиссәдән ибарәтдир: 1. Әш'ар; 2. Рзагулу ханын тәрчүмеји-һалы; 3. Бөјүк ханымын тәрчүмеји-һалы; 4. Тәбриз шәһәринин һавасы вә тәмизлији; 5. Үч илдән сонра.

«Әш'ар» һиссәсиндә Ордубади Иран халгынын ағыр вәзијјәтини, чәһаләт вә наданлығы, «мәмләкәтин пәришан, елмин сәрникун олмасыны» үрәк јанғысы илә тәсвир едир, Ирандакы истибдады, руһаниләрин ријакарлығыны тәнгид атәшинә тутур. Ше'рлә јазылмыш вә бир нөв повестин прологу олан бу һиссәдә әдибин бә'зи мәһдуд көрүшләринин, Иранын кечмишинә—Чәмшид вә Рүстәм дөврләринә алудәчилијин, исламчылыг тә'сирләринин өзүнә јер тапмасына бахмајараг, Иранын мүртәче дөвләт башчыларына, дин нүмајәндәләринә гаршы кәскин е'тираз өз әксини тапмышдыр. Ингилабчы шаир Сејид Сәлмасинин һүрријјәт јолунда һәлак олмасы бу һиссәдә бөјүк тәәссүфлә тәсвир олунур.

Повестин галан дөрд фәсли әсәрин әсас сүжет хәттилә бағлыдыр. Ики вә үчүнчү фәсилләрдә әдиб өз охучусуну әсәрин әсас гәһрәманлары олан Рзагулу ханын вә Бөјүк ханымын һәјаты илә таныш етдикдән сонра билаваситә һадисәләрин тәсвиринә кечир; о заманкы Иран чәмијјәтинин зиддијјәтләрини, көһнәликлә јенилик, чәһаләтлә елм вә мәдәнијјәт арасында олан мүбаризәни тәсвир едир. Бир-биринә зидд олан чәбһәләрин бириндә ислаһатлар апармаг, халгы мәдәни көрмәк арзусу илә јашајан, лакин сон дәрәчә зәиф вә ачиз олан милјончу Рзагулу хан вә ушаглары Мүнәввәр ханым, Пәрвиз хан вә Һачы хан дурурса, дикәр чәбһәдә чаһил, мүтәәссиб Бөјүк ханымлар, инсани һисс вә дујғуларыны итирмиш Гулам ханлар, әхлагсыз вә ријакар Мирзә Рәһим ағалар дурур. Повест охучуда хејирхаһ арзуларла јашајан, бир инсан кими көзәл хүсусијјәтләрә малик олан вә нәһајәт, истибдадын ағыр зәрбәләринә таб кәтирмәјиб мәһв олан Рзагулу хан, Мүнәввәр ханым, Пәрвиз хан вә башга бу кими тәрәггипәрвәр адамларын фачиәсинә үрәк јанғысы вә тәәссүф һисси ојадырса, Бөјүк ханымларын чәһаләт вә рәзаләти, Гулам ханларын пула һәрислији вә гәддарлығы, Мирзә Рәһим ағаларын ријакарлығы дәрин бир нифрәтә сәбәб олур. Әдиб чох усталыгла дөврүн зиддијјәтләрини, идеја мүбаризәсини Рзагулу ханын өз аиләси дахилинә кечирә

билмишдир. Әсәрин әсас сурәти Рзагулу хандыр. О, кечән әсрин ахырларында Иранда јетишән, милли шүуру ојанмыш габагчыл зијалылығын нүмајәндәсидир.

XIX әсрин сонларында Иранда јаранмаға башлајан буржуазијанын вә либерал мүлкәдарлығын бә'зи габагчыл нүмајәндәләри Нәсрәддин шаһын өлкәни мәһвә доғру апаран сијасәти әлејһинә чыхмаға башламышдылар. Бунларын әксәријјәти харичдә тәһсил алыб гајыдан буржуа зијалылары иди. Онлар Русијада вә Авропанын мәркәз шәһәрләриндә таныш олдуглары демократик идејалары, бә'зи мәдәни јениликләри Ирана тәтбиг етмәк, Иран дөвләт гурулушунда ислаһат апармаг јолунда чалышырдылар. Лакин онларын тәдбир вә арзулары шаһ мүтләгијјәтинин амансыз тәзјиги нәтичәсиндә һеч бир нәтичә вермир, ислаһатчылар тә'гиб олунур вә сүркүн едилирдиләр.

М. С. Ордубадинин гәһрәман сечдији Рзагулу хан да либерал мүлкәдарлыг ичәрисиндән чыхмыш вә Иранын мөвчуд ичтимаи-сијаси вәзијјәти илә разылашмајан милјонлара саһиб бир зијалыдыр. О, Парисин «Сорбон» университетинин һүгуг факүлтәсини гызыл медалла битирмиш, бир мүддәт орада јашамыш, өзүнүн мәзмунлу лексијалары илә бөјүк һөрмәт газанмышдыр. Лакин онун ән мүгәддәс арзусу вәтәни Тәбризә гајытмаг, орада фајдалы, тәрәггипәрвәр ишләр көрмәкдир. Бу мәгсәдлә о, 1884-чү илдә өз университет јолдашы доктор мүсјо Луинин аиләсилә бирликдә Тәбризә кәлир. Рзагулу хан Иранда һәјата кечиртмәк истәдији ислаһаты илк әввәл атасындан галмыш 60 кәнддә апармаға башлајыр. О, бурада чох ағыр вәзијјәтдә јашајан кәндлиләрин үч иллик кәлирини өзләринә бағышлајыр; онлары иш һејванлары, кәнд тәсәррүфат мәһсуллары илә тә'мин едир, кәндлиләри онларын керилијинә, авамлығына сәбәб олан бид'әтләрдән узаглашдырмаг јолунда чалышыр. Бүтүн бунлардан сонра Рзагулу хан үмумдөвләт әһәмијјәти олан ислаһат ишләринә башламаг фикринә дүшүр. Нәсрәддин шаһа әризә јазараг «Ислаһат» адында гәзет чыхармаг үчүн ичазә истәјир. Мүртәчеләрин сә'ји илә онун хаһиши рәдд едилир. Рзагулу ханын Тәбриздән Теһрана конка јолу чәкдирмәк арзусу да баш тутмур.

Беләликлә, Рзагулу хан һәр һансы тәдбирә әл атырса, Иран мүртәче дөвләт башчылары тәрәфиндән күчлү бир мүгавимәтә раст кәлир, арзуладығы ислаһат ишләринин

һеч бирини вәтәниндә тәтбиг едә билмир. Рзагулу ханын мәғлубијјәти, онун ачизлијинин сәбәбләри повестдә инандырычы вә реалист лөвһәләрлә верилмишдир. Охучу инаныр ки, Рзагулу ханы мәғлуб едән, аиләсини фәлакәтә сүрүкләјән амил онун јашадығы ичтимаи мүһитдир, Иранда һөкм сүрән деспотизм вә феодал руһани гурулушудур.

Рзагулу хан баша дүшмүрдү ки, башга бир ичтимаи шәраитдә јаранан, башга бир сијаси гурулушун мәһсулу олан ичтимаи идеаллары мүтләгијјәт Иранында ејнилә тәтбиг етмәк олмаз. Рзагулу ханын арзу вә истәкләри илә имканы арасында олан зиддијјәт дә бурадан мејдана чыхыр. Тәрәггипәрвәр гүввәләри фачиәјә доғру апаран әсас сәбәб дә бу зиддијјәтдир. Бу зиддијјәт повестдә чох инандырычы тәсвир олунмушдур. Бәлкә мүәллиф Рзагулу ханын мәғлубијјәтинин әсил сәбәбини һеч өзү дә билмирмиш; бәлкә о, Рзагулу ханын нәзәрдә тутдуғу ислаһатлары Иранда һәјата кечирмәјн мүмкүн һесаб едир вә Рзагулу ханын мәғлубијјәтини тәсадүфи бир һадисә сајырды. Чох еһтимал ки, бу елә әслиндә дә белә имиш. Лакин, М. С. Ордубади һәјат һадисәләрини чох вахт реалистчәсинә тәсвир етдијинә көрә Рзагулу хан кими либерал мүлкәдар зијалыларын зәиф чәһәтләрини, ислаһатчылығын зәрәрли нәтичәләрини дә әкс етдирә билмишдир.

Харичдә тәһсил алан, орадакы вәзијјәти ејнилә Ирана көчүрмәк арзусу илә јашајан, лакин өз арзуларына говуша билмәјән Рзагулу хан кими буржуа вә либерал мүлкәдар зијалылары о заманкы Иранда чох олмушдур. Онларын ән бөјүк сәһви онда иди ки, бу зијалылар тәһсил алдығы харичи өлкәләрлә Иран арасында олан фәрги көрмүр, бу фәргин ичтимаи, сијаси көкләрини дәрк етмирдиләр. Мәсәлән, М. Ф. Ахундовун мүасири вә онунла сых әлагә сахлајан тәрәггипәрвәр јазычы Мирзә Мелкум хан Парисдә тәһсил алдыгдан сонра Ирана гајытмыш, бурада мәдәни тәдбирләр көрмәјә башламышдыса да, бөјүк мүгавимәтә раст кәлмиш, нәһајәт Нәсрәддин шаһ ону Ирандан узаглашдырмаг мәгсәдилә Лондона сәфир тә'јин етмишди. М. Ф. Ахундов белә Иран зијалыларынын нөгсан вә зәиф чәһәтләриндән бәһс едәрәк шаһзадә Чәләләддин Мирзәјә мәктубунда јазырды: «Авропадан кәтирдијиниз вә бүтүн һөкмләрини, чүмләләрини өз фикирләринизин сүбуту үчүн дәлил һесаб етдијиниз китаб авропалыларын фикринин мәһсулу иди. Сиз елә билирдиниз ки, ону игтибас етмәклә мәгсәдинизә чата биләчәксиниз. Лакин сиз билмирдиниз ки, сизин мә'нәви вә фикри тәрәггиниз өлкәдәки заһири вә фе'ли тәрәггидән үстүн дејилдир. Башгаларынын тәчрүбәсини олдуғу кими мәнимсәмәкдән һеч бир нәтичә әлдә етмәк олмаз. Инсан тәчрүбә саһиби вә ағыллыларын дүзәлтдији планларын сирләрини дәриндән өјрәнмәлидир».

Рзагулу хан да арзулары илә имканлары арасында зиддијјәт олан вә бу зиддијјәти, онун сәбәбләрини дәрк етмәјән зијалылардандыр.

Рзагулу ханын башга бир зәиф чәһәти онун сон дәрәчә ирадәсизлији, һәр мүвәффәгијјәтсизликдән тез үмидсизлијә гапылмасы вә халг күтләләри илә әлагәсинин зәифлијиндәдир. Доғрудур, мүәллиф ону халгын һүгугларыны тапдалајан залым дөвләт башчыларына гаршы дуран, кәндлиләр арасында азадлыг фикирләрини јајан габагчыл бир зијалы кими тәгдим едир: «Рзагулу хан һәмишә һөкумәт кишиләринин әһалијә олан зүлмләриндән јаздығы үчүн даима һөкумәт нәзәриндә мүгәссир сајылырды. Бир тәрәфдән кәндлиләр ичәрисиндә азадијјәт сөзләри данышдығы үчүн башга кәнд саһибләри тәрәфиндән мәнфур сајылырды» (сәһ. 8—9). О, һисс едир ки, артыг «рузикарда олан тәбәддүлат Иранда бир тәбәддүлати-әзимәнин» баш вермәсинә сәбәб олачагдыр. Бунун үчүн дә бајырда ешидилән курултулары ешитмәк үчүн гапылары, пәнчәрәләри бағлајыб, евдә отурмаг олмаз. О, һәтта кәләчәкдә Азәрбајчанда ингилаб гопачағыны да габагчадан дујур. Дөвләт гурулушунда ислаһатлар апармаг, мәшрутә е'лан етмәк Рзагулу ханын ән бөјүк арзусудур. Арвады Бөјүк ханыма мүрачиәтлә дејир: «Бөјүк ханым, мән вәсијјәт едәчәјәм өвладым Иранда галмасын. Мадам ки, Иранда гануни-тәнзимат јохдур, Ирана гајытмајыб тәһсил етдикләри мәһәлдә галсынлар. Вәтәнләриндә мәшрутә сәдасы чыхарса, онлар да кәлиб өз чанларыны вәтәнләринин сәадәти јолунда гурбан етсинләр. Сән исә бу евдә әјләшиб өвлад мүнтәзири олма, мәшрутә мүнтәзири ол. Чүнки мәшрутә олмазса, өвлад үзү көрмәјәчәксән» (сәһ. 16).

Рзагулу ханда Иранын кәләчәјинә үмид дә вардыр. О дејир: «Мән ки, Ирандан вә иранлылардан наүмид дејиләм. Бу милләт бир вахт ајылыб өз һүгугуну ахтарачаг».

Лакин бүтүн бу арзу вә үмидләрин һәјата кечирилмәси үчүн Рзагулу хан чох зәиф мүбаризә апарыр. О,

ниш көрмәкдәнсә, кениш халг күтләләри илә əлагә сахламагдансa, анчаг арзуларла јашајыр, кабинетиндән бајыра чыхмыр. Чәтинликләр гаршысында «Вәтән, вәтән»—дејиб көз јашлары ахытмаг, гәшш етмәк, һәтта өлүм арзуламаг онун әсас тәсәлли васитәләридир. Буна көрәдир ки, «Тајмс» гәзетиндә «Иран истигразы» сәрлөвһәли мәгаләни охудугдан сонра, Рзагулу хан Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сијасәтинә, Ираны истиграз јолу илә өз һимајәси алтына алмаг сијасәтинә анчаг «көзәл вәтән, парча-парча әчнәбиләрә сатылмаға башландын»—дејә ағлајыб гәшш етмәклә кифајәтләнир. Буна көрәдир ки, өз аиләсиндәки ишләри низама сала билмир, ушагларыны өзү истәдији кими тәрбијә етмәјә ирадә вә гүввәти чатмыр. Бөјүк ханым әринин бу зәиф вә гәрибә хасијјәтләрини чох ајдын шәкилдә белә изаһ едир: «Худавәнда, мәкәр мәни дәрд, гәм чәкмәјә халг ејләмисән?! Бу бәдбәхт саһибим бир бәла олуб мәним боғазыма кечиб. Кечә саат ики чалдыгда јатыб, амма нечә јатмаг? Иши олуб аһ чәкмәк, «јазыг милләт, һејф вәтән» демәк. Ағлаја-ағлаја јухусуну апарыр. Јенә саат беши чалдыгда да дуруб намазыны гылыб чөкүб бу јазы столунун башына јавыр ағлајыр, охујур ағлајыр» (сәһ. 14).

Рзагулу ханын бу аһ-вајлары, изтираблары, тез-тез көз јашлары ахытмасы повестә гисмән мелодраматик бир характер вермишдир. Беләликлә, мүәллиф Рзагулу ханын фачиәсини әкәр бир тәрәфдән Иранын ичтимаи-сијаси шәраитинин, Иран истибдадынын нәтичәси кими изаһ едирсә, дикәр тәрәфдән бунун сәбәбини бәдбәхт милјончунун өзүнүн зәифлијиндә, ирадәсизлијиндә көрүр.

«Бәдбәхт милјончу...» повестиндә Иран иртичасынын, мүртәче дөвләт башчыларынын тәнгидинә дә хүсуси јер верилмишдир. Мүәллиф Рзагулу ханын арзулары илә Иран иртичасыны гаршы-гаршыја гојмуш, гәһрәманын вә онун аиләсинин фачиәсилә бурадакы истибдадын сон дәрәчә ағыр вә дөзүлмәз олдуғуну көстәрмишдир. Мүәллиф Рзагулу ханын сөзләрилә өз охучусуна билдирир ки, Иранын дөвләт башчылары вәтәни харичи империалистләрә сатмагла мәшғулдурлар. Иран онларын фәалијјәти нәтичәсиндә «бир гәтлкаһа, бир һәрбкаһа» чеврилмишдир. О, Иранын ганичән вәзири һаггында дејир: «Әмир Баһадыр вәзир дејил, анчаг басәлигә бир дәлләкдир; әввәлчә үлкүчүнү итиләдиб башлајыб Иран әһлинин башыны гырхмаға».

Повестдә иртича чәбһәсинин нүмајәндәләри кими тәсвир олунмуш Бөјүк ханым, Гулам хан вә Мирзә Рәһим аға сурәтләри дә јадда галыр, өзләринә гаршы охучу гәзәби ојада билирләр. Бөјүк ханым залым вә гәддар, өз шәхси мәнафејини һәр шејдән үстүн тутан чаһил бир мүлкәдар гадынынын сурәтидирсә, Гулам хан пул үчүн, варланмаг үчүн һәр чинајәтә әл атан, надан вә ганичән бир мүлкәдардыр. Бу сурәтләр һәр ишдә гәләбә чалыр, һәр чүр мүртәче тәдбири асанлыгла һәјата кечирә билирләр; Рзагулу ханын вә онун өвладларынын әлејһинә дүзәлтдикләри тәдбирләр чох асанлыгла баш тутур. Охучу бүтүн мәсәләләрин маһијјәтини чох јахшы баша дүшүр. О инаныр ки, Нәсрәддин шаһларын, Әмир баһадырларын һакимијјәт сүрдүјү бир заманда, онларын һавадарлары олан Бөјүк ханымларын, Гулам ханларын тәдбири баш тутмаја билмәз. Чүнки Иранда һөкм сүрән истибдад бу мүртәче гүввәләрин гәләбә чалмасы үчүн һәр чүр имкан вә шәраит јарадыр.

«Бәдбәхт милјончу јахуд Рзагулу фрәнкимәаб» повести М. С. Ордубади јарадычылығынын илк дөврүнә аид бәдии чәһәтдән ән гүввәтли нәср әсәридир. Бу әсәр мүәллифин һәм мәфкурә, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтиндән ирәлиләдијини, онун һәјаты реалист тәсвир јолунда инкишафыны, ичтимаи-сијаси һадисәләри епик тәсвир гүдрәтинә малик олдуғуну көстәрмәкдә иди.

1953

ЕҺТИМАЛЛАР ДОҒРУЛУР

Алимләримиз «Молла Нәсрәддин» журналынын, Ҹ. Мәммәдгулузадә јарадычылығынын мәфкурә мәнбәләрини, XX әср Азәрбајҹан ингилаби-демократизминин характерини мүәјјән етмәкдә, өјрәнмәкдә хејли иш көрмүшләр. Артыг белә үмуми бир фикир јаранмышдыр ки, «Молла Нәсрәддин» журналынын идеја истигамәтини вә онун ингилаби-демократизмини XX әср фәһлә һәрәкатындан, болшевизм идејаларындан, дөврүн ингилаби мәтбуатындан ајры өјрәнмәк мүмкүн дејил вә журнал өз фәалијјәтиндә һәмин мәнбәләрлә сых әлагәдә олмушдур. Сон тәдгигатлар бу мүлаһизәнин дүрүстлүјүнү тәсдиг етмәкдәдир. Көһнә мүбаһисәләрә гајытмајараг хатырлатмаг истәјирик ки, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин болшевик мәтбуатында иштиракыны, орада мәгаләләр чап етдирмәсини елмимиз һазырда сүбут олунмуш бир мәсәлә сајыр. Бу да мә'лумдур ки, досту Өмәр Фаиг Не'манзадә илә бирликдә бөјүк әдиб «Гејрәт» мәтбәәсиндә халгы, фәһләләри мүбаризәјә, бирлијә чағырыш руһунда јазылмыш ингилаби мәзмунлу интибаһнамәләр, «Азадә данышмаг вә бир јерә ҹәм олмаг нә үчүн лазымдыр?» (1906), «Силк, синиф, фиргә» (1906), «Милләтин паралары насыл топланыр вә насыл сәрф олунур?» (1907), «Чөрәк, ишыг вә азадлыг» кими сијаси мәзмунлу китабчалар нәшр едирдиләр. С. М. Әфәндијевин болшевик гәзети «Дә'вәт»дә чап етдирдији бир мә'луматда дејилир ки, «Тифлисдә мүсәлманлардан «Гејрәт» адлы Русија ичтимаијјун-амијјун (сосиал-демократ — К. Т.) фәһлә дәстәсинин шө'бәси» јаранмыш вә бу тәшкилат «мүсәлман фүгәрајы-касибәсини вә јохсул кәндистан әһлини иттифаг вә иттиһад едиб инсан һүгугу үчүн вә зәһмәткешләр мәнафеји үчүн чалышыб сә'ј етмәләринә дә'вәт едир» (23 ијун 1906, № 7).

Тифлис сосиал-демократ тәшкилатынын ады илә Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Ө. Ф. Не'манзадәнин мәтбәәсинин ады арасындакы бу ејнилији садәҹә олараг тәсадүф сајмаг, ајдындыр ки, сәһв оларды. Артыг әлдә елә сәнәдләр вардыр ки, вахты илә әдәбијјатшүнасларымызын еһтимал шәклиндә дедикләри бир фикри, јә'ни «Гејрәт» мәтбәәсинин Тифлис сосиал-демократ тәшкилаты илә әлагәдә олмасы фикрини тәсдиг етмәјә, јахуд бу еһтималы бир гәдәр дә күчләндирмәјә имкан верир. Мәсәлән, Ө. Ф. Не'манзадәнин сон вахтларда әлдә едилән хатирәләри бу ҹәһәтдән чох гијмәтлидир. «Молла Нәсрәддин» журналынын чапында вә «Гејрәт» мәтбәәсинин тәшкилиндә билаваситә иштирак едән Не'манзадә хатирәләриндә көстәрир ки, Ҹ. Мәммәдгулузадә илә бирликдә о, ингилаби һадисәләрә чох һәссас бир мүнасибәт бәсләмиш, һәтта онун иштиракчысы олмушдур (бу факт Ҹ. Мәммәдгулузадәнин өмүр јолдашы Һәмидә ханымын хатирәләриндә дә вардыр). Мәтбәәнин сосиал-демократ партијасы илә әлагәси һаггында исә о, чох ајдын јазыр: «Анҹаг о сыраларда тез-тез сосиал-демократ фиргәси тәрәфиндән јазылыб чап етмәкдә олдуғумуз кизли интибаһнамәләрин чапында даһа ајыг, даһа еһтијатлы олмағы өјрәтди. Интибаһнамәләр јалныз Тифлис ишчиләри үчүн дејилди...» (Республика Әлјазмалары фонду, инв. № Г-I (15) 2-ҹи дәфтәр, сәһ. 48—49.)

Бүтүн бу бир-бирини тәсдиг едән фактлардан ајдын бир нәтиҹәјә кәлмәк олур ки, «Гејрәт» тәшкилатынын интибаһнамәләри о заман һәм дә «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олунурмуш. Тәкҹә 1906-чы илдә һәмин мәтбәәдә беш дәфә полисин ахтарыш апармасы да, јәгин ки, бурада чап олунан бә'зи әсәрләрин мүндәрәҹәси илә, ингилаби идејасы илә әлагәдар имиш.

«Гејрәт» мәтбәәсинин вә «Молла Нәсрәддин» журналынын ингилаби һәрәкатла вә сосиал-демократ партијасы илә әлагәдә олдуғуну Күрҹүстан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архивиндә сахланылан башга сәнәдләр дә тәсдиг етмәкдәдир.

Сәнәдләрдән бириндә Петербургда чыхан «Россија» гәзетиндә чап олунмуш «Фәдаи вә Иран ингилабы» («Фидаи и персидскаја револјусија» — 7 феврал 1908, № 676)

адлы мәгаләјә истинад едиләрәк Гафгаз Мәтбуат Комитәсинин нәзәринә чатдырылыр ки, «Тифлисдә Иран ингилабчыларынын васаити илә сахланылан вә хүсуси ингилаби мәзмунлу әсәрләр чап едән» мәтбәә вардыр. Бу мәтбәәдә ингилаби Иран партијасы «Фәдаи»нин Тифлис шө'бәси тәрәфиндән чап едилмиш рус-татар (Азәрбајчан — К. Т.) дивар тәгвиминдә «чинајәткар әмәлләр тә'риф едилир» (Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви, фонд 480, сијаһы 2, говлуг 233, сәһ.45). Гафгаз мәтбуат комитәсинин чаваб мәктубунда көстәрилир ки, «Молла Нәсрәддин» журналында, «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олунан сијаси мәзмунлу әсәрләр «Фәдаи» тәшкилатына мәхсус дејилдир, чүнки бу тәшкилат «спесифик мүсәлман» сәчијјәси дашыјыр. «Гејрәт» мәтбәәсиндә чап олунан әсәрләр «сосиал-демократ характеринә маликдир». Һәмин мәтбәәдә чап олунан әсәрләри «мүсәлманлары ингилабиләшдирмәјә чалышан» сосиал-демократ тәшкилаты илә әлагәләндирән Комитә, мәктуба бу факты да әлавә етмишдир. «Чөрәк, ишыг вә азадлыг» адлы татар дилинә тәрчүмә олунмуш китабча да һәмин нәшрләр силсиләсинә мәхсусдур (Күрчүстан ССР Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви, фонд 480, сијаһы 2, говлуг 233, сәһ. 47—48).

Бәс «Фәдаи вә Иран ингилабы» адлы мәгаләдә чар сензурасыны нараһат едән, онун тәшвишинә сәбәб олан нә иди? Бурадакы һансы һәгигәтләр һәјәчана сәбәб олмушду?

Һәмин мәгаләдә «Фәдаи» тәшкилатынын Иран ингилабына көстәрдији јардымдан данышылыр, Иранын баш назири Мирзә Әләскәр хан Әтабәкин өлдүрүлмәсинә гејрәтчиләрин, молла нәсрәддинчиләрин мүнасибәти изаһ олунурду. Мәгалә мүәллифи «јүксәк рус ордени илә тәлтиф олунмуш» Әтабәкин өлдүрүлмәсини, «Гејрәт» мәтбәәсиндә бурахылмыш рус-татар тәгвиминин тә'рифләнмәсини «рус ганунуна» зидд һәрәкәт һесаб едиб јазырды: «Анчаг бу гәтлә һәјасызчасына јанашан бә'зи Загафгазија татарлары иранлыларда вә Русија мүсәлманларында ингилаби еһтирас аловландырмаға чалышырлар. Тифлисдә «Гејрәт» адлы мәтбәә сахлајан вә јумористик, шәкилли «Молла Нәсрәддин» журналы нәшр едән «Фәдаи» партијасынын шө'бәси бу јахынларда рус-татар дивар тәгвими нәшр етмишдир... Бурада Аббас ағаја (Әтабәки өлдүрән шәхсин адыдыр) «бөјүк шәһид» дејилир. Беләликлә, рәзил гатил «шәһид» адландырылыр ки, бу да дин уғрунда һәлак олмаг демәкдир. Бу ады шиәләр анчаг өз бөјүк шиә башчылары олан мүгәддәс имам Һүсејнә верирләр...».

Тарихи мәнбәләрдән дә мә'лумдур ки, мәркәзи Загафгазијада јерләшән «Фәдаи» тәшкилаты Русија сосиал-демократ һәрәкаты илә сых әлагәдә олмушдур. Онун програмында олан үмуми мүстәгим, бәрабәр, кизли сечки һүгугу, сөз, мәтбуат, јығынчаг вә тә'тил азадлығы, сәккиз саатлыг иш күнү, шаһ торпагларынын мүсадирә едилиб кәндлиләрә верилмәси вә с. бу әлагәни ајдын көстәрирди. (Бах: Ә. Дадашлы. «1905—1907-чи илләр рус ингилабы вә Асијанын ојанмасы», Бакы, 1955, сәһ. 42—43.)

Болшевик «Һүммәт» групу вә онун рәһбәрләриндән олан Нәриман Нәриманов илә «Фәдаи» тәшкилатынын биркә фәалијјәт көстәрмәси һаггында да тарихчиләрин мараглы елми мүшаһидәләри вардыр.

«Молла Нәсрәддин» журналы вә онун идеја рәһбәри Ч. Мәммәдгулузадә илә дөврүн ингилаби һәрәкаты, ингилаби тәшкилатлары арасында олан јахынлығы, әлагәни көстәрән јени сәнәдләр, көрүндүјү кими, индијә гәдәр алимләримизи дүшүндүрән, бә'зән еһтимал шәклиндә, бә'зән долајысы илә субута чалышмаг истәдикләри мараглы мәсәләләри ајдынлашдырмаға, јени факт вә мәсәләләрин изинә дүшмәјә көмәк едир. Бу сәнәдләр «Молла Нәсрәддин» журналы илә Н. Нәриманов арасында, «Гејрәт» мәтбәәси илә Н. Нәримановун фәал иштирак етдији сосиал-демократ «Гејрәт» тәшкилаты арасындакы әлагәләри өјрәнмәк үчүн дә әсас верир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дөврүн ики бөјүк шәхсијјәти олан Ч. Мәммәдгулузадә илә Н. Нәриманов арасындакы шәхси мүнасибәтләр, онлары бир-бири илә бағлајан идеја әлагәләри индијә гәдәр лазымынча өјрәнилмәмиш вә бу әлагәләри субут едән сәнәдләрин азлығы өзүнү ајдын һисс етдирир.

Гафгаз сензор комитәсинин сәнәдләриндә көстәрилдији кими, «Молла Нәсрәддин» журналы ифрат дәрәчәдә зәрәрли ингилаби истигамәтинә көрә тез-тез чәримә олунур, нәшри гадаған едилирди. Јени сәнәдләр мүчәррәд шәкилдә дејилмиш бу ифадәләрин дә гисмән ајдынлашдырылмасына көмәк едә биләр.

«Молла Нәсрәддин» журналынын ичтимаи-сијаси вә әдәби мөвгејини даhа дәриндән өјрәнмәк, Азәрбајчанда ингилаби-демократик чәрәјанын вә онун бөјүк рәhбәрләриндән бири олан Ч. Мәммәдгулузадәнин идеја мәнбәләрини конкрет шәкилдә мејдана чыхармаг hазырда әдәбијјат елмимизи марагландыран мәсәләләрдән бири-дир вә јәгин ки, әлдә едилән јени сәнәдләр бу ишдә алимләримизә аз-чох көмәк едәчәкдир.

1965

Ф. КӨЧӘРЛИНИН ПЕДАГОЖИ ФӘАЛИЈЈӘТИНӘ ДАИР ЈЕНИ СӘНӘДЛӘР

Азәрбајчан ичтимаи, әдәби фикринин инкишафында бөјүк хидмәти олан, әдәбијјат, дил, фәлсәфә, тарих, игтисадијјат вә бејнәлхалг сијаси hадисәләр hаггында бир чох гијмәтли әсәрләр јазан Фиридун бәј Көчәрли, ејни заманда, көркәмли педагог олмуш, тәдрис вә тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә hәср едилмиш әсәрләр мүәллифи кими танынмышдыр. 1885-чи илдә Ирәван кимназијасында мүәллимлијә башладығы дөврдән 1920-чи илә гәдәр Азәрбајчанда маариф мәсәләләри әтрафында кедән мүhүм мүзакирә вә мүбаhисәләрин, демәк олар ки, чохунда о фәал бир мүәллим вә нәзәријјәчи кими иштирак етмишдир. Көчәрли тәдрис китаблары вә мүнтәхәбатлар тәртиб етмиш, дәрсликләрин тәртиб принсипләри hаггында мүлаhизәләр ирәли сүрмүш, Азәрбајчанда бөјүк бир мүәллим нәслинин јетишмәсиндә диггәтәлајиг ишләр көрмүшдүр. Азәрбајчан Республика Әлјазмалары фондунда сахланылан бир сәнәддән мә'лум олур ки, о, «Дидактика hаггында» үч мәктуб вә «Үмуми педагокика» адлы ајрыча әсәр дә јазмышдыр. Маариф чәбhәсиндә јорулмадан чалышан белә бир хадимин hәјат вә фәалијјәтини өјрәнмәк, онун зәнкин педагожи ирсини тәдгиг етмәк мүасир елмимизин нәзәриндән бир ан белә гачмамалыдыр. Онун көрүшләриндә, мәсләhәтләриндә бу күн дә тәгдир олуна билән, ишә јарајан чәhәтләр вардыр вә бизә белә кәлир ки, бунлардан јери кәлдикдә истифадә етмәк лазымдыр.

Биз бүтүн бу мәсәләләрин hәллини мүтәхәссисләрин өhдәсинә бурахараг Күрчүстан Дөвләт тарих архивиндә чалышдығымыз вахт Ф. Көчәрлинин hәјат вә фәалијјә-

тинә даир әлдә етдијимиз јени сәнәдләр һаггында мә'лумат вермәклә кифајәтләнәчәјик. Бу сәнәдләр 35 ил фасилә вермәдән мүәллимлик едән Көчәрлинин педагожи фәалијјәтинин ајры-ајры дөврләрини мүәјјәнләшдирмәк, тарихләрини дүрүстләшдирмәк, онун тәрҹүмеји-һалынын мүхтәлиф ҹәһәтләрини ајдынлашдырмаг үчүн чох гијмәтлидир. Индијә гәдәр көркәмли алимин кечдији һәјат јолунун өјрәнилмәмәсини, бу саһәдә архив сәнәдләриндән истифадә олунмамасыны нәзәрә алсаг, бу материалларын әһәмијјәтини тә'јин етмәк о гәдәр дә чәтин олмаз.

Көчәрлинин һәјат вә фәалијјәтинә даир әлдә едилмиш сәнәдләр әсасән алимин Гафгаз Тәдрис даирәсинин попечителинә, Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын директоруна јаздығы мүхтәлиф тарихли изаһат, мәктуб вә әризәләрдән, попечителин, семинаријанын директорлары А. Словинскинин, Ф. Смирновун вә башгаларынын онун һаггында вердикләри рапорт вә мә'луматлардан, формулјар сијаһылардан вә саирәдән ибарәтдир.

Гафгаз Тәдрис даирәсинин фондунда сахланан формулјар сијаһыларда Көчәрлинин тәрҹүмеји-һалына, хүсусән мүәллимлик фәалијјәтинә даир чох зәнкин мә'лумат вардыр. Һәмин сәнәдләрдән өјрәнирик ки, Фиридунбәј Әһмәд аға оғлу Көчәрли 1863-ҹү илин 26 јанварында Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Загафгазија мүәллимләр семинаријасыны битирдикдән сонра Гафгаз Тәдрис даирәси попечителинин 14 ијун 1885-ҹи ил тарихли гәрары илә Ирәван кимназијасына шәриәт вә татар дили (Азәрбајҹан дили — К. Т.) мүәллими тә'јин олунур. 1887-ҹи илин 6 нојабрында исә јенә попечителин 6801 №-ли гәрары илә Ирәван кимназијасы мүрәббисинин мүавини вәзифәсинә ирәли чәкилир. 1886-ҹы илдән башлајараг «Ә'ла вә һәвәслә» мүәллимлик етдији үчүн демәк олар ки, һәр ил мүкафат алыр. 1892-ҹи илин 20 апрелиндә 1887-ҹи илин 7 нојабрындан һесаб едилмәк шәртилә она «Коллежиски секретар» рүтбәси верилир.

Бу фактлар ајдын едир ки, һәлә мүәллимлијә башладығы илк илләрдән Ф. Көчәрли педагожи саһәдәки исте'дадыны көстәрмиш, тә'лим-тәрбијә вә тәдрис ишләриндә ҹидди мүвәффәгијјәтләр газанмышдыр. Һәмин илләрдә Зәһрабзадә илә бирликдә «Тә'лими-лисани-түрки» адлы дәрслик тәртиб етмәси, маариф мәсәләләринә даир мәгаләләр јазмасы, бәдии тәрҹүмә илә мәшғул олмасы («Пушкин», 1892), нәһајәт «Тә'лимати-Сократ» (1891) кими фәлсәфи сәҹијјә дашыјан әсәрләр нәшр етдирмәси онун нә гәдәр мүнтәзәм чалышдығына, кениш елми билијә малик олдуғуна көзәл бир сүбутдур. Бу фактлар ејни заманда өз мә'лумат даирәсини кенишләндирмәк үчүн Көчәрлинин нечә мүнтәзәм, ардычыл чалышдығыны да тәсдиг етмәкдәдир.

Формулјар сијаһыларын сонракы илләрә аид бәндләри Көчәрлинин кет-кедә педагожи фәалијјәтиндә даһа бөјүк мүвәффәгијјәтләр газандығыны көстәрир. Белә ки, бу илләрдә она «Титулјар советник», «Статски советник» кими рүтбәләр верилир. 1894-ҹү илдә «Ә'ла хидмәтинә көрә» үчүнҹү дәрәҹәли Станислав ордени илә тәлтиф олунур. 1895-ҹи илин 11 октјабрында исә Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын татар шө'бәсинә шәриәт мүәллими тә'јин едилир. Бундан сонра Көчәрлинин педагожи фәалијјәтиндә јени бир дөвр башланыр.

«Гори семинаријасы» ады илә мәшһур олан бу тәдрис очағы бә'зи мәһдудијјәтләринә, тә'лим-тәрбијә үсулларындакы нөгсанларына бахмајараг, Азәрбајҹанда бөјүк бир зијалы нәслинин јетишмәсиндә тарихи бир иш көрмүшдү. Бурада дөврүн бир чох габагҹыл мүәллимләри топланмышды. Семинаријанын зәнкин бир китабханасы варды.

Белә бир шәраитә дүшән кәнҹ мүәллим үчүн јени имканлар јараныр. Көчәрли өз елми сәвијјәсини дурмадан артырыр, фәалијјәтини кенишләндирир. Бу илләрдә биз онун фәал тәнгидчи вә әдәбијјатшүнас кими чалышдығыны, «Кафгаз», «Загафгазија», «Каспи» гәзетләриндә тәһсил, тә'лим-тәрбијә, әлифба вә дәрсликләр һаггында мәгаләләр чап етдирдијини көрүрүк. Һәлә 1890-ҹы илдә «Ирәвандан мәктуб» ады илә «Кәшкүл» гәзетиндә чап етдирдији бир мәгаләсиндә азәрбајҹанлыларын «Көзләрини гәфләт јухусундан ачыб инсанлыг, елм, тәрбијә вә тәгәддүмә һүммәт» етдикләрини севинҹлә гејд едән кәнҹ мүәллим «Әрәб әлифбасы вә онун нөгсанлары» адлы силсилә мәгаләләриндә («Кавказ», 1898) М. Ф. Ахундовун давамчысы кими мејдана чыхыр, халгын савадланмасы ишини асанлашдырмаг үчүн ислаһатлар апармағын зәрурәтини ирәли сүрүр. 1902-ҹи илдә һәмин мәсәлә илә әлагәдар олараг Көчәрли јенә мәтбуатда чыхыш етмиш, М. Шаһтахтлынын јени әлифба лајиһәси һаггында тәнгиди мулаһизәләрини јазмышды («Тифлиски листок»

гәзети, № 113). О, бу илләрдә Азәрбајҹан әдәбијјатыны өјрәнмәјә хүсуси мараг көстәрир. «Татар комедијалары» (1896), «Азәрбајҹан шаири Вагифин һәјатына даир» (1903) кими мәгаләләр јазыр, «Азәрбајҹан татарларынын әдәбијјаты» (1903) адлы рус дилиндә ајрыҹа китабча нәшр етдирир. Бу фактлар ајдын едир ки, вахтилә шакирди олдуғу Гори семинаријасы Көчәрлинин көркәмли педагог, әдәбијјатшүнас вә тәнгидчи кими јетишмәсиндә чидди рол ојнамышдыр.

Формулјар сијаһыларын сонракы бәндләри бизи ашағыдакы фактларла таныш едир: 1899 вә 1902-чи илләрдә Көчәрли үчүнчү дәрәчәли мүгәддәс Анна вә икинчи дәрәчәли мүгәддәс Станислав орденләри илә тәлтиф олунур; дәфәләрлә мүкафат алыр. Нәһајәт о, 1910-чу илдә Гори семинаријасынын Азәрбајҹан шө'бәсинин тә'лиматчысы тә'јин олунур вә узун мүддәт бу вәзифәдә чалышыр.

Әлдә едилмиш архив материаллары ичәрисиндә Ф. Көчәрлинин һәмин вәзифәјә кечмәсилә әлагәдар ики ајрыча сәнәд вардыр. Бунлардан бири онун өзүнүн попечителә јаздығы әризәдир. 1905-чи илин 24 ијулунда имзаланмыш ики сәһифәлик әризәнин мәзмуну көстәрир ки, Көчәрли һәлә беш ил әввәл, семинаријанын Азәрбајҹан шө'бәсинин тә'лиматчысы Ф. А. Смирновун башга вәзифәјә кечмәсиндән истифадә едәрәк, һәмин јери тутмаг фикриндә олмушдур. Әризәдән ајдын олур ки, вәтәнпәрвәр мүәллимин мәгсәди, садәчә олараг, јени вәзифәјә кечмәк дејилди. О, бурада Азәрбајҹан шө'бәсинин бир чох нөгсаныны дүзәлтмәк, даһа чох фајда вермәк мәгсәдини изләјирмиш.

Әризәдә дејилирди: «Мән, Загафгазија мүәллимләр семинаријасында хүсуси педагожи тәһсил алмышам. Он илдир ки, орада шәриәт вә татар дили мүәллими вәзифәсиндә чалышырам. Буна гәдәр исә он илдән артыг Ирәван кимназијасынын шәриәт мүәллими вә мүрәбби көмәкчиси олмушам. Беләликлә, Халг Маариф Назирлији мүәссисәләриндә ијирми илдән артыг хидмәтин сајәсиндә кифајәт гәдәр тәчрүбә газанмышам. Татар шө'бәсиндәки он иллик хидмәтим бу тәдрис мүәссисәсинин *еһтијачларыны вә вәзифәләрини* тамамилә дәрк етмәјә мәнә имкан вермишдир».

Бүтүн сә'јләринә бахмајараг Көчәрли узун мүддәт өз арзусуна чата билмир, онун әризәси чавабсыз галыр. Анчаг беш ил сонра, 1910-чу илдә о, һәмин вәзифәјә тәсдиг едилир. Бу тә'јинатын өзү дә Көчәрлини тамам разы

салмамышды. Чар чиновникләри фәдакар мүәллимә кифајәт гәдәр е'тибар етмәдикләри үчүн бу вәзифәни она мүвәггәти тапшырмышдылар. Попечителин адына көндәрдији 2 апрел 1910-чу ил тарихли рапортда о јазырды: «Зат-алиләринин 30 март 1910-чу ил 7432 нөмрәли тәклифинә ујғун олараг, мә'лумат вермәји өзүмә шәрәф сајырам ки, Сизин телеграф илә вердијиниз әмрә әсасән бу илин 29 мартындан татар шө'бәсинин тә'лиматчысы вәзифәсини мүвәггәти ичра етмәјә башламышам... Бунунла Зат-алиләринизә мә'лумат вермәји лазым билирәм ки, шө'бәнин тә'лиматчысы вәзифәсини мүвәггәти олараг мән 20 февралдан, семинаријанын сабиг мүдиринин һәмин тарихдән 311 нөмрәли тәклифинә ујғун олараг ичра едирәм».

Чар чиновникләри Ф. Көчәрлини педагожи иш мүддәтинин һесабланмасында да бәрк инчитмишдиләр. Формулјар сијаһылардан мә'лум олур ки, о, педагожи фәалијјәтә 1885-чи илин 14 ијунундан Гафгаз Тәдрис даирәсинин 3200 нөмрәли хүсуси гәрары илә башламышды. Буна әсасән Көчәрли 1911-чи илдә семинаријанын директоруна јаздығы әризәсиндә педагожи фәалијјәтинин 25 илинин тамамланмасы илә әлагәдар олараг она пенсија верилмәсини хаһиш етмишди. Лакин Гафгаз тәдрис даирәсинин попечители һәмин әризәјә 26 јанвар 1912-чи ил тарихли мәктубу илә мәнфи чаваб вермишди. О көстәрирди ки, Көчәрли рәсми дөвләт гуллуғунда 1887-чи илин 7 нојабрындан чалышыр вә буна көрә һәмин пенсијаны она анчаг 1912-чи илин нојабрындан вермәк олар. Бу ачыгдан-ачыға фәдакар, нүфузлу бир Азәрбајҹан мүәллиминин гануни һаггыны тапдаламагдан башга бир шеј дејилди.

1910-чу илләр Көчәрлинин педагожи фәалијјәтинин ән гызғын дөврләриндән бири олмушдур. О, бу илләрдә Азәрбајҹан шө'бәсинин Гори семинаријасынын тәркибиндән ајрылыб Азәрбајҹанын өзүндә мүстәгил бир тәдрис мүәссисәси шәклиндә тә'сис олунмасы јолунда чалышыр, Азәрбајҹан әдәбијјатыны даһа кениш бир өлчүдә тәблиғ едир, «Азәрбајҹан әдәбијјаты» адлы бөјүк һәчмли әсәри тәкмилләшдирмәк вә зәнкинләшдирмәклә мәшғул олур, дәрсликләр јарадыр, јерли мүәллимләрлә сых әлагә сахлајыб, дәрсликләрин тәртиби һаггында онлара фајдалы мәсләһәтләр верир. Мәсәлән, 1910-чу илдә чап етдирдији «Чән. Ширванскинин «Вәтән дили» дәрслијинә јаздығы ресензијаја даир» адлы мәгаләдә о, мүәллифин

бә'зи ирадларынын әлејһинә чыхараг көстәрир ки, биринчи синиф үчүн тәртиб едилмиш дәрслик, һәр шејдән әввәл, садә, анлашыглы, чанлы вә ширин бир дилдә јазылмалыдыр, дәрслијин шәкилләри мәтн илә тамамилә ујғун олмалыдыр. Илк синифләр үчүн дәрслик тәртиб етмәк саһәсиндә олан чәтинликләрдән данышараг Көчәрли мүасир јазычылары ушаг әдәбијјаты нүмунәләри јаратмаға чағырыр вә јазырды: «Гејд етмәк лазымдыр ки, ушаг јазычылары вә шаирләри биздә олмајыб вә инди дә јохдур (мәгаләдә Г. Закир вә С. Ә. Ширванинин ушаг ше'рләри јаздыглары ајрыча көстәрилир — К. Т.). Мүасир шаирләр бу саһәдә нәинки јени нәслә көмәк етмирләр, нәинки бизим мәктәбләримизин тәбии еһтијатларыны өдәмирләр, һәтта кор-коранә түрк шаирләрини тәглид едәрәк, амансызчасына дилимизи корлајыб әдәбијјатымыза јад олан руһун үнсүрләрини кәтирирләр. Илк дәрсликләр үчүн онларын әсәрләриндән һәр һансы бир парчаны көтүрмәк, бу, сүдәмәр ушаға чәтин һәзм олунан гаты бир јемәјин верилмәсинә бәрабәрдир».

Ејни мәсәләләрдән Көчәрли башга мәгаләләриндә, хүсусилә мүәллим достларына јаздығы мәктубларында да ардычыл шәкилдә данышыр, бу јолла тә'лим-тәрбијә ишләринә доғру истигамәт вермәјә чалышырды. Онун С. М. Гәнизадә, А. О. Чернијајевски, М. Т. Сидги, А. Сәһһәт, Н. Нәриманов, А. Шаиг, А. Тофиг кими дөврүн мәшһур мүәллимләринә јаздығы мәктублар бу саһәдә аз иш көрмүрдү. О заман мүәллимликлә мәшғул олан, дәрсликләр јазан А. Шаигә көндәрилән мәктублар бу чәһәтдән чох мараглыдыр. 15 декабр 1913-чү ил тарихли бир мәктубунда о, «Күлзар» дәрслијинин бир чох мүсбәт чәһәтләрини гејд етмәклә јанашы, кәнч мүәллимә бир чох фајдалы мәсләһәтләр верирди. О, дәрслијин дилиндәки бә'зи гүсурлары тәнгид едир, ора Азәрбајчан әдәбијјатына даир материалларын әлавә едилмәсини мәсләһәт көрүрдү. 6 март 1917-чи ил тарихли башга бир мәктубунда исә «Күлзар»ын јени нәшринә Видадинин тәрчүмеји-һалыны вә «Мүсибәтнамә» әсәрини дахил етмәји лазым билирди.

Лакин унутмаг олмаз ки, Көчәрлинин көрүшләри бә'зи мәһдудијјәтләрдән дә азад дејилди. О, дини мәзмунда мәгаләләр јазмыш, «Тарихи-мүгәддәс»и семинаријанын мүәллими Г. Ә. Әфәндизадә илә бирликдә рус дилинә тәрчүмә етмишди ки, бу да, һеч шүбһәсиз, онун фәалијјәтинин көлкәли чәһәтләри иди.

Ф. Көчәрли тәдгиг олунмамыш, јахшы өјрәнилмәмиш, лакин Азәрбајчан маарифинин инкишафында диггәтәлајиг ишләр көрән ән көркәмли мүәллимләримиздән биридир. Онун зәнкин ирсини өјрәнмәк Азәрбајчан педагожисинин тарихини тәдгиг едән алимләримизи чидди мәшғул етмәлидир.

1958

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

ТӘНГИД ВӘ ТӘНГИДЧИЛӘР

Тәнгидимизин јени мәрһәләси 9
Реализмин һәјати гүдрәти 33
Заманын нәфәси 47
Тәнгидчи вәтәндаш оланда 55
Заманын тәләбләри сәвијјәсинә 73
Әдәби-бәдии тәнгидимизин мүбариз вәзифәләри 78
Шаир-алим 87
Һәјат вә һәгигәт естетикасы 96
Ајдынлыг, садәлик, тәбиилик 103
«Ашыг көрдүјүнү чағырар» 108
Сејид Һүсејн вә әдәби-тәнгид 116

ИНГИЛАБ ГӘҺРӘМАН ӘДӘБИЈЈАТ

Мүасир кәнд вә нәсримиз 123
Ингилаби кечмишимизи әкс етдирән роман 143
Фәрәһ вә гәзәб лирикасы 163
«Меһман» повести һаггында 176
«Сары сим»ин сәдалары 184
Лириканын ганадлары 193
Шаиранә дүшүнчәләр 200
«Шаир, нә инчәдир рүбабын сәнин!» 203

КЛАССИК ИРС ВӘ МҮАСИРЛИК

Реализмин бајрагдары 211
М. Ф. Ахундовун көркәмли тәдгигатчысы 225
Әдәбијјатымызын ингилаби ән'әнәләри 236
«Молла Нәсрәддин» журналынын әдәби мөвгеји 244
Нәчәф бәј Вәзировун әсәрләриндә буржуа-мүлкәдар әхлагынын тәнгиди 260
«Сыныг саз»ын гүдрәти 276
М. С. Ордубади вә «Молла Нәсрәддин» журналы 281
«Бәдбәхт милјончу...» повести 298
Еһтималлар доғрулур 306
Ф. Көчәрлинин педагожи фәалијјәтинә даир јени сәнәдләр 311

Нәшријјат редактору *З. Гијасбәјли.*
Рәссамы *А. Гәдиров.*
Бәдии редактору *Н. Насиров.*
Техники редактору *С. Миркишијева.*
Корректорлары
А. Исмајылова, М. Гулијева.

Јығылмаға верилмиш 30/I-1974-чү ил. Чапа имзаланмыш 20/V-1974-чү ил. ФГ 08699. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Кағыз № 2. Физики чап вәрәги 10. Шәрти чап вәрәги 16,80. Учот нәшр. вәрәги 16,0. Сифариш № 102. Тиражы 5000. Гијмәти 1 ман. 15 гәп.

Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Нәшријјат, полиграфија вә китаб Тичарәти Ишләри Комитәси.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты. Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бакы комиссары адына мәтбәә, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Талыбзаде Камал Абдулла Шаиг оглы

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ И НАСЛЕДНИКИ

(на азербайджанском языке)

Азернешр — 1974

8 A3
T 17